COLLECTIO

SELECTA

SS. ECCLESIÆ PATRUM.

XVII.

PATRES QUARTI ECCLESIÆ SÆCULI.

PROSTAT INSUPER VENALE

LUGDUNI,
APUD **RUSAND**, BIBLIOPOLAM;

MONTIS PESSULANI,
APUD **VIRENQUE**, BIBLIOPOLAM;

PARISIIS,
APUD **GAUME** FRATRES, BIBLIOPOLAS;

ROMÆ,
APUD **MERLE**, BIBLIOPOLAM.

TRECIS, E TYPIS CARDON,
VIA MOYENNE, N° 2.

COLLECTIO
SELECTA
SS. ECCLESIÆ PATRUM,
COMPLECTENS
EXQUISITISSIMA OPERA
TUM DOGMATICA ET MORALIA, TUM APOLOGETICA ET ORATORIA;

ACCURANTIBUS
D. A. B. CAILLAU,
MISSIONUM GALLICARUM PRESBYTERO,
ET NONNULLIS CLERI GALLICANI PRESBYTERIS,
UNA CUM
D. M. N. S. GUILLON,
IN FACULTATE THEOLOGIÆ PARISIENSI ELOQUENTIÆ SACRÆ PROFESSORE,
PRÆDICATORE REGIO, AUCTORE LIBRI CUI TITULUS GALLICÈ :
BIBLIOTHÈQUE CHOISIE DES PÈRES GRECS ET LATINS.

OPUS REGI DICATUM.

TOMUS DECIMUS SEPTIMUS.

PARISIIS,
APUD MÉQUIGNON-HAVARD, EDITOREM,
VIA VULGO DICTA DES SAINTS-PÈRES;
BRUXELLIS, APUD EUMDEM;
PARISIIS, ANT. POILLEUX, BIBLIOPOLAM,
VIA VULGO DICTA CIMETIÈRE-S.-ANDRÉ-DES-ARCS.

M. DCCC. XXX.

LUCII CÆCILII FIRMIANI

LACTANTII

DIVINARUM INSTITUTIONUM

LIBER PRIMUS.

DE FALSA RELIGIONE DEORUM.

PRÆFATIO.

Quanti sit et fuerit semper cognitio Veritatis.

Magno et excellenti ingenio viri[1], cum se doctrinæ penitus dedissent, quidquid laboris poterat impendi, contemptis omnibus et privatis et publicis actionibus, ad inquirendæ veritatis studium contulerunt; existimantes multo esse præclarius humanarum divinarumque rerum investigare ac scire rationem, quam aut struendis opibus, aut cumulandis honoribus inhærere. Quibus rebus, quoniam fragiles terrenæque sunt, et ad solius corporis pertinent cultum, nemo melior, nemo justior effici potest. Erant illi quidem veritatis cognitione dignissimi, quam scire tantopere cupiverunt; atque ita, ut eam rebus omnibus anteponerent. Nam et abjecisse quosdam res familiares suas, et renuntiasse universis voluptatibus constat, ut solam nudamque veritatem nudi expeditique sequerentur: tantumque apud eos veritatis nomen et auctoritas

[1] Vid. D. Guillon, tom. III, p. 365 et seqq. p. 376 et seqq.

valuit, ut in ipsa esse summi boni præmium prædicarent. Sed neque adepti sunt id quod volebant : et operam simul atque industriam perdiderunt; quia veritas, id est arcanum summi Dei, qui fecit omnia, ingenio ac propriis non potest sensibus comprehendi : alioqui nihil inter Deum hominemque distaret, si consilia et dispositiones illius majestatis æternæ cogitatio assequeretur humana. Quod quia fieri non potuit, ut homini per seipsum ratio divina innotesceret, non est passus hominem Deus lumen sapientiæ requirentem diutius errare, ac sine ullo laboris effectu vagari per tenebras inextricabiles; aperuit oculos ejus aliquando, et notionem veritatis munus suum fecit ; ut et humanam sapientiam nullam esse monstraret, et erranti ac vago viam consequendæ immortalitatis ostenderet.

Verum quoniam pauci utuntur hoc cœlesti beneficio ac munere; quod obvoluta in obscuro veritas latet; eaque vel contemptui doctis est, quia idoneis assertoribus eget; vel odio indoctis, ob insitam sibi austeritatem, quam natura hominum proclivis in vitia pati non potest : (nam quia virtutibus amaritudo permista est, vitia vero voluptate condita sunt; illa offensi, hac deliniti feruntur in præceps, et bonorum specie falsi, mala pro bonis amplectuntur) succurrendum esse his erroribus credidi; ut et docti ad veram sapientiam dirigantur, et indocti ad veram religionem. Quæ professio multo melior, utilior, gloriosior putanda est, quam illa oratoria, in qua diu versati, non ad virtutem, sed plane ad argutam malitiam juvenes erudiebamus. Multo quippe nunc rectius de præceptis cœlestibus disseremus, quibus ad cultum veræ majestatis mentes hominum instruere possimus : nec tam de rebus humanis bene meretur, qui scientiam bene dicendi affert, quam qui pie atque innocenter docet vivere : idcir-

co apud Græcos majore in gloria philosophi, quam oratores fuerunt. Illi enim recte vivendi doctores sunt existimati : quod est longe præstabilius: quoniam bene dicere, ad paucos pertinet; bene autem vivere, ad omnes. Multum tamen nobis exercitatio illa fictarum litium contulit, ut nunc majore copia et facultate dicendi causam veritatis peroremus : quæ licet possit sine eloquentia defendi, ut est a multis sæpe defensa; tamen claritate ac nitore sermonis illustranda, et quodammodo disserenda est, ut potentius in animos influat et vi sua instructa, et luce orationis ornata.

CAPUT I.

De Religione et sapientia.

De Religione itaque nobis rebusque divinis instituitur disputatio. Nam si quidam maximi oratores professionis suæ quasi veterani, decursis operibus actionum suarum, postremo se philosophiæ tradiderunt, eamque sibi requiem laborum justissimam putaverunt; si animos suos in earum rerum, quæ inveniri non poterant, inquisitione torquerent, ut non tam otium sibi, quam negotium quæsisse videantur, et quidem multo molestius, quam in quo fuerant ante versati : quanto justius ego me ad illam piam, veram, divinamque sapientiam, quasi ad portum aliquem tutissimum conferam, in qua omnia dictu prona sunt, auditu suavia, facilia intellectu, honesta susceptu? Et, si quidam prudentes, et arbitri æquitatis, Institutiones Civilis Juris compositas ediderunt, quibus civium dissidentium lites contentionesque sopirent : quanto me-

lius nos et rectius divinas Institutiones litteris persequemur; in quibus non de stillicidiis, aut aquis arcendis, aut de manu conserenda, sed de spe, de vita, de salute, de immortalitate, de Deo loquemur, ut superstitiones mortiferas, erroresque turpissimos sopiamus?

Quod opus[1] nunc nominis tui auspicio inchoamus, Constantine Imperator Maxime, qui primus Romanorum Principum, repudiatis erroribus, majestatem Dei singularis ac veri et cognovisti et honorasti. Nam cum ille dies felicissimus orbi terrarum illuxisset, quo te Deus summus ad beatum imperii culmen evexit, salutarem universis et optabilem principatum præclaro initio auspicatus es, cum eversam sublatamque justitiam reducens, teterrimum aliorum facinus expiasti : pro quo facto dabit tibi Deus felicitatem, virtutem, diuturnitatem; ut eadem justitia, qua juvenis exorsus es, gubernaculum Reipublicæ etiam senex teneas, tuisque liberis, ut ipse a patre accepisti, tutelam Romani nominis tradas. Nam malis, qui adhuc adversus justos in aliis terrarum partibus sæviunt, quanto serius, tanto vehementius idem omnipotens mercedem sceleris exsolvet : quia ut est erga pios indulgentissimus pater, sic adversus impios rectissimus judex. Cujus religionem cultumque divinum cupiens defendere, quem potius appellem, quem alloquar, nisi eum, per quem rebus humanis justitia et sapientia restituta est?

Omissis ergo hujusce terrenæ philosophiæ auctoribus nihil certi afferentibus, aggrediamur viam rectam : quos equidem, si putarem satis idoneos ad bene vivendum duces esse, et ipse sequerer, et alios, ut sequerentur, hortarer. Sed cum inter se magna concertatione dissideant, secumque ipsi plerumque discordent, apparet eorum iter

[1] Vid. D. Guillon. tom. III, pag. 577 et seq.

nequaquam esse directum : siquidem sibi quique, ut est libitum, proprias vias impresserunt, confusionemque magnam inquirentibus veritatem reliquerunt. Nobis autem, qui sacramentum veræ religionis accepimus [1], cum sit veritas revelata divinitus, cum doctorem sapientiæ ducemque veritatis Deum sequamur, universos sine ullo discrimine vel sexus vel ætatis ad cœleste pabulum convocamus. Nullus enim suavior animo cibus est, quam cognitio veritatis, cui asserendæ atque illustrandæ septem volumina destinavimus : quamvis ea res infiniti pene sit operis et immensi; ut si quis hæc dilatare atque exequi plenissime velit, tanta illi rerum copia exuberet, ut nec libri modum nec finem reperiat oratio. Sed nos idcirco breviter omnia colligemus; quod ea quæ allaturi sumus, tam clara sunt et lucida, ut magis mirum esse videatur, tam obscuram videri hominibus veritatem, et iis præcipue, qui sapientes vulgo putantur; vel quod tantummodo instituendi nobis homines erunt, hoc est, ab errore, quo sunt implicati, ad rectiorem viam revocandi.

Quod si fuerimus (ut spero) assecuti, mittemus eos ad ipsum doctrinæ uberrimum ac plenissimum fontem, cujus haustu atque potu conceptam visceribus sitim sedent, ardoremque restinguant. Eruntque illis omnia facilia, prona, manifesta : modo ne pigeat ad percipiendam sapientiæ disciplinam, legendi, vel audiendi patientiam commodare. Multi enim superstitionibus vanis pertinaciter inhærentes, obdurant se contra manifestam veritatem; non tam de suis religionibus, quas prave asserunt, bene meriti, quam de se male : qui cum habeant iter rectum, devios sequuntur anfractus; planum deserunt, ut per præcipitium labantur; lucem relinquunt, ut in tene-

[1] Vid. D. Guillon. tom. III, p. 381 et seqq.

bris cæci ac debiles jaceant. His consulendum est ne contra se pugnent, velintque se tandem ab inveteratis erroribus liberari : quod utique facient, si, quare sint nati, aliquando perviderint. Hæc enim pravitatis est causa, ignoratio sui : quam si quis cognita veritate discusserit, sciet quo referenda, et quemadmodum sibi vita degenda sit. Cujus scientiæ summam breviter circumscribo : ut neque religio ulla sine sapientia suscipienda sit, nec ulla sine religione probanda sapientia.

CAPUT II.

Quod Providentia sit in rebus humanis.

Suscepto igitur illustrandæ veritatis officio, non putavi adeo necessarium ab illa quæstione principium sumere, quæ videtur prima esse natura : sit ne providentia, quæ rebus omnibus consulat; an fortuitu vel facta sint omnia, vel regantur. Cujus sententiæ auctor est Democritus, confirmator Epicurus. Sed et antea Protagoras, qui deos in dubium vocavit; et postea Diagoras, qui exclusit; et alii nonnulli qui non putaverunt deos esse; quid aliud effecerunt, nisi ut nulla esse providentia putaretur? quos tamen et cæteri philosophi, ac maxime Stoici acerrime retuderunt, docentes, nec fieri mundum sine divina ratione potuisse, nec constare, nisi summa ratione regeretur. Sed et M. Tullius, quamvis Academicæ disciplinæ defensor esset, de providentia gubernatrice rerum et multa et sæpe disseruit, Stoicorum argumenta confirmans, et nova ipse afferens plurima : quod facit tum in omnibus philosophiæ suæ libris, tum maxime in iis, qui sunt de Natura deorum.

Nec difficile sane fuit, paucorum hominum prave sentientium redarguere mendacia testimonio populorum atque gentium in hac una re non dissidentium. Nemo est enim tam rudis, tam feris moribus, qui oculos suos in cœlum tollens, tametsi nesciat cujus Dei providentia regatur hoc omne quod cernitur, non aliquam tamen esse intelligat ex ipsa rerum magnitudine, motu, dispositione, constantia, utilitate, pulchritudine, temperatione : nec posse fieri quin id, quod mirabili ratione constat, consilio majori aliquo sit instructum. Et nobis utique facillimum est exequi hanc partem quamlibet copiose. Sed quia multum inter philosophos agitata res est, et providentiam tollentibus satis responsum videtur ab hominibus argutis et eloquentibus, et de solertia divinæ providentiæ per totum hoc opus, quod suscepimus, sparsim dicere necesse est : omittamus in præsenti hanc quæstionem, quæ cum cæteris sic cohæret, ut nihil a nobis disseri posse videatur, ut non simul de providentia disseratur.

CAPUT III.

Uniusne potestate Dei mundus regatur, an multorum?

Sit ergo nostri operis exordium quæstio illa consequens ac secunda : Utrum potestate unius Dei mundus regatur, anne multorum ? Nemo est qui quidem sapiat, rationemque secum putet, non unum esse intelligat, qui et condiderit omnia, et eadem, qua condidit, virtute moderetur. Quid enim multis opus est ad mundi regimen sustinendum ? nisi forte arbitremur, si plures sint, minus habere singulos nervorum atque virium. Quod qui-

dem faciunt ii, qui multos esse volunt; quia necesse est imbecilles esse : siquidem singuli, sine auxilio reliquorum, tantæ molis gubernaculum sustinere non possent. Deus autem, qui est æterna mens, ex omni utique parte perfectæ consummatæque virtutis est. Quod si verum est, unus sit necesse est. Potestas enim, vel virtus absoluta, retinet suam propriam firmitatem. Id autem solidum existimandum est, cui nihil decedere; id perfectum, cui nihil possit accedere.

Quis dubitet potentissimum esse regem, qui totius orbis habeat imperium? neque immerito : cum illius sint, quæ ubique sunt omnia; cum ad eum solum omnes undique copiæ congerantur. At si plures partiantur orbem, minus certe opum, minus virium singuli habebunt, cum intra præscriptam portionem se quisque contineat. Eodem etiam modo dii, si plures sint, minus valebunt, aliis tantumdem in se habentibus. Virtutis autem perfectior natura potest esse in eo, in quo totum est, quam in eo, in quo pars exigua de toto est. Deus vero, si perfectus est (quia perfectus est) ut esse debet, non potest esse nisi unus, ut in eo sint omnia. Deorum igitur virtutes ac potestates infirmiores sint necesse est : quia tantum singulis deerit, quantum in cæteris fuerit; ita quanto plures, tanto minores erunt. Quid, quod summa illa rerum potestas ac divina vis ne semel quidem dividi potest? Quidquid enim capit divisionem, et interitum capiat necesse est. Si autem interitus procul est a Deo, quia incorruptibilis est, et æternus, consequens est ut dividi potestas divina non possit. Deus ergo unus est, si nihil esse aliud potest, quod tantumdem capiat potestatis; et ii tamen, qui multos esse arbitrantur, officia inter se dicunt esse partitos : de quibus omnibus suo loco disputabimus. Illud interim, quod ad præsentem locum

pertinet, teneo. Si partiti sunt inter se officia, eodem revolvitur res, ut ex iis quilibet sufficere omnibus nequeat. Perfectus igitur jam non erit, qui, cessantibus cæteris, non potest omnia gubernare. Ita fit ut at regendum mundum unius perfecta virtute magis opus sit, quam imbecillitate multorum. Qui autem putat hanc tantam magnitudinem non posse ab uno regi, fallitur. Nec enim quanta sit vis potestasque divinæ majestatis, intelligit, si existimat, singularem Deum, qui facere mundum potuit, eumdem regere non posse quem fecit. At si concipiat animo, quanta sit divini hujus operis immensitas, cum antea nihil esset, tamen virtute atque consilio Dei ex nihilo esse conflatam; quod opus nisi ab uno inchoari perficique non potuit: jam intelliget, multo facilius esse ab uno regi, quod est ab uno constitutum.

Dicat fortasse aliquis, ne fabricari quidem tam immensum opus mundi, nisi a pluribus potuisse: quamlibet multos, quamlibet magnos faciat, quidquid in multis magnitudinis, potestatis, virtutis, majestatisque posuerit, id totum in unum confero, et in uno esse dico; ut tantum in eo sit istarum rerum, quantum nec cogitari nec dici potest. Qua in re quoniam et sensu deficimus et verbis; quia neque tantæ intelligentiæ lucem pectus humanum, neque explanationem tantarum rerum capit lingua mortalis: idipsum intelligere nos oportet ac dicere. Video rursus quid e contrario dici possit: tales esse illos plures, qualem nos volumus unum. At hoc fieri nullo pacto potest, quod singulorum potestas progredi longius non valebit, occurrentibus sibi potestatibus cæterorum. Necesse est enim ut suos quisque limites aut transgredi nequeat aut si transgressus fuerit, suis alterum finibus pellat. Non vident, qui deos multos esse credunt, fieri posse ut aliqui diversum velint; ex qua re discepta-

tio inter eos et certamen oriatur : sicut Homerus bellantes inter se deos finxit; cum alii Trojam capi vellent, alii repugnarent. Unius igitur arbitrio mundum regi necesse est. Nisi enim singularum partium potestas ad unam providentiam referatur, non poterit summa ipsa constare; unoquoque nihil curante amplius, quam quod ad eum proprie pertinet : sicut ne res quidem militaris, nisi unum habeat ducem atque rectorem. Quod si in uno exercitu tot fuerint imperatores, quot legiones, quot cohortes, quot cunei, quot alæ, primum nec instrui poterit acies, unoquoque periculum recusante; nec regi facile, aut temperari, quod suis propriis consiliis utantur omnes, quorum diversitate plus noceant, quam prosint : sic in hoc rerum naturæ imperio, nisi unus fuerit, ad quem totius summæ cura referatur, universa solventur et corruent.

Dicere autem, multorum arbitrio regi mundum, tale est, quale si quis affirmet in uno corpore multas esse mentes : quoniam multa et varia sunt ministeria membrorum ; ut singulos corporis sensus singulæ mentes regere credantur : item multi affectus, quibus commoveri solemus vel ad iram, vel ad cupiditatem, vel ad lætitiam, vel ad metum, vel ad miserationem ; ut in his omnibus totidem mentes putentur operari : quod si quis profecto dicat, ne ipsam quidem, quæ una est, habere videatur. Quod si in uno corpore tantarum rerum gubernationem mens una possidet, et universis simul intenta est ; cur aliquis existimet mundum non posse ab uno regi, a pluribus posse ? Quod quia intelligunt isti assertores deorum, ita eos præesse singulis rebus ac partibus dicunt, ut tamen unus sit rector eximius. Jam ergo cæteri dii non erunt, sed satellites ac ministri, quos ille unus maximus et potens omnium his officiis præfecerit ; et ipsi ejus

imperio ac nutibus servient. Si universi pares non sunt, non igitur dii omnes sunt. Nec enim potest hoc idem esse, quod servit, et quod dominatur. Nam si Deus est nomen summæ potestatis, incorruptibilis esse debet, perfectus, impassibilis, nulli rei subjectus. Ergo dii non sunt, quos parere uni maximo Deo necessitas cogit. Sed quia non frustra falluntur ii qui hoc ita putant, causam hujus erroris paulo post aperiemus. Nunc unitatem divinæ potestatis testimoniis comprobemus.

CAPUT IV.

Quod unus vere sit Deus a Prophetis etiam prænuntiatus.

Prophetæ, qui fuerunt admodum multi, unum Deum prædicant, unum loquuntur : quippe qui unius Dei spiritu pleni, quæ futura essent, pari et consona voce prædixerunt. At enim veritatis expertes non putant his esse credendum. Illas enim non divinas, sed humanas voces fuisse aiunt. Videlicet quia de uno Deo præconium faciunt, aut insani, aut fallaces fuerunt. At quin impleta esse implerique quotidie illorum vaticinia videmus; et in unam sententiam congruens divinatio docet non fuisse furiosos. Quis enim mentis emotæ, non modo futura præcinere, sed etiam cohærentia loqui possit? Num ergo fallaces erant, qui talia loquebantur? quid ab his tam longe alienum, quam ratio fallendi; cum cæteros ab omni fraude cohiberent? Idcirco enim a Deo mittebantur, ut et præcones essent majestatis ejus, et correctores pravitatis humanæ.

Præterea voluntas fingendi ac mentiendi eorum est, qui opes appetunt, qui lucra desiderant : quæ res procul

ab illis sanctis viris abfuit. Ita enim delegato sibi officio functi sunt, ut derelictis omnibus ad tutelam vitæ necessariis, non modo in futurum, sed ne in diem quidem laborarent, contenti ex temporali cibo, quem Deus subministrasset : et hi non modo quæstum nullum habuerunt, sed etiam cruciatus atque mortem. *Amara* sunt enim vitiosis ac male viventibus præcepta justitiæ. Itaque ii, quorum peccata et arguebantur et prohibebantur, excruciatos eos acerbissime necaverunt. Ergo a quibus abfuit studium lucri, abfuit etiam voluntas et causa fallendi. Quid, quod aliqui eorum principes aut etiam reges fuerunt, in quos cadere non posset suspicio cupiditatis ac fraudis; et tamen præconium Dei singularis eadem, qua cæteri, divinatione fecerunt?

CAPUT V.

De testimoniis Poetarum et Philosophorum.

Sed omittamus sane testimonia prophetarum, ne minus idonea probatio videatur esse de his, quibus omnino non creditur. Veniamus ad auctores; et eos ipsos ad veri probationem testes citemus, quibus contra nos uti solent, poetas dico ac philosophos. Ex his unum Deum probemus necesse est : non quod illi habuerint cognitam veritatem; sed quod veritatis ipsius tanta vis est, ut nemo possit esse tam cæcus, qui non videat ingerentem se oculis divinam claritatem. Poetæ igitur, quamvis deos carminibus ornaverint, et eorum res gestas amplificaverint summis laudibus; sæpissime tamen confitentur, spiritu vel mente una contineri regique omnia. Orpheus, qui est vetustissimus poetarum, et æqualis ipsorum deorum, (siquidem

traditur inter Argonautas cum Tyndaridis et Hercule navigasse) Deum verum et magnum πρωτόγονον, id est primogenitum appellat; quod ante ipsum nihil sit genitum, sed ab ipso sint cuncta generata : eumdem etiam φάνητα nominat; quod, cum adhuc nihil esset, primus ex infinito apparuerit et extiterit. Cujus originem atque naturam quia concipere animo non poterat, ex aere immenso natum esse dixit : Πρωτόγονος φαέθον περι μήκεος ἠέρος υἱός. Aliud enim amplius quod diceret non habebat. Hunc ait esse omnium deorum parentem, quorum causa cœlum condiderit, liberisque prospexerit ut haberent habitaculum, sedemque communem : ἔκτισεν ἀθανάτοις δόμον ἄφθιτον. Natura igitur et ratione ducente, intellexit esse præstantissimam potestatem cœli ac terræ conditricem. Non poterat enim dicere, Jovem esse principem rerum, qui erat Saturnogenitus; neque Saturnum ipsum, qui cœlo natus ferebatur : Cœlum autem tanquam Deum primum constituere non audebat, quod videbat elementum esse mundi, quod ipsum eguerit auctore. Hæc eum ratio perduxit ad illum Deum primogenitum, cui assignat et tribuit principatum.

Homerus nihil nobis dare potuit, quod pertineat ad veritatem, qui humana potius quam divina conscripsit. Potuit Hesiodus, qui deorum generationem unius libri opere complexus est. Sed tamen nihil dedit, non a Deo conditore sumens exordium, sed a chao, quod est rudis inordinatæque materiæ confusa congeries : cum explanare ante debuerit, chaos ipsum unde, quando, quomodo esse, aut constare cœpisset. Nimirum sicut ab aliquo artifice disposita, ordinata, effecta sunt omnia : sic ipsam materiam fictam esse ab aliquo necesse est. Quis igitur hanc, nisi Deus, fecit, cujus potestati subjacent omnia? Sed refugit hoc ille, dum horret incognitam veritatem. Non enim Musarum instinctu, sicut videri volebat, in

Helicone carmen illud effudit; sed meditatus venerat et paratus.

Nostrorum primus Maro non longe fuit a veritate; cujus de summo Deo, quem mentem ac spiritum nominavit, hæc verba sunt :

> Principio cœlum, ac terras, camposque liquentes,
> Lucentemque globum lunæ, Titaniaque astra,
> Spiritus intus alit; totamque infusa per artus
> Mens agitat molem, et magno se corpore miscet.

Ac ne quis forte ignoret, quisnam esset ille spiritus, qui tantum haberet potestatis, declaravit alio loco, dicens :

> Deum namque ire per omnes
> Terrasque, tractusque maris, cœlumque profundum.
> Hinc pecudes, armenta, viros, genus omne ferarum,
> Quemque sibi tenues nascentem arcessere vitas.

Ovidius quoque in principio præclari operis, sine ulla nominis dissimulatione, a Deo, quem fabricatorem mundi, quem rerum opificem vocat, mundum fatetur instructum. Quod si vel Orpheus, vel hi nostri, quæ natura ducente senserunt, in perpetuum defendissent, eamdem, quam nos sequimur, doctrinam comprehensa veritate tenuissent.

Sed hactenus de poetis. Ad philosophos veniamus, quorum gravior est auctoritas, certiusque judicium : quia non rebus commentitiis, sed investigandæ veritati studuisse creduntur. Thales Milesius, qui unus e septem sapientum numero fuit, quique primus omnium quæsisse de causis naturalibus traditur, aquam esse dixit, ex qua nata sint omnia : Deum autem esse mentem, quæ ex aqua cuncta formaverit. Ita materiam rerum posuit in humo-

re : principium causamque nascendi constituit in Deo. Pythagoras ita definivit quid esset Deus : Animus, qui per universas mundi partes, omnemque naturam commeans atque diffusus; ex quo omnia, quæ nascuntur, animalia vitam capiunt. Anaxagoras Deum esse dixit infinitam mentem, quæ per se ipsam moveatur. Antisthenes multos quidem esse populares deos, unum tamen naturalem, summæ totius artificem. Cleanthes et Anaximenes æthera dicunt esse summum Deum; cui opinioni Poeta noster assensit :

> Tum pater omnipotens fœcundis imbribus æther
> Conjugis in gremium lætæ descendit, et omnes
> Magnus alit magno permistus corpore fœtus.

Chrysippus naturalem vim divina ratione præditam, interdum divinam necessitatem Deum nuncupat. Item Zeno divinam naturalemque legem.

Horum omnium sententia, quamvis sit incerta, eodem tamen spectat, ut providentiam unam esse consentiant. Sive enim natura, sive æther, sive ratio, sive mens, sive fatalis necessitas, sive divina lex, sive quid aliud dixeris; idem est, quod a nobis dicitur Deus. Nec obstat appellationum diversitas, cum ipsa significatione ad unum omnia revolvantur. Aristoteles, quamvis secum ipse dissideat, ac repugnantia sibi et dicat et sentiat, in summum tamen unam mentem mundo præesse testatur. Plato, qui omnium sapientissimus judicatur, monarchiam plane aperteque defendit; nec æthera, aut rationem, aut naturam, sed, ut est, Deum nominat : ab eo mundum hunc perfectum atque mirabilem esse fabricatum. Quem Cicero secutus atque imitatus in plurimis, Deum frequenter confitetur, ac supremum vocat in iis libris, quos de

Legibus scripsit; ab eoque regi mundum argumentatur, cum disputat de Natura deorum, hoc modo : « Nihil est » præstantius Deo : ab eo igitur mundum regi necesse » est. Nulli igitur est naturæ obediens aut subjectus » Deus : omnem ergo regit ipse naturam. » Quid autem sit Deus, in Consolatione definit : « Nec vero Deus ipse, » qui intelligitur a nobis, alio modo intelligi potest, nisi » mens soluta quædam, et libera, segregata ab omni » concretione mortali, omnia sentiens ac movens. »

Annæus quoque Seneca, qui ex Romanis vel acerrimus Stoicus fuit, quam sæpe summum Deum merita laude prosequitur! Nam cum de immatura morte dissereret : « Non intelligis, inquit, auctoritatem ac majestatem ju- » dicis tui, rectorem orbis terrarum, cœlique et deorum » omnium Deum, a quo ista numina, quæ singula ado- » ramus, et colimus, suspensa sunt. » Item in Exhortationibus : « Hic, cum prima fundamenta molis pulcher- » rimæ jaceret, et hoc ordiretur, quo neque majus quid- » quam novit natura, nec melius; ut omnia sub ducibus » suis irent, quamvis ipse per totum se corpus intende- » rat, tamen ministros regni sui deos genuit. » Et quam multa alia de Deo nostris similia locutus est : quæ nunc differo, quod aliis locis opportuniora sunt. Nunc satis est demonstrare, summo ingenio viros attigisse veritatem, ac pene tenuisse; nisi eos retrorsum infatuata pravis opinionibus consuetudo rapuisset, qua et deos alios esse opinabantur, et ea, quæ in usum hominis Deus fecit, tanquam sensu prædita essent, pro diis habenda, et colenda credebant.

CAPUT VI.

De Divinis testimoniis, et de Sibyllis et earum carminibus.

Nunc ad divina testimonia transeamus: sed prius unum proferam, quod est simile divino, et ob nimiam vetustatem, et quod is, quem nominabo, ex hominibus in deos relatus est. Apud Ciceronem C. Cotta pontifex disputans contra Stoicos de religionibus, et de varietate opinionum, quæ solent esse de diis, ut more Academicorum omnia faceret incerta, quinque fuisse Mercurios ait; et enumeratis per ordinem quatuor, quintum fuisse eum, a quo occisus sit Argus, ob eamque causam in Ægyptum profugisse, atque Ægyptiis leges, ac litteras tradidisse. Hunc Ægyptii Thoyth appellant, a quo apud eos primus anni sui mensis, id est September, nomen accepit. Idem oppidum condidit, quod etiam nunc Græce vocatur Ἑρμόπολις; et Pheneatæ colunt eum religiose. Qui tametsi homo, fuit tamen antiquissimus, et instructissimus omni genere doctrinæ: adeo ut ei multarum rerum et artium scientia Trismegisto cognomen imponeret. Hic scripsit libros, et quidem multos, ad cognitionem divinarum rerum pertinentes, in quibus majestatem summi ac singularis Dei asserit, iisdemque nominibus appellat, quibus nos, Deum et patrem. Ac ne quis nomen ejus requireret, ἀνώνυμον esse dixit; eo quod nominis proprietate non egeat, ob ipsam scilicet unitatem. Ipsius hæc verba sunt: ὁ δὲ Θεὸς εἷς, ὁ δὲ εἷς ὀνόματος οὐ προσδέεται· ἔστι γὰρ ὁ ὢν ἀνώνυμος. Deo igitur nomen

non est, quia solus est : nec opus est proprio vocabulo, nisi cum discrimen exigit multitudo, ut unamquamque personam sua nota et appellatione designes. Deo autem, quia semper unus est, proprium nomen est Deus.

Superest de responsis carminibusque sacris testimonia, quæ sunt multo certiora, proferre. Nam fortasse ii, contra quos agimus, nec poetis putent esse credendum, tanquam vana fingentibus; nec philosophis, quod errare potuerint, quia et ipsi homines fuerint. M. Varro, quo nemo unquam doctior, ne apud Græcos quidem, nedum apud Latinos vixit, in libris rerum divinarum, quos ad C. Cæsarem pontificem maximum scripsit, cum de Quindecim-Viris loqueretur, Sibyllinos libros ait non fuisse unius Sibyllæ; sed appellari uno nomine Sibyllinos, quod omnes fœminæ vates Sibyllæ sint a veteribus nuncupatæ, vel ab unius Delphidis nomine, vel a consiliis deorum enuntiandis. Σιοὺς enim deos, non θεοὺς, et consilium non βουλὴν, sed βυλὴν appellabant Æolico genere sermonis. Itaque Sibyllam dictam esse, quasi σιοβυλήν. Cæterum Sibyllas decem numero fuisse; easque omnes enumeravit sub autoribus, qui de singulis scriptitaverint. Primam fuisse de Persis, cujus mentionem fecerit Nicanor, qui res gestas Alexandri Macedonis scripsit : Secundam Libyssam, cujus meminit Euripides in Lamiæ prologo : Tertiam Delphida, de qua Chrysippus loquitur in eo libro, quem de divinatione composuit : Quartam Cimmeriam in Italia, quam Nævius in libris belli Punici, Piso in annalibus nominat : Quintam Erythræam, quam Apollodorus Erythræus affirmat suam fuisse civem, eamque Graiis Ilium petentibus vaticinatam, et perituram esse Trojam, et Homerum mendacia scripturum : Sextam Samiam, de qua scribit Eratosthenes in antiquis annalibus Samiorum reperisse se scriptum : Septimam Cuma-

nam, nomine Amaltheam, quæ ab aliis Demophile vel Herophile nominatur; eamque novem libros attulisse ad Regem Tarquinium Priscum, ac pro eis trecentos Philippeos postulasse ; Regemque aspernatum pretii magnitudinem, derisisse mulieris insaniam : illam in conspectu Regis tres combussisse, ac pro reliquis idem pretium postulasse : Tarquinium multo magis mulierem insanire putasse. Quæ denuo tribus aliis exustis, cum in eodem pretio perseveraret, motum esse regem, ac residuos trecentis aureis emisse : quorum postea numerus sit auctus, Capitolio refecto, quod ex omnibus civitatibus et Italicis, et Græcis, et præcipue Erythræis coacti, allatique sunt Romam, cujuscumque Sibyllæ nomine fuerint : Octavam Hellespontiam in agro Trojano natam, vico Marpesso, circa oppidum Gergithium; quam scribit Heraclides Ponticus Solonis et Cyri fuisse temporibus : Nonam Phrygiam, quæ vaticinata sit Ancyræ : Decimam Tiburtem, nomine Albuneam, quæ Tiburi colitur ut dea, juxta ripas amnis Anienis, cujus in gurgite simulacrum ejus inventum esse dicitur, tenens in manu librum : cujus sortes Senatus in Capitolium transtulerit.

Harum omnium Sibyllarum carmina et feruntur et habentur, præterquam Cumææ, cujus libri a Romanis occuluntur, nec eos ab ullo, nisi a quindecim viris inspici fas habent. Et sunt singularum singuli libri : qui quia Sibyllæ nomine inscribuntur, unius esse creduntur; suntque confusi, nec dicerni ac suum cuique assignari potest : nisi Erythrææ, quæ et nomen suum verum carmini inseruit, et Erythræam se nominatum iri prælocuta est, cum esset orta Babylone : sed et nos confuse Sibyllam dicemus, sicubi testimoniis earum fuerit abutendum. Omnes igitur hæ Sibyllæ unum Deum prædicant; maxime tamen Erythræa, quæ celebrior inter cæteras ac nobilior habe-

tur : siquidem Fenestalla diligentissimus Scriptor de xv. viris dicens, ait, restituto Capitolio, retulisse ad Senatum C. Curionem Cos. ut legati Erythras mitterentur, qui carmina Sibyllæ conquisita Romam deportarent : itaque missos esse P. Gabinium, M. Otacilium, L. Valerium, qui descriptos a privatis versus circa mille Romam deportarunt. Idem supra ostendimus dixisse Varronem. In iis ergo versibus, quos legati Romam attulerunt, de uno Deo hæc sunt testimonia :

Εἷς θεὸς ὃς ἐστὶν ὑπερμεγέθης ἀγένητος.

Unus Deus qui solus est excedens omnem magnitudinem
increatus.

Hunc esse solum Deum summum, qui cœlum fecerit, luminibusque distinxerit.

Ἀλλὰ θεὸς μόνος εἷς πανυπέρτατος ὃς πεποίηκεν
Οὐρανὸν ἠέλιον τε καὶ ἀστέρας, ἠδὲ σελήνην,
Καρποφόρον γαῖάν τε, καὶ ὕδατος οἴδματα πόντου.

Sed Deus solus unus eminentissimus, qui fecit
Cœlum, solemque, et stellas, et lunam,
Fructiferamque terram, et aquæ maris fluctus.

Qui quoniam solus sit ædificator mundi, et artifex rerum, vel quibus constat, vel quæ in eo sunt, solum coli oportere testatur.

Αὐτὸν τὸν μόνον ὄντα σέβεσθ᾽ ἡγήτορα κόσμου,
Ὃς μόνος εἰς αἰῶνα καὶ ἐξ αἰῶνος ἐτύχθη.

Ipsum qui solus est, colite principem mundi,
Qui solus est in seculum, atque a seculo fuit.

Item alia Sibylla, quæcumque est, cum perferre se ad homines Dei vocem diceret, sic ait :

Εἷς μόνος εἰμὶ θεὸς καὶ οὐκ ἐστι θεὸς ἄλλος.

Unus solus sum Deus, et non est Deus alius.

Exequerer nunc testimonia cæterarum, nisi et hæc sufficerent, et illa opportunioribus locis reservarem. Sed cum defendamus causam veritatis apud eos, qui aberrantes a veritate falsis religionibus serviunt, quod genus probationis adversus eos magis adhibere debemus, quam ut eos deorum suorum testimoniis revincamus?

CAPUT VII.

De testimoniis Apollinis et Deorum.

Apollo enim, quem præter cæteros divinum maximeque fatidicum existimant, Colophone respondens, quod Delphis (credo) migraverat, Asiæ ductus amœnitate; quærenti cuidam, quis esset, aut quid esset omnino Deus, respondit viginti et uno versibus, quorum hoc principium est:

Αὐτοφυὴς, ἐδίδακτος, ἀμήτωρ, ἀστυφέλικτος,
Οὔνομα μηδὲ λόγῳ χωρούμενον, ἐν πυρὶ ναίων.
Τουτὶ θεὸς, μικρὰ δὲ θεοῦ μερὶς ἄγγελοι ἡμεῖς.

« Ex se ortus, non edoctus, sine matre inconcussus,
« Nomen ne verbo quidem capiendum, in igne habitans,
« Hoc Deus est: modica autem Dei portio Angeli, nos.

Num quis potest suspicari de Jove esse dictum, qui et matrem habuit, et nomen? Quid, quod Mercurius ille ter maximus, cujus supra mentionem feci, non modo ἀμήτωρα, ut Apollo, sed ἀπάτωρα quoque appellat Deum; quod

origo illi non sit aliunde? Nec enim potest ab ullo esse generatus, qui ipse universa generavit. Satis (ut opinor) et argumentis docui, et testibus confirmavi, quod per se satis clarum est, Unum esse regem mundi, unum patrem, unum Deum.

Sed fortasse quærat aliquis a nobis idem illud, quod apud Ciceronem quærit Hortensius : Si Deus unus est, quæ esse beata solitudo queat? Tanquam nos, qui unum esse dicimus, desertum ac solitarium (1) esse dicamus; habet enim ministros, quos vocamus nuntios. Et est illud verum, quod dixisse in Exhortationibus Senecam supra retuli, genuisse regni sui ministros Deum. Verum hi neque dii sunt, neque deos se vocari, aut coli volunt : quippe qui nihil præter jussum ac voluntatem Dei faciant. Nec tamen illi sunt, qui vulgo coluntur, quorum et exiguus et certus est numerus. Quod si cultores deorum eos ipsos se colere putant, quos summi Dei ministros appellamus, nihil est quod nobis faciant invidiam, qui unum Deum dicamus, multos negemus. Si eos multitudo delectat, non duodecim dicimus, aut trecentos sexaginta quinque, (ut Orpheus) sed innumerabiles esse arguimus errores eorum in diversum, qui tam paucos putant. Sciant tamen, quo nomine appellari debeant : ne Deum verum violent, cujus nomen exponunt, dum pluribus tribuunt. Credant Apollini suo, qui eodem illo responso, ut Jovi principatum, sic etiam cæteris diis abstulit nomen. Tertius enim versus ostendit, Dei ministros, non deos, verum angelos appellari oportere. De se quidem ille mentitus est, qui cum sit e numero dæmonum, angelis se Dei aggregavit : denique in aliis responsis dæmonem se esse confessus est. Nam cum interrogaretur, quomodo sibi supplicari vellet, ita respondit :

Πάνσοφε, παντοδίδακτ', ἐνολοίστροφε κέκλυθι δαῖμον.

« Omnia sapiens, omnia docte, qui circa varia versaris, exaudi dæmon.

Item rursus cum precem in Apollinem Smynthium rogatus expromeret, ab hoc versu exorsus est :

Ἁρμονίη κόσμοιο φαεσφόρε καὶ σοφὲ δαῖμον.

« Concentus mundi, lucifer et sapiens dæmon.

Quid ergo superest, nisi ut sua confessione verberibus veri Dei ac pœnæ subjaceat sempiternæ? Nam et in alio responso ita dixit :

Δαίμονες οἳ φοιτῶσι περὶ χθόνα καὶ περὶ πόντον
Ἀκάματοι δάμανται ὑπυπαὶαὶ μάστιγι θεοῖο

« Dæmones qui ventitant circa terram, et circa mare
« Indefessi, domantur sub flagello Dei.

De utrisque generibus in secundo libro disserimus. Interim nobis sat est, quod, dum honorare se vult, et in cœlo collocare, confessus est, id quod res habet, quomodo sint appellandi qui Deo semper assistunt.

Retrahant ergo se homines ab erroribus : et abjectis religionibus pravis, parentem suum dominumque cognoscant : cujus nec virtus æstimari potest, nec magnitudo perspici, nec principium comprehendi. Cum ad illum mentis humanæ intentio et acumen et memoria pervenerit, quasi subductis et consummatis omnibus viis, subsistit, hæret, deficit; nec est aliquid ulterius quo progredi possit. Verum quia fieri non potest, quin id quod sit, aliquando esse cœperit, consequens est, ut quando nihil ante illum fuit, ipse ante omnia ex seipso sit procreatus. Ideoque ab Apolline αὐτοφυὴς, a Sibylla αὐτογενὴς, et ἀγέννητος, et ἀποίητος nominatur. Quod Seneca homo acutus in Exhortationibus vidit : Nos, inquit, aliunde

pendemus. Itaque ad aliquem respicimus, cui, quod est optimum in nobis debeamus. Alius nos edidit; alius instruxit : Deus ipse se fecit.

CAPUT VIII.

Quod Deus sine corpore sit, nec sexu ad procreandum egeat.

His igitur tot et tantis testibus comprobatur unius Dei potestate ac providentia mundum gubernari; cujus vim majestatemque tantam esse dicit in Timæo Plato, ut eam neque mente concipere, neque verbis enarrare quisquam possit, ob nimiam ejus et inæstimabilem potestatem. Dubitet vero aliquis, an quidquam difficile aut impossibile sit Deo, qui tanta tamque mirifica opera providentia excogitavit, virtute constituit, ratione perfecit; nunc autem spiritu sustentet, potestate moderetur, inexcogitabilis, ineffabilis, et nulli alii satis notus quam sibi? Unde mihi de tanta majestate sæpius cogitanti, qui deos colunt, interdum videri solent tam cæci, tam incogitabiles, tam excordes, tam non multum a mutis animalibus differentes, qui credant eos, qui geniti sunt maris ac fœminæ coitu, aliquid majestatis divinæque virtutis habere potuisse, cum Sibylla Erythræa dicat,

Οὐ δυνάτ' ἀνδρὸς
Ἐκ μηρῶν μήτρας τε θεὸς τετοπωμένος ἑῖναι.

« Non potest ex viri
« Femoribus et utero Deus formatus esse. »

Quod si est verum, sicuti est, apparet Herculem, Apol-

em, Liberum, Mercurium, Jovemque ipsum cum teris homines fuisse; quando sunt ex duobus sexibus ti. Quid est autem tam remotum a Deo, quam id opus od ipse ad propagandum sobolem mortalibus tribuit, quod sine substantia corporali nullum potest esse? Dii ergo si sunt immortales et æterni, quid opus est ꝛro sexu; cum successione non egeant, qui semper .t futuri? Nam profecto in hominibus cæterisque antibus diversitas sexus, et coitio, et generatio nullam et aliam rationem, nisi ut omnia genera viventium, ndo sunt conditione mortalitatis obitura, mutua sint successione servari. Deo autem, qui est sempiius, neque alter sexus, neque successio necessaria Dicet aliquis, ut habeat vel ministros, vel in quos possit dominari. Quid igitur opus est sexu fœmineo; cum Deus, qui est omnipotens, sine usu et opera fœminæ possit filios procreare? Nam si quibusdam minutis animalibus id præstitit, ut sibi

E foliis natos et suavibus herbis
Ore legant :

cur existimet aliquis ipsum Deum, nisi ex permistione sexus alterius non posse generare? Illos igitur, quos imperiti et insipientes tanquam deos et nuncupant et adorant, nemo est tam inconsideratus, qui non intelligat fuisse mortales. Quomodo ergo, inquiet aliquis, dii crediti sunt? Nimirum quia Reges maximi ac potentissimi fuerint : ob merita virtutum suarum, aut munerum, aut artium repertarum, cum cari fuissent iis quibus imperitaverant, in memoriam sunt consecrati. Quod si quis dubitet, res eorum gestas, et facta consideret, quæ universa tam poetæ quam historici veteres prodiderunt.

CAPUT IX.

De Hercule, et ejus vita et morte.

Hercules, qui ob virtutem clarissimus, et quasi Africanus inter deos habetur, nonne orbem terræ, quem peragrasse ac expurgasse narratur, stupris, libidinibus, adulteriis inquinavit? nec mirum, cum esset adulterio genitus Alcmenæ. Quid tandem potuit in eo esse divini, qui suis ipse vitiis mancipatus, et mares et fœminas contra omnes leges infamia, dedecore, flagitio affecit? Sed ne illa quidem, quæ magna et mirabilia gessit, talia judicanda sunt; ut virtutibus divinis tribuenda videantur. Quid enim tam magnificum, si leonem aprumque, superavit, si aves sagittis dejecit, si regium stabulum egessit, si viraginem vicit, cingulumque detraxit, si equos feroces cum domino interemit? Opera sunt ista fortis viri, hominis tamen. Illa enim, quæ vicit, fragilia et mortalia fuerunt. Nulla enim est (quod ait Orator) tanta vis, quæ non ferro ac viribus debilitari frangique possit. At animum vincere, iracundiam cohibere, fortissimi est: quæ ille nec fecit unquam, nec potuit. Hæc qui faciat, non ego eum cum summis viris comparo; sed simillimum Deo judico.

Vellem adjecisset de libidine, luxuria, cupiditate, insolentia; ut virtutem ejus impleret, quem similem Deo judicabat. Non enim fortior putandus est, qui leonem, quam qui violentam in seipso inclusam feram superat iracundiam; aut qui rapacissimas volucres dejecit, quam qui cupiditates avidissimas coercet; aut qui Amazonem

bellatricem, quam qui libidinem vincit, pudoris ac famæ debellatricem; aut qui fimum de stabulo, quam qui vitia de corde suo egerit, quæ magis sunt perniciosa, quia domestica et propria mala sunt, quam illa, quæ et vitari poterant et caveri. Ex quo fit, ut ille solus vir fortis debeat judicari, qui temperans, moderatus et justus est. Quod si cogitet aliquis, quæ sint Dei opera : jam hæc omnia, quæ mirantur homines ineptissimi, ridicula judicabit. Illa enim non divinis virtutibus, quas ignorant, sed infirmitate suarum virium metiuntur. Nam illud quidem nemo negabit, Herculem non Eurystheo tantum servisse regi, quod aliquatenus honestum videri potest; sed etiam impudicæ mulieri Omphalæ, quæ illum vestibus suis indutum sedere ad pedes suos jubebat pensa facientem : detestabilis turpitudo ! sed tanti erat voluptas. Quid tu, inquiet aliquis, poetisne credendum putas? Quidni putem ? Non enim ista Lucilius narrat, aut Lucianus, qui diis et hominibus non pepercit; sed hi potissimum, qui deorum laudes canebant.

Quibus igitur credemus, si fidem laudantibus non habemus? Qui hos mentiri putat, proferat alios quibus credamus auctores, qui nos doceant, qui sint isti dii, quomodo, unde horti; quæ sit vis eorum, qui numerus, quæ potestas, quid in his admirabile, quid cultu dignum, quod denique certius veriusque mysterium : nullos dabit. Credamus igitur istis, qui non ut reprehenderent sunt locuti; sed ut prædicarent. Navigavit ergo cum Argonautis, expugnavitque Trojam, iratus Laomedonti ob negatam sibi pro filiæ salute mercedem : unde, quo tempore fuerit, apparet. Idem furore atque insania percitus, uxorem suam cum liberis interemit. Hunc homines deum putant? sed Philocteta ejus hæres non putavit; qui facem supposuit arsuro; qui artus ejus et nervos

cremari ac diffluere vidit; qui ossa ejus ac cineres in Oeteo monte spelivit : pro quo munere sagittas ejus accepit.

CAPUT X.

De Æsculapii, Apollinis, Neptuni, Martis, Castoris et Pollucis, Mercurii atque Liberi vita et gestis.

Æsculapius et ipse non sine flagitio Apollinis natus, quid fecit aliud divinis honoribus dignum, nisi quod sanavit Hippolytum ? mortem sane habuit clariorem, quod a Deo meruit fulminari. Hunc Tarquitius de illustribus viris disserens, ait incertis parentibus natum, expositum, et a venatoribus inventum, canino lacte nutritum, Chironi traditum, didicisse medicinam : fuisse autem Messenium, sed Epidauri moratum. Tullius etiam Cynosuris ait sepultum. Quid Apollo pater ejus? Nonne ob amorem, quo flagrabat, turpissime gregem pavit alienum, et muros Laomedonti extruxit? cum Neptuno mercede conductus, quæ illi negari potuit impune, ab eoque primo Rex perfidus, quidquid cum diis pepigisset, didicit abnegare. Idem formosum puerum et dum amat, violavit; et dum ludit, occidit.

Homicida Mars, et per gratiam cædis crimine ab Atheniensibus liberatus, ne videretur nimis ferus et immanis, adulterium cum Venere commisit. Castor et Pollux, dum alienas sponsas rapiunt, esse gemini desierunt. Nam livore injuriæ concitatus Idas, alterum gladio transverberavit; et eosdem poetæ alternis vivere, alternis mori narrant : ut jam sint non deorum tantum, sed

omnium mortalium miserrimi, quibus semel mori non licet. Hos tamen Homerus ambos simpliciter (non ut poetæ solent) mortuos esse testatur. Nam cum faceret in muris assidentem Priamo Helenam, cunctos Græciæ principes recognoscere, solos autem se fratres suos requirere, subjecit orationi ejus hujusmodi versum :

Ὣς φάτο, τοὺς δ' ἤδη κάτεχεν φυσίζοος αἶα.

Sic ait : ast illos retinebat terra sepultos.

Fur ac nebulo Mercurius, quid ad famam sui reliquit, nisi memoriam fraudum suarum? Cælo scilicet dignus, quia palæstram docuit, et lyram primus invenit. Liberum patrem in senatu deorum summæ auctoritatis primæque esse sententiæ necesse est; quia præter Jovem solus omnium triumphavit, exercitum duxit, Indos debellavit. Sed invictus ille Imperator Indicus, maximus ab amore ac libidine turpissime victus est. Delatus enim Cretam cum semiviro comitatu, nactus est impudicam mulierem in littore : ac fiducia victoriæ Indicæ vir esse voluit, ne nimium mollis videretur; atque illam patris proditricem, fratris interemptricem, ab alio relictam et repudiatam, in conjugium sibi vindicavit, et Liberam fecit, et cum ea pariter ascendit in cœlum.

Quid horum omnium pater Jupiter, qui in solemni precatione Optimus, Maximus nominatur? nonne a prima sua pueritia impius ac pene parricida deprehenditur? cum patrem regno expulit ac fugavit, nec expectavit mortem decrepiti senis, cupiditate regnandi : et cum paternum solium per vim, per arma cepisset, bello est a Titanibus lacessitus; quod humano generi principium fuit malorum : quibus victis, et pace in perpetuum comparata, reliquam suam vitam in stupris adulteriisque consumpsit. Omitto virgines, quas immi-

nuit. Id enim tolerabile judicari solet. Amphitryonem ac Tyndarum præterire non possum, quorum domos dedecore, atque infamia plenissimas reddidit. Illud vero summæ impietatis ac sceleris, quod regium puerum rapuit ad stuprum. Parum enim videbatur, si in expugnanda fœminarum pudicitia maculosus esset ac turpis, nisi etiam sexui suo injuriam faceret : hoc est verum adulterium, quod sit contra naturam. Hæc qui fecit, viderimus, an maximus; certe optimus non est : quod nomen a corruptoribus, ab adulteris, ab incestis abest; nisi forte nos erramus homincs, qui talia facientes sceleratos vocamus, ac perditos, omnibusque pœnis dignissimos judicamus. Stultus autem Marcus Tullius, qui C. Verri adulteria objecit : eadem enim Jupiter, quem colebat, admisit; qui P. Clodio sororis incestum : at illi Optimo Maximo eadem fuit *et soror et conjux.*

CAPUT XI.

De Jovis ortu, vita, regno, nomine et morte, et de Saturno et Urano.

Quis est igitur tam excors, qui hunc in cœlo regnare putet, qui ne in terra quidem debuit? Non insulse quidam poeta triumphum Cupidinis scripsit : quo in libro non modo potentissimum deorum Cupidinem, sed etiam victorem facit. Enumeratis enim amoribus singulorum, quibus in potestatem Cupidinis ditionemque venissent, instruit pompam, in qua Jupiter cum cæteris diis ante currum triumphantis ducitur catenatus. Eleganter id quidem a poeta figuratum : sed tamen non multum distat a vero. Qui enim virtutis est expers, qui a cupiditate ac

libidinibus malis vincitur, non Cupidini (ut ille finxit) sed morti subjectus est sempiternæ. Sed omittamus de moribus dicere : rem consideremus; ut intelligant homines, in quibus miseri versentur erroribus. Regnare in cœlo Jovem vulgus existimat : id et doctis pariter et indoctis persuasum est. Quod et Religio ipsa, et precationes, et hymni, et delubra, et simulacra demonstrant. Eumdem tamen Saturno et Rhea genitum confitentur. Quomodo potest Deus videri, aut credi (ut ait poeta) *hominum rerumque repertor*, ante cujus ortum infinita hominum millia fuerunt? eorum scilicet, qui Saturno regnante vixerunt; ac priores luce, quam Jupiter, sunt potiti. Video alium Deum regem fuisse primis temporibus, alium consequentibus. Potest ergo fieri, ut alius sit postea futurus. Si enim regnum prius mutatum est : cur desperemus etiam posterius posse mutari? nisi forte Saturnus generare potuit fortiorem : Jupiter non potest. Atqui divinum imperium aut semper immutabile est : aut, si est mutabile, quod fieri non potest, semper utique mutabile est.

Potest ergo Jupiter regnum amittere, sicut pater ejus amisit? Ita plane. Nam cum idem neque virginibus, neque maritatis unquam pepercisset, abstinuit se tamen una Thetide, quod responsum fuit, majorem patre suo futurum, quisquis ex illis natus esset. Et primum imprudentia in eo non Dei, cui nisi Themis futura dixisset, ipse nesciret. Si autem divinus non sit, ne Deus quidem sit; unde ipsa divinitas nominatur, ut ab homine humanitas. Deinde conscientia imbecillitatis, qui timuit utique majorem : quod qui facit, scit profecto non esse se maximum; quandoquidem potest aliquid majus existere. Idem per Stygiam paludem sanctissime jurat.

Vana superstitio, superis quæ reddita divis.

Quæ est ista superstitio? aut a quo reddita? Est ergo aliqua potestas maxima, quæ pejerantes deos puniat? quæ tanta formido est paludis infernæ, si sunt immortales? quid metuunt eam, quam visuri non sunt, nisi quos mori necesse est? Quid igitur homines oculos suos in cœlum tollunt? quid per superos dejerant, cum ipsi superi ad inferos revolvantur, ibique habeant quod venerentur, et adorent? Illud vero quale est? esse fata, quibus dii omnes, et ipse Jupiter pareat. Si Parcarum tanta vis est, ut plus possint quam cœlestes universi, quamque ipse rector ac dominus, cur non illæ potius regnare dicantur, quarum legibus ac statutis parere omnes deos necessitas cogit? Nunc cui dubium est, quin is, qui alicui rei obsequitur, maximus non sit? nam si sit, non accipiat fata, sed faciat. Nunc ad aliud, quod omiseram, redeo. In una itaque sola fuit continentior, cum eam deperiret; non virtute aliqua, sed metu successoris. Quæ formido utique ejus est, qui sit et mortalis, et imbecillis, et nihili: quippe qui potuit et tunc, cum nasceretur, extingui, sicut frater ejus ante genitus, extinctus est: qui si vivere potuisset, nunquam minori concessisset imperium. Ipse autem furto servatus, furtimque nutritus, ζεὺς sive ζὴν appellatus est; non, ut isti putant, a fervore cœlestis ignis, vel quod vitæ sit dator, vel quod animantibus inspiret animas, quæ virtus solius Dei est: (quam enim possit inspirare animam, qui ipse accepit aliunde?) sed quod primus ex liberis Saturni maribus vixerit.

Potuerunt igitur homines alium deum habere rectorem, si Saturnus non fuisset ab uxore delusus. At enim poetæ ista finxerunt. Errat quisquis hoc putat; illi enim de hominibus loquebantur: sed ut eos ornarent, quorum memoriam laudibus celebrabant, deos esse dixe-

runt. Itaque illa potius ficta sunt, quæ tanquam de diis, non illa, quæ tanquam de hominibus locuti sunt : quod clarum fiet exemplo, quod inferemus. Danaen violaturus, aureos nummos largiter in sinum ejus infudit. Hæc stupri merces fuit. At poëtæ, qui quasi de Deo loquebantur, ne auctoritatem creditæ majestatis infringerent, finxerunt ipsum in aureo imbre delapsum, eadem figura, qua imbres ferreos dicunt, cum multitudinem telorum, sagittarumque describunt. Rapuisse dicitur in aquila Catamitum : poëticus color est. Sed aut per legionem rapuit, cujus insigne aquila est; aut navis, in qua est impositus, tutelam habuit in aquila figuratam; sicut taurum, cum rapuit et transvexit Europam. Eodem modo convertisse in bovem traditur Io Inachi filiam, quæ, ut iram Junonis effugeret, ut erat jam setis obsita, jam bos tranasse dicitur mare, in Ægyptumque venisse, atque ibi recepta pristina specie, dea facta quæ nunc Isis vocatur. Quo igitur argumento probari potest, nec Europam in Tauro sedisse, nec Io factam bovem? Quod certus dies habetur id Fastis, quo Isidis navigium celebratur : quæ res docet non tranasse illam, sed navigasse. Igitur qui sapere sibi videntur, quia intelligunt vivum terrenumque corpus in cœlo esse non posse, totam Ganymedeam fabulam pro falso repudiant; ac sentiunt in terra id esse factum, quia res ac libido ipsa terrena est. Non ergo ipsas res gestas finxerunt poëtæ; quod si facerent, essent vanissimi : sed rebus gestis addiderunt quemdam colorem. Non enim obtrectantes illa dicebant, sed ornare cupientes. Hinc homines decipiuntur : maxime quod, dum hæc omnia ficta esse arbitrantur a poetis, colunt quod ignorant. Nesciunt enim, qui sit poeticæ licentiæ modus; quousque progredi fingendo liceat : cum officium poëtæ sit in eo, ut ea, quæ gesta sunt vere, in alias spe-

cies obliquis figurationibus cum decore aliquo conversa traducat. Totum autem, quod referas, fingere, id est ineptum esse, et mendacem potius, quam poetam.

Sed finxerit ista, quæ fabulosa creduntur; num etiam illa, quæ de diis fœminis, deorumque connubiis dicta sunt? Cur igitur sic figurantur, sic coluntur? nisi forte non tantum poetæ, sed pictores etiam fictoresque imaginum mentiuntur. Si enim hic est Jupiter, qui a vobis dicitur deus, si non is est, qui ex Saturno et Ope natus est, non oportuit nisi solus simulacrum in templis omnibus collocari. Quid sibi mulierum effigies volunt? quid sexus infirmus? in quem si cecidit hic Jupiter, eum vero ipsi lapides hominem fatebuntur. Mentitos aiunt esse poetas, et his tamen credunt; immo vero non esse mentitos, re ipsa probant. Ita enim deorum simulacra confingunt, ut ex ipsa diversitate sexus appareat, vera esse quæ dicunt poetæ. Nam quod aliud argumentum habet imago Catimiti; et effigies aquilæ, cum ante pedes Jovis ponuntur in templis, et cum ipso pariter adorantur: nisi ut nefandi sceleris ac stupri memoria maneat in æternum? Nihil igitur a poetis in totum fictum est: aliquid fortasse traductum, et obliqua figuratione obscuratum, quo veritas involuta tegeretur; sicut illud de sortitione regnorum. Aiunt enim Jovi cœlum obtigisse, Neptuno mare, inferna Plutoni. Cur non terra potius in sortem tertiam venit; nisi quod in terra gesta res est. Ergo illud in vero est, quod regnum orbis ita partiti sortitique sunt, ut Orientis imperium Jovi cederet; Plutoni, cui cognomen Agesilao, fuit pars Occidentis obtingeret: eo quod plaga Orientis, ex qua lux mortalibus datur, superior; Occidentis autem, inferior esse videatur. Sic veritatem mendacio velaverunt, ut veritas ipsa persuasioni publicæ nihil derogaret. De Neptuni sorte manifes-

tum est, cujus regnum tale fuisse dicimus, quale Marci Antonii fuit infinitum illud imperium; cui totius oræ maritimæ potestatem Senatus decreverat, ut prædones persequeretur, ac mare omne pacaret. Sic Neptuno maritima omnia cum insulis obvenerunt. Quomodo id probari potest? Nimirum veteres historiæ docent. Antiquus auctor Euhemerus, qui fuit ex civitate Messene, res gestas Jovis, et cæterorum qui dii putantur, collegit, historiamque contexuit ex titulis, et inscriptionibus sacris, quæ in antiquissimis templis habebantur, maximeque in fano Jovis Thriphylii; ubi auream columnam positam esse ab ipso Jove titulus indicabat, in qua columna gesta sua perscripsit, ut monimentum esset posteris rerum suarum. Hanc historiam et interpretatus est Ennius, et secutus; cujus hæc verba sunt: Ubi Jupiter Neptuno imperium dat maris, ut in insulis omnibus, et quæ secundum mare loca essent, omnibus regnaret.

Vera sunt ergo quæ loquuntur poëtæ; sed obtentu aliquo specieque velata. Potest et mons Olympus figuram poëtis dedisse, ut Jovem dicerent cœli regnum esse sortitum; quod Olympus ambiguum nomen est et montis, et cœli. In Olympo autem Jovem habitasse docet historia eadem, quæ dicit: Ea tempestate Jupiter in monte Olympo maximam partem vitœ colebat; et eo ad eum in jus veniebant, si quæ res in controversia erant. Item, si quis quid novi invenerat, quod ad vitam humanam utile esset, eo veniebat, atque Jovi ostendebat. Multa in hunc modum poetæ transferunt; non ut in eos mentiantur, quos colunt, sed ut figuris versicoloribus venustatem ac leporem carminibus suis addant. Qui autem non intelligunt, quomodo aut quare quidque figuretur, poetas velut mendaces et sacrilegos insequuntur. Hoc errore decepti etiam philosophi, quod ea, quæ de Jove feruntur,

minime in Deum convenire videbantur, duos Joves fecerunt, unum naturalem, alterum fabulosum. Viderunt ex parte, quod erat verum, eum scilicet, de quo poetæ loquuntur hominem fuisse : in illo autem naturali Jove, vulgari consuetudine religionis inducti, erraverunt, quod in Deum nomen hominis transtulerunt; qui (ut supra diximus) quia solus est, non indiget nomine. Jovem autem illum esse, qui sit ex Ope Saturnoque natus, negari non potest. Vana igitur persuasio est eorum, qui nomen Jovis summo Deo tribuunt. Solent enim quidam errores suos hac excusatione defendere; qui convicti de uno Deo, cum id negare non possunt, ipsum se colere affirmant, verum hoc sibi placere, ut Jupiter nominetur : quo quid absurdius? Jupiter enim sine contubernio conjugis filiæque coli non solet. Unde quid sit, apparet : nec fas est id nomen eo transferri, ubi nec Minerva est ulla, nec Juno. Quid? quod hujus nominis proprietas non divinam vim exprimit, sed humanam? Jovem enim, Junonemque a juvando esse dictos, Cicero interpretatur. Et Jupiter, quasi juvans pater dicitur; quod nomen in Deum minime congruit; quia juvare hominis est, opis aliquid conferentis in eum, qui sit alienus, et exigui beneficii. Nemo sic Deum precatur, ut se adjuvet; sed ut servet, ut vitam salutemque tribuat : quod multo plus ac majus est, quam juvare.

Et quoniam de patre loquimur, nullus pater dicitur filios juvare, cum eos generat, aut educat. Illud enim levius est, quam ut eo verbo magnitudo paterni beneficii exprimatur. Quanto id magis inconveniens est Deo, qui verus est pater; per quem sumus, et cujus toti sumus; a quo fingimur, animamur, illuminamur; qui nobis vitam impertit, salutem tribuit, victum multiplicem subministrat. Non intelligit beneficia divina,

qui se juvari tantummodo a Deo putat. Ergo non imperitus modo, sed etiam impius est, qui nomine Jovis virtutem summæ potestatis imminuit. Quare si Jovem et ex rebus gestis et ex moribus hominem fuisse, in terraque regnasse deprehendimus, superest ut mortem quoque ejus investigemus. Ennius in Sacra historia, descriptis omnibus quæ in vita sua gessit, ad ultimum sic ait : Deinde Jupiter postquam quinquies terras circuivit, omnibusque amicis atque cognatis imperia divisit, reliquitque hominibus leges, mores frumentaque paravit, multaque alia bona fecit, immortali gloria, memoriaque affectus, sempiterna monimenta suis reliquit : ætate pessum acta, in Creta vitam commutavit, et ad deos abiit, eumque Curetes filii sui curaverunt, decoraveruntque eum ; et sepulcrum ejus est in Creta et in oppido Cnosso, et dicitur Vesta hanc urbem creavisse; inque sepulcro ejus est inscriptum antiquis litteris Græcis, ZAN KPONOY, id est Latine, Jupiter Saturni. Hoc certe non poetæ tradunt, sed antiquarum rerum scriptores : quæ adeo vera sunt, ut ea Sibyllinis versibus confirmentur ; qui sunt tales :

Δαίμονας ἀψύχους, νεκύων ἔιδωλα καμόντων,
Ὧ Κρήτη καύχημα τάφους ἡ δύσμορος ἴχει.

Dæmones inanimes, cadaverum simulacra mortuorum,
Quorum Creta in jactantiam sepulcra misera habet.

Cicero de Natura deorum, cum tres Joves a theologis enumerari diceret, ait tertium fuisse Cretensem, Saturni filium, cujus in illa insula sepulchrum ostenditur. Quomodo igitur potest deus alibi esse vivus, alibi mortuus, alibi habere templum, alibi sepulchrum? Sciant ergo Romani, Capitolium suum, id est summum caput

religionum publicarum, nihil esse aliud quam inane monimentum.

Veniamus nunc ad ejus patrem, qui ante regnavit, et qui fortasse plus habebat in se, quod ex coitu tantorum elementorum genitus esse dicatur. Videamus quid in eo fuerit deo dignum : In primis illud, quod aureum seculum narratur habuisse; quod justitia sub eo fuerit in terra. Teneo aliquid in hoc, quod in ejus filio non fuit. Quid enim tam conveniens deo, quam justum regimen, ac pium seculum? Sed cum eadem ratione natum esse cogito, non possum putare Deum summum, quo videam esse aliquid antiquius, cœlum scilicet atque terram. At ego Deum quæro, ultra quem nihil sit omnino, qui fons, et origo sit rerum. Hic sit necesse est, qui cœlum ipsum condidit, terramque fundavit. Saturnus autem si ex his natus est (ut putatur) quemadmodum potest Deus esse principalis, qui aliis ortum suum debet? aut quis præfuit mundo, priusquam Saturnus gigneretur? Sed hoc poeticum est (ut dicebam paulo ante) figmentum. Nec enim fieri poterat, ut elementa insensibilia, tantoque intervallo separata, in unum coirent ac filium procrearent : aut is, qui natus esset, non potissimum genitoribus similis existeret; sed eam formam gereret, quam parentes sui non habebant.

Quæramus ergo quid veritatis sub hac figura lateat. Minutius Felix in eo libro, qui Octavius inscribitur, sic argumentatus est : Saturnum, cum fugatus esset a filio in Italiamque venisset, Cœli filium dictum, quod soleamus eos quorum virtutem miremur, aut qui repentino advenerint, de cœlo cecidisse dicere; Terræ autem, quod ignotis parentibus natos, terræ filios nominemus. Sunt hæc quidem similia veri, non tamen vera : quia constat etiam tunc cum regnaret ita esse habitum. Po-

tuit et sic argumentari : Saturnum, cum potentissimus rex esset, ad retinendam parentum suorum memoriam, nomina eorum cœlo terræque indidisse, cum hæc prius aliis vocabulis appellarentur : qua ratione et montibus et fluminibus nomina scimus imposita. Neque enim cum dicunt poetæ de progenie Atlantis, aut Inachi fluminis, id potissimum dicunt, homines ex rebus sensu carentibus potuisse generari; sed eos utique significant, qui nati sunt ex iis hominibus, qui vel vivi, vel mortui, nomina montibus aut fluminibus indiderunt. Nam id apud veteres, maximeque Græcos, fuit usitatum. Sic maria eorum traxisse nomina accepimus, qui deciderant in ea, ut Ægæum, Icarium, Hellesponticum : et in Latio Aventinus, vocabulum monti dedit, in quo sepultus est; Tyberinus vel Tyberis, amni in quo mersus est.

Non ergo mirandum, si nomina eorum cœlo terræque attributa essent, qui reges genuerant potentissimos. Apparet ergo non ex cœlo natum esse; quod fieri non potest : sed ex eo homine, cui nomen Urano fuit. Quod esse verum Trismegistus auctor est : qui cum diceret admodum paucos extitisse in quibus esset perfecta doctrina, in his Uranum, Saturnum, Mercurium cognatos suos nominavit. Hæc ille quia ignoravit, alio traduxit historiam ; qui quomodo potuerit argumentari, ostendi : nunc dicam, quomodo, ubi, a quo sit hoc factum; non enim Saturnus hoc, sed Jupiter fecit. In Sacra historia sic Ennius tradit : Deinde Pan eum deducit in montem, qui vocatur cœli stella. Postquam eo ascendit, contemplatus est late terras, ibique eo in monte aram creat cœlo; primusque in ea ara Jupiter sacrificavit : in eo loco suspexit in cœlum quod nunc nos nominamus, idque quod supra mundum erat, quod æther vocabatur, de sui avi nomine cœlo nomen

indidit : idque Jupiter, quod æther vocatur, precans, primum cœlum nominavit; eamque hostiam, quam ibi sacravit, totam adolevit. Nec hic tantum sacrificasse Jupiter invenitur. Cæsar quoque in Arato refert Aglaosthenem dicere, Jovem cum ex insula Naxo adversus Titanas proficisceretur, et sacrificium faceret in littore, aquilam ei in auspicium advolasse, quam victor bono omine acceptam tutelæ suæ subjugarit. Sacra vero historia etiam ante consedisse illi aquilam in capite, atque illi regnum portendisse, testatur. Cui ergo sacrificare Jupiter potuit, nisi cœlo avo? quem dicit Euhemerus in Oceania mortuum, et in oppido Aulacia sepultum.

CAPUT XII.

Quod stoici figmenta poetarum ad Philosophicam transferunt rationem.

Quoniam revelavimus mysteria poetarum, et Saturni parentes invenimus, ad virtutes ejus et facta redeamus. Justus in regno fuit. Primum ex hoc ipso jam Deus non est, quod fuit : Deinde quod ne justus quidem fuit; sed impius, non modo in filios quos necavit, verum etiam in patrem, cujus dicitur abscidisse genitalia; quod forsitan vere acciderit. Sed homines respectu elementi, quod dicitur cœlum, totam fabulam explodunt tanquam ineptissime fictam : quam tamen Stoici (ut solent) ad rationem physicam conantur traducere; quorum sententiam Cicero de Natura deorum disserens posuit. Cœlestem, inquit, altissimam ætheriamque naturam, id est igneam,

quæ per sese omnia gigneret, vacare voluerunt ea parte corporis, quæ conjunctione alterius egeret ad procreandum : quæ ratio in Vestam potuit convenire, si mas diceretur. Idcirco enim virginem putant Vestam, quia ignis inviolabile sit elementum, nihilque nasci possit ex eo, quippe qui omnia quæ arripuerit absumat. Ovidius in Fastis :

> Nec tu aliud Vestam, quam vivam intellige flammam ;
> Nataque de flamma corpora nulla vides.
> Jure igitur virgo est, quæ semina nulla remittit,
> Nec capit, et comites virginitatis amat.

Vulcano quoque id potuit adscribi, qui quidem putatur ignis; et tamen eum poetæ non absciderunt. Potuit et Soli, in quo est natura et causa gignentium; nam sine Solis igneo calore neque nasci quidquam, neque augeri potest : ut nulli alii elemento magis opus sit genitalibus, quam calori, cujus fotu concipiuntur, nascuntur, sustentantur omnia. Postremo etiamsi ita sit (ut volunt) qui magis abscissum esse Cœlum putemus, quam omnino sine genitalibus natum? Nam si per se gignit, non indigebat utique genitalibus, cum Saturnum ipsum procrearet. Si vero habuit, et a filio abscissa sunt, ortus rerum, et natura omnis interisset. Quid, quod ipsi Saturno non divinum modo sensum, sed humanum quoque adimunt, cum affirmant eum esse Saturnum, qui cursum et conversionem spatiorum et temporum continet; eumque Græce id ipsum nomen habere. Κρόνος enim dicitur, quod est idem, quod χρόνος, id est spatium temporis. Saturnus autem est appellatus, quod saturetur annis. Hæc Ciceronis verba sunt exponentis sententiam Stoicorum : quæ quam vana sit, cuivis intelligere promptissimum est. Si enim Saturnus Cœli est filius, quomodo potuit aut tempus a

Cœlo gigni; aut Cœlum a tempore abscidi, aut postea tempus imperio spoliari a filio Jove? Aut quomodo Jupiter natus est ex tempore? Aut quibus annis saturari possit æternitas, cui nullus est finis?

CAPUT XIII.

Quam vanæ sint et inanes Stoicorum interpretationes de diis; et ibi de Jovis ortu, Saturno et Ope.

Si ergo vanæ sunt istæ rationes philosophorum, quid superest, nisi ut vere factum esse credamus, id est hominem ab homine abscissum? nisi forte aliquis existimet deum fuisse, qui timuit cohæredem : cum, si quid divinitatis habuisset, non patris genitalia debuerit amputare, sed propria, ne Jupiter nasceretur, qui eum regni possessione privavit. Idem sororem suam Rheam, quam Latine Opem dicimus, cum haberet uxorem, responso vetitus esse dicitur, mares liberos educare; quod futurum esset, ut a filio pelleretur : quam rem metuens, natos sibi filios non utique devorabat (ut ferunt fabulæ) sed necabat; quanquam scriptum sit in historia sacra, Saturnum, et Opem, cæterosque tunc homines humanam carnem solitos esitare : verum primum Jovem, leges hominibus moresque condentem, edicto prohibuisse ne liceret eo cibo vesci. Quod si verum est, quæ potest in eo fuisse justitia? Sed fictum sane putemus, Saturnum filios devorasse, modo cum aliqua ratione : num idcirco, quod ait vulgus comedisse filios suos eum qui extulerit, sepulturæque mandaverit? Ops autem cum Jovem peperisset, subtraxit infantem, eumque nutriendum furtim misit in

Cretam. Rursum imprudentiam reprehendam necesse est. Cur enim responsum ab alio potius accepit? Cur in cœlo constitutus, quæ gerebantur in terra, non videbat? Cur eum Corybantes cymbalis fefellerunt? Postremo cur extitit aliqua vis major, quæ illius vinceret potestatem? Nimirum senex a juvene facile victus est, ac spoliatus imperio. Fugit igitur expulsus, et in Italiam navigio venit, cum errasset diu; sicut Ovidius in Fastorum libris refert :

Causa ratis superest. Thuscum rate venit ad amnem
Ante pererrato falcifer orbe Deus.

Hunc errantem atque inopem Janus excepit. Cujus rei argumenta sunt nummi veteres, in quibus est cum duplici fronte Janus, et in altera parte navis; sicut idem poeta subjecit :

At bona posteritas puppim formavit in ære,
Hospitis adventum testificata dei.

Omnes ergo non tantum poëtæ, sed historiarum quoque ac rerum antiquarum scriptores, hominem fuisse consentiunt, qui res ejus in Italia gestas memoriæ prodiderunt. Græci Diodorus et Thallus : Latini, Nepos et Cassius et Varro. Nam cum agresti quodam more in Italia viveretur,

Is genus indocile, ac dispersum montibus altis
Composuit; legesque dedit, Latiumque vocari
Maluit, his quoniam latuisset tutus in oris.

Censet-ne aliquis Deum esse, qui pulsus est, qui fugit, qui latuit? nemo tam stultus est. Qui enim fugit aut latet, et vim et mortem timeat necesse est. Orpheus, qui temporibus ejus recentior fuit, aperte Saturnum in terra et apud homines regnasse commemorat :

Πρώτιστος μὲν ἄνασσεν ἐπιχθονίων Κρόνος ἀνδρῶν,
Ἐκ δὲ Κρόνου γένετ' αὐτὸς ἄναξ μέγας εὐρυόπα Ζεύς.

Primus quidem regnator erat terrestrium Saturnus virorum,
Ex Saturno autem genitus est ipse rex magnus, et late cuncta intuens Jupiter.

Item Maro noster :

Aureus hanc vitam in terris Saturnus agebat ;

Et alio loco :

Aureaque (ut perhibent) illo sub rege fuere
Secula : sic placida populos in pace regebat.

Neque superius dixit in cœlo egisse vitam, neque inferius superos in pace rexisse : unde apparet, illum regem fuisse terrenum ; quod alibi apertius declarat :

Aurea condet
Secula ; qui rursus Latio, regnata per arva
Saturno quondam.

Ennius quidem in Euhemero non primum dicit regnasse Saturnum, sed Uranum patrem. Initio, inquit, primus in terris imperium summum Cœlus habuit : is id regnum una cum fratribus suis instituit atque paravit. Non magna dissentio, siquidem maximorum auctorum de filio ac patre dubitatio est. Sed tamen utrumque fieri potest : ut et primus Uranus eminere inter cæteros potentia cœperit, et principatum habere, non regnum ; postea Saturnus majores sibi opes comparaverit, ac regium nomen asciverit.

CAPUT XIV.

Quid de diis Euhemeri et Ennei doceat sacra historia.

Nunc quoniam ab iis, quæ retulimus, aliquantulum sacra historia dissentit, aperiamus ea quæ veris litteris continentur, ne poetarum ineptias in accusandis religionibus sequi ac probare videamur. Hæc Ennii verba sunt : Exin Saturnus uxorem duxit Opem. Titan, qui major natu erat, postulat ut ipse regnaret. Ibi Vesta mater eorum, et sorores Ceres atque Ops, suadent Saturno, ut de regno non concedat fratri. Ibi Titan, qui facie deterior esset, quam Saturnus, idcirco et quod videbat matrem atque sorores suas operam dare ut Saturnus regnaret, concessit ei ut is regnaret. Itaque pactus est cum Saturno, uti siquid liberum virilis sexus ei natum esset, ne educaret. Id ejus rei causa fecit, uti ad suos gnatos regnum rediret. Tum Saturno filius qui primus natus est, eum necaverunt. Deinde posterius nati sunt gemini, Jupiter atque Juno. Tum Junonem Saturno in conspectum dedere, atque Jovem clam abscondunt, dantque eum Vestæ educandum, celantes Saturnum. Item Neptunum clam Saturno Ops parit, eumque clanculum abscondit. Ad eumdem modum tertio partu Ops parit geminos, Plutonem et Glaucam. Pluto Latine est Dispater : alii Orcum vocant. Ibi Glaucam filiam Saturno ostendunt, ac filium Plutonem celant atque abscondunt. Deinde Glauca parva emoritur. Hæc (ut scripta sunt) Jovis fratrumque ejus stirps, atque cognatio in hunc modum nobis ex sacra scriptione tradita est. Item paulo post hæc infert. Deinde

Titan, postquam rescivit Saturno filios procreatos, atque educatos esse clam, seducit secum filios suos qui Titani vocantur, fratremque suum Saturnum, atque Opem comprehendit, eosque muro circumegit, et custodiam his apponit.

Hæc historia quam vera sit, docet Sibylla Erythræa, eadem fere dicens; nisi quod in paucis, quæ ad rem non pertinent, discrepat. Jupiter ergo liberatur summi sceleris crimine, quod patrem vinxisse compedibus perhibetur : id enim Titan patruus fecit, quod ille contra pactionem jusque jurandum mares liberos sustulisset. Reliqua historia sic contexitur : Jovem adultum, cum audisset patrem atque matrem custodiis circumseptos, atque in vincula conjectos, venisse cum magna Cretensium multitudine, Titanumque ac filios ejus pugnando vicisse, parentes vinculis exemisse, patri regnum reddidisse, atque ita in Cretam remeasse : Post hæc deinde Saturno datam sortem, ut caveret ne filius eum regno expelleret : illum elevandæ sortis atque effugiendi periculi gratia, insidiatum Jovi, ut eum necaret : Jovem, cognitis insidiis, regnum sibi denuo vindicasse, ac fugasse Saturnum, qui cum jactatus esset per omnes terras, persequentibus armatis, quos ad eum comprehendendum vel necandum Jupiter miserat, vix in Italia locum, in quo lateret, invenit.

CAPUT XV.

Quomodo cum fuerint illi homines, dii fuerint nominati.

Quibus ex rebus, cum constet illos homines fuisse, non est obscurum, qua ratione dii cœperint nominari. Si enim nulli reges ante Saturnum vel Uranum fuerunt propter hominum raritatem, qui agrestem vitam sine ullo rectore vivebant : non est dubium quin illis temporibus homines regem ipsum totamque gentem summis laudibus ac novis honoribus jactare cœperint, ut etiam deos appellarent, sive ob miraculum virtutis (hoc vere putabant rudes adhuc et simplices) sive (ut fieri solet) in adulationem præsentis potentiæ, sive ob beneficia quibus erant ad humanitatem compositi. Deinde ipsi reges, cum cari fuissent iis, quorum vitam composuerant, magnum sui desiderium mortui reliquerunt. Itaque homines eorum simulacra finxerunt, ut haberent aliquod ex imaginum contemplatione solatium; progressique longius per amorem meriti, memoriam defunctorum colere cœperunt; ut et gratiam referre bene meritis viderentur, et successores eorum allicerent ad bene imperandi cupiditatem. Quod Cicero de Natura deorum docet, dicens : Suscepit autem vita hominum consuetudoque communis, ut beneficiis excellentes viros in cœlum fama ac voluntate tollerent. Hinc Hercules, hinc Castor, hinc Pollux, hinc Æsculapius, hinc Liber. Et alio loco : Atque in plerisque civitatibus intelligi potest, acuendæ virtutis gratia, aut quo libentius reipublicæ causa periculum adiret optimus quisque virorum fortium; memoriam honore deorum im-

mortalium consecratam. Hac scilicet ratione Romani Cœsares suos consecraverunt, et Mauri Reges suos. Sic paulatim religiones esse cœperunt, dum illi primi, qui eos noverant, eo ritu suos liberos ac nepotes, deinde omnes posteros imbuerunt. Et hi tamen summi reges ob celebritatem nominis in provinciis omnibus colebantur.

Privatim vero singuli populi gentis aut urbis suæ conditores, seu viri fortitudine insignes erant, seu fœminæ castitate mirabiles, summa veneratione coluerunt; ut Ægyptii Isidem, Mauri Jubam, Macedones Cabirum, Pœni Uranum, Latini Faunum, Sabini Sancum, Romani Quirinum. Eodem utique modo Athenæ Minervam, Samos Junonem, Paphos Venerem, Lemnos Vulcanum, Naxos Liberum, Apollinem Delphi. Sic per populos atque regiones varia sacra suscepta sunt, dum grati homines esse in suos principes cupiunt, et quod alios honores, quos vita carentibus deferant, invenire non possunt. Præterea pietas eorum, qui successerant, plurimum contulit ad errorem; qui (ut divina stirpe nati viderentur) divinos honores parentibus detulerunt, deferrique jusserunt. An potest aliquis dubitare, quomodo religiones deorum sint institutæ, cum apud Maronem legat Æneæ verba sociis imperantis:

> Nunc pateras libate Jovi, precibusque vocate
> Anchisem genitorem.

Cui non tantum immortalitatem, verum etiam ventorum tribuit potestatem :

> Poscamus ventos, atque hæc me sacra quotannis
> Urbe velit posita templis sibi ferre dicatis.

Idem scilicet de Jove Liber, et Pan, et Mercurius, et Apollo fecerunt; ac postea de his ipsis successores eorum. Accesserunt etiam poetæ, et compositis ad voluptatem

carminibus, in cœlum eos sustulerunt : sicut faciunt qui apud reges, etiam malos, panegyricis mendacibus adulantur. Quod malum a Græcis ortum est : quorum levitas, instructa dicendi facultate et copia, incredibile est quantas mendaciorum nebulas excitaverit. Itaque admirati eos, et susceperunt primi sacra illorum, et universis gentibus tradiderunt. Ob hanc vanitatem, Sibylla sic eos increpat :

Ἑλλὰς δὴ τί πέποιθας ἐπ' ἀνδράσιν ἡγεμόνεσσι ;
Πρὸς τί δὲ δῶρα μάταια καταφθιμένοις ἀνατίθης ;
Θύεις εἰδώλοις· τίς σοι πλάνον ἐν φρεσὶ θῆκε
Ταῦτα τελεῖν προλιπόντα θεοῦ μεγάλοιο πρόσωπον.

Græcia quid confidis in viros principes ?
Ad quid dona inania mortuis dedicas ?
Immolas idolis ; quis tibi errorem in mente imposuit,
Hæc te perficere relinquentem Dei magni faciem ?

M. Tullius, qui non tantum perfectus orator, sed etiam philosophus fuit ; siquidem solus extitit Platonis imitator, in eo libro, quo se ipse de morte filiæ consolatus est, non dubitavit dicere, deos, qui publice colerentur, homines fuisse. Quod ipsius testimonium eo debet gravissimum judicari, quod et augurale habuit sacerdotium, et eosdem se colere venerarique testatur. Itaque intra paucos versiculos duas res nobis dedit. Nam dum imaginem filiæ eodem modo se consecraturum esse profiteretur, quo illi a veteribus sunt consecrati, et illos mortuos esse docuit, et originem vanæ superstitionis ostendit. Cum vero, inquit, et mares et fœminas complures ex hominibus in deorum numero esse videamus, et eorum in urbibus atque agris augustissima delubra veneremur, assentiamur eorum sapientiæ, quorum ingeniis et inventis omnem vitam legibus et institutis excultam constitutamque habe-

mus. Quod si ullum umquam animal consecrandum fuit, illud profecto fuit. Si Cadmi progenies, aut Amphitryonis, aut Tyndari in cœlum tollenda fama fuit, huic idem honos certe dicandus est. Quod quidem faciam, teque omnium optimam doctissimamque, approbantibus diis immortalibus ipsis, in eorum cœtu locatam, ad opinionem omnium mortalium consecrabo. Fortasse dicat aliquis, præ nimio luctu delirasse Ciceronem. Atqui omnis illa oratio, et doctrina, et exemplis, et ipso loquendi genere perfecta, non ægri, sed constantis animi ac judicii fuit; et hæc ipsa sententia nullum præfert indicium doloris. Neque enim puto illum tam varie, tam copiose, tam ornate scribere potuisse, nisi luctum ejus et ratio ipsa, et consolatio amicorum, et temporis longitudo mitigasset. Quid, quod idem dicit in libris de Republica? idem de Gloria? Nam de Legibus, quo in opere Platonem secutus, leges voluit ponere, quibus putaret usuram esse justam et sapientem civitatem, de Religione ita sanxit : Divos, et eos qui cœlestes semper habiti sunt, colunto; et illos, quos in cœlo merita locaverunt, Herculem, Liberum, Æsculapium, Pollucem, Castorem, Quirinum. Item in Tusculanis, cum diceret totum penœ cœlum humano genere completum : Si vero (inquit) scrutari vetera, et ex illis ea quæ scriptores Græciæ prodiderunt, eruere coner, ipsi illi majorum gentium dii qui habentur, hinc a nobis profecti in cœlum reperientur. Quære, quorum demonstrantur sepulcra in Græcia; reminiscere, quoniam es initiatus, quæ traduntur mysteriis : tum denique quam hoc late pateat intelliges. Testatus est videlicet Attici conscientiam, ex ipsis mysteriis intelligi posse, quod omnes illi homines fuerunt, qui coluntur : et cum de Hercule, Libero, Æsculapio, Castore, Polluce incunctanter fateretur; de Apolline ac Jove patribus eorum, item de Neptu-

no, Vulcano, Marte, Mercurio, quos majorum gentium deos appellavit, timuit aperte confiteri. Et idcirco ait late hoc patere, ut idem de Jove cæterisque antiquioribus diis intelligamus, quorum memoriam si eadem ratione veteres consecraverunt, qua se imaginem nomenque filiæ consecraturum esse dicit, ignosci mœrentibus potest, credentibus non potest. Quis enim tam demens, qui consensu et placito innumerabilium stultorum aperiri cœlum mortuis arbitretur? aut aliquem, quod ipse non habeat, dare alteri posse? Apud Romanos deus Julius, quia hoc scelerato homini placuit Antonio; deus Quirinus, quia hoc pastoribus visum est : cum alter gemini fratris extiterit, alter patriæ parricida. Quod si Consul non fuisset Antonius, C. Cæsar pro suis in rempublicam meritis etiam defuncti hominis honore caruisset, et quidem consilio Pisonis soceri, et L. Cæsaris propinqui, qui vetabant funus fieri, et Dolabellæ Consulis, qui columnam in foro, id est, tumulum ejus evertit, ac forum expiavit. Nam Romulum desiderio suis fuisse declarat Ennius, apud quem populus amissum regem dolens, hæc loquitur :

O Romule, Romule dic, ô,
Qualem te patriæ, custodem dii genuerunt ?
Tu produxisti nos intra luminis oras.
O pater, ô genitor, ô sanguen diis oriundum !

Ob hoc desiderium facilius creditum est Julio Proculo mentienti, qui subornatus a Patribus est, ut nuntiaret plebi vidisse se regem humano habitu augustiorem, eumque mandasse ad populum, ut sibi delubrum fieret, se deum esse, et Quirinum vocari. Quo facto, et ipsi populo persuasit Romulum ad deos abiisse, et Senatum suspicione cædis regiæ liberavit.

CAPUT XVI.

Qua ratione dii esse non possint, quos sexus differentia discernit; et quod in Naturam Dei non cadit officium generandi.

Poteram iis, quæ retuli, esse contentus : sed supersunt adhuc multa suscepto operi necessaria. Nam quamvis ipso religionum capite destructo, universa sustulerim, libet tamen prosequi cætera, et redarguere plenius inveteratam persuasionem, ut tandem homines suorum pudeat ac pœniteat errorum. Magnum hoc opus, et homine dignum.

Relligionum animos nodis exsolvere pergo,

(Ut ait Lucretius) qui quidem hoc efficere non poterat, quia nihil veri afferebat. Nostrum est hoc officium, qui et verum Deum asserimus, et falsos refutamus. Illi ergo, qui poetas finxisse de diis fabulas opinantur, et deas fœminas et esse credunt et colunt, revolvuntur imprudentes ad id quod negaverant, coire illos, ac parere. Nec enim fieri potest, quin duo sexus generandi causa sint instituti. Recepta vero sexuum diversitate, non intelligunt consequens esse, ut concipiant : quod in Deum cadere non potest. Sed sit ut isti putant; nam et Jovis esse filios dicunt, et cæterorum deorum. Nascuntur ergo et quotidie quidem dii novi, nec enim vincuntur ab hominibus fœcunditate. Igitur deorum innumerabilium plena sunt omnia, nullo scilicet moriente. Nam cum hominum vis incredibilis, numerus sit inæstimabilis, quos tamen, sicuti nascuntur, mori necesse est : quid deorum esse tandem

putemus, qui tot seculis nati sunt, immortalesque manserunt? Cur ergo tam pauci coluntur? nisi forte arbitramur, non generandi causa, sed tantummodo capiendæ voluptatis duos esse sexus deorum; et ea exercere, quæ homunculos et facere et pati pudet.

Cum vero dicantur aliqui ex aliquibus nati, consequens est, ut semper nascantur; siquidem aliquando sunt nati: vel, si aliquando nasci desierunt, scire nos convenit, cur aut quando desierint. Non illepide Seneca in libris moralis philosophiæ: Quid ergo est, inquit, quare apud poetas salacissimus Jupiter desierit liberos tollere? Utrum sexagenarius factus est, et illi lex Papia fibulam imposuit (2)? an impetravit jus trium liberorum (3)? An tandem illi venit in mentem:

> Ab alio expectes, alteri quod feceris.

Et timet, ne quis sibi faciat, quod ipse Saturno? At isti, qui deos asserunt, videant quomodo respondeant huic argumento quod inferemus: Si duo sunt sexus deorum, sequitur concubitus; et si coeunt, et domos habeant necesse est, nec enim carent virtute ac pudore, ut hoc promiscue aut in propatulo faciant, sicut muta videmus facere animalia. Si domos habent, consequens est ut et urbes habeant, et quidem auctore Nasone qui ait:

> Plebs habitat diversa locis; hac fronte potentes
> Cœlicolæ clarique suos posuere penates.

Si habent urbes, et agros igitur habebunt. Jam, quis non videat quæ sequantur? arare illos, et colere: quod quidem victus causa fit. Ergo mortales sunt. Quod argumentum retroversum idem valet. Si enim agros non habent, ne urbes quidem: si urbes non habent, ne domos quidem. Si domibus carent, ergo et concubitu. Si concubitus ab his abest, et sexus igitur fæmineus: in diis autem

videmus et fœminas esse; ergo dii non sunt. Dissolvat hoc argumentum, si quis potest. Ita enim res rem sequitur, ut hæc ultima necesse sit confiteri. Sed ne illud quidem dissolvet aliquis. Ex duobus sexibus alter fortior, alter infirmior est. Robustiores enim mares sunt, fœminæ imbeciliores. Imbecillitas autem non cadit in deum; ergo nec fœmineus sexus. Huic additur superioris argumenti extrema illa conclusio, ut dii non sint, quoniam in diis et fœminæ sunt.

CAPUT XVII.

De Stoicorum eadem sententia; et ibi de deorum ærumnis et turpitudinibus.

Ob has rationes Stoici alioversus deos interpretantur; et quia non pervident, quid sit in vero, conantur eos cum rerum naturalium ratione conjungere. Quos Cicero secutus, de diis, ac religionibus eorum hanc sententiam tulit: Videtisne igitur, ut a physicis rebus bene atque utiliter inventis tracta ratio sit ad commentitios ac fictos deos? quæ res genuit falsas opiniones, erroresque turbulentos, et superstitiones pene aniles. Et formæ enim deorum nobis, et ætates, et vestitus, ornatusque noti sunt: genera præterea, conjugia, cognationes omnes, omniaque traducta ad similitudinem imbecillitatis humanæ. Quid planius, quid verius dici potest? Romanæ philosophiæ princeps, et amplissimo sacerdotio præditus, commentitios ac fictos deos arguit; quorum cultus, superstitiones pene aniles esse testatur: falsis opinionibus, erroribusque turbulentis implicatos esse homines queritur. Nam totus liber tertius de Natura deorum

omnes funditus religiones evertit ac delet. Quid ergo a nobis expectatur amplius? Num eloquentia superare possumus Ciceronem? minime id quidem; sed fiducia illi defuit ignoranti veritatem, quod ipse simpliciter in eodem opere confitetur. Ait enim facilius se posse dicere, quid non sit, quam quid sit; hoc est, falsa se intelligere, vera nescire. Clarum est igitur homines fuisse illos, qui dii putantur, et eorum memoriam post mortem consecratam esse. Ideo etiam ætates diversæ sunt, et certæ imagines singulorum, quod in eo habitu, et ætate simulacra eorum configurata sunt, in qua quemque mors deprehendit.

Consideremus (si placet) ærumnas infelicium deorum. Isis filium perdidit; Ceres filiam; expulsa et per orbem terræ jactata Latona vix insulam parvam, in qua pareret, invenit. Deum mater et amavit formosum adolescentem, et eumdem cum pellice deprehensum exsectis virilibus semivirum reddidit; et ideo nunc sacra ejus a Gallis sacerdotibus celebrantur. Juno pellices acerrime persecuta est, quia parere ipsa non potuit ex fratre. Insulam Samum scribit Varro prius Partheniam nominatam, quod ibi Juno adoleverit, ibique etiam Jovi nupserit. Itaque nobilissimum et antiquissimum templum ejus est Sami, et simulacrnm in habitu nubentis figuratum, et sacra ejus anniversaria nuptiarum ritu celebrantur. Si ergo adolevit, si virgo fuit primo, postea mulier, hominem fuisse, qui non intelligit, pecudem se fatetur. Quid loquar obscœnitatem Veneris omnium libidinibus prostitutæ, non deorum tantum, sed et hominum? Hæc enim ex famoso Martis stupro genuit Harmoniam; ex Mercurio Hermaphroditum, qui est natus Androgynus; ex Jove Cupidinem; ex Anchise Æneam; ex Bute Erycen; ex Adonio quidem nullum potuit, quod etiamtum puer

ab apro ictus occisus est : quæ prima (ut in Historia Sacra continetur) artem meretriciam instituit, auctorque mulieribus in Cypro fuit, uti vulgato corpore quæstum facerent : quod idcirco imperavit, ne sola præter alias mulieres impudica , et virorum appetens videretur. Etiamne habet hæc aliquid numinis? cujus plura numerantur adulteria, quam partus. Sed ne illæ quidem virgines illibatam castitatem servare potuerunt.

Unde enim putemus Erichthonium esse natum? an ex terra, ut poetæ videri volunt? At res ipsa clamat. Nam cum Vulcanus diis arma fecisset, eique Jupiter optionem dedisset p.æmii quod vellet postulandi, jurassetque (ut solebat) per infernam paludem se nihil negaturum, tum faber claudus Minervæ nuptias postulavit. Hic Jupiter Opt. Max. tanta religione constrictus abnuere non potuit : Minervam tamen monuit repugnare, pudicitiamque defendere. Tum in illa colluctatione Vulcanum in terram profudisse aiunt semen, unde sit Erichthonius natus; idque illi nomen impositum ἀπὸ τῆς ἐριδος, καὶ χθονὸς id est, ex certamine, atque humo. Cur igitur virgo eum puerum cum dracone conclusum et obsignatum tribus virginibus Cecropidis commendavit? evidens (ut opinor) incestum, quod nullo modo possit colorari. Altera cum pene amatorem suum perdidisset, qui erat *Turbatis distractus equis*, præstantissimum medicum Asclepium curando juveni advocavit; eumque sanatum

Secretis alma recondit
Sedibus, et nymphæ Egeriæ, nemorique relegat :
Solus ubi in silvis Italis ignobilis ævum
Exigeret, versoque ubi nomine Virbius esset.

Quid sibi vult hæc tam diligens, tam sollicita curatio? quid secretæ sedes? quid relegatio vel tam longe, ad mulie-

rem, vel in solitudinem? quid deinde nominis commutatio? Postremo, quid equorum tam pertinax abominatio? Quid significant hæc omnia, nisi conscientia stupri, et amorem minime virginalem? Erat plane cur tantum laborem pro tam fideli juvene susciperet, qui amanti novercæ obsequium pernegarat.

CAPUT XVIII.

De deorum consecratione propter collata in homines beneficia.

Hoc loco refellendi sunt etiam ii, qui deos ex hominibus esse factos, non tantum fatentur, sed ut eos laudent etiam gloriantur, aut virtutis gratia, ut Herculem; aut munerum, ut Cererem ac Liberum; aut artium repertarum, ut Æsculapium, ac Minervam. Hæc vero quam inepta sint, quamque non digna propter quæ homines inexpiabili se scelere contaminent, hostesque Deo vero fiant, quo contempto, mortuorum sacra suscipiunt, ex singulis rebus ostendam. Virtutem esse dicunt, quæ hominem tollat in cœlum : non illam, de qua philosophi disserunt, quæ posita est in bonis animi; sed hanc corporalem, quæ dicitur fortitudo : quæ quoniam præcipua in Hercule fuit, immortalitatem meruisse creditur. Quis tam stulte ineptus est, ut corporis vires divinum vel etiam humanum bonum judicet; cum sint et majores pecudibus attributæ, et uno morbo sæpe frangantur, vel ipsa senectute minuantur et corruant? Itaque idem ille, cum deformari ulceribus toros suos cerneret, nec sanari se voluit, nec senem fieri, ne quando seipso minor aut deformior videretur. Hunc e rogo quo vivum se ipse combus-

serat, ascendisse in cœlum putaverunt : eaque ipsa, quæ stultissime admirati sunt, simulacris et imaginibus expressa et consecrata posuerunt, ut in perpetuum vanitatis eorum monimenta perstarent, qui ob necem bestiarum deos fieri credidissent. Sed hæc Græcorum fortasse culpa sit, qui res levissimas pro maximis semper habuerunt. Quid nostri, num sapientiores? qui athleticam quidem virtutem contemnunt, quia nihil obest : sed regiam, quia late solet nocere, sic admirantur, ut fortes et bellicosos duces in deorum cœtu locari arbitrentur; nec esse ullam aliam ad immortalitatem viam, quam exercitus ducere, aliena vastare, urbes delere, oppida excidere, liberos populos aut trucidare, aut subjicere servituti : videlicet quo plures homines afflixerint, spoliaverint, occiderint, eo se nobiliores, et clariores putant, et inanis gloriæ specie capti, sceleribus suis nomen virtutis imponunt. Jam mallem, ut a ferarum cædibus deos sibi finxerint, quam immortalitatem tam cruentam probarent. Si quis unum hominem jugulaverit, pro contaminato ac nefario habetur, nec ad terrenum hoc domicilium deorum admitti eum fas putant. Ille autem, qui infinita hominum millia trucidaverit, cruore campos inundaverit, flumina infecerit, non modo in templum, sed etiam in cœlum admittitur. Apud Ennium sic loquitur Africanus :

Si fas endo plagas cœlestum ascendere cuiquam est,
Mi soli cœli maxima porta patet.

Scilicet quia magnam partem generis humani extinxit ac perdidit. O quantis in tenebris, Africane, versatus es! vel potius, o poëta, qui per cædes et sanguinem patere hominibus in cœlum ascensum putaveris! Cui vanitati et Cicero assensit. Est vero, inquit, Africane : nam et Her-

culi eadem ista porta patuit. Tanquam ipse plane, cum id fieret, janitor fuerit in cœlo. Equidem statuere non possum, dolendumne potius, an ridendum putem; cum videam graves et doctos, et (ut sibi videntur) sapientes viros, in tam miserandis errorum fluctibus volutari. Si hæc est virtus, quæ nos immortales facit, mori quidem malim, quam exitio esse quamplurimis. Si aliter immortalitas parari non potest, nisi per sanguinem, quid fiet, si omnes in concordiam consenserint? Quod certe fieri poterit, si pernicioso et impio furore projecto, innocentes esse ac justi velint. Num igitur nemo erit cœlo dignus? num peribit virtus, quia hominibus in homines sævire non dabitur? Sed isti, qui eversiones urbium populorumque summam gloriam computant, otium publicum non ferent; rapient, sævient, et injuriis insolenter illatis, humanæ societatis fœdus irrumpent, ut habere hostem possint, quem sceleratius deleant, quam lacessierint. Nunc ad reliqua pergamus. Nomen deorum Cereri ac Libero traditio munerum fecit. Possum divinis docere litteris, vinum atque fruges ante progeniem Cœli atque Saturni fuisse in usu hominum : sed ab his sane invenat esse fingamus. Num potest plus aut majus videri, collegisse fruges, hisque fractis, panem facere docuisse, aut uvas de vitibus lectas expressisse, vinumque fecisse, quam fruges ipsas, aut vites generasse, ac protulisse de terra? Reliquerit hæc sane Deus humanis ingeniis eruenda : tamen fieri non potest, quin ipsius sint omnia, qui et sapientiam tribuit homini, ut inveniret, et illa ipsa, quæ possent inveniri. Artes quoque suis inventoribus immortalitatem peperisse dicuntur, ut Æsculapio medicina, Vulcano fabrica. Colamus igitur et illos, qui fullonicam sutrinamque docuerunt. Cur autem figulinæ repertori honos non habetur? An quia isti divites vasa

Samia contemnunt? Sunt et aliæ artes, quarum repertores humanæ vitæ plurimum profuerunt. Cur non et illis attributa sunt templa? sed nimirum Minerva est, quæ omnes reperit: ideoque illi opifices supplicant. Ergo ab his sordibus Minerva ascendit in cœlum. Est vero cur quisquam derelinquat eum, qui terram cum animantibus, cœlum cum astris et luminibus exorsus est, ut eam veneretur, quæ telam docuit ordiri? Quid ille, qui vulnera in corporibus sanare docuit? num potest esse præstantior, quam qui corpora ipsa formavit? sentiendi ac vivendi rationem dedit? herbas denique ipsas, et cætera quibus medendi ars constat, excogitavit ac protulit?

CAPUT XIX.

Quod Deum verum simul cum diis vanis nemo possit colere.

At enim dicet aliquis, et huic summo qui fecit omnia, et illis qui partim profuerunt, suam venerationem esse tribuendam. Primum nec factum est unquam, ut qui hos coluit, etiam Deum coluerit: neque fieri potest; quoniam si honos idem tribuitur aliis, ipse omnino non colitur, cujus religio est, illum esse unum ac solum Deum credere. Clamat summus poëta, eos omnes,

Qui inventas vitam excoluere per artes,

apud inferos esse, ipsumque illum *repertorem medicinæ talis et artis ad Stygias undas fulmine* esse *detrusum*: ut intelligamus, quantum valeat pater omnipotens, qui et deos fulminibus extinguat. Sed homines ingeniosi hanc secum habebant fortasse rationem: quia Deus fulminari

non potest, apparet non esse factum; immo vero, quia factum est, apparet hominem fuisse, non deum. Mendacium enim poëtarum non in facto est, sed in nomine. Metuebant enim malum, si contra publicam persuasionem faterentur, quod erat verum. Quod si hoc constat inter ipsos, ex hominibus deos factos, cur ergo non credunt poëtis, si quando illorum fugas, et vulnera, et mortes, et bella, et adulteria describunt? Quibus de rebus intelligi datur, non potuisse ullo pacto fieri deos: quia ne homines quidem probi fuerunt, eaque in vita sua gesserunt, quæ mortem pariunt sempiternam.

CAPUT XX.

De diis Romanorum propriis et eorum sacris.

Venio nunc ad proprias Romanorum religiones, quoniam de communibus dixi. Romuli nutrix lupa honoribus est affecta divinis. Et ferrem si animal ipsum fuisset, cujus figuram gerit. Auctor est Livius, Larentinæ esse simulacrum, et quidem non corporis, sed mentis ac morum. Fuit enim Faustuli uxor, et propter vulgati corporis vilitatem, lupa inter pastores, id est, meretrix nuncupata est; unde etiam lupanar dicitur. Exemplum scilicet Atheniensium in ea figuranda Romani secuti sunt; apud quos meretrix quædam nomine Leæna, cum tyrannum occidisset, quia nefas erat simulacrum constitui meretricis in templo, animalis effigiem posuerunt, cujus nomen gerebat. Itaque ut illi monimentum ex nomine, sic isti ex professione fecerunt. Hujus nomini etiam dies festus dicatus est, et Larentinalia constituta. Nec hanc solam Romani meretricem colunt, sed Faulam quoque Her-

culis scortum fuisse Verrius scribit. Jam quanta ista immortalitas putanda est, quam etiam meretrices assequuntur? Flora cum magnas opes ex arte meretricia quæsivisset, populum scripsit hæredem, certamque pecuniam reliquit, cujus ex annuo fœnore suus natalis dies celebraretur editione ludorum, quos appellant Floralia. Quod quia Senatui flagitiosum videbatur, ab ipso nomine argumentum sumi placuit, ut pudendæ rei quædam dignitas adderetur. Deam finxerunt esse, quæ floribus præsit, eamque oportere placari, ut fruges cum arboribus aut vitibus bene prosperequc florescerent. Eum colorem secutus in Fastis poëta, non ignobilem nympham fuisse narravit, quæ sit Chloris vocitata, eamque Zephyro nuptam, quasi dotis loco id accepisse muneris a marito, ut haberet omnium florum potestatem. Honeste quidem ista dicuntur; sed inhoneste turpiterque creduntur. Nec debent (cum veritas quæritur) hujusmodi nos velamenta decipere. Celebrantur ergo illi ludi cum omni lascivia, convenienter memoriæ meretricis. Nam præter verborum licentiam, quibus obscœnitas omnis effunditur, exuuntur etiam vestibus populo flagitante meretrices, quæ tunc mimarum funguntur officio, et in conspectu populi usque ad satietatem impudicorum luminum cum pudendis motibus detinentur.

Cloacinæ simulacrum in cloaca maxima repertum Tatius consecravit, et quia cujus esset effigies ignorabat, ex loco illi nomen imposuit. Pavorem, Palloremque Tullus Hostilius figuravit et coluit. Quid de hoc dicam, nisi dignum fuisse, qui semper deos suos (sicut optari solet) præsentes haberet? Ab hoc illud M. Marcelli de consecratione Honoris atque Virtutis, honestate nominum differt, re congruit. Eadem vanitate Mentem quoque inter deos collocavit Senatus: quam profecto si habuis-

set, ejusmodi sacra nunquam suscepisset. Magnum Cicero audaxque consilium suscepisse Græciam dicit, quod Cupidinum, et Amorum simulacra in gymnasiis consecrasset; adulatus est videlicet Attico, et irrisit hominem familiarem. Non enim illud magnum, aut omnino consilium dicendum fuit, sed impudicorum hominum perdita et deplorata nequitia, qui liberos suos, quos erudire ad honesta deberent, prostituerunt libidini juventutis; a quibus flagitiorum deos, et in illis potissimum locis ubi nuda corpora corruptorum luminibus patent, et in illa coli ætate voluerunt, quæ simplex et improvida prius irretiri, et in laqueos potest cadere, quam cavere. Quid mirum si ab hac gente universa flagitia manarunt? apud quam ipsa vitia religiosa sunt, eaque non modo non vitantur, verum etiam coluntur. Et ideo huic sententiæ, tanquam Græcos prudentia vinceret, adjecit : Virtutes enim oportere, non vitia consecrari. Quod si recipis, o Marce Tulli, non vides fore ut irrumpant vitia cum virtutibus, quia mala bonis adhærent, et in animis hominum potentiora sunt; quæ si vetas consecrari, respondebit tibi illa eadem Græcia, se alios deos colere, ut prosint, alios, ne noceant.

Hæc enim semper excusatio est eorum, qui mala sua pro diis habent, ut Romani Rubiginem ac Febrem. Si ergo vitia consecranda non sunt, in quo tibi assentior, ne virtutes quidem. Non enim per se sapiunt, aut sentiunt, neque intra parietes, aut ædiculas luto factas, sed intra pectus collocandæ sunt, et interius comprehendendæ, ne sint falsæ, si extra hominem fuerint collocatæ. Itaque præclaram illam legem tuam derideo, quam ponis his verbis : Ast illa, propter quæ datur homini ascensus in cœlum, mentem, virtutem, pietatem, fidem, earumque laudum delubra sunto. Atqui hæc separari ab homine

non possunt. Si enim colenda sunt, in homine ipso sint necesse est. Si autem sunt extra hominem, quid opus est ea colere quibus careas? Virtus enim colenda est, non imago virtutis: et colenda est non sacrificio aliquo, aut thure, aut precatione solemni, sed voluntate sola atque proposito. Nam quid est aliud colere virtutem, nisi eam comprehendere animo, et tenere? quod unusquisque simul ac cœpit velle, consequitur. Hic solus virtutis est cultus; nam Religio et veneratio nulla alia, nisi unius Dei tenenda est. Quid igitur opus est, o vir sapientissime, supervacuis extructionibus loca occupare, quæ possint humanis usibus cedere? quid sacerdotes constituere vana et insensibilia culturos? quid immolare victimas? quid tantos sumptus vel fingendis, vel colendis imaginibus impendere? Firmius et incorruptius templum est pectus humanum : hoc potius ornetur, hoc veris illis nominibus impleatur. Has ergo falsas consecrationes sequitur, quod necesse est. Qui enim virtutes sic colunt, id est qui umbras atque imagines virtutum consectantur, ea ipsa, quæ vera sunt, tenere non possunt. Itaque nulla in quoquam virtus est, vitis ubique dominantibus; nulla fides, omnia pro se unoquoque rapiente; nulla pietas, nec consanguineis nec parentibus parcente avaritia, et cupiditate in venena et in ferrum ruente; nulla pax, nulla concordia, publice bellis sævientibus, privatim vero inimicitiis usque ad sanguinem furentibus; nulla pudicitia, libidinibus effrenatis omnem sexum et omnes corporis partes contaminantibus : nec tamen desinunt ea colere, quæ fugiunt et oderunt. Colunt enim thure ac summis digitis, quæ sensibus intimis horrere debuerunt : qui error omnis ex illius principalis ac summi boni ignoratione descendit.

Urbe a Gallis occupata, obsessi in Capitolio Romani,

cum ex mulierum capillis tormenta fecissent, ædem Veneri Calvæ consecrarunt. Non igitur intelligunt, quam vanæ sint religiones, vel ex eo ipso quod eas his ineptiis cavillantur. A Lacedæmoniis fortasse didicerant, deos sibi ex eventis fingere; qui cum Messenios obsiderent, et illi furtim deceptis obsessoribus egressi, ad diripiendam Lacedæmonem cucurrissent, a Spartanis mulieribus fusi fugatique sunt. Cognitis autem dolis hostium, Lacedæmonii sequebantur. His armatæ mulieres obviam longius exierunt; quæ cum viros suos cernerent parare se ad pugnam, quod putarent Messenios esse, corpora sua nudaverunt. At illi uxoribus cognitis, et aspectu in libidinem concitati, sicuti erant armati, permisti sunt utique promiscue; nec enim vacabat discernere. Sic juvenes ab iisdem antea missi, misti cum virginibus, ex quibus sunt Partheniæ nati, propter hujus facti memoriam ædem Veneri armatæ, simulacrumque posuerunt: quod tametsi ex causa turpi venit, tamen honestius videtur armatam Venerem consecrasse, quam calvam. Eodem tempore Jovi quoque Pistori ara posita est, quod eos in quiete monuisset, ut ex omni frumento, quod habebant, panem facerent, et in hostium castra jactarent; eoque facto soluta esset obsidio, desperantibus Gallis inopia subigi posse Romanos.

Quæ ista religionum derisio est? Si earum defensor essem, quid tam graviter queri possem, quam deorum nomen in tantum venisse contemptum, ut turpissimis nominibus ludibrio habeatur? Quis non rideat Fornacem deam, vel potius doctos viros celebrandis Fornacalibus operari? Quis cum audiat deam Mutam, tenere risum queat? Hanc esse dicunt, ex quo sint nati Lares, et ipsam Laram nominant, vel Larundam. Quid præstare colenti potest, quæ loqui non potest? Colitur et Caca,

quæ Herculi fecit indicium de furto boum, divinitatem consecuta, quia prodidit fratrem: Et Cunina, quæ infantes in cunis tuetur, ac fascinum submovet: Et Stercutus, qui stercorandi agri rationem primus induxit: Et Tutinus, in cujus sinu pudendo nubentes præsident, ut illarum pudicitiam prior deus delibasse videatur: Et mille alia portenta, ut jam vaniores qui hæc colenda susceperint, quam Ægyptios esse dicamus, qui monstruosa et ridicula quædam simulacra venerantur. Et hæc tamen habent aliquam imaginem. Quid, qui lapidem colunt informem atque rudem, cui nomen est Terminus? Hic est, quem pro Jove Saturnus dicitur devorasse; nec immerito illi honos tribuitur. Nam cum Tarquinius Capitolium facere vellet, atque in eo loco multorum deorum sacella essent, consuluit eos per auguria, utrum Jovi cederent; et cedentibus cæteris, solus terminus mansit. Unde illum poeta

Capitoli immobile saxum

vocat. Jam ex hoc ipso quam magnus Jupiter invenitur, cui non cessit lapis, ea fortasse fiducia, quod illum de paternis faucibus liberaverat. Facto itaque Capitolio, supra ipsum Terminum foramen est in tecto relictum: ut, quia non cesserat, libero cœlo frueretur; quo ne ipsi quidem fruebantur, qui lapidem frui putaverunt. Et huic ergo publice supplicatur, quasi custodi finium deo: qui non tantum lapis, sed etiam stipes interdum est. Quid de iis dicam, qui colunt talia? nisi ipsos potissimum lapides ac stipites esse?

CAPUT XXI.

De diis Barbarorum quibusdam propriis, et eorum sacris; ac itidem de Romanis.

Diximus de diis ipsis, qui coluntur : nunc de sacris ac mysteriis eorum pauca dicenda sunt. Apud Cyprios humanam hostiam Jovi Teucrus immolavit; idque sacrificium posteris tradidit, quod est nuper Hadriano imperante sublatum. Erat lex apud Tauros, inhumanam et feram gentem, uti Dianæ hospites immolarentur; et id sacrificium multis temporibus celebratum est. Galli Hesum atque Teutatem humano cruore placabant. Nec Latini quidem hujus immanitátis expertes fuerunt, siquidem Latialis Jupiter etiamnunc sanguine colitur humano. Quid a diis boni precantur, qui sic sacrificant? Aut quid tales dii hominibus præstare possunt, quorum pœnis propitiantur? Sed de Barbaris non est adeo mirandum, quorum religio cum moribus congruit. Nostri vero, qui semper mansuetudinis et humanitatis gloriam sibi vindicarunt, nonne sacrilegis his sacris immaniores reperiuntur? Hi enim potius scelerati sunt abendi, qui, cum sint liberalium disciplinarum studiis expoliti, ab humanitate desciscunt, quam qui rudes et imperiti ad mala facinora bonorum ignoratione labuntur. Apparet tamen antiquum esse hunc immolandorum hominum ritum : siquidem Saturnus in Latio eodem genere sacrificii cultus est, non quidem ut homo ad aram immolaretur, sed uti in Tiberim de ponte Milvio mitteretur. Quod ex responso quo-

dam factitatum Varro auctor est; cujus responsi ultimus versus est talis :

> Καὶ κεφαλὰς Κρονίδῃ καὶ τῷ πατρὶ πέμπετε φῶτα.
>
> « Et capita Saturno, et patri mittite lumina, seu hominem. »

Quod quia videtur ambiguum, et fax illi, et homo jaci solet. Verum id genus sacrificii ab Hercule, cum ex Hispania rediret, dicitur esse sublatum, ritu tamen permanente, ut pro veris hominibus imagines jacerentur ex scirpo; ut Ovidius in Fastis docet :

> Donec in hæc venit Tirynthius arva, quotannis
> Tristia Leucadio sacra peracta modo.
> Illum stramineos in aquam misisse Quirites :
> Herculis exemplo corpora falsa jace.

Hæc sacra Vestales virgines faciunt, ut ait idem!

> Tum quoque priscorum virgo simulacra virorum
> Mittere roboreo scirpea ponte solet.

Nam de infantibus, qui eidem Saturno immolabantur propter odium Jovis, quid dicam, non invenio; tam barbaros, tam immanes fuisse homines, ut parricidium suum, id est tetrum atque execrabile humano generi facinus, sacrificium vocarent : cum teneras atque innocentes animas, quæ maxime est ætas parentibus dulcior, sine ullo respectu pietatis extinguerent, immanitatemque omnium bestiarum, quæ tamen fœtus suos amant, feritate superarent! O dementiam insanabilem! Quid illis isti dii amplius facere possent, si essent iratissimi, quam faciunt propitii? cum suos cultores parricidiis inquinant, orbitatibus mactant, humanis sensibus spoliant? Quid potest esse his hominibus sancti? Aut quid in profanis locis facient, qui inter aras deorum summa scelera committunt? Pescennius Festus in libris historia-

rum per Satyram refert, Carthaginenses Saturno humanas hostias solitos immolare : et cum victi essent ab Agathocle rege Siculorum, iratum sibi Deum putavisse ; itaque ut diligentius piaculum solverent, ducentos nobilium filios immolasse.

> Tantum Relligio potuit suadere malorum,
> Quæ peperit sæpe scelerosa, atque impia facta.

Cui ergo dementissimi homines illo sacrificio consulebant? cum tantam partem civitatis occiderent, quantam fortasse ne Agathocles quidem victor occiderat.

Ab isto genere sacrorum non minoris insaniæ judicanda sunt publica illa sacra : quorum alia sunt matris Deum, in quibus homines suis ipsi virilibus litant; amputato enim sexu, nec viros se, nec fœminas faciunt : Alia Virtutis, quam eamdem Bellonam vocant, in quibus ipsi sacerdotes non alieno, sed suo cruore sacrificant. Sectis namque humeris, et utraque manu districtos gladios exerentes, currunt, efferuntur, insaniunt. Optime igitur Quintilianus in Fanatico : Istud, inquit, si Deus cogit, iratus est. Etiamne hæc sacra sunt? Nonne satius est pecudum more vivere, quam deos tam impios, tam profanos, tam sanguinarios colere? Sed unde isti errores et hæc tanta flagitia manaverint, suo loco disseremus : interim videamus et cætera, quæ carent scelere, ne studio insectandi videamur eligere pejora. Isidis Ægyptia sacra sunt, quatenus filium parvulum vel perdiderit, vel invenerit. Nam primo sacerdotes ejus deglabrato corpore pectora sua tundunt ; lamentantur, sicut ipsa, cum perdidit, fecerat. Deinde puer producitur quasi inventus, et in lætitiam luctus ille mutatur ; ideo Lucanus,

> Nunquamque satis quæsitus Osiris.

Semper enim perdunt, et semper inveniunt. Refertur er-

go in sacris imago rei, quæ vere gesta est, quæ profecto, si quid sapimus, declarat mortalem mulierem fuisse, ac pene orbam, nisi unicum reperisset. Quod illum ipsum poëtam minime fugit, apud quem Pompeius adolescens, morte patris audita, hæc loquitur :

> Evolvam busto jam numen gentibus Isim ;
> Et tectum ligno spargam per vulgus Osirim.

Hic est Osiris, quem Serapim vel Serapidem vulgus appellat. Solent enim mortuis consecratis nomina immutari; credo, ne quis putet eos homines fuisse. Nam et Romulus post mortem Quirinus factus est; et Leda, Nemesis; et Circe, Marica; et Ino, postquam se præcipitavit, Leucothea, materque Matuta; et Melicertes filius ejus, Palæmon, atque Portumnus. Sacra vero Cereris Eleusinæ non sunt his dissimilia. Nam sicut ibi Osiris puer planctu matris inquiritur; ita hic ad incestum patrui matrimonium rapta Proserpina : quam quia facibus ex Ætnæ vertice accensis quæsisse in Sicilia Ceres dicitur, idcirco sacra ejus ardentium tædarum jactatione celebrantur.

Apud Lampsacum Priapo litabilis victima est asellus : cujus sacrificii ratio in Fastis hæc redditur. Cum dii omnes ad festum matris magnæ convenissent, epulisque satiati noctem lusibus ducerent, quievisse humi Vestam, somnumque cepisse : ibi Priapum somno ejus ac pudicitiæ insidiatum; sed illam intempestivo clamore aselli, quo Silenus vehebatur, excitatam, libidinem vero insidiatoris esse deceptam : Hac de causa Lampsacenos asellum Priapo, quasi in ultionem, mactare consuevisse; apud Romanos vero eumdem Vestalibus sacris in honorem pudicitiæ conservatæ panibus coronari. Quid turpius? quid flagitiosius? quam si Vesta beneficio asini virgo est? At

poëta fabulam finxit. Num ergo illud est verius, quod referunt ii, qui φαινόμενα conscripserunt, cum de duabus Cancri stellis loquuntur, quas Græci ὄνους vocant? asellos fuisse, qui Liberum patrem transvexerint, cum amnem transire non posset; quorum alteri hoc præmium dederit, ut humana voce loqueretur: itaque inter eum, Priapumque ortum esse certamen de obscœni magnitudine; Priapum victum et iratum, interemisse victorem. Hoc vero multo magis ineptum est; sed poëtis licet quidquid velint: non excutio tam deforme mysterium, nec Priapum denudo, ne quid appareat risu dignum. Finxerunt hæc sane poëtæ; sed necesse est alicujus majoris turpitudinis tegendæ gratia ficta sint. Quæ sit ergo quæramus. At ea profecto manifesta est. Nam sicut Lunæ taurus mactatur, quia similiter habet cornua, et

Placat equo Persis radiis Hyperiona cinctum,
Ne detur celeri victima tarda Deo.

Ita in hoc quia magnitudo membri virilis enormis est, non potuit ei monstro aptior victima reperiri, quam quæ ipsum, cui mactatur, posset imitari.

Apud Lindum, quod est oppidum Rhodi, Herculis sacra sunt, quorum a cæteris longe diversus est ritus: siquidem non εὐφημίᾳ (ut Græci appellant), sed maledictis, et execratione celebrantur; eaque pro violatis habent, si quando inter solemnes ritus vel imprudenti alicui exciderit bonum verbum. Cujus rei hæc ratio redditur, si tamen ulla esse in rebus vanissimis potest. Hercules, cum eo delatus esset, famemque pateretur, aratorem quemdam aspexit operantem, ab eoque petere cœpit, ut sibi unum bovem venderet. Enimvero ille negavit fieri posse, quia spes sua omnis colendæ terræ duobus illis juvencis niteretur. Hercules solita violentia usus, quia

unum accipere non potuit, utrumque sustulit. At ille infelix, cum boves suos mactari videret, injuriam suam maledictis ultus est. Quod homini eleganti et urbano gratissimum fuit. Nam dum comitibus suis epulas apparat, dumque alienos boves devorat, illum sibi amarissime convicianteni, cum risu et cachinnis audiebat. Sed postquam Herculi divinos honores ob admirationem virtutis deferri placuit, a civibus ei ara posita est, quam de facto βούζυγον nominavit, ad quam duo juncti boves immolarentur, sicut illi quos abstulerat aratori, eumque ipsum sibi constituit sacerdotem, ac præcepit, ut iisdem maledictis semper in celebrandis sacrificiis uteretur, quod negaret se unquam epulatum esse jucundius. Hæc jam non sacra sunt, sed sacrilegia, in quibus id sanctum dicitur, quod in aliis, si fiat, etiam severissime vindicatur. Ipsius autem Cretici Jovis sacra quid aliud, quam quomodo sit aut subtractus patri, aut nutritus, ostendunt? Capella est Amaltheæ nymphæ, quæ uberibus suis aluit infantem; de qua Germanicus Cæsar in Aratæo carmine sic ait:

Illa putatur
Nutrix esse Jovis; si vere Jupiter infans
Ubera Cretææ mulsit fidissima capræ,
Sidere quæ claro gratum testatur alumnum.

Hujus capellæ corio usum esse pro scuto Jovem contra Titanas dimicantem Musæus auctor est: unde a poëtis αἰγίοχος nominatur. Ita quidquid est gestum in abscondendo puero, id ipsum per imaginem geritur in sacris. Sed et matris ejus mysterium idem continet, quod Ovidius exponit in Fastis:

Ardua jamdudum resonat tinnitibus Ide;
Tutus ut infanti vagiat ore puer.

Pars clypeos sudibus, galeas pars tundit inanes :
Hoc Curetes, habent, hoc Corybantes opus.
Res latuit, priscique manent imitamina facti;
Æra Deæ comites raucaque terga movent.
Cymbala pro galeis, pro scutis tympana pulsant :
Tibia dat Phrygios, ut dedit ante, modos.

Hanc totam opinionem, quasi a poëtis fictam, Sallustius respuit, voluitque ingeniose interpretari, cur altores Jovis dicantur Curetes fuisse; et sic ait : Quia principes intelligendi divini fuerunt, vetustatem ut cætera in majus componentem, altores Jovis celebravisse. Quantum erraverit homo eruditus, jam res ipsa declarat. Si enim princeps est Jupiter, et deorum et religionum; si ante illum dii nulli colebantur vulgo, quia nondum nati fuerant, qui coluntur; apparet Curetes ex diverso principes fuisse divini non intelligendi, per quos error omnis inductus est, et Dei veri memoria sublata. Ex ipsis itaque mysteriis et ceremoniis intelligere debuerunt, hominibus se mortuis supplicare. Non igitur exigo, ut aliquis poëtarum fictionibus credat. Qui hos mentiri putat, Pontificum ipsorum scripta consideret, et quidquid est litterarum ad sacra pertinentium revolvat : plura fortasse, quam nos afferimus, inveniet, ex quibus intelligat, inania, inepta, commentitia esse omnia, quæ pro sanctis habentur. Si quis autem percepta sapientia deposuerit errorem, profecto ridebit ineptias hominum pene dementium; illos dico, qui vel inhonesto saltatu tripudiant, vel qui nudi, uncti, coronati, personati, aut luto obliti currunt. Quid de scutis jam vetustate putridis dicam ? quæ cum portant, deos ipsos se gestare humeris suis arbitrantur. Nam Furius Bibaculus inter præcipua pietatis exempla numeratur, qui cum Prætor esset, tamen lictoribus præeuntibus, ancile portavit, cum haberet, ma-

gistratus beneficio, muneris ejus vacationem. Non ergo ille Furius, sed plane furiosus fuit, qui præturam hoc ministerio se putavit ornare. Merito igitur, cum hæc a viris non imperitis ac rudibus fiant, Lucretius exclamat.

O stultas hominum mentes, o pectora cæca!
Qualibus in tenebris vitæ, quantisque periclis
Degitur hoc ævi, quodcumque est!

Quis hæc ludibria non rideat, qui habeat aliquid sanitatis? cum videat homines velut mente captos ea serio facere, quæ si quis faciat in lusu, nimis lascivus et ineptus esse videatur.

CAPUT XXII.

Quis auctor prædictarum vanitatum in Italia apud Romanos fuerit, et quis apud alias gentes.

Harum vanitatum apud Romanos auctor et constitutor Sabinus ille rex fuit, qui maxime animos hominum rudes atque imperitos novis superstitionibus implicavit: quod ut faceret aliqua cum auctoritate, simulavit cum Dea Egeria nocturnos se habere congressus. Erat quædam spelunca peropaca in nemore Aricino, unde rivus perenni fonte manabat; huc remotis arbitris, se inferre consueverat, ut mentiri posset, monitu deæ conjugis ea sacra populo se tradere, quæ acceptissima diis essent; videlicet astutiam Minois voluit imitari: qui se in antrum Jovis recondebat, et ibi diu moratus, leges tanquam sibi a Jove traditas afferebat, ut homines ad parendum non

modo imperio, sed etiam religione constringeret. Nec difficile sane fuit persuadere pastoribus. Itaque pontifices, flamines, salios, augures creavit, deos per familias descripsit. Sic novi populi feroces animos mitigavit, et ad studia pacis a rebus bellicis avocavit. Sed cum alios falleret, seipsum tamen non fefellit. Nam post annos plurimos, Cornelio et Bebio Coss. in agro scribæ Petilii sub janiculo arcæ duæ lapideæ sunt repertæ a fossoribus, quarum in altera corpus Numæ fuit, in altera septem Latini libri de jure pontificio, item Græci totidem de disciplina sapientiæ scripti, quibus religiones, non eas modo, quas ipse instituerat, sed omnes præterea dissolvit. Qua re ad Senatam delata, decretum est, ut hi libri abolerentur: ita eos Q. Petilius Prætor urbanus in concione populi concremavit, insipienter id quidem. Quid enim profuit, libros esse combustos? cum hoc ipsum, quod sunt ideo combusti, quia religionibus derogabant, memoriæ sit traditum? Nemo ergo tunc in Senatu non stultissimus. Potuerunt enim et libri aboleri, et res tamen e memoria non exire. Ita dum volunt etiam posteris approbare, quanta pietate defenderint religiones: auctoritatem religionum ipsarum, testando minuerunt.

Sed ut Pompilius apud Romanos institutor ineptarum religionum fuit, sic ante Pompilium Faunus in Latio, quin et Saturno avo nefaria sacra constituit, et Picum patrem inter deos honoravit, et sororem suam Fatuam Faunam, eamdemque conjugem consecravit; quam Gabius Bassus Fatuam nominatam tradit, quod mulieribus fata canere consuevisset, ut Faunus viris. Eamdem Varro scribit tantæ pudicitiæ fuisse, ut nemo eam, quoad vixerit, præter virum suum mas viderit, nec nomen ejus audierit. Idcirco illi mulieres in operto sacrificant, et Bonam deam nominant. Et Sextus Clodius in eo libro,

quem Græce scripsit, refert Fauni hanc uxorem fuisse, quæ quia contra morem decusque regium clam vini ollam ebiberat, et ebria facta erat, virgis myrteis a viro usque ad mortem cæsa. Postea vero cum eum facti sui pœniteret, et desiderium ejus ferre non posset, divinum illi honorem detulisse. Idcirco in sacris ejus obvolutam vini amphoram poni. Reliquit ergo posteris Faunus quoque non parum erroris, quem tamen prudentes quique perspiciunt. Nam Lucilius eorum stultitiam, qui simulacra deos putant esse, deridet his versibus :

> Terricolas Lamias Fauni, quas Pompiliique
> Instituere Numæ ; tremit has; hic omnia ponit.
> Ut pueri infantes credunt signa omnia ahena
> Vivere, et esse homines : sic isti omnia ficta
> Vera putant; credunt signis cor inesse in ahenis.
> Pergula pictorum; veri nihil : omnia ficta.

Poëta quidem stultos homines infantibus comparavit. At ego multo imprudentiores esse dico. Illi enim simulacra homines putant esse, hi deos. Illos ætas facit putare quod non est, hos stultitia. Illi utique brevi desinunt falli, horum vanitas et durat, et semper crescit. Sacra Liberi Patris primus Orpheus induxit in Græciam, primusque celebravit in monte Bœotiæ Thebis, ubi Liber natus est, proximo, qui cum frequenter citharæ cantu personaret, Citheron appellatus est. Ea sacra etiamnunc Orphica nominantur, in quibus ipse postea dilaceratus, et carptus est, et fuit per eadem fere tempora, quibus Faunus. Sed quis ætate præcesserit, dubitari potest : siquidem per eosdem annos Latinus Priamusque regnaverunt; item patres eorum Faunus et Laomedon, quo regnante, Orpheus cum Argonautis ad Iliensium littus accessit.

Procedamus igitur ulterius, et quæramus, quis omni-

no colendorum deorum primus auctor extiterit. Didymus in libris ἐξηγήσεος Πινδαρικῆς ait, Melissea Cretensium regem primum diis sacrificasse, ac ritus novos sacrorumque pompas introduxisse. Hujus duas fuisse filias, Amalthæam, et Melissam, quæ Jovem puerum caprino lacte ac melle nutrierunt. Unde poëtica illa fabula originem sumpsit, advolasse apes, atque os pueri melle complesse. Melissam vero a patre primam sacerdotem Matri magnæ constitutam, unde adhuc ejusdem Matris antistites Melissæ nuncupantur. Historia vero sacra testatur, ipsum Jovem, postquam rerum potitus est, in tantam insolentiam venisse, ut ipse sibi fana multis in locis constitueret. Nam cum terras circuiret, ut in quacumque regionem venerat, reges principesve populorum hospitio sibi et amicitia copulabat, et cum a quoque digrederetur, jubebat sibi fanum creari hospitis sui nomine, quasi ita posset amicitiæ et fœderis memoria conservari. Sic contituta sunt templa Jovi Atabyrio, Jovi Labrandio. Atabyrius enim et Labrandius hospites ejus, atque adjutores in bello fuerunt. Item Jovi Laprio, Jovi Molioni, Jovi Casio, et quæ sunt in eumdem modum. Quod ille astutissime excogitavit, ut et sibi honorem divinum, et hospitibus suis perpetuum nomen acquireret cum religione conjunctum. Gaudebant ergo illi, et hinc imperio ejus libenter obsequebantur, et nominis sui gratia ritus annuos et festa celebrabant. Simile quiddam in Sicilia fecit Æneas, cum conditæ urbi Acestæ hospitis nomen imposuit, ut eam postmodum lætus ac libens Acestes diligeret, augeret, ornaret. Hoc modo religionem cultus sui per orbem terræ Jupiter seminavit, et exemplum cæteris ad imitandum dedit. Sive igitur a Melisseo, sicut Didymus tradidit, colendorum deorum ritus effluxit; sive ab ipso quoque Jove, ut Euhemerus: de tempore tamen

constat quando dii coli cœperent. Melisseus quidem multum antecessit ætate, quippe qui educaverit Jovem nepotem. Et idcirco fieri potest, vel ut ante, vel adhuc puero Jove deos colere instituerit, id est alumni sui matrem; et aviam Tellurem quæ fuit Urani conjux, et patrem Saturnum : et ipse hoc exemplo atque instituto Jovem ad tantam superbiam provexerit, ut postea sibi divinos honores auderet assumere.

CAPUT XXIII.

De vanarum superstitionum ætatibus, et quibus cœperint temporibus.

Nunc quoniam vanarum superstitionum originem deprehendimus, superest ut etiam tempora colligamus, per quæ fuerint illi quorum memoria colitur. Theophilus in libro de temporibus ad Autolicum scripto ait, in historia sua Thallum dicere, quod Belus, quem Babylonii et Assyrii colunt, antiquior Trojano bello fuisse invenitur trecentis viginti duobus annis : Belum autem Saturno æqualem fuisse, et utrumque uno tempore adolevisse. Quod adeo verum est, ut ratione ipsa colligi possit. Nam et Agamemnon, qui gessit bellum Troicum, Jovis abnepos fuit, et Achilles Ajaxque pronepotes, et Ulysses eodem gradu proximus fuit; Priamus quidem longa serie. Sed auctores quidam tradunt, Dardanum et Jasium Coriti filios fuisse, non Jovis. Nec enim, si ita fuisset, ad usus impudicos Ganymedem pronepotem suum habere potuisset. Itaque parentibus illorum, quos supra nominavi, si congruentes annos dividas, numerus con-

sentiet. Ab excidio autem Trojanæ urbis colliguntur anni MCCCCLXX. Ex hac temporum ratione manifestum est, ante annos non amplius quam MDCCC natum esse Saturnum, qui et sator omnium deorum fuit. Non ergo isti glorientur sacrorum vetustate, quorum et origo, et ratio, et tempora deprehensa sunt. Restant adhuc aliqua, quæ ad arguendas religiones falsas plurimum valent. Sed jam finem facere libro decrevi, ne modum excedat. Ea enim plenius sunt exequenda, ut omnibus refutatis, quæ veritati videntur obstare, homines, qui bonorum ignorantia vagantur incerti, ad religionem veram possimus imbuere. Primus autem sapientiæ gradus est, falsa intelligere; secundus, vera cognoscere. Ergo apud quem hæc prima institutio nostra profecerit, qua falsa deteximus, excitabitur ad veri cognitionem, qua nulla est homini jucundior voluptas; et erit jam sapientia cœlestis disciplinæ dignus, qui ad cognoscenda cætera libens ac paratus accesserit.

LUCII CÆCILII FIRMIANI

LACTANTII

DIVINARUM INSTITUTIONUM

LIBER SECUNDUS.

DE ORIGINE ERRORIS.

CAPUT PRIMUM.

Quod rationis oblivio faciat homines ignorantes veri Dei, qui colitur in adversis, et in prosperis contemnitur.

Quamquam [1] primo libro Religiones deorum falsas esse monstraverim; quod ii, quorum varios dissimilesque cultus per universam terram consensus hominum stulta persuasione suscepit, mortales fuerint, functique vita, divinæ necessitati morte concesserint: tamen ne qua dubitatio relinquatur, hic secundus liber fontem ipsum patefaciet errorum, causasque omnes explicabit, quibus decepti homines, et primitus deos esse crediderint, et postmodum inveterata persuasione in susceptis pravissime Religionibus perseveraverint. Gestio enim, Constantine Imperator, convictis inanibus, et hominum impia vanitate detecta, singularis Dei asserere majestatem, suscipiens utilius et majus officium revocandi homines a pravis itineribus, et in gratiam secum ipsos reducendi,

[1] Vid. D. Guillon, t. III, pag. 389 et seqq.

ne se (ut quidam philosophi faciunt) tantopere despiciant, neve se infirmos, et supervacuos, et nihil, et frustra omnino natos putent. Quæ opinio plerosque ad vitia compellit. Nam dum existimant, nulli Deo nos esse curæ, aut post mortem nihil futuros, totos se libidinibus addicunt, et dum licere sibi putant, hauriendis voluptatibus sitienter incumbunt, per quas imprudentes in laqueos mortis incurrunt; ignorant enim, quæ sit hominis ratio. Quam si tenere vellent, in primis Dominum suum agnoscerent, virtutem justitiamque sequerentur, terrenis figmentis animas suas non substernerent, mortiferas libidinum suavitates non appeterent : denique seipsos magni æstimarent, atque intelligerent plus esse in homine, quam videtur, cujus vim conditionemque non aliter possent retinere, nisi cultum veri parentis sui, deposita pravitate susceperint. Equidem, sicut oportet, de summa rerum sæpenumero cogitans, admirari soleo majestatem Dei singularis, quæ continet regitque omnia, in tantam venisse oblivionem, ut quæ sola coli debeat, sola potissimum negligatur; homines autem ipsos ad tantam cæcitatem esse deductos, ut vero ac vivo Deo mortuos præferant, terrenos autem sepultosque in terra ei qui fundator ipsius terræ fuit.

Et tamen huic impietati hominum posset venia concedi, si omnino ab ignorantia divini nominis veniret hic error. Cum vero ipsos deorum cultores sæpe videamus Deum summum et confiteri et prædicare, quam sibi veniam sperare possunt impietatis suæ? qui non agnoscunt cultum ejus, quem prorsus ignorari ab homine fas non est. Nam et cum jurant, et cum optant, et cum gratias agunt, non Jovem, aut deos multos, sed Deum nominant: adeo ipsa veritas, cogente natura, etiam ab invitis pectoribus erumpit; quod quidem non faciunt in prosperis

rebus. Nam tum maxime Deus ex memoria hominum elabitur, cum beneficiis ejus fruentes, honorem dare divinæ indulgentiæ debent. At vero si qua necessitas gravis presserit, tunc Deum recordantur. Si belli terror infremuerit, si morborum pestifera vis incubuerit, si alimenta frugibus longa siccitas denegaverit, si sæva tempestas, si grando ingruerit, ad Deum confugitur, a Deo petitur auxilium, Deus, ut subveniat, oratur. Si quis in mari vento sæviente jactatur, hunc invocat. Si quis aliqua vi afflictatur, hunc potius implorat. Si quis ad extremam mendicandi necessitatem deductus, victum precibus exposcit, Deum solum obtestatur, et per ejus divinum atque unicum nomen hominum sibi misericordiam quærit. Nunquam igitur Dei meminerunt, nisi dum in malis sunt. Postquam metus deseruit, et pericula recesserunt, tum vero alacres ad deorum templa concurrunt; his libant, his sacrificant, hos coronant. Deo autem, quem in ipsa necessitate imploraverant, ne verbo quidem gratias agunt : adeo ex rerum prosperitate luxuria, ex luxuria vero, ut vitia omnia, sic impietas adversus Deum nascitur.

Quanam istud ex causa fieri putemus? nisi esse aliquam perversam potestatem, quæ veritatis sit semper inimica, quæ humanis erroribus gaudeat, cui unicum ac perpetuum sit opus offundere tenebras, et hominum cæcare mentes, ne lucem videant, ne denique in cœlum aspiciant, ac naturam corporis sui servent, cujus originem suo loco narrabimus; nunc fallacias arguamus. Nam cum cæteræ animantes pronis corporibus in humum spectent, quia rationem ac sapientiam non acceperunt, nobis autem status rectus, sublimis vultus ab artifice Deo datus sit, apparet istas religiones deorum non esse rationis humanæ, quia curvant cœleste animal ad veneranda terre-

na. Parens enim noster ille unus et solus, et cum fingeret hominem, id est animal intelligens et rationis capax, eum vero ex humo sublevatum ad contemplationem sui artificis erexit. Quod optime ingeniosus poëta signavit:

> Pronaque cum spectent animalia cætera terram;
> Os homini sublime dedit, cœlumque videre
> Jussit, et erectos ad sidera tollere vultus.

Hinc utique ἄνθρωπον Græci appellarunt, quod sursum spectet. Ipsi ergo sibi renuntiant, seque hominum nomine abdicant, qui non sursum aspiciunt, sed deorsum: nisi forte idipsum, quod recti sumus, sine causa homini attributum putant. Spectare nos cœlum Deus voluit, utique non frustra. Nam et aves, et ex mutis pene omnia cœlum vident; sed nobis proprie datum est, cœlum rigidis ac stantibus intueri, ut religionem ibi quæramus, ut Deum, cujus sedes illa, quoniam oculis non possumus, animo contemplemur: quod profecto non facit, qui æs, aut lapidem, quæ sunt terrena, veneratur. Est autem pravissimum, cum ratio corporis recta sit, quod est temporale, ipsum vero animum, qui sit æternus, humilem fieri; cum figura et status nihil aliud significent, nisi mentem hominis eo spectare oportere, quo vultum et animum tam rectum esse debere, quam corpus, ut id, cui dominari debet, imitetur. Verum homines, et nominis sui, et rationis obliti, oculos suos ab alto dejiciunt, soloque defigunt, atque timent opera digitorum suorum; quasi vero quidquam esse possit artifice suo majus.

CAPUT II.

Quæ fuerit prima causa fingendi simulacra; de vera Dei imagine, et ejus vero cultu.

Quæ igitur amentia est, aut ea fingere quæ ipsi postmodum timeant, aut timere quæ finxerint? Non ipsa, inquiunt, timemus, sed eos, ad quorum imaginem ficta, et quorum nominibus consecrata sunt. Nempe ideo timetis, quod eos esse in cœlo arbitramini : neque enim, si dii sunt, aliter fieri potest. Cur igitur oculos in cœlum non tollitis? et advocatis eorum nominibus, in aperto sacrificia celebratis? Cur ad parietes, et ligna, et lapides potissimum, quam illo spectatis, ubi eos esse creditis? Quid sibi templa (4)? quid aræ volunt? quid denique ipsa simulacra, quæ aut mortuorum aut absentium monimenta sunt? Nam omnino fingendarum similitudinum ratio idcirco ab hominibus inventa est, ut posset eorum memoria retineri, qui vel morte subtracti, vel absentia fuerant separati. Deos igitur in quorum numero reponemus? Si in mortuorum, quis tam stultus ut colat? Si in absentium; colendi ergo non sunt, si nec vident quæ facimus, nec audiunt quæ precamur. Si autem dii absentes esse non possunt, qui quoniam divini sunt, in quacumque mundi parte fuerint, vident et audiunt universa; supervacua ergo sunt simulacra, illis ubique præsentibus, cum satis sit audientium nomina precibus advocare. At enim præsentes non nisi ad imagines suas adsunt. Ita plane; quemadmodum vulgus existimat, mortuorum animas circa tumulos et corporum suorum reliquias

oberrare. Sed tamen postquam deus ille præsto esse cœpit, jam simulacro ejus opus non est.

Quæro enim, si quis imaginem hominis peregre constituti contempletur sæpius, ut ex ea solatium capiat absentis, num idem sanus esse videatur, si, eo reverso atque præsente, in contemplanda imagine perseveret, eaque potius, quam ipsius hominis aspectu frui velit? Minime profecto. Etenim hominis imago necessaria tum videtur, cum procul abest; supervacua futura cum præsto est: Dei autem, cujus spiritus ac numen ubique diffusum, abesse nunquam potest, semper utique imago supervacua est. Sed verentur, ne omnis eorum religio inanis sit et vana, si nihil in præsenti videant quod adorent, et ideo simulacra constituunt, quæ quia mortuorum sunt imagines, similia mortuis sunt; omni enim sensu carent. Dei autem in æternum viventis vivum et sensibile debet esse simulacrum. Quod si a similitudine id nomen accepit, quomodo possunt ista simulacra Deo similia judicari, quæ nec sentiunt, nec moventur? Itaque simulacrum Dei non illud est, quod digitis hominis ex lapide, aut ære, aliave materia fabricatur; sed ipse homo, quoniam et sentit, et movetur, et multas magnasque actiones habet. Nec intelligunt homines ineptissimi, quod, si sentire simulacra et moveri possent, ultro adoratura hominem fuissent, a quo sunt expolita, quæ essent aut incultus et horridus lapis, aut materia informis ac rudis, nisi fuissent ab homine formata.

Homo igitur illorum quasi parens putandus est, per cujus manus nata sunt, per quem speciem, figuram, pulcritudinem habere cœperunt. Et ideo melior est qui fecit, quam illa quæ facta sunt. Et tamen factorem ipsum nemo suspicit, aut veretur: quæ fecit, timet, tanquam plus possit esse in opere, quam in opifice. Recte igitur

Seneca in libris moralibus, simulacra, inquit, deorum venerantur, illis supplicant genu posito, illa adorant, illis per totum assident diem, aut astant, illis stipem jaciunt, victimas cædunt; et cum hæc tantopere suspiciant, fabros, qui illa fecere, contemnunt. Quid inter se tam contrarium, quam statuarium despicere, statuam adorare, et eum ne in convictum quidem admittere, qui tibi deos faciat? Quam ergo vim, quam potestatem habere possunt, cum ipse, qui fecit illa, non habeat? Sed ne hæc quidem dare his potuit, quæ habebat, videre, audire, loqui, moveri. Quisquamne igitur tam ineptus est, ut putet aliquid esse in simulacro dei, in quo ne hominis quidem quidquam est præter umbram? Sed hæc nemo considerat; infecti sunt enim persuasione, ac mentes eorum penitus fucum stultitiæ perbiberunt. Adorant ergo insensibilia, qui sentiunt; irrationabilia, qui sapiunt; exanima, qui vivunt; terrena, qui oriuntur e cœlo. Juvat ergo, velut in aliqua sublimi specula constitutum, unde universi exaudire possint, Persianum illud proclamare,

O curvæ in terras animæ, et cœlestium inanes!

Cœlum potius intuemini, ad cujus spectaculum vos excitavit ille artifex vester Deus. Ille vobis sublimem vultum dedit; vos in terram curvamini: vos altas mentes, et ad parentem suum cum corporibus suis erectas, ad inferiora deprimitis, tanquam vos pœniteat, non quadrupedes esse natos. Fas non est cœleste animal cum terrenis, in terramque vergentibus coæquari. Quid vos beneficiis cœlestibus orbatis, pronique in humum vestra sponte procumbitis? Humi enim miseri volutamini, cum deorsum quæritis, quod in sublimi quærere debuistis. Nam ista mortalium digitorum ludicra et fragilia figmen-

ta, ex quolibet materiæ genere formata, quid aliud sunt, nisi terra, ex qua nata sunt? Quid ergo rebus inferioribus subjacetis? quid capitibus vestris terram superponitis? Cum enim vos terræ submittitis, humilioresque facitis, ipsi vos ultro ad inferos mergitis, ad mortemque damnatis, quia nihil terra inferius et humilius, nisi mors et inferi. Quæ si effugere velletis, subjectam pedibus vestris terram contemneretis, corporis statu salvo : quod idcirco rectum accepistis, quo oculos atque mentem cum eo, qui fecit, conferre possitis. Contemnere autem et calcare terram, nihil aliud est, quam simulacra non adorare, quia de terra ficta sunt ; item divitias non concupiscere, voluptates corporis spernere, quia opes et corpus ipsum, cujus hospitio utimur, terra est. Vivum colite, ut vivatis; moriatur enim necesse est, qui se suamque animam mortuis adjudicavit.

CAPUT III.

Quod Cicero, aliique doctiores peccaverunt, non avertendo populos ab errore.

Sed quid prodest ad vulgus et ad homines imperitos hoc modo concionari? Cum videamus etiam doctos et prudentes viros, cum religionum intelligant vanitatem, nihilominus tamen in iis ipsis, quæ damnant, colendis nescio qua pravitate perstare. Intelligebat Cicero falsa esse, quæ homines adorarent. Nam cum multa dixisset, quæ ad eversionem religionum valerent, ait tamen non esse illa vulgo disputanda, ne susceptas publice religiones disputatio talis extinguat. Quid de eo facias, qui, cum

errare se sentiat, ultro ipse in lapides impingat, ut populus omnis offendat? ipse sibi oculos eruat, ut omnes cæci sint? qui nec de aliis bene mereatur, quos patitur errare; nec de se ipso, qui alienis accedit erroribus, nec utitur tandem sapientiæ suæ bono, ut factis impleat, quod mente percepit, sed prudens et sciens pedem laqueo inserit, ut simul cum cæteris, quos liberare ut prudentior debuit, et ipse capiatur? Quin potius, si quid tibi, Cicero, virtutis est, experire populum facere sapientem: digna res est, ubi omnes eloquentiæ tuæ vires exeras. Non enim verendum est, ne te in tam bona causa deficiat oratio, qui sæpe etiam malas copiose ac fortiter defendisti. Sed nimirum Socratis carcerem times, ideoque patrocinium veritatis suscipere non audes. At mortem ut sapiens contemnere debuisti. Et erat quidem multo pulcrius, ut ob bene dicta potius, quam ob maledicta morereris. Nec plus tibi laudis Philippicæ afferre potuerunt, quam discussus error humani generis, et mentes hominum ad sanitatem tua disputatione revocatæ.

Sed concedamus timiditati, quæ in sapiente esse non debet. Quid ergo ipse in eodem versaris errore? Video te terrena et manufacta venerari: vana esse intelligis, et tamen eadem facis, quæ faciunt ipsi, quos ipse stultissimos confiteris. Quid igitur profuit vidisse te veritatem, quam nec defensurus esses, nec secuturus? Si libenter errant etiam ii, qui errare se sentiunt, quanto magis vulgus indoctum, quod pompis inanibus gaudet, animisque puerilibus spectat omnia? oblectatur frivolis, et specie simulacrorum capitur, nec ponderare secum unamquamque rem potest, ut intelligat nihil colendum esse, quod oculis mortalibus cernitur, quia mortale sit necesse est. Nec mirandum est, si Deum non videant,

cum ipsi ne hominem quidem videant, quem videre se credunt. Hoc enim (22) quod oculis subjectum est, non homo, sed hominis receptaculum est; cujus qualitas et figura, non ex lineamentis vasculi quo continetur, sed ex factis et moribus pervidetur. Qui ergo colunt simulacra, corpora sunt hominibus carentia, quia se corporalibus dediderunt, nec vident plus aliquid mente quam corpore; cum sit animi officium, ea subtilius cernere, quæ acies corporalis non potest intueri. Quos homines idem ille philosophus ac poëta graviter accusat, tanquam humiles et abjectos, qui contra naturæ suæ rationem ad veneranda terrena se prosternant : ait enim,

> Et faciunt animos humiles formidine divum,
> Depressosque premunt ad terram.

Aliud quidem ille, cum hæc diceret, sentiebat; nihil utique esse colendum, quia dii humana non curent.

Denique alio loco religiones deorum et cultus inane esse officium confitetur :

> Nec pietas ulla est, velatum sæpe videri
> Vertere se ad lapidem, atque omnes accedere ad aras,
> Et procumbere humi prostratum, et pandere palmas
> Ante Deum delubra, nec aras sanguine multo
> Spargere quadrupedum, nec votis nectere vota.

Quæ profecto si cassa sunt, non oportet sublimes et excelsos animos avocari, atque in terram premi, sed nihil aliud quam cœlestia cogitare.

Impugnatæ sunt ergo a prudentioribus falsæ religiones, quia sentiebant esse falsas : sed non est inducta vera, quia qualis, aut ubi esset, ignorabant. Itaque sic habuerunt, tanquam nulla esset omnino, quia veram non poterant invenire. Et eo modo inciderunt in errorem multo majorem, quam illi qui falsam tenebant. Nam isti

fragilium cultores, quamvis sint inepti, quia cœlestia constituunt in rebus corruptibilibus atque terrenis, aliquid tamen sapientiæ retinent, et habere veniam possunt, quia summum hominis officium, etsi non re ipsa, tamen proposito tenent : siquidem hominum atque mutorum, vel solum, vel certe maximum in religione discrimen est (5). Hi vero quanto fuerunt sapientiores, quod intellexerunt falsæ religionis errorem, tanto facti sunt stultiores, quod esse aliquam veram non putaverunt. Itaque quoniam facilius est de alienis judicare, quam de suis; dum aliorum præcipitium vident, non prospexerunt quid ante suos pedes esset. In utraque igitur parte, et summa stultitia invenitur, et odor quidam sapientiæ : ut possis dubitare, quos dicas potissimum stultiores, illosne qui falsam religionem suscipiunt, an eos qui nullam. Sed (ut dixi) venia concedi potest imperitis, et qui se sapientes non esse fateantur : his vero non potest, qui sapientiam professi stultitiam potius exhibent. Non sum equidem tam iniquus, ut eos putem divinare potuisse, ut veritatem per seipsos invenirent; quod fieri ego non posse confiteor. Sed hoc ab his exigo, quod ratione ipsa præstare potuerunt. Facerent enim prudentius, si et intelligerent, esse aliquam veram Religionem, et falsis impugnatis, aperte pronuntiarent, eam, quæ vera esset, ab hominibus non teneri.

Sed moverit eos fortasse illud, quod si qua vera esset Religio, excereret se ac vindicaret, nec pateretur esse aliud quidquam. Videre enim nullo modo poterant, quare, aut a quo, et quemadmodum Religio vera opprimeretur; quod est divini sacramenti, et cœlestis arcani. Id vero, nisi doceatur, aliquis scire nullo pacto potest. Summa rei hæc est : imperiti et insipientes falsas religiones pro veris habent, quia neque veram sciunt, neque

falsam intelligunt. Prudentiores vero, quia veram nesciunt, aut in iis, quas falsas esse intelligunt, perseverant, ut aliquid tenere videantur, aut omnino nihil colunt, ne incidant in errorem, cum id ipsum maximi sit erroris, vitam pecudum sub figura hominis imitari. Falsum vero intelligere, est quidem sapientiæ, sed humanæ. Ultra hunc gradum procedi ab homine non potest; itaque multi philosophorum religiones (ut docui) sustulerunt: verum autem scire, divinæ est sapientiæ. Homo autem per seipsum pervenire ad hanc scientiam non potest, nisi doceatur a Deo. Ita philosophi quod summum fuit humanæ sapientiæ assecuti sunt, ut intelligerent quid non sit: illud assequi nequiverunt, ut dicerent quid sit. Nota Ciceronis vox est: utinam tam facile vera invenire possem, quam falsa convincere. Quod quia vires humanæ conditionis excedit, ejus officii facultas nobis est attributa, quibus tradidit Deus scientiam veritatis; cui explicandæ quatuor posteriores libri servient. Nunc interim falsa, ut cœpimus, detegamus.

CAPUT IV.

De simulacris, ornamentisque templorum, et eorum contemptu, etiam ab ipsis Gentilibus.

Quid igitur majestatis possunt habere simulacra, quæ fuerunt in homunculi potestate, vel ut aliud fierent, vel ut omnino non fierent? Idcirco apud Horatium Priapus ita loquitur:

Olim truncus eram ficulnus, inutile lignum;
Cum faber incertus, scamnum faceretne Priapum,

Maluit esse deum. Deus inde ego, furum aviumque
Maxima formido.

Quis non sit tanto hoc custode securus? Fures enim tam stulti sunt, ut Priapi tentiginem timeant; cum aves ipsæ, quas terrore falcis aut inguinis abigi existimant, simulacris fabrefactis, id est, hominum plane similibus, insidant, nidificent, inquinent. Sed Flaccus, ut satyrici carminis scriptor, derisit hominum vanitatem. Verum ii qui faciunt, seriam se facere rem opinantur. Denique poëta maximus, homo in cæteris prudens, in hoc solo non poëtice, sed aniliter desipuit; cum in illis emendatissimis libris etiam fieri hoc jubet:

Et custos furum atque avium, cum false saligna,
Hellespontiaci servet tutela Priapi.

Adorant ergo mortalia, ut a mortalibus facta. Frangi enim, cremari, perire possunt. Nam et tectis vetustate labentibus sæpe comminui solent, et consumpta incendio dilabuntur in cinerem, et plerumque (nisi sua illis magnitudo subvenerit, aut custodia diligens sepserit) in prædam furibus cedunt. Quæ igitur insania est, ea timere, pro quibus aut ruinæ, aut ignes, aut furta timeantur? Quæ vanitas, aliquam ab his sperare tutelam, quæ tueri semetipsa non possunt? Quæ perversitas, ad eorum præsidia decurrere, quæ ipsa, cum violantur, inulta sunt, nisi a colentibus vindicentur? Ubi ergo veritas est? ubi nulla vis adhiberi potest Religioni; ubi nihil, quod violari possit, apparet; ubi sacrilegium fieri non potest.

Quidquid autem oculis manibusque subjectum est, id vero, quia fragile est, ab omni ratione immortalitatis est alienum. Frustra igitur homines auro, ebore, gemmis deos excolunt et exornant; quasi vero ex his rebus ullam possint capere voluptatem. Quis usus est pretiosorum

munerum nihil sentientibus? an ille qui mortuis? Pari enim ratione defunctorum corpora, odoribus ac pretiosis vestibus illita et convoluta, humi condunt, qua Deos honorant, qui neque cum fierent, sentiebant, neque cum coluntur, sciunt; nec enim sensum consecratione sumpserunt. Non placebat Persio, quod aurea vasa templis inferantur, supervacuum putanti, esse inter religiones, quod non sanctitatis, sed avaritiæ sit instrumentum. Illa enim satius est Deo, quem recte colas, inferre pro munere,

> Compositum jus, fasque animi, sanctosque recessus
> Mentis, et incoctum generoso pectus honesto.

Egregie, sapienterque sensit. Verum illud ridicule subdidit : hoc esse aurum in templis, quod sint,

> Veneri donatæ a virgine pupæ :

quas ille ob minutiem fortasse contempserit. Non videbat enim, simulacra ipsa et effigies deorum, Polycleti, et Euphranoris, et Phidiæ manu ex auro atque ebore perfectas, nihil aliud esse quam grandes pupas, non a virginibus, quarum lusibus venia dari potest, sed a barbatis hominibus consecratas. Merito igitur etiam senum stultitiam Seneca deridet. Non, inquit, bis pueri sumus (ut vulgo dicitur); sed semper. Verum hoc interest, quod majora nos ludimus. Ergo his ludicris, et ornatis, et grandibus pupis et unguenta, et thura, et odores inferunt : his opimas et pingues hostias immolant, quibus est quidem os, sed carens officio dentium : his peplos et indumenta pretiosa, quibus usus velaminis nullus est : his aurum et argentum consecrant, quæ tam non habent qui accipiunt, quam qui illa donarunt.

Nec immerito Dionysius Siciliæ tyrannus, post victoriam Græcia potitus, deos tales contempsit, spoliavit,

illusit : siquidem sacrilegia sua jocularibus etiam dictis prosequebatur. Nam cum Jovi Olympio aureum amiculum detraxisset, laneum jussit imponi, dicens, æstate grave esse aureum, hyeme frigidum, laneum vero utrique tempori aptum. Idem auream barbam detrahens Æsculapio, incongruens et iniquum esse ait, cum Apollo pater ejus imberbis esset adhuc, ac lævis, priorem filium quam patrem barbatum videri. Item pateras, et exuvias, et parva quædam sigilla, quæ simulacrorum protentis manibus tenebantur, detrahebat : et accipere se illa, non auferre dicebat; perquam enim stultum esse et ingratum, nolle accipere ab his ultro porrigentibus, a quibus bona sibi homines precarentur. Hæc ille fecit impune, quia rex et victor fuit. Quin etiam secuta est eum solita felicitas : vixit enim usque ad senectutem, regnumque per manus filio tradidit. In eo igitur, quia homines sacrilegia vindicare non poterant, oportuit deos ipsos sui vindices esse. At si humilis quispiam tale quid commiserit, huic præsto sunt flagella, ignes, eculei, cruces, et quidquid excogitare iratis et furentibus licet. Sed cum puniunt deprehensos in sacrilegio, ipsi de deorum suorum potestate diffidunt. Cur enim illis potissimum non relinquant ulciscendi sui locum, si eos posse aliquid arbitrantur? Quin etiam putant illorum numine accidisse, ut prædones rerum sacrarum deprehensi tenerentur : et sæviunt non tam ira, quam metu, ne si deorum injuriam non vindicaverint, ipsos expetant pœnæ; incredibili scilicet vanitate, qui nocituros sibi deos putent ob aliena scelera, qui ipsis, a quibus violati spoliatique sunt, per seipsos nihil nocere potuerunt. At enim sæpe ipsi quoque in sacrilegos vindicaverunt : potest id vel casu accidisse, quod aliquando, non semper. Sed tamen paulo post, quomodo id acciderit, os-

tendam. Nunc interim quæro, cur illi tot et tanta sacrilegia in Dionysio non vindicaverunt, qui non furtum, sed palam deos ludibrio habuit? Cur hunc tam potentem sacrilegum a templis, a ceremoniis, ab imaginibus suis non arcuerunt? Cur etiam sacris rebus ablatis, prospere navigavit? quod joco ipse testatus est (ut solebat). Videtis ne (inquit comitibus suis naufragium timentibus), quam prospera sacrilegis navigatio ab ipsis diis immortalibus tribuatur? Sed hic fortasse a Platone didicerat, deos nihil esse.

Quid Caius Verres? quem Tullius accusator ejus eidem Dionysio, et Phalaridi, et tyrannis omnibus comparat. Nonne omnem Siciliam compilavit, sublatis deorum simulacris, ornamentisque fanorum? Otiosum est persequi singula. Unum libet commemorare, in quo accusator omnibus eloquentiæ viribus, omni denique conatu vocis et corporis deploravit, de Cerere Catinensi, vel Ennensi : quarum alterius tanta fuit religio, ut adire templi ejus secreta penetralia viris nefas esset; alterius antiquitas tanta, ut omnes historiæ, loquantur ipsam deam fruges in Ennæ solo primum reperisse, filiamque ejus virginem ex eodem loco raptam. Denique Gracchanis temporibus, turbata republica et seditionibus et ostentis, cum repertum esset in carminibus Sibyllinis antiquissimam Cererem debere placari, legati sunt Ennam missi. Hæc igitur Ceres vel religiosissima, quam videre maribus ne adorandi quidem gratia licebat, vel antiquissima, quam Senatus Populusque Romanus sacrificiis donisque placaverat, ex arcanis et vetustis penetralibus, a Caio Verre immissis latronibus servis, impune sublata est. Idem vero cum affirmaret se a Siculis, ut causam provinciæ susciperet, oratum, his verbis usus est : « Sese » jam ne deos quidem in suis urbibus, ad quos confuge-

» rent, habere; quod eorum simulacra sanctissima C. » Verres ex delubris religiosissimis sustulisset: » Quasi vero si Verres ex urbibus delubrisque sustulerat, de cœlo quoque sustulerat. Unde apparet istos deos nihil habere in se amplius, quam materiam de qua sunt fabricati. Nec immerito ad te, Marce Tulli, hoc est, ad hominem, Siculi confugerunt; quoniam triennio sunt experti deos illos nihil valere. Essent enim stultissimi, si ad eos ob defendendas injurias hominum confugissent, qui Caio Verri nec pro seipsis irati esse potuerunt. At enim Verres ob hæc facinora damnatus est. Non ergo dii vindicaverunt, sed Ciceronis industria, qua vel defensores ejus oppressit, vel gratiæ restitit. Quid, quod apud ipsum Verrem non fuit illa damnatio, sed vacatio? ut quemadmodum Dionysio deorum spolia gestanti dii immortales bonam dederant navigationem, sic etiam Verri bonam quietem tribuisse videantur, in qua sacrilegiis suis tranquille frui posset. Nam frementibus postea civilibus bellis, sub obtentu damnationis ab omni periculo et metu remotus, aliorum graves casus et miserabiles exitus audiebat, et qui cecidisse solus universis stantibus videbatur, is vero universis cadentibus solus stetit, donec illum et opibus sacrilegio partis et vita satiatum, ac senectute confectum, proscriptio triumviralis auferret, eadem scilicet quæ Tullium violatæ deorum majestatis ultorem. Quin etiam felix in eo ipso fuit, quod ante suam mortem crudelissimum exitum sui accusatoris audivit; diis videlicet providentibus, ut sacrilegus, ac prædo ille religionum suarum, non ante moreretur, quam solatium de ultione cepisset.

CAPUT V.

Quod solus omnium creator Deus est colendus, non vero elementa, nec corpora cœlestia: Refelliturque Stoicorum sententia, qui stellas et astra deos putant.

Quanto igitur rectius est, omissis insensibilibus et vanis, oculos eo tendere, ubi sedes, ubi habitatio est Dei veri; qui terram stabili firmitate suspendit; qui cœlum distinxit astris fulgentibus; qui solem rebus humanis clarissimum, ac singulare lumen, in argumentum suæ unicæ majestatis accendit: terris autem maria circumfudit, flumina sempiterno lapsu fluere præcepit.

Jussit et extendi campos, subsidere valles,
Fronde tegi silvas, lapidosos surgere montes.

Quæ utique omnia non Jupiter fecit, qui ante annos mille septingentos natus; sed idem:

Ille opifex rerum, mundi melioris origo,

qui vocatur Deus, cujus principium, quoniam non potest comprehendi, ne quæri quidem debet. Satis est homini ad plenam perfectamque prudentiam, si Deum esse intelligat: cujus intelligentiæ vis et summa hæc est, ut suspiciat et honorificet communem parentem generis humani, et rerum mirabilium fabricatorem. Unde quidam hebetis obtusique cordis, elementa, quæ et facta sunt et carent sensu, tanquam deos adorant. Qui cum Dei opera mirarentur, id est cœlum cum variis luminibus, terram cum campis et montibus, maria cum fluminibus et stagnis et fontibus, earum rerum admiratione

obstupefacti, et ipsius artificis obliti, quem videre non poterant, ejus opera venerari et colere cœperunt; nec unquam intelligere quiverunt, quanto major quantoque mirabilior sit, qui illa fecit ex nihilo. Quæ cum videant divinis legibus obsequentia commodis atque usibus hominis perpetua necessitate famulari, tamen illa deos existimant esse; ingrati adversus beneficia divina, qui Deo et patri indulgentissimo sua sibi opera prætulerunt. Sed quid mirum, si aut barbari, aut imperiti homines errant? cum etiam philosophi Stoicæ disciplinæ in eadem sint opinione, ut omnia cœlestia, quæ moventur, in deorum numero habenda esse censeant; siquidem Lucilius Stoicus apud Ciceronem sic loquitur : « Hanc » igitur in stellis constantiam, hanc tantam in tam variis » cursibus in omni æternitate convenientiam temporum, » non possum intelligere sine mente, ratione, consilio; » quæ cum in sideribus esse videamus, non possumus ea » ipsa non in deorum numero reponere. » Item paulo superius : « Restat, inquit, ut motus astrorum sit volun» tarius; quæ qui videat, non indocte solum, verum » etiam impie faciat, si deos esse neget. » Nos vero et quidem constanter negamus, ac vos, o philosophi, non solum indoctos et impios, verum etiam cæcos, ineptos delirosque probamus, qui ignorantiam imperitorum vanitate vicistis. Illi enim Solem et Lunam, vos etiam sidera deos putatis.

Tradite igitur nobis stellarum mysteria, ut aras et templa singulis erigamus; ut sciamus quo quamque ritu, quo die colamus, quibus nominibus, quibus precibus advocemus : nisi forte nullo discrimine tam innumerabiles, tam minutos deos acervatim colere debemus. Quid quod argumentum illud, quo colligunt universa cœlestia deos esse, in contrarium valet. Nam si deos esse idcirco

opinantur, quia certos et rationabiles cursus habent, errant. Ex hoc enim apparet deos non esse, quod exhorbitare illis a præstitutis itineribus non licet. Cæterum si dii essent, huc atque illuc passim sine ulla necessitate ferrentur, sicut animantes in terra, quarum quia liberæ sunt voluntates, huc atque illuc vagantur, ut libuit, et quo quamque mens duxerit, eo fertur. Non est igitur astrorum motus voluntarius, sed necessarius, quia præstitutis legibus officiisque deserviunt. Sed cum disputaret de cursibus siderum, quos ex ipsa rerum ac temporum congruentia intelligebat non esse fortuitos, existimavit voluntarios esse, tamquam non possent tam disposite, tam ordinate moveri, nisi sensus illis inesset officii sui sciens. O quam difficilis est ignorantibus veritas, et quam facilis scientibus! Si motus, inquit, astrorum fortuiti non sunt, nihil aliud restat, nisi ut voluntarii sint; immo vero, ut non esse fortuitos manifestum est, ita nec voluntarios. Quomodo igitur in conficiendis itineribus constantiam suam servant? Nimirum Deus universi artifex sic illa disposuit, sic machinatus est, ut per spatia cœli divina et admirabili ratione decurrerent, ad efficiendas succedentium sibi temporum varietates. An Archimedes Siculus concavo ære similitudinem mundi ac figuram potuit machinari, in quo ita solem ac lunam composuit, ut inæquales motus, et cœlestibus similes conversionibus, singulis quasi diebus efficerent, et non modo accessus solis et recessus, vel incrementa diminutionesque lunæ, verum etiam stellarum, vel inerrantium, vel vagarum, dispares cursus orbis ille, dum vertitur, exhiberet? Deus ergo illa vera non potuit machinari, et efficere quæ potuit solertia hominis imitatione simulare?

Utrumne igitur Stoicus, si astrorum figuras in illo ære pictas effictasque vidisses, suo illa consilio moveri dice-

ret, ac non potius artificis ingenio? Inest ergo sideribus ratio ad peragendos meatus suos apta : sed Dei est illa ratio, qui et fecit, et regit omnia, non ipsorum siderum, quæ moventur. Nam si solem stare voluisset, perpetuus utique dies esset. Item, si motus astra non haberent, quis dubitet sempiternam noctem fuisse futuram? Sed ut diei ac noctis vices essent, moveri ea voluit : et tam varie moveri, ut non modo lucis ac tenebrarum mutuæ vicissitudines fierent, quibus laboris et quietis alterna spatia constarent; sed etiam frigoris et caloris, ut diversorum temporum vis ac potestas, vel generandis, vel maturandis frugibus conveniret. Quam solertiam divinæ potestatis in machinandis itineribus astrorum, quia philosophi non videbant, animalia esse sidera putaverunt; tanquam pedibus, et sponte, non divina ratione procederent. Cur autem illa excogitaverit Deus, quis non intelligit? Scilicet ne solis lumine decedente, nimium cæca nox tetris atque horrentibus tenebris ingravesceret, noceretque viventibus. Itaque et cœlum simul mira varietate distinxit, et tenebras ipsas multis minutisque luminibus temperavit. Quanto igitur Naso prudentius, quam illi, qui sapientiæ studere se putant, qui sentit a Deo lumina illa, ut horrorem tenebrarum depellerent, instituta! Is eum librum, quo φαινόμενα breviter comprehendit, his tribus versibus terminavit :

Tot numero, talique Deus simulacra figura
Imposuit cœlo, perque atras sparsa tenebras
Clara pruinosæ jussit dare lumina nocti.

Quod si fieri non potest, ut stellæ dii sint; ergo nec sol quidem, nec luna dii esse possunt, quoniam luminibus astrorum, non ratione differunt, sed magnitudine. Quod si hi dii non sunt; ergo nec cœlum quidem, in quo illa omnia continentur.

CAPUT VI.

Quod nec mundus totus, nec elementa sint Deus, nec animata.

Simili modo si terra, quam calcamus, quam subigimus et colimus ad victum, deus non est, nec campi quidem ac montes dii erunt : sed si hi non sunt, ergo ne tellus quidem universa Deus videri potest. Item si aqua, quæ servit animantibus ad usum bibendi aut lavandi, deus non est, nec fontes quidem, ex quibus aqua profluit. Si fontes non sunt, nec flumina quidem, quæ de fontibus colliguntur. Si flumina quoque dii non sunt, ergo et mare, quod ex fluminibus constat, Deus haberi non potest. Quod si neque cœlum, neque terra, neque mare, quæ mundi partes sunt, dii esse possunt; ergo ne mundus quidem totus Deus est, quem iidem ipsi Stoici, et animantem, et sapientem esse contendunt, et propterea Deum : in quo tam inconstantes fuerunt, ut nihil dictum sit ab his, quod non ab iisdem fuerit eversum. Sic enim argumentantur : Fieri non posse, ut sensu careat, quod sensibilia ex se generat. Mundus autem generat hominem, qui est sensu præditus; ergo et ipsum sensibilem esse. Item : Sine sensu esse non posse, cujus pars habeat sensum ; igitur quia homo sensibilis est, etiam mundo, cujus pars homo est, inesse sensum. Propositiones quidem veræ sunt, et sensibile esse, quod sensu præditum gignat, et habere sensum, cujus pars sensu aucta sit : sed assumptiones falsæ, quibus argumenta concludunt, quia neque mundus generat hominem, ne-

que homo mundi pars est. Nam hominem a principio idem Deus fecit, qui et mundum : et non est mundi pars homo, sicut corporis membrum ; potest enim mundus esse sine homine, sicut urbs, et domus. Atqui ut domus unius hominis habitaculum est, et urbs unius populi ; sic et mundus domicilium totius generis humani. Et aliud est, quod incolitur, aliud, quod incolit. Sed illi, dum student id, quod falso susceperant, confirmare, et sensibilem esse mundum, et Deum, argumentorum suorum consequentia non viderunt. Nam si mundi pars est homo, et sensibilis est mundus, quia homo sentit : ergo quia mortalis est homo, mortalis sit et mundus necesse est; nec tantum mortalis sed et omnibus morbis et passionibus subjectus.

Et e contrario : Si Deus est mundus, et partes ejus utique immortales sunt; ergo et homo Deus est, quia pars est (ut dicitis) mundi. Si homo; ergo et jumenta, et pecudes, et cætera genera bestiarum, et avium, et piscium ; quoniam et illa eodem modo sentiunt, et mundi partes sunt. At hoc tolerabile est : nam et hæc colunt Ægyptii. Sed res eo pervenit, ut et ranæ, ut culices, et formicæ dii esse videantur, quia et ipsis inest sensus, et partes mundi sunt. Ita semper argumenta ex falso petita ineptos et absurdos exitus habent. Quid, quod iidem ipsi aiunt, deorum et hominum causa mundum esse constructum, quasi communem domum : ergo nec mundus Deus est, nec animans, si constructus est ; animans enim non construitur, sed nascitur. Et si est ædificatus sic utique tanquam domus, tanquam navis; est ergo aliquis artifex mundi Deus; et seorsum erit mundus, qui factus est, seorsum ille, qui fecit. Jam illud quam repugnans et absurdum, quod cum cœlestes ignes cæteraque mundi elementa deos affirment, item ipsum deum mundum dicunt. Quomodo potest ex

deorum multorum acervo unus Deus confici? Si astra dii sunt, mundus ergo non Deus, sed domicilium deorum est. Si vero Deus mundus est; ergo omnia illa quæ sunt in eo dii non sunt, sed Dei membra, quæ utique sola Dei nomen accipere non possunt. Nec enim recte quis dixerit, membra hominis unius multos homines esse : sed tamen non est similis comparatio animalis et mundi. Animal enim, quia sensu præditum est, etiam membra ejus habent sensum, nec, nisi a corpore divulsa, brutescunt. Cujus igitur rei similitudinem gerit mundus? Nimirum ipsi docent, cum factum esse diffitentur, ut esset diis et hominibus quasi communis domus. Si ergo est constructus, ut domus, nec ipse Deus est, nec elementa, quæ sunt partes ejus; quia neque domus habere dominium sui potest, neque illa, de quibus domus constat. Non tantum igitur veritate, sed etiam verbis suis revincuntur. Sicut enim domus, in usum habitandi facta, per se nihil sentit, dominoque subjecta est, qui eam fecit, aut incolit : ita mundus, per se nihil sentiens, factori Deo subjacet, qui eum in usum sui fecit.

CAPUT VII.

De Deo, et religionibus insipientium; de avaritia, et majorum auctoritate.

Duplici ergo ratione peccatur ab insipientibus : primum, quod elementa, id est Dei opera Deo præferunt; deinde, quod elementorum ipsorum figuras humana specie comprehensas colunt. Nam solis lunæque simulacra humanum in modum formant; item ignis, et terræ, et

maris, quæ illi Vulcanum, Vestam, Neptunum vocant; nec elementis ipsis in aperto litant. Tanta homines imaginum cupiditas tenet, ut jam viliora ducantur illa quæ vera sunt : auro scilicet gemmis, et ebore delectantur. Horum pulcritudo ac nitor præstringit oculos : nec ullam religionem putant ubicumque illa non fulserint. Itaque sub obtentu deorum avaritia et cupiditas colitur. Credunt enim deos amare quidquid ipsi concupiscunt; quidquid est, propter quod furta, et latrocinia, et homicidia quotidie sæviunt; propter quod bella per totum orbem populos urbesque subvertunt. Consecrant ergo diis manubias et rapinas suas, quos certe necesse est imbecilles esse, ac summæ virtutis expertes, si subjecti sunt cupiditatibus. Cur enim cœlestes eos putemus, si desiderant aliquid de terra? vel beatos, si aliqua re indigent? vel incorruptos, si voluptati habent ea, in quibus appetendis cupiditas hominum non immerito damnatur? Veniunt igitur ad deos, non tam religionis gratia, quæ nulla potest esse in rebus male partis et corruptibilibus, quam ut aurum oculis hauriant, nitorem levigati marmoris, aut eboris aspiciant; ut insignes lapillis et coloribus vestes, vel distincta gemmis fulgentibus pocula insatiabili contemplatione contrectent. Et quanto fuerint ornatiora templa, et pulcriora simulacra, tanto plus majestatis habere creduntur : adeo religio eorum nihil aliud est, quam quod cupiditas humana miratur.

Hæ sunt religiones, quas sibi a majoribus suis traditas pertinacissime tueri ac defendere perseverant : nec considerant quales sint; sed ex hoc probatas atque veras esse confidunt, quod eas veteres tradiderunt, tantaque est auctoritas vetustatis, ut inquirere in eam scelus esse dicatur. Itaque creditur ei passim, tanquam cognitæ veritati. Denique apud Ciceronem sic dicit Cotta Lucilio : « Habes

» Balbe, quid Cotta, quid pontifex sentiat. Fac nunc ego » intelligam, quid tu sentias; a te enim philosopho ratio- » nem Religionis accipere debeo. Majoribus autem nos- » tris, etiam nulla ratione reddita, rationis est credere. » Si credis, cur ergo rationem requiris, quæ potest efficere ne credas? Si vero rationem requiris, et quærendam putas, ergo non credis. Ideo enim quæris, ut eam sequaris, cum inveneris. Docet ecce te ratio non esse veras religiones deorum. Quid facies? majoresne potius, an rationem sequeris? quæ quidem tibi non ab alio insinuata, sed a te ipso inventa et electa est, cum omnes religiones radicitus eruisti. Si rationem mavis, discedere te necesse est ab institutis et auctoritate Majorum; quoniam id solum rectum est, quod ratio præscribit. Sin autem pietas Majores sequi suadet, fatere igitur, et stultos illos fuisse, qui excogitatis contra rationem religionibus servierunt, et te ineptum, qui id colas, quod falsum esse convinceris. Sed tamen quoniam nobis tantopere Majorum nomen opponitur, videamus tandem qui fuerint Majores illi, a quorum auctoritate discedi nefas ducitur.

Romulus urbem conditurus, pastores inter quos adoleverat convocavit, cumque is numerus condendæ urbi parum idoneus videretur, constituit asylum. Eo passim confugerunt ex finitimis locis pessimi quique, sine ullo conditionis discrimine. Ita conflavit ex his omnibus populum; legitque in Senatum, eos qui ætate anteibant, et Patres appellavit, quorum consilio gereret omnia. De quo Senatu Propertius Elegiarum scriptor hæc loquitur :

Buccina cogebat priscos ad verba Quirites :
Centum illi in prato sæpe Senatus erat.
Curia, prætexto quæ nunc nitet alta Senatu,
Pellitos habuit rustica corda Patres.

Hi sunt Patres, quorum decretis eruditi ac prudentes viri

devotissime serviunt, idque verum ac immutabile omnis posteritas judicet, quod centum pelliti senes statutum esse voluerunt, quos tamen (ut in primo libro dictum est) Pompilius illexit, ut vera crederent esse sacra, quæ ipse tradebat. Est vero, cur illorum auctoritas tanti habeatur a posteris, quos nemo, cum viverent, neque summus, neque infimus affinitate dignos judicavit?

CAPUT VIII.

De rationis usu in religione; deque somniis, auguriis, oraculis, talibusque portentis.

Quare oportet, in ea re maxime in qua vitæ ratio versatur, sibi quemque confidere, suoque judicio ac propriis sensibus magis niti ad investigandam et perpendendam veritatem; quam credentem alienis erroribus decipi tanquam ipsum rationis expertem. Dedit omnibus Deus pro virili portione sapientiam, ut et inaudita investigare possent, et audita perpendere. Nec quia nos illi temporibus antecesserunt, sapientia quoque antecesserunt, quæ si omnibus æqualiter datur, occupari ab antecedentibus non potest. Illibabilis est tanquam lux et claritas solis, quia ut sol oculorum, sic sapientia lumen est cordis humani. Quare cum sapere, id est, veritatem quærere, omnibus sit innatum, sapientiam sibi adimunt, qui sine ullo judicio inventa Majorum probant, et ab aliis pecudum more ducuntur. Sed hoc eos fallit, quod Majorum nomine posito, non putant fieri posse, ut aut ipsi plus sapiant, quia minores vocantur, aut illi desipuerint, quia majores nominantur. Quid ergo impedit, quin ab ipsis sumamus

exemplum; ut quomodo illi, quæ falsa invenerant, posteris tradiderunt, sic nos, qui verum invenimus, posteris meliora tradamus? Superest ingens quæstio, cujus disputatio non ab ingenio, sed a scientia venit, quæ pluribus explicanda erit, ne quid omnino dubium relinquatur. Nam fortasse aliquis ad illa confugiat, quæ a multis et non dubiis traduntur auctoribus; eos ipsos, quos docuimus deos non esse, majestatem suam persæpe ostendisse, et prodigiis, et somniis, et auguriis, et oraculis. Et sane multa enumerari possunt digna miraculo; in primis illud, quod Accius Navius summus Augur, cum Tarquinium Priscum commoneret, ut nihil novi facere inciperet, nisi prius esset inauguratus, eique rex artis ejus elevans fidem diceret, ut consultis avibus renuntiaret sibi, utrumne fieri posset id quod ipse animo concepisset, affirmaretque Navius posse : Cape igitur hanc, inquit, cotem, eamque novacula dissice. At ille incunctanter accepit, ac secuit.

Deinde illud, quod Castor et Pollux, bello Latino, apud Lacum Juturnæ visi sunt equorum sudorem abluentes, cum ædes eorum, quæ juncta fonti erat, sua sponte patuisset : iidem bello Macedonico equis albis insidentes, Publio Vatieno Romam nocte venienti se obtulisse dicuntur, nuntiantes eo die Regem Persen victum atque captum, quod paucis post diebus litteræ Pauli verum fuisse docuerunt. Illud etiam mirabile, quod simulacrum Fortunæ muliebre non semel locutum esse traditur; item Junonis Monetæ, cum captis Veiis unus ex militibus ad eam transferendam missus, jocabundus ac ludens interrogavit, utrumne Romam migrare vellet, respondit velle. Claudia quoque proponitur in exemplo miraculi. Nam cum ex libris Sibyllinis Idæa mater esset accita, et in vado Tyberini fluminis navis qua vehebatur hæsisset, nec ulla vi commoveretur, Claudiam ferunt quæ semper impudica

esset habita ob nimios corporis cultus, deam submissis genibus orasse, ut, si se castam judicaret, suum cingulum sequeretur, ita navim, quæ ab omni juventute non valuit commoveri, ab una muliere esse commotam. Illud æque mirum, quod lue sæviente, Æsculapius Epidauro accitus, urbem Romam diuturna pestilentia liberasse perhibetur.

Sacrilegi quoque numerari possunt, quorum præsentibus pœnis injuriam suam dii vindicasse creduntur. Appius Claudius Censor, cum adversus responsum ad servos publicos sacra Herculis transtulisset, luminibus orbatus est, et Potitiorum gens, quæ prodidit, intra unius anni tempus extincta est. Item Censor Fulvius, cum ex Junonis Laciniæ templo marmoreas tegulas abstulisset, quibus ædem Fortunæ equestris, quam Romæ fecerat, tegeret, et mente captus est, et amissis duobus filiis in Illyrico militantibus, summo animi mœrore consumptus est. Præfectus etiam M. Antonii Turullius, cum apud Coos everso Æsculapii luco classem fecisset, eodem postea loco a militibus Cæsaris est interfectus. His exemplis adjungitur Pyrrhus, qui sublata ex thesauro Proserpinæ Locrensis pecunia, naufragium fecit, ac vicinis deæ littoribus illisus est, ut nihil, præter eam pecuniam, incolume reperiretur. Ceres quoque Milesia multum sibi apud homines venerationis adjecit. Nam cum ab Alexandro capta civitas esset, ac milites ad eam spoliandam irrupissent, omnium oculos repente objectus fulgor ignis extinxit.

Reperiuntur etiam somnia, quæ vim deorum videantur ostendere. Tiberio namque Attinio, homini plebeio, per quietem obversatus esse Jupiter dicitur, et præcepisse, ut Consulibus et Senatui nuntiaret, ludis Circensibus proximis præsultorem sibi displicuisse, quod Antonius Maximus quidam diverberatum servum sub furca medio

circo ad supplicium duxerat, ideoque ludos instaurari oportere; quod cum ille neglexisset, eodem die filium perdidisse, ipse autem gravi morbo esse correptus : et cum rursus eamdem imaginem cerneret quærentem, satisne pœnarum pro neglecto imperio pependisset, lectica delatus ad Consules, et omni re in Senatu exposita, recepisse corporis firmitatem, suisque pedibus domum rediisse. Illud quoque somnium non minoris fuit admirationis, quo Cæsar Augustus dicitur esse servatus. Nam cum bello civili Brutiano, implicitus gravi morbo, abstinere prælio statuisset, medico ejus Artorio Minervæ species obversata est, monens ne propter corporis imbecillitatem castris se contineret Cæsar. Itaque in aciem lectica perlatus est, et eodem die a Bruto castra capta sunt. Multa præterea exempla similia possunt proferri : sed vereor ne, si fuero in propositione rerum contrariarum diutius immoratus, aut oblitus esse propositi videar, aut crimen loquacitatis incurram.

CAPUT IX.

De Diabolo, Mundo, Deo, Providentia, Homine et ejus sapientia.

Exponam igitur omnium istorum rationem; quo facilius res difficiles et obscuræ intelligantur, et has omnes simulati numinis præstigias revelabo, quibus inducti homines, a veritatis via longius recesserunt. Sed repetam longe altius; ut si quis ad legendum veri expers et ignarus accesserit, instruatur, atque intelligat, quod tandem sit

Caput horum et causa malorum.

et lumine accepto, suos ac totius generis humani perspiciat errores.

Cum esset Deus ad excogitandum providentissimus, ad faciendum solertissimus, antequam ordiretur hoc opus mundi, (quoniam pleni et consummati boni fons in ipso erat, sicut est semper) ut ab eo bonum tanquam rivus oriretur, longeque proflueret, produxit similem sui spiritum (6), qui esset virtutibus Dei patris præditus. Quomodo autem id voluerit, in quarto libro docere conabimur. Deinde fecit alterum, in quo indoles divinæ stirpis non permansit. Itaque suapte invidia tanquam veneno infectus est, et ex bono ad malum transcendit; suoque arbitrio, quod a Deo illi liberum datum fuerat, contrarium sibi nomen adscivit. Unde apparet, cunctorum malorum fontem esse livorem. Invidit enim illi antecessori suo, qui Deo patri perseverando, cum probatus, tum etiam carus est. Hunc ergo ex bono per se malum effectum Græci διάβολον appellant; nos criminatorem vocamus, quod crimina, in quæ ipse illicit, ad Deum deferat. Exorsus igitur Deus fabricam mundi, illum primum et maximum Filium præfecit operi universo (7); eoque simul et consiliatore usus est, et artifice in excogitandis, ornandis, perficiendisque rebus, quoniam is et providentia, et ratione, et potestate perfectus est : de quo nunc parcius, quod alio loco et virtus, et nomen ejus, et ratio enarranda nobis erit. Nemo quærat, ex quibus ista materiis tam magna, tam mirifica opera Deus fecerit; omnia enim fecit ex nihilo.

Nec audiendi sunt poëtæ, qui aiunt chaos in principio fuisse, id est, confusionem rerum, atque elementorum; postea vero Deum diremisse omnem illam congeriem, singulisque rebus ex confuso acervo separatis, in ordinemque descriptis, instruxisse mundum pariter et ornasse.

Quibus facile est respondere potestatem Dei non intelligentibus, quem credant nihil efficere posse, nisi ex materia subjacente ac parata in quo errore etiam philosophi fuerunt. Nam Cicero de Natura deorum disputans, sic ait : « Primum igitur non est probabile, eam materiam re- » rum, unde orta sunt omnia, esse divina providentia » effectam; sed habere, et habuisse vim et naturam suam. » Ut igitur faber, cum quid ædificaturus est, non ipse fa- » cit materiam, sed ea utitur quæ sit parata, fictorque » item cera : sic isti providentiæ divinæ materiam præ- » sto esse oportuit, non quam ipse faceret, sed quam ha- » beret paratam. Quod si non est a Deo materia facta, ne » terra quidem, et aqua, et aer, et ignis a Deo factus » est. » O quam multa sunt vitia in his decem versibus! Primum, quod is, qui in aliis disputationibus, et libris fere omnibus providentiæ fuerit assertor, et qui acerrimis argumentis impugnaverit eos, qui providentiam non esse dixerunt, idem nunc quasi proditor aliquis, aut transfuga, providentiam conatus est tollere : in quo si contradicere velis, nec cogitatione opus est, nec labore; sua illi dicta recitanda sunt. Nec enim ab ullo poterit Cicero, quam a Cicerone vehementius refutari. Sed concedamus hoc mori et instituto Academicorum; ut liceat hominibus valde liberis dicere, ac sentire quæ velint. Sententias ipsas consideremus. Non est, inquit, probabile, materiam rerum a Deo factam. Quibus hoc argumentis doces? Nihil enim dixisti, quare hoc non sit probabile. Itaque mihi e contrario vel maxime probabile videtur : nec tamen temere videtur, cogitanti plus esse aliquid in Deo, quem profecto ad imbecillitatem hominis redigis; cui nihil aliud, quam opificium concedis. Quo igitur ab homine divina illa vis differet, si ut homo, sic etiam Deus ope indiget aliena? Indiget autem, si nihil moliri potest, nisi ab al-

tero illi materia ministretur. Quod si fit, imperfectæ utique virtutis est, et erit jam potentior judicandus materiæ institutor. Quo igitur nomine appellabitur, qui potentia Deum vincit? Siquidem majus est, propria facere, quam aliena disponere. Si autem fieri non potest, ut sit potentius Deo quidquam, quem necesse est perfectæ esse virtutis, potestatis, rationis; idem igitur materiæ fictor est, qui et rerum ex materia constantium. Neque enim Deo non faciente, et invito, esse aliquid aut potuit, aut debuit. Sed probabile est, inquit, materiam rerum habere, et habuisse semper vim et naturam suam. Quam vim potuit habere, nullo dante? quam naturam, nullo generante? Si habuit vim, ab aliquo eam sumpsit. A quo autem sumere, nisi a Deo potuit? Porro si habuit naturam, quæ utique a nascendo dicitur, nata est. A quo autem, nisi a Deo potuit procreari? Natura enim, qua dicitis orta esse omnia, si consilium non habet, efficere nihil potest. Si autem generandi et faciendi potens est, habet ergo consilium, et propterea Deus sit necesse est. Nec alio nomine appellari potest ea vis, in qua inest, et providentia excogitandi, et solertia potestasque faciendi. Melius igitur Seneca omnium Stoicorum acutissimus, qui vidit « nihil » aliud esse naturam, quam Deum. Ergo, inquit, Deum » non laudabimus, cui naturalis est virtus? » nec enim illam didicit ex ullo. Immo laudabimus : quamvis enim naturalis, illi sit illa sibi illam dedit; quoniam Deus ipse natura est. Cum igitur ortum rerum tribuis naturæ, ac detrahis Deo, in eodem tuto hæsitas; versuram solvis, Geta. A quo enim fieri negas, ab eodem plane fieri mutato nomine confiteris.

Sequitur ineptissima comparatio « Ut faber, inquit, » cum quid ædificaturus est, non ipse facit materiam, sed » utitur ea quæ sit parata, fictorque item cera : sic isti

» providentiæ divinæ materiam esse præsto oportuit, » non quam ipse faceret, sed quam haberet paratam. » Immo vero non oportuit; erit enim Deus minoris potestatis, si ex parato facit, quod est hominis. Faber sine ligno nihil ædificabit, quia lignum ipsum facere non potest; non posse autem, imbecillitatis est humanæ : Deus vero facit sibi ipse materiam, quia potest. Posse enim, Dei est : nam si non potest, Deus non est. Homo facit ex eo, quod est; quia per mortalitatem imbecillis est, per imbecillitatem, definitæ ac modicæ potestatis : Deus autem facit ex eo, quod non est; quia per æternitatem fortis est, per fortitudinem, potestatis immensæ, quæ fine ac modo caret, sicut vita factoris. Quid ergo mirum, si facturus mundum Deus, prius materiam de qua faceret præparavit, et præparavit ex eo quod non erat? quia nefas est Deum aliunde aliquid mutuari, cum in ipso, vel ex ipso sint omnia. Nam si est aliquid ante illum, et si factum est quidquam non ab ipso, jam et potestatem Dei, et nomen amittet. At enim materia nunquam facta est, sicut Deus, qui ex materia fecit hunc mundum. Duo igitur constituuntur æterna, et quidem inter se contraria; quod fieri sine discordia et pernicie non potest. Collidant enim necesse est ea, quorum vis et ratio diversa est : sic utraque æterna esse non poterunt, si repugnant, quia superare alterum necesse est. Ergo fieri non potest, quin æterni natura sit simplex, ut inde omnia, velut ex fonte, descenderint. Itaque aut Deus ex materia ortus est, aut materia ex Deo. Quid horum sit verius, facile est intelligi. Ex his enim duobus alterum sensibile est, alterum caret sensu. Potestas faciendi aliquid non potest esse, nisi in eo quod sentit, quod sapit, quod cogitat, quod movetur. Nec incipi, aut fieri, aut consummari quidquam potest, nisi fuerit ratione provisum; et quem-

admodum fiat, antequam est, et quemadmodum constet, postquam fuerit effectum. Denique is facit aliquid, qui habet voluntatem ad faciendum, et manus ad id quod voluit implendum. Quod autem insensibile est, iners et torpidum semper jacet, et nihil inde oriri potest, ubi nullus est motus voluntarius. Nam si omne animal ratione constat, certe nasci ex eo non potest, quod ratione præditum non est; nec aliunde accipi potest id, quod ibi, unde petitur, non est. Nec tamen commoveat aliquem, quod animalia quædam de terra nasci videntur. Hæc enim non terra per se gignit, sed spiritus Dei, sine quo nihil gignitur. Non ergo Deus ex materia, quia sensu præditum ex insensibili, sapiens ex bruto, impatibile de patibili, expers corporis de corporali nunquam potest oriri : sed materia potius ex Deo est. Quidquid enim est solido et contrectabili corpore accipit externam vim. Quod accipit vim, dissolubile est. Quod dissolvitur, interit. Quod interit, ortum sit necesse est. Quod ortum est, habuit fontem unde oriretur, id est factorem aliquem sentientem, providum, peritumque faciendi. Is est profecto, nec ullus alius quam Deus. Qui quoniam sensu, ratione, providentia, potestate, virtute præditus est, et animantia, et inanima creare et efficere potest, quia tenet quomodo quidque sit faciendum. Materia vero semper fuisse non potest, quia mutationem non caperet, si fuisset. Quod enim semper fuit, semper esse non desinit; et unde abfuit principium, abesse hinc etiam finem necesse est. Quin etiam facilius est, ut id quod habuit initium, fine careat, quam ut habeat finem, quod initio caruit. Materia ergo si facta non est, ne fieri ex ea quidquam potest. Si fieri ex ea non potest, nec materia quidem erit. Materia enim est, ex qua fit aliquid. Omne autem ex quo fit, quia recepit opificis manum, destruitur, et

aliud esse incipit. Ergo quoniam finem habuit materia, tum cum factus est ex ea mundus, et initium quoque habuit. Nam quod destruitur, ædificatum est; quod solvitur, alligatum; quod finitur, incœptum est. Si ergo ex commutatione ac fine materia colligitur habuisse principium, a quo alio fieri nisi a Deo potuit? Solus igitur Deus, qui factus non est, et idcirco destruere alia potest, ipse destrui non potest. Permanebit semper in eo quod fuit, quia non est aliunde generatus, nec ortus, nec nativitas ejus ex aliqua alia re pendet, quæ illum mutata dissolvat. Ex seipso est, ut in primo diximus libro; et ideo talis est, qualem se esse voluit, impassibilis, immutabilis, incorruptus. beatus, æternus.

Jam vero illa conclusio, qua sententiam terminavit Tullius, multo absurdior. « Quod si materia, inquit, a » Deo non est facta, nec terra quidem, et aqua, et aer, » et ignis a Deo factus est. » Quam callide periculum prætervolavit. Sic enim superius illud assumpsit, tanquam probatione non indigeret; cum id multo esset incertius, quam illud propter quod assumptum est. Si non est, inquit, a Deo facta materia, nec mundus a Deo factus est. Ex falso maluit colligere, quod falsum est, quam ex vero, quod verum. Et cum debeant incerta de certis probari, hic probationem sumpsit ex incerto, ad evertendum quod erat certum. Nam divina providentia effectum esse mundum, (ut taceam de Trismegisto, qui hoc prædicat, taceam de carminibus Sibyllarum, quæ idem nuntiant, taceam de prophetis, qui opus mundi, ac opificium Dei uno spiritu ac pari voce testantur,) etiam inter philosophos pene universos convenit; id enim Pythagoræi, Stoici, Peripatetici, qui sunt principes omnis disciplinæ. Denique a primis illis septem sapientibus ad Socratem usque ac Platonem pro confesso et indubitato habitum est, do-

nec unus multis post sæculis extitit delirus Epicurus, qui auderet negare id quod est evidentissimum, studio scilicet inveniendi nova, ut nomine suo constitueret disciplinam. Et quia nihil novi potuit reperire : ut tamen dissentire a cæteris videretur, vetera voluit evertere. In quo illum circumlatrantes philosophi omnes coarguerunt. Certius est igitur mundum providentia instructum, quam materia providentiam conglobatam. Quare non oportuit putare, idcirco mundum non esse divina providentia factum, quia materia ejus divina providentia facta non sit : sed quia mundus divina providentia sit effectus, et materiam esse factam divinitus. Credibilius est enim materiam potius a Deo factam, quia Deus omnia potest, quam mundum a Deo non esse factum, quia sine mente, ratione, consilio nihil fieri potest. Verum hæc non Ciceronis est culpa, sed sectæ. Cum enim suscepisset disputationem, qua deorum naturam tolleret, de qua philosophi garriebant, omnem divinitatem ignorantia veri putavit esse tollendam. Itaque deos potuit tollere, quia non erant. Cum autem providentiam divinam, quæ est in uno Deo, conaretur evertere, quia contra veritatem niti cœperat, deficientibus argumentis, in hanc foveam necessario decidit, unde se extricare non posset. Hic ergo illum teneo hærentem, teneo defixum, quo Lucilius, qui contra disserebat, obmutuit. Hic est ergo cardo rerum; hic vertuntur omnia. Explicet se Cotta, si potest, ex hac voragine ; proferat argumenta, quibus doceat semper fuisse materiam, quam nulla providentia effecerit. Ostendat, quomodo quidquam ponderosum et grave, aut esse potuerit sine auctore, aut immutari valuerit, ac desierit esse, quod semper fuit, ut inciperet esse, quod nunquam fuit. Quæ si docuerit, tum demum assentiar, ne mundum quidem divina providentia constitutum; et tamen sic assentiar,

ut aliis illum laqueis teneam. Eodem enim, quo nolet revolvetur, ut dicat, et materiam de qua mundus est, et mundum qui de materia est, natura extitisse : cum ego ipsam naturam Deum esse contendam. Nec enim potest facere mirabilia, id est maxima ratione constantia, nisi qui habet mentem, providentiam, potestatem. Ita fiet, ut Deus fecerit omnia, nec quidquam esse possit omnino, quod non originem a Deo traxerit.

At idem quoties Epicureus est, et non vult a Deo factum esse mundum, quærere solet, quibus manibus, quibus machinis, quibus vectibus, qua molitione hoc tantum opus fecerit. Videret fortasse, si eo tempore potuisset esse, quo fecit. Sed ne perspiceret homo Dei opera, noluit eum inducere in hunc mundum, nisi perfectis omnibus. Sed ne induci quidem poterat : quomodo enim subsisteret, cum fabricaretur desuper cœlum, terraque subter fundaretur; cum fortasse humida, vel nimiis rigoribus torporata concrescerent, vel igneis caloribus incocta et solidata durescerent? Aut quomodo viveret, sole nondum instituto, nec frugibus, nec animalibus natis? Itaque necesse fuit hominem postremo fieri, cum jam mundo cæterisque rebus manus summa esset imposita. Denique sanctæ litteræ docent, hominem fuisse ultimum Dei opus, et sic inductum fuisse in hunc mundum, quasi in domum jam paratam et instructam : illius enim causa facta sunt omnia. Idem etiam poëtæ fatentur. Ovidius perfecto jam mundo, et universis animalibus figuratis, hoc addidit :

> Sanctius his animal, mentisque capacius altæ
> Deerat adhuc, et quod dominari in cætera posset;
> Natus homo est.

Adeo nefas existimandum est, ea scrutari, quæ Deus voluit esse celata! Verum ille non audiendi aut discendi studio requirebat, sed refellendi; quia confidebat nemi-

nem id posse dicere. Quasi vero ex hoc putandum sit, non esse hæc divinitus facta, quia quomodo facta sint, non potest pervideri. An tu, si educatus in domo fabrefacta et ornata, nullam unquam fabricam vidisses, domum illam putasses non ab homine esse ædificatam; quia, quomodo ædificetur, ignorares? Idem profecto de domo quæreres, quod nunc de mundo requiris; quibus manibus, quibus ferramentis homo tanta esset opera molitus; maxime si saxa ingentia, immensa cementa, vastas columnas, opus totum sublime et excelsum videres, nonne hæc tibi humanarum virium modum viderentur excedere, quia illa non tam viribus, quam ratione atque artificio facta esse nescires?

Quod si homo, in quo nihil perfectum est, tamen plus efficit ratione, quam vires ejus exiguæ patiantur, quid est, cur incredibile tibi esse videatur, cum mundus dicitur factus a Deo, in quo, quia perfectus est, nec sapientia potest habere terminum, nec fortitudo mensuram? Opera ipsius videntur oculis. Quomodo autem illa fecerit, ne mente quidem videtur: quia (ut Hermes ait) mortale immortali, temporale perpetuo, corruptibile incorrupto propinquare non potest, id est propius accedere, et intelligentia subsequi. Et ideo terrenum adhuc animal rerum cœlestium perspectionem non capit, quia corpore quasi custodia septum tenetur, quominus soluto ac libero sensu cernat omnia. Sciat igitur quam inepte faciat, qui res inenarrabiles quærit. Hoc est enim modum conditionis suæ transgredi, nec intelligere, quousque homini liceat accedere. Denique cum aperiret homini veritatem Deus, ea sola scire nos voluit, quæ interfuit hominem scire ad vitam consequendam: quæ vero ad curiosam et profanam cupiditatem pertinebant, reticuit, ut arcana essent. Quid ergo quæris, quæ nec potes scire, nec si

scias, beatior fias? Perfecta est in homine sapientia, si et Deum esse unum, et ab ipso esse facta universa cognoscat.

CAPUT X.

De Mundo, ejusque partibus, Elementis et Tempestatibus.

Nunc quoniam refutavimus eos, qui de mundo et de factore ejus Deo aliter sentiunt, quam veritas habet, ad divinam mundi fabricam revertamur, de qua in arcanis sanctæ Religionis litteris traditur. Fecit igitur Deus primum omnium cœlum, et in sublime suspendit, quod esset sedes ipsius Dei conditoris. Deinde terram fundavit, ac cœlo subdidit, quam homo cum cæteris animalium generibus incoleret. Eam voluit humore circumflui, et contineri. Suum vero habitaculum distinxit claris luminibus, et implevit, sole scilicet, lunæque orbe fulgenti, et astrorum micantium splendentibus signis adornavit; tenebras autem, quod est his contrarium, constituit in terra : nihil enim per se continet luminis, nisi accipiat a cœlo, in quo posuit lucem perennem, et superos, et vitam perpetuam; et contra in terra tenebras, et inferos, et mortem. Tanto enim hæc ab illis superioribus distant, quantum mala a bonis, et vitia a virtutibus. Ipsius quoque terræ binas partes contrarias inter se, diversasque constituit, scilicet Orientem, Occidentemque : ex quibus Oriens Deo accensetur, quia ipse luminis fons, et illustrator est rerum, et quod oriri nos faciat ad vitam sempiternam. Occidens autem conturbatæ illi pravæque menti adscribi-

tur (8); quod lumen abscondat, quod tenebras semper inducat, et quod homines faciat occidere atque interire peccatis. Nam sicut lux Orientis est, in luce autem vitæ ratio versatur; sic Occidentis tenebræ sunt: in tenebris autem, et mors, et interitus continetur. Deinde alteras partes eadem ratione dimensus est, Meridiem ac Septentrionem: quæ partes illis duabus societate junguntur. Ea enim, quæ est Solis calore flagrantior, proxima est, et cohæret Orienti. At illa, quæ frigoribus et perpetuo gelu torpet, ejusdem est, cujus extremus occasus. Nam sicut contrariæ sunt lumini tenebræ; ita frigus calori. Ut igitur calor lumini est proximus, sic meridies orienti: ut frigus tenebris, ita plaga est septentrionalis occasui. Quibus singulis partibus suum tempus attribuit, Ver scilicet orienti, Æstatem meridianæ plagæ; occidentis Autumnus est septentrionis Hyems. In his quoque duabus partibus, meridiana et septentrionali, figura vitæ et mortis continetur: quia vita in calore est, mors in frigore. Sicut autem calor ex igne est, ita frigus ex aqua. Secundum harum partium dimensionem, diem quoque fecit ac noctem, quæ spatia, et orbes temporum perpetuos ac volubiles, quos vocamus annos, altera per vices successione conficiant. Dies, quem primus Oriens subministrat, Dei sit necesse est, ut omnia quæcumque meliora sunt. Nox autem, quam Occidens extremus inducit, ejus scilicet, quem Dei esse æmulum diximus.

Quæ duo etiam in hoc præscius futurorum Deus fecit, ut ex iis, et veræ Religionis, et falsarum superstitionum imago quædam ostenderetur. Nam sicut sol, qui oritur in diem, licet sit unus, unde solem esse appellatum Cicero vult videri, quod obscuratis sideribus, solus appareat, tamen quia verum ac perfectæ plenitudinis lumen est, et calore potissimo, et fulgore clarissimo illustrat omnia:

ita in Deo, licet sit unus, et majestas, et virtus et claritudo perfecta est. Nox autem, quam pravo illi antitheo dicimus attributam, ejus ipsius multas et varias religiones per similitudinem demonstrat. Quamvis enim stellæ innumerabiles micare ac radiare videantur; tamen, quia non sunt plena ac solida lumina, nec caloris præferunt quidquam, nec tenebras multitudine sua vincunt. Duo igitur illa principalia inveniuntur, quæ diversam et contrariam sibi habent potestatem : calor, et humor, quæ mirabiliter Deus ad sustentanda et gignenda omnia excogitavit. Nam cum virtus Dei sit in calore et igni, nisi ardorem vimque ejus admista humoris ac frigoris materia temperasset, nec nasci quidquam, nec cohærere potuisset, quin statim conflagratione interiret, quidquid esse cœpisset. Unde et philosophi quidam et poëtæ discordi concordia mundum constare dixerunt : sed rationem penitus non videbant. Heraclitus ex igne nata esse omnia dixit; Thales Milesius ex aqua. Uterque vidit aliquid : sed erravit tamen uterque, quod alterutrum si solum fuisset, neque aqua nasci ex igne potuisset, neque rursus ignis ex aqua. Sed est verius, simul ex utroque permixto cuncta generari. Ignis quidem permisceri cum aqua non potest, quia sunt utraque inimica; et si cominus venerint, alterutrum quod superaverit, conficiat alterum necesse est : sed eorum substantiæ permisceri possunt. Substantia ignis, calor est; aquæ, humor. Recte igitur Ovidius :

> Quippe ubi temperiem sumpsere humorque calorque,
> Concipiunt, et ab his oriuntur cuncta duobus :
> Cumque sit ignis aquæ pugnax, vapor humidus omnes
> Res creat, et discors concordia fœtibus apta est.

Alterum enim quasi masculinum elementum est, alterum quasi fœmininum; alterum activum, alterum patibile.

Ideoque a veteribus institutum est, ut sacramento ignis et aquæ nuptiarum fœdera sanciantur, quod fœtus animantium calore et humore corporentur, atque animentur ad vitam.

Cum enim constet omne animal ex anima et corpore, materia corporis in humore est, animæ in calore : quod ex avium fœtibus datur scire, quos crassi humoris plenos nisi opifex calor foverit, nec humor potest corporari, nec corpus animari. Exulibus quoque ignis et aqua interdici solebat : adhuc enim videbatur nefas, quamvis malos, tamen homines supplicio capitis afficere. Interdicto igitur usu earum rerum, quibus vita constat hominum, perinde habebatur, ac si esset, qui eam sententiam exceperat, morte mulctatus. Adeo ista duo elementa prima sunt habita, ut nec ortum hominis, nec sine his vitam crediderint posse constare. Horum alterum nobis commune est cum cæteris animantibus, alterum soli homini datum. Nos enim quoniam cœleste atque immortale animal sumus, igne utimur, qui nobis in argumentum immortalitatis datus est, quoniam ignis e cœlo est; cujus natura, quia mobilis est, et sursum nititur, vitæ continet rationem. Cætera vero animalia, quoniam tota sunt mortalia, tantummodo aqua utuntur, quod est elementum corporale atque terrenum. Cujus natura, quia mobilis est, ac deorsum vergens, figuram mortis ostendit. Ideo pecudes, neque in cœlum suspiciunt, neque religiones sentiunt, quoniam ab his usus ignis alienus est. Unde autem, vel quomodo Deus hæc duo principalia, ignem et aquam, vel accinderit, vel eliquaverit, solus scire potest qui fecit.

CAPUT XI.

De Animantibus, Homine, Prometheo, Deucalione, Parcis.

Consummato igitur mundo, animalia varii generis, dissimilibus formis, et magna et minora ut fierent, imperavit. Et facta sunt bina; id est diversi sexus singula : ex quorum fœtibus, et aer, et terra, et maria completa sunt. Deditque his omnibus generatim Deus alimenta de terra, ut usui hominibus esse possent; alia nimirum ad cibos, alia vero ad vestitum : quæ autem magnarum sunt virium, ut in excolenda terra juvarent; unde dicta sunt jumenta. Ita rebus omnibus mirabili descriptione compositis, regnum sibi æternum parare constituit, et innumerabiles animas procreare, quibus immortalitatem daret. Tum fecit ipsi sibi simulacrum sensibile, atque intelligens, id est ad imaginis suæ formam, qua nihil potest esse perfectius : hominem figuravit ex limo terræ; unde homo nuncupatus est, quod sit factus ex humo. Denique Plato humanam formam θεοειδῆν esse ait; et Sibylla, quæ dicit :

Εἰκὼν ἔστ' ἄνθρωπος ἐμὴ, λόγον ὀρθὸν ἔχουσα.

Imago est homo mea, rationem rectam habens.

De hac hominis fictione poëtæ quoque, quamvis corrupte, tamen non aliter tradiderunt : namque hominem de luto a Prometheo factum esse dixerunt. Res eos non fefellit, sed nomen artificis. Nullas enim litteras veritatis attigerant : sed quæ prophetarum vaticinio tradita, in sacrario Dei continebantur, ea de fabulis et obscura opi-

nione collecta et depravata, ut veritas a vulgo solet variis sermonibus dissipata corrumpi, nullo non addente aliquid ad quod audierat, carminibus suis comprehenderunt; et hoc quidem inepte, quod tam mirabile tamque divinum opificium homini dederunt. Quid enim opus fuit hominem de luto fingi, cum posset eadem ratione generari, qua ipse Prometheus ex Japeto natus est? qui si fuit homo, generare hominem potuit, facere non potuit. De diis autem illum non fuisse, pœna ejus in Caucaso monte declarat. Sed neque patrem ipsius Japetum, patruumque Titana quisquam deos nuncupavit, quia regni sublimitas penes Saturnum solum fuit, per quam divinos honores cum omnibus suis posteris consecutus est. Multis argumentis hoc figmentum poëtarum coargui potest. Factum esse diluvium ad perdendam tollendamque ex orbe terræ militiam, constat inter omnes. Idem enim et philosophi, poëtæ, scriptoresque rerum antiquarum loquuntur; in eoque maxime cum prophetarum sermone consentiunt. Si ergo cataclysmus ideo factus est, ut malitia, quæ per nimiam multitudinem increverat, perderetur, quomodo fictor hominis Prometheus fuit? cujus filium Deucalionem iidem ipsi ob justitiam solum esse dicunt servatum. Quomodo unus gradus, et una progenies, orbem terræ tam celeriter potuit hominibus implere? Sed videlicet hoc quoque sic corruperunt, ut illud superius; cum ignorarent, in quo tempore cataclysmus sit factus in terra, et quis ob justitiam meruerit, genere humano pereunte, salvari, et quomodo, aut cum quibus servatus sit : quæ omnia propheticæ litteræ docent. Apparet ergo falsum esse, quod de opificio Promethei narrant.

Verum quia poëtas dixeram non omnino mentiri solere, sed figuris involvere, et obscurare quæ dicant, non dico esse mentitos, sed primum omnium Promethea simu-

lacrum hominis formasse de pingui et molli luto, ab eoque primo natam esse artem, et statuas, et simulacra fingendi; siquidem Jovis temporibus fuit, quibus primum templa constitui, et novi deorum cultus esse cœperunt. Sic veritas fucata mendacio est; et illud, quod a Deo factum ferebatur, homini, qui opus divinum imitatus est, etiam cœpit adscribi. Cæterum fictio veri ac vivi hominis e limo Dei est. Quod Hermes quoque tradidit: qui non tantum hominem ad imaginem Dei factum esse dixit a Deo; sed etiam illud explanare tentavit, quam subtili ratione singula quæque in corpore hominis membra formaverit, cum eorum nihil sit, quod non tantumdem ad usus necessitatem, quantum ad pulcritudinem valeat. Id vero etiam Stoïci, cum de providentia disserunt, facere conantur; et secutus eos Tullius pluribus quidem locis. Sed tamen materiam tam copiosam et uberem strictim contingit; quam ego nunc idcirco prætereo, quia nuper proprium de ea re librum ad Demetrianum auditorem meum scripsi. Illud hoc loco præterire non possum; quod errantes philosophi quidam aiunt, homines, cæteraque animalia sine ullo artifice orta esse de terra; unde illud Virgilianum est:

Virumque
Terrea progenies duris caput extulit arvis.

Et ii maxime fuerunt in ea sententia, qui esse providentiam negant. Nam Stoïci animantium fabricam divinæ solertiæ tribuunt. Aristoteles autem labore se ac molestia liberavit, dicens semper mundum fuisse; itaque et humanum genus, et cætera quæ in eo sunt, initium non habere, sed fuisse semper, ac semper fore. Sed cum videamus singula quæque animalia, quæ ante non fuerant, incipere esse, et esse desinere, necesse est, totum genus aliquando

esse cœpisse, et aliquando desiturum esse, quia cœperit.

Omnia enim tribus temporibus contineri necesse est, præterito, præsenti, futuro. Præteriti est origo, præsentis substantia, futuri dissolutio. Quæ omnia in singulis hominibus apparent : et incipimus enim, cum nascimur; et sumus, cum vivimus; et desinimus, cum interimus. Unde etiam tres Parcas esse voluerunt; unam, quæ vitam hominibus ordiatur; alteram, quæ contexat; tertiam, quæ rumpat ac finiat. In toto autem genere hominum, quia solum præsens tempus apparet, ex eo tamen et præteritum, id est, origo colligitur, et futurum, id est, dissolutio. Nam quoniam est, apparet aliquando cœpisse (esse enim nulla res sine exordio potest :) et quia cœpit, apparet quandoque desiturum. Nec enim potest id totum esse immortale, quod ex mortalibus constat. Nam sicut universi per singulos interimus, fieri potest, ut aliquo casu omnes simul; vel sterilitate terrarum, quæ accidere particulatim solet; vel pestilentia ubique diffusa, quæ singulas urbes atque regiones plerumque populatur; vel incendio in orbem misso, quale jam fuisse sub Phaetonte dicitur; vel diluvio aquarum, quale sub Deucalione traditur, cum præter unum hominem genus omne deletum est. Quod diluvium si casu accidit, profecto potuit accidere, ut et unus ille, qui superfuit, interiret. Si autem divinæ providentiæ nutu, quod negari non potest, ad reparandos homines reservatus est, apparet in Dei potestate esse, vel vitam, vel interitum generis humani. Quod si potest occidere in totum, quia per partes occidit, apparet aliquando esse ortum : et ut fragilitas initium, sic declarat et terminum. Quæ si vera sunt, non poterit defendere Aristoteles, quominus habuerit et mundus ipse principium. Quod si Aristoteli Plato et Epicurus extorquent, et Platoni et Aristoteli qui semper fore mundum puta-

verunt, licet sint eloquentes, ingratis tamen idem Epicurus eripiet, quia sequitur, ut habeat et finem. Sed hæc in ultimo libro pluribus. Nunc ad hominis originem recurramus.

CAPUT XII.

Quod animalia non sponte nata sint, sed dispositione divina, cujus fecisset nos conscios Deus, si scire expediret.

Aiunt certis conversionibus cœli, et astrorum motibus maturitatem quamdam extitisse animalium serendorum : itaque terram novam, semen genitale retinentem, folliculos ex se quosdam in uterorum similitudinem protulisse, de quibus Lucretius :

> Crescebant uteri terræ radicibus apti ;

eosque, cum maturassent, natura cogente ruptos, animalia tenera profudisse. Deinde terram ipsam humore quodam, qui esset lacti similis, exuberasse, eoque alimento animantes esse nutritas. Quomodo igitur vim frigoris aut caloris ferre aut vitare potuerunt, aut omnino nasci, cum sol exureret, frigus astringeret? Non erant, inquiunt, in principio mundi hyems nec æstas, sed perpetua temperies, et ver æquabile. Cur ergo nihil horum fieri etiam nunc videmus? Quia semel, aiunt, fieri necessarium fuit, ut animalia nascerentur; postquam vero esse cœperunt, concessa his facultate generandi, et terra parere desiit, et temporis conditio mutata est. O quam

facile est mendacia redarguere! Primum, quod nihil potest esse in hoc mundo, quod non sic permaneat, ut cœpit. Nec enim sol, et luna, et astra tunc non erant, aut cum essent, meatus non habebant, ac non divina moderatio, quæ cursus eorum temperat et gubernat, cum ipsis simul cœperit. Deinde quod si ita sit, ut dicunt, providentiam esse necesse est; et in idipsum incidunt, quod maxime fugiunt. Nondum enim natis animalibus, aliquis utique providit, ut nascerentur, ne orbis terræ desertus, atque incultus horreret. Ut autem de terra sine officio parentum nasci possent, necesse est magna ratione esse provisum; deinde ut humor ille concretus de terra in varias imagines corporum fingeretur; item ut e folliculis, quibus tegebantur, accepta vivendi, sentiendique ratione, tanquam ex alvo matrum profunderentur, mira inextricabilisque provisio est. Sed putemus id quoque casu accidisse : illa certe quæ sequuntur, fortuita esse non possunt; ut terra continuo lacte manaret, ut aeris temperies esset æqualis. Quæ si constat idcirco esse facta, ut animalia recens edita, vel haberent alimentum, vel non haberent periculum, necesse est, ut aliquis divina, nescio qua, ratione providerit.

Quis autem potest providere, nisi Deus? Videamus tamen an id ipsum, quod dictitant, fieri potuerit : ut homines nascerentur e terra. Si consideret aliquis quandiu, et quibus modis educetur infans, intelliget profecto non potuisse terrigenas illos pueros sine ullo educatore nutriri. Fuit enim necesse quampluribus mensibus jacere projectos, donec confirmatis nervis movere se, locumque mutare possent : quod vix intra unius anni spatium fieri potest. Jam vide utrumne infans eodem modo, et eodem loco quo est effusus, jacere per multos menses valuerit, ac non et humore illo terræ, quem alimenti gratia mi-

nistrabat, et sui corporis purgamentis in unum mistis obrutus corruptusque moreretur. Itaque nullo modo fieri potest, quin ab aliquo fuerit educatus; nisi forte animalia omnia non tenera nata sunt, sed excreta : quod ut dicerent, nunquam venit illis in mentem. Omnis ergo illa ratio impossibilis, et vana est : si tamen ratio dici potest, qua id agitur ut nulla sit ratio. Qui enim dicit omnia sua sponte esse nata, nihilque divinæ providentiæ tribuit, hic profecto rationem non asserit, sed evertit. Quod si neque quidquam fieri sine ratione, neque nasci potest, apparet divinam esse providentiam, cujus est proprium, quod dicitur ratio. Deus igitur rerum omnium machinator fecit hominem. Quod Cicero, quamvis expers cœlestium litterarum, vidit tamen; qui libro de Legibus primo hoc idem tradidit, quod prophetæ, cujus verba subjeci : « Hoc animal providum, sagax, multiplex, acutum, » memor, plenum rationis et consilii, quem vocamus » hominem, præclara quadam conditione generatum » esse a supremo Deo ; solum est enim ex tot animantium » generibus atque naturis, particeps rationis et cogita» tionis, cum cætera sint omnia expertia. » Videsne hominem, quamvis longe a veritatis notitia remotum, tamen, quoniam imaginem sapientiæ tuebatur, intellexisse non nisi a Deo hominem potuisse generari? Sed tamen divinis opus est testimoniis, ne minus humana sufficiant. Sibylla hominem Dei opus esse testatur :

Ὅσ μόνος ἐστὶ θεὸς κτίστης ἀκράτητος ὑπάρχων,
Αὐτὸς δ᾽ ἐστήριξε τύπον μορφῆς μερόπωντε,
Αὐτὸς ἔμιξε φύσιν πάντων γενεῆς βιότοιο

Qui solus est Deus creator invictus existens,
Ipse autem firmavit figuram formæ hominumque,
Ipse miscuit naturam omnium generationis vitæ.

Eadem sanctæ litteræ continent. Deus ergo veri patris officio functus est. Ipse corpus effinxit; ipse animam qua spiramus infudit. Illius est totum, quidquid sumus. Quomodo id fecerit, si nos oporteret scire, docuisset, sicut docuit cætera, quæ cognitionem nobis, et pristini erroris, et veri luminis attulerunt.

CAPUT XIII.

Quare duo sexus in homine : quid sit mors ejus prima, quid secunda ; et de primorum parentum culpa et pœna.

Cum ergo marem ad similitudinem suam primum finxisset, tum etiam fœminam configuravit ad ipsius hominis effigiem, ut duo inter se permisti sexus propagare sobolem possent, et omnem terram multitudine opplere. In ipsius autem hominis fictione illarum duarum materiarum, quas inter se diximus esse contrarias, ignis et aquæ, conclusit perfecitque rationem. Ficto enim corpore, spiravit (9) ei animam de vitali fonte spiritus sui, qui est perennis, ut ipsius mundi ex contrariis constantis elementis similitudinem gereret. Constat enim ex anima et corpore, id est, quasi e cœlo et terra : quandoquidem anima, qua vivimus, velut e cœlo, oritur a Deo, corpus e terra, cujus e limo diximus esse formatum.

Empedocles, quem nescias utrumne inter poëtas, an inter philosophos numeres, quia de rerum natura versibus scripsit, ut apud Romanos Lucretius et Varro, quatuor elementa constituit, id est, Ignem, Aerem, Aquam, et Terram; fortasse Trismegistum secutus, qui nostra

corpora ex his quatuor elementis constituta esse dixit a Deo : habere namque in se aliquid ignis, aliquid aeris, aliquid aquæ, aliquid terræ; et neque ignem esse, neque aerem, neque aquam, neque terram : quæ quidem falsa non sunt. Nam terræ ratio in carne est; humoris, in sanguine; aeris, in spiritu; ignis, in calore vitali. Sed neque sanguis a corpore secerni potest, sicut humor a terra; neque calor vitalis a spiritu, sicut ignis ab aere : adeo rerum omnium duo sola reperiuntur elementa, quorum omnis ratio in nostri corporis fictione conclusa est. Ex rebus igitur diversis ac repugnantibus homo factus est, sicut ipse mundus ex luce ac tenebris, ex vita et morte : quæ duo inter se pugnare in homine præcepit, ut si anima superaverit, quæ ex Deo oritur, sit immortalis, et in perpetua luce versetur; si autem corpus vicerit animam, ditionique subjecerit, sit in tenebris sempiternis, et in morte. Cujus non ea vis est, ut injustas animas extinguat omnino, sed ut puniat in æternum.

Eam pœnam secundam mortem nominamus, quæ est et ipsa perpetua, sicut et immortalitas. Primam sic definimus : Mors est naturæ animantium dissolutio; vel ita : Mors est corporis animæque seductio. Secundam vero sic : Mors est æterni doloris perpessio; vel ita : Mors est animarum pro meritis ad æterna supplicia damnatio. Hæc mutas pecudes non attingit, quarum animæ non ex Deo constantes, sed ex communi aere, morte solvuntur. In hac igitur societate cœli atque terræ, quorum effigies in homine expressa est, superiorem partem tenent ea quæ sunt Dei, anima scilicet, quæ dominium corporis habet; inferiorem autem ea quæ sunt diaboli, corpus utique : (10) quod quia terrenum est, animæ debet esse subjectum, sicut terra cœlo. Est enim quasi vasculum, quo tanquam domicilio temporali spiritus hic

cœlestis utatur. Utriusque officia sunt, ut hoc, quod est ex cœlo et Deo, imperet, illud vero, quod ex terra est et diabolo, serviat. Quod quidem non fugit hominem nequam Sallustium, qui ait : Sed omnis nostra vis in animo et corpore sita est; animi imperio, corporis servitio magis utimur. Recte, si ita vixisset, ut locutus est. Servivit enim fœdissimis voluptatibus, suamque ipse sententiam vitæ pravitate dissolvit. Quod si anima ignis est, ut ostendimus, in cœlum debet eniti, sicuti ignis, ne extinguatur, hoc est ad immortalitatem, quæ in cœlo est. Et sicut ardere, ac vivere non potest ignis, nisi aliqua pingui materia teneatur, in qua habeat alimentum : sic animæ materia et cibus est sola justitia, qua tenetur ad vitam. Post hæc Deus hominem, qua exposui ratione generatum, posuit in Paradiso, id est, in horto fœcundissimo, et amœnissimo : quem in partibus Orientis omni genere ligni arborumque consevit, ut ex earum variis fructibus aleretur, expersque omnium laborum, Deo patri summa devotione serviret.

Tum dedit ei certa mandata : quæ si observasset, immortalis maneret, si transcendisset, morte afficeretur. Id autem præceptum fuit, ut ex arbore una, quæ erat in medio Paradisi, non gustaret, in qua posuerat intelligentiam boni, et mali. Tum criminator ille invidens operibus Dei, omnes fallacias et calliditates suas ad decipiendum hominem intendit, ut ei adimeret immortalitatem. Et primo mulierem dolo illexit, ut vetitum cibum sumeret; et per eam ipsi quoque homini persuasit, ut transcenderet Dei legem. Percepta igitur scientia boni et mali, pudere eum nuditatis suæ cœpit, absconditque se a facie Dei, quod antea non solebat. Tum Deus ejecit hominem de Paradiso, (sententia in peccatorem lata) ut victum sibi labore conquireret, ipsumque Paradisum

igni circumvallavit, ne homo posset accedere, donec summum judicium faciat in terra, et justos viros cultores suos in eumdem locum revocet, morte sublata; (11) sicut sacræ voces docent, et Sibylla Erythræa, cum dicit :

Οἱ δὲ Θεὸν τιμῶντες ἀληθινὸν, ἄενάονγε
Ζωὴν κληρονομοῦσι, τὸν αἰῶνος χρόνον αὐτοὶ
Οἰκοῦντες παράδεισον ὁμῶς ἐριθηλέα κῆπον.

Qui autem Deum honorant verum, sempiternam utique
Vitam hæreditario jure possident, per seculi tempus ipsi
Habitantes paradisum æque per amœnum hortum.

Verum quoniam hæc extrema sunt, in extrema operis hujus parte tractabimus. Nunc ea, quæ prima sunt, explicemus. Mors itaque secuta est hominem secundum Dei sententiam; quod etiam Sibylla in carmine suo docet, dicens :

Ἄνθρωπον πλασθέντα θεοῦ παλάμαις ἐνὶ αὐταῖς
Ὅνκε πλανήσεν ὄφις δολίως, ἐπὶ μοῖραν ἀνελθεῖν
Τοῦ θανάτου, γνῶσίν τε λαβεῖν ἀγαθοῦ τε κακοῦ τε:

Hominem formatum Dei manibus.
Quem quidem seduxit serpens dolose, ut ad fatum accederet
Mortis, notionemque acciperet boni et mali.

Sic facta hominis vita est temporaria : sed tamen longa, quæ in mille annos propagaretur. Quod divinis litteris proditum, et per omnium scientiam publicatum cum Varro non ignoraret, argumentari nisus est, cur putarentur antiqui mille annos victitasse. Ait enim, apud Ægyptios pro annis menses haberi, ut non Solis per XII signa circuitus faciat annum, sed luna, quæ orbem illum signiferum XXX dierum spatio lustrat : quod argumentum perspicue falsum est. Nemo enim tunc millesimum an-

num transgressus est. Nunc vero qui ad centesimum perveniunt, quod fit sæpissime, mille certe ac ducentis mensibus vivunt. Et auctores idonei tradunt, ad cxx. annos perveniri solere. Sed quia ignorabat Varro, cur aut quando vita hominis esset diminuta, ipse diminuit; cum sciret mille et quadringentis mensibus posse vivere hominem.

CAPUT XIV.

De Noe vini inventore; qui primi scientiam astrorum habuerint, ac de ortu falsarum religionum.

Deus autem postea, cum videret orbem terræ malitia et sceleribus oppletum, statuit humanum genus diluvio perdere: sed tamen ad multitudinem reparandam delegit unum, quod, corruptis omnibus, singulare justitiæ supererat exemplum. Hic cum sexcentorum esset annorum, fabricavit arcam, sicut præceperat ei Deus, in qua ipse, cum conjuge, ac tribus filiis totidemque nuribus servatus est, cum aqua universos montes altissimos operuisset. Deinde orbe siccato, execratus injustitiam prioris seculi Deus, ne rursus longitudo vitæ causa esset excogitandorum malorum, paulatim per singulas progenies diminuit hominis ætatem, atque in centum et xx annis metam collocavit, (12) quam transgredi non liceret. Ille vero, cum egressus esset ex arca, ut sanctæ litteræ docent, terram studiose coluit, atque vineam sua manu sevit. Unde arguuntur, qui auctorem vini Liberum putant. Ille enim non modo Liberum, sed etiam Saturnum, atque Uranum multis antecessit ætatibus. Qua ex vinea

cum primum fructum cepisset, lætus factus, bibit usque ad ebrietatem, jacuitque nudus. Quod cum vidisset unus ex filiis, cui nomen fuit Cham, non texit patris nuditatem : sed egressus, etiam fratribus indicavit. At illi sumpto pallio, intraverunt aversis vultibus, patremque texerunt. Quæ cum facta recognovisset pater, abdicavit atque expulit filium. At ille profugus in ejus terræ parte consedit, quæ nunc Arabia nominatur; eaque terra de nomine ejus Chanaan dicta est, et posteri ejus Chananæi. Hæc fuit prima gens, quæ Deum ignoravit; quoniam princeps ejus et conditor cultum Dei a patre non accepit, maledictus ab eo : itaque ignorantiam divinitatis minoribus suis reliquit.

Ab hac gente, proximi quique populi, multitudine increscente, fluxerunt. Ipsius autem patris posteri, Hebræi dicti, penes quos Religio Dei resedit. Sed et ab his postea, multiplicato in immensum numero, cum eos angustiæ locorum suorum capere non possent, tum adolescentes vel missi a parentibus, vel sua sponte, cum rerum penuria cogeret, profugi, ad quærendas sibi novas sedes huc atque illuc dispersi, omnes insulas, et orbem totum replerunt; et a stirpe sanctæ radicis avulsi, novos sibi mores, ac instituta pro arbitrio condiderunt. Sed omnium primi, qui Ægyptum occupaverunt, cœlestia suspicere, atque adorare cœperunt. Et quia neque domiciliis tegebantur propter aeris qualitatem, nec ullis in ea regione nubibus subtexitur cœlum, cursus siderum et defectus notaverunt, dum ea sæpe venerantes, curiosius atque liberius intuerentur. Postea deinde portentificas animalium figuras, quas colerent, commenti sunt, quibusdam prodigiis inducti : quorum mox auctores aperiemus. Cæteri autem, qui per terram dispersi fuerunt, admirantes elementa mundi, cœlum, solem, terram, mare,

sine ullis imaginibus ac templis venerabantur, et his sacrificia in aperto celebrabant; donec processu temporum, potentissimis regibus templa et simulacra fecerunt; eaque victimis et odoribus colere instituerunt : sic aberrantes a notitia Dei gentes esse cœperunt. Errant igitur, qui deorum cultus ab exordio rerum fuisse contendunt, et priorem esse gentilitatem, quam Dei Religionem : quam putant posterius inventam, quia fontem atque originem veritatis ignorant. Nunc ad principium mundi revertamur.

CAPUT XV.

De inquinatione Angelorum, et duobus generibus Dæmonum.

Cum ergo numerus hominum cœpisset increscere, (13) providens Deus ne fraudibus suis diabolus, cui ab initio terræ dederat potestatem, vel corrumperet homines, vel disperderet, quod in exordio fecerat, misit angelos ad tutelam cultumque generis humani : quibus quia liberum arbitrium erat datum, præcepit ante omnia, ne terræ contagione maculati, substantiæ cœlestis amitterent dignitatem. Scilicet id eos facere prohibuit, quod sciebat esse facturos, ut veniam sperare non possent. Itaque illos cum hominibus commorantes dominator ille terræ fallacissimus consuetudine ipsa paulatim ad vitia pellexit, et mulierum congressibus inquinavit. Tum in cœlum ob peccata, quibus se immerserant, non recepti, ceciderunt in terram. Sic eos diabolus ex angelis Dei suos fecit satellites, ac ministros. Qui

autem sunt ex his procreati, quia neque angeli, neque homines fuerunt, sed mediam quamdam naturam gerentes, non sunt ad inferos recepti, sicut in cœlum parentes eorum. Ita duo genera dæmonum facta sunt; unum cœleste, alterum terrenum. Hi sunt immundi spiritus, malorum, quæ geruntur, auctores, quorum idem diabolus est princeps. Unde Trismegistus illum δαιμονιάρχην vocat. Dæmonas autem grammatici dictos aiunt, quasi δαήμονας, id est peritos, ac rerum scios; hos enim putant deos esse. Sciunt illi quidem futura multa, sed non omnia; quippe quibus penitus consilium Dei scire non liceat: et ideo solent responsa in ambiguos exitus temperare. Eos poëtæ et sciunt esse dæmonas, et loquuntur. Hesiodus ita tradit:

> Οἱ μὲν δαίμονες εἰσὶ Διὸς μεγάλου διὰ βουλάς,
> Ἐσθλοὶ, ἐπιχθόνιοι, φύλακες θνητῶν ἀνθρώπων.
>
> Ii quidem dæmones sunt Jovis magni propter voluntatem,
> Boni, terrestres, custodes mortalium hominum.

Quod idcirco dictum est, quoniam custodes eos humano generi Deus miserat: sed ipsi, cum sint perditores hominum, custodes tamen se videri volunt, ut ipsi colantur, et Deus non colatur. Philosophi quoque de his disserunt. Nam Plato etiam naturas eorum in Symposio exprimere conatus est. Et Socrates esse circa se assiduum dæmona loquebatur, qui sibi puero adhæsisset, cujus arbitrio et nutu sua vita regeretur. Magorum quoque ars omnis ac potentia horum aspirationibus constat, a quibus invocati, visus hominum præstigiis obcæcantibus fallunt; ut non videant ea quæ sunt, et videre se putent illa quæ non sunt. Hi, ut dico, spiritus contaminati ac perditi per omnem terram vagantur, et solatium perditionis suæ perdendis hominibus operantur. Itaque omnia

insidiis, fraudibus, dolis, erroribus complent; adhærent enim singulis hominibus, et omnes ostiatim domos occupant, ac sibi geniorum nomen assumunt · sic enim Latino sermone dæmonas interpretantur. Hos in suis penetralibus consecrant: his quotidie merum profundunt; et scientes, dæmonas venerantur, quasi terrestres deos, et quasi depulsores malorum, quæ ipsi faciunt et irrogant. Qui quoniam sunt spiritus tenues, et incomprehensibiles, insinuant se corporibus hominum, et occulte in visceribus operati, valetudinem vitiant, morbos citant, somniis animos terrent, mentes furoribus quatiunt, ut homines his malis cogant ad eorum auxilia decurrere.

CAPUT XVI.

Dæmones nihil posse in eos, qui in fide solidati sunt.

Quarum omnium fallaciarum ratio expertibus veritatis obscura est. Prodesse enim eos putant, cum nocere desinunt, qui nihil aliud possunt quam nocere. Dicat fortasse aliquis, colendos esse ergo, ne noceant, siquidem possunt nocere. Nocent illi quidem, sed iis, a quibus timentur, quos manus Dei potens et excelsa non protegit, qui profani sunt a sacramento veritatis. Justos autem, id est cultores Dei, metuunt, cujus nomine adjurati, de corporibus excedunt: quorum verbis, tanquam flagris verberati, non modo dæmonas se esse confitentur, sed etiam nomina sua edunt, illa, quæ in templis adorantur, et quod plerumque coram cultoribus suis faciunt; non utique in opprobrium religionis et honoris sui, quia nec Deo per quem adjurantur, nec justis, quorum voce tor-

quentur, mentiri possunt. Itaque maximis sæpe ululatibus editis, verberari se et ardere, et jam jamque exire proclamant : tantum habet Dei cognitio, ac justitia potestatis! Cui ergo nocere possunt, nisi iis, quos habent in sua potestate? Denique affirmat eos Hermes, qui cognoverint Deum, non tantum ab incursibus dæmonum tutos esse, verum etiam ne fato quidem teneri. Μία, inquit, φυλακὴ εὐσέβεια : εὐσεβοῦς γὰρ ἀνθρώπους οὐ δαίμων κακὸς, οὔτε εἱμαρμένη κρατεῖ. Θεὸς γὰρ ῥύεται τὸν εὐσεβῆ ἐκ παντὸς κακοῦ : τὸ γὰρ ἓν καὶ μόνον ἐν ἀνθρώποις ἐστὶν ἀγαθὸν εὐσέβεια. « Una custodia pietas : pios enim homines nec dæmon malus, nec » fatum tenet. Nam Deus liberat pium ab omni malo : » quod enim unum et solum in hominibus bonum, est » pietas.» Quid sit autem εὐσέβεια, alio loco his verbis testatur, dicens : ἡ γὰρ εὐσέβεια γνῶσις ἐστὶ τοῦ θεοῦ. « Pietas enim » cognitio est Dei.» Asclepius quoque auditor ejus, eamdem sententiam latius explicavit in illo Sermone perfecto, quem scripsit ad regem. Uterque vero dæmonas esse affirmat inimicos et vexatores hominum; quos ideo Trismegistus ἀγγέλους πονηρούς. « Angelos malos, » appellat : adeo non ignoravit ex cœlestibus depravatos, terrenos esse cœpisse.

CAPUT XVII.

Astrologiam, Aruspicinam et similes artes esse dæmonum inventa.

Eorum inventa sunt astrologia, et aruspicina, et auguratio, et ipsa quæ dicuntur oracula, et necromantia, et ars magica, et quidquid præterea malorum exercent

homines, vel palam, vel occulte. Quæ omnia per se falsa sunt, ut Sibylla Erythræa testatur :

> Ἐπεὶ πλάνη πάντα τάδ' ἐστίν.
> Ἅπερ ἄφρονες ἄνδρες ἐρευνῶσι κατ' ἦμαρ.
>
> Quoniam erronea omnia hæc sunt,
> Quæ stulti homines scrutantur quotidie.

Sed iidem ipsi auctores præsentia sua faciunt, ut vera esse credantur. Ita hominum credulitatem mentita divinitate deludunt, quod illis verum aperire non expedit. Hi sunt, qui imagines, et simulacra fingere docuerunt; qui, ut hominum mentes a cultu veri Dei averterent, et fictos mortuorum regum vultus, et ornatos exquisita pulcritudine statui consecrarique fecerunt, et illorum sibi nomina, quasi personas aliquas, induerunt. Sed eos magi, et ii quos vere maleficos vulgus appellat, cum artes suas execrabiles exercent, veris suis nominibus cient, illis cœlestibus, quæ in litteris sanctis leguntur. Hi porro incesti ac vagi spiritus, ut turbent omnia, et errores humanis pectoribus offundant, serunt ac miscent falsa cum veris. Ipsi enim cœlestes multos esse finxerunt, unumque omnium regem Jovem; eo quod multi sunt spiritus angelorum in cœlo, et unus parens ac dominus omnium Deus : sed veritatem mentitis nominibus involutam ex oculis abstulerunt.

Nam Deus (ut principio docui) neque nomine, cum solus sit, eget; neque angeli, cum sint immortales, dici se deos aut patiuntur, aut volunt : quorum unum solumque officium est, servire nutibus Dei, nec omnino quidquam nisi jussu facere. Sic enim mundum regi a Deo dicimus, ut a rectore provinciam : cujus apparitores nemo socios esse in regenda provincia dixerit, quamvis illorum ministerio res geratur. Et hi tamen possunt aliquid

præter jussa rectoris, per ipsius ignorantiam, quæ est conditionis humanæ. Ille autem præses mundi, et rector universi, qui scit omnia, cujus divinis oculis nihil septum est, solus habet rerum omnium cum filio potestatem; nec est in angelis quidquam, nisi parendi necessitas. Itaque nullum sibi honorem tribui volunt, quorum omnis honor in Deo est. Illi autem, qui desciverunt a Dei ministerio, quia sunt veritatis inimici, et prævaricatores Dei, nomen sibi et cultum deorum vindicare conantur; non quo ullum honorem desiderent, (quis enim perditis honor est?) nec ut Deo noceant, cui noceri non potest: sed ut hominibus, quos nituntur a cultu et notitia veræ majestatis avertere, ne immortalitatem adipisci possint, quam ipsi sua nequitia perdiderunt. Offundunt itaque tenebras, et veritatem caligine obducunt, ne dominum, ne patrem suum norint; et ut illiciant facile, in templis se occulunt, et sacrificiis omnibus præsto adsunt, eduntque sæpe prodigia, quibus obstupefacti homines, fidem commodent simulacris divinitatis ac numinis. Inde est, quod ab Augure lapis novacula incisus est; quod Juno Veiensis migrare se Romam velle respondit; quod Fortuna muliebris periculum denuntiavit; quod Claudiæ manum navis secuta est; quod in sacrilegos et Juno nudata, et Locrensis Proserpina, et Ceres Milesia vindicavit; et Hercules de Appio, et Jupiter de Atinio, et Minerva de Cæsare. Hinc, quod serpens urbem Romam pestilentia liberavit Epidauro accersitus. Nam illuc δαιμονιάρχης ipse in figura sua sine ulla dissimulatione perlatus est; siquidem legati ad eam rem missi, draconem secum miræ magnitudinis advexerunt.

In oraculis autem vel maxime fallunt, quorum præstigias profani a veritate intelligere non possunt: ideoque

ab illis attribui putant; et imperia, et victorias, et opes, et eventus prosperos rerum; denique ipsorum nutu sæpe rempublicam periculis imminentibus liberatam : quæ pericula, et responsis denuntiaverunt, et sacrificiis placati averterunt. Sed omnia ista fallaciæ sunt. Nam cum dispositiones Dei præsentiant, quippe qui ministri ejus fuerunt, interponunt se in his rebus, ut quæcumque a Deo vel facta sunt, vel fiunt, ipsi potissimum facere, aut fecisse videantur. Et quoties alicui populo vel urbi, secundum Dei statutum boni quid impendet, illi se id facturos vel prodigiis, vel somniis, vel oraculis pollicentur, si sibi templa, si honores, si sacrificia tribuantur : quibus datis, cum illud acciderit, quod necesse est, summam sibi pariunt venerationem. Hinc templa devoventur, et novæ imagines consecrantur, mactantur greges hostiarum. Sed cum hæc facta sunt, nihilominus tamen et vita, et salus eorum qui hæc fecerint, immolantur. Quoties autem pericula impendent, ob aliquam ineptam et levem causam se profitentur iratos : sicut Juno Varroni, quod formosum puerum in tensa Jovis ad exuvias tenendas collocarat; et ob hanc causam Romanum nomen apud Cannas pene deletum est. Quod si Juno alterum Ganymedem verebatur, cur juventus Romana luit pœnas? Vel si dii tantummodo duces curant, cæteram multitudinem negligunt, cur Varro solus evasit, qui hoc fecit, et Paulus, qui nihil meruit, occisus est? Videlicet nil tunc Romanis accidit

fatis Junonis iniquæ,

cum Annibal duos exercitus populi Romani, et astu, et virtute confecit. Nam Juno audere non poterat, aut Carthaginem defendere, ubi arma ejus et currus fuit, aut Romanis nocere, quia

progeniem Trajano a sanguine duci
Audierat, Tyrias olym quæ verteret arces.

Sed illorum sunt isti lusus, qui sub nominibus mortuorum delitescentes, viventibus plagas tendunt. Itaque sive illud periculum, quod imminet, vitari potest, videri volunt id placati avertisse; sive non potest, id agunt, ut propter illorum contemptum accidisse videatur. Ita sibi apud homines, qui eos nesciunt, auctoritatem, ac timorem pariunt. Hac versutia, et his artibus, notitiam veri ac singularis Dei apud omnes gentes inveteraverunt. Suis enim vitiis perditi, sæviunt, et grassantur, ut perdant. Idcirco etiam humanas hostias excogitaverunt ipsi hostes humani generis, ut quam multas devorarent animas.

CAPUT XVIII.

De Dei patientia et ultione, dæmonum cultu, et falsis religionibus.

Dicet aliquis: cur ergo Deus hæc fieri patitur, nec tam malis succurrit erroribus? Ut mala cum bonis pugnent; ut vitia sint adversa virtutibus; ut habeat alios, quos puniat; alios, quos honoret. Ultimis enim temporibus statuit de vivis ac mortuis judicare: de quo judicio mihi erit in ultimo libro disputatio. Differt ergo, donec veniat temporum finis, quo effundat iram suam in potestate ac virtute cœlesti, sicut

Vatum prædicta piorum
Terribili monitu horrificant.

Nunc autem patitur homines errare, et adversum se quoque impios esse, ipse justus, et mitis, et patiens. Nec enim fieri potest, ut non is, in quo perfecta sit virtus, sit etiam perfecta patientia. Unde quidam putant, ne irasci quidem Deum omnino, quod affectibus, qui sunt perturbationes animi, (14) subjectus non sit; quia fragile est omne animal, quod afficitur et commovetur. Quæ persuasio veritatem, atque Religionem funditus tollit. Sed seponatur interim locus hic nobis de ira Dei disserendi, quod et uberior est materia, et opere proprio latius exequenda. Illos ergo nequissimos spiritus quisquis veneratus fuerit, et secutus, neque cœlo, neque luce potietur, quæ sunt Dei : sed in illa decidet, quæ in distributione rerum attributa esse ipsi malorum principi disputavimus; in tenebras scilicet, et inferos, et supplicium sempiternum.

Docui religiones deorum triplici modo vanas esse : uno, quod simulacra ista, quæ coluntur, effigies sint hominum mortuorum; esse autem perversum et incongruens, ut simulacrum hominis a simulacro Dei colatur : colit enim quod est deterius et imbecillius; tum inexpiabile facinus esse, deserere viventem, ut defunctorum monimentis servias, qui nec vitam, nec lucem dare cuiquam possunt, qua ipsi carent; nec esse alium quemquam Deum, præter unum, cujus judicio ac potestati omnis anima subjecta sit. Altero, quod ipsæ imagines sacræ, quibus inanissimi homines serviunt, omni sensu carent, quoniam terra sint. Quis autem non intelligat, nefas esse, rectum animal curvari, ut adoret terram? quæ idcirco pedibus nostris subjecta est, ut calcanda nobis, non adoranda sit, qui sumus ideo excitati ex ea, statumque sublimem præter cæteras animantes accepimus, ut non revolvamur deorsum, nec hunc cœlestem

vultum projiciamus ad terram; sed oculos eo dirigamus, quo illos naturæ suæ conditio direxit, nihilque aliud adoremus, nihil colamus, nisi solius artificis parentisque nostri unicum numen: qui propterea hominem rigidum figuravit, ut sciamus, nos ad superna et cœlestia provocari. Tertio, quod spiritus, qui præsunt ipsis religionibus, condemnati et abjecti a Deo, per terram voluntentur: qui non tantum nihil præstare cultoribus suis possint, quoniam rerum potestas penes unum est, verum etiam mortiferis eos illecebris et erroribus perdant; quoniam hoc illis quotidianum sit opus, tenebras hominibus obducere, ne quæratur ab illis verus Deus. Non igitur colendi sunt, quia sententiæ Dei subjacent. Est enim piaculum maximum, addicere se potestati eorum, quibus, si justitiam sequare, potentior esse possis, et eos adjuratione divini nominis expellere, ac fugare. Quod si apparet, religiones istas tot modis esse vanas, quibus docui, manifestum est, eos qui vel mortuis supplicant, vel terram venerantur, vel spiritibus impuris animas suas mancipant, rationem hominum non tenere, eosque impietatis ac sceleris sui supplicia pensuros, qui rebelles adversus parentem generis humani Deum, susceptis inexpiabilibus sacris fas omne violaverint.

CAPUT XIX.

De simulacrorum et terrenarum rerum cultu.

Quicumque igitur sacramentum hominis tueri, rationemque naturæ suæ nititur obtinere, ipse se ab humo suscitet, et erecta mente oculos suos tendat in cœlum:

non sub pedibus quærat Deum, nec a vestigiis suis eruat quod adoret; (quia quidquid homini subjacet, infra hominem sit necesse est:) sed quærat in sublimi, quærat in summo; quia nihil potest homine majus esse, nisi quod fuerit supra hominem; Deus autem major est homine; supra ergo, non infra est, nec in ima potius, sed in summa regione quærendus est. Quare non est dubium, quin Religio nulla sit, ubicumque simulacrum est. Nam si religio ex divinis rebus est, divini autem nihil est, nisi in cœlestibus rebus; carent ergo religione simulacra, quia nihil potest esse cœleste in ea re, quæ fit ex terra. Quod quidem de nomine ipso apparere sapienti potest. Quidquid enim simulatur, id falsum sit necesse est; nec potest unquam veri nomen accipere, quod veritatem fuco et imitatione mentitur. Si autem omnis imitatio, non res potissimum seria, sed quasi ludus ac jocus est, non Religio in simulacris, sed mimus Religionis est. Præferendum est igitur verum omnibus falsis; calcanda terrena, ut cœlestia consequamur. Ita enim res se habet, ut quisquis animam suam, cujus origo de cœlo est, ad inferna et ima prostraverit, eo cadat quo se ipse dejecerit. Ideoque oportet rationis, ac status sui memorem, non nisi ad superna niti semper, ac tendere. Quod qui fecerit, hic plane sapiens, hic justus, hic homo, hic denique cœlo dignus judicabitur; quem suus parens non humilem, nec ad terram more quadrupedum abjectum, sed stantem potius, ac rectum, sicut eum fecit, agnoverit.

CAPUT XX.

De Philosophis, deque veritate.

Peracta est igitur, (ni fallor), magna et difficilis suscepti operis portio; et majestate cœlesti suggerente nobis dicendi facultatem, inveteratos depulimus errores. Nunc vero major nobis, ac difficilior cum philosophis proposita luctatio est: quorum summa doctrina et eloquentia, quasi moles aliqua mihi opponitur. Nam ut illic multitudine, ac prope consensu omnium gentium premebamur; ita hic auctoritate præstantium omni genere laudis virorum. Quis autem nesciat, plus esse momenti in paucioribus doctis, quam in pluribus imperitis? Sed non est desperandum, istos quoque de sententia, Deo ac veritate ducibus, posse depelli: nec tam pertinaces fore arbitror, ut clarissimum solem sanis ac patentibus oculis videre se negent. Modo illud verum sit, quod ipsi solent profiteri, studio investigandæ veritatis se teneri, efficiam profecto, ut quæsitam veritatem diu, et aliquando inventam esse credant, et humanis ingeniis invèniri non potuisse fateantur.

LUCII CÆCILII FIRMIANI
LACTANTII
DIVINARUM INSTITUTIONUM
LIBER TERTIUS.
DE FALSA SAPIENTIA PHILOSOPHORUM.

CAPUT I.

Veritatis laus et collatio cum eloquentia; cur eam non sunt assecuti Philosophi : de stylo simplici Sacrarum Scripturarum.

Vellem mihi [1], quando veritas in obscuro latere adhuc existimatur, vel errore atque imperitia vulgi, variis et ineptis superstitionibus servientis, vel philosophis pravitate ingeniorum turbantibus eam potius, quam illustrantibus, etsi non qualis in Marco Tullio fuit, quia præcipua et admirabilis fuit, aliquam tamen proximam eloquentiæ contingere facultatem; ut quantum veritas vi sua propria valet, tantum ingenii quoque viribus nixa, exereret se aliquando, et discussis convictisque tam publicis, quam eorum, qui sapientes putantur erroribus, humano generi clarissimum lumen inferret. Quod quidem duabus ex causis fieri vellem : vel quod magis possent credere homines ornatæ veritati, qui etiam men-

[1] Vid. D. Guillon. tom. III, p. 381 et seqq.

dacio credunt, capti orationis ornatu, lenocinioque verborum; vel certe, ut ipsi philosophi suis armis potissimum, quibus placere sibi et confidere solent, opprimerentur a nobis.

Sed quoniam Deus hanc voluit rei esse naturam, ut simplex et nuda veritas esset luculentior, quia satis ornata per se est, ideoque ornamentis extrinsecus additis fucata corrumpitur, mendacium vero specie placeret aliena, quia per se corruptum vanescit ac diffluit, nisi ornatu aliunde quæsito circumlitum fuerit ac politum: æquo animo fero, ingenium mihi mediocre fuisse concessum. Verum ego non eloquentiæ, sed veritatis fiducia suscepi hoc opus, fortasse majus, quam ut possit meis viribus sustineri: quod tamen, etiamsi ego defecerim, Deo (cujus est hoc munus) adjuvante, veritas ipsa complebit. Etenim cum sciam maximos quoque oratores a causidicis mediocribus sæpe victos, quod tanta est potentia veritatis, ut seipsam, quamvis in rebus exiguis, sua claritate defendat: cur hanc ego in maxima causa, ab ingeniosis quidem illis ac disertis viris, sed tamen falsa dicentibus, oppressum iri putem? ac non illa, si minus oratione nostra, quæ de tenui fonte admodum exilis emanat, lumine tamen suo clara et illustris appareat? Nec si philosophi doctrina litterarum mirabiles extiterunt, ego etiam illis scientiam veri cognitionemque concesserim, quam nemo cogitando, aut disputando assequi potest. Neque ego nunc reprehendo eorum studium, qui veritatem scire voluerunt, quia naturam hominis Deus veri adipiscendi cupientissimam fecit: sed id arguo, id revinco, quod honestam illorum et optimam voluntatem non sit secutus effectus; quia neque quid esset verum ipsum sciebant, neque quomodo, aut ubi, aut qua mente quærendum. Ita dum succurrere humanis errori-

bus cupiunt, ipsi se in plagas, et errores maximos induxerunt. Ad hoc igitur me opus coarguendi philosophiam, susceptæ materiæ ordo ipse deduxit.

Nam cum error omnis, aut ex religione falsa oriatur, aut ex sapientia, in eo convincendo necesse est utrumque subvertere. Cum enim sit nobis divinis litteris traditum, cogitationes philosophorum stultas esse, id ipsum re et argumentis docendum est: ne quis honesto sapientiæ nomine inductus, aut inanis eloquentiæ splendore deceptus, humanis malit quam divinis credere; quæ quidem tradita sunt breviter ac nude. Nec enim decebat aliter, ut cum Deus ad hominem loqueretur, argumentis assereret suas voces, tanquam fides ei non haberetur: sed, ut oportuit, est locutus, quasi rerum omnium maximus judex, cujus est non argumentari, sed pronuntiare. Verum ipse, ut Deus. Nos autem, cum ad res singulas testimonia divinæ vocis habeamus, profecto monstrabimus, quanto certioribus argumentis possint vera defendi; cum etiam falsa sic defendantur, ut vera soleant videri. Quare non est, quod philosophis tantum honoris habeamus, aut eorum eloquentiam pertimescamus. Loqui enim bene potuerunt, ut homines eruditi, vere autem loqui, nullo modo, quia veritatem non didicerant ab eo, qui ejus potens esset. Nec sane magnum aliquid efficiemus, quod illos ignorantiæ redarguemus, quam ipsi sæpissime confitentur in eo solo, quoniam his non creditur, in quo solo credi debuit; conabor ostendere, nunquam illos tam veridicos fuisse, quam cum sententiam de sua ignoratione dixerunt.

CAPUT II.

De Philosophia, et quam inanis fuerit ejus in exponenda veritate occupatio.

Nunc quoniam duobus prioribus libris religionum falsitas demonstrata est, nec non origo ipsa totius erroris exposita : hujus libri munus est philosophiam quoque ostendere, quam inanis et falsa sit; ut omni errore sublato, veritas patefacta clarescat. Ordiamur itaque a communi philosophiæ nomine, ut ipso capite destructo, facilior nobis aditus pateat ad excidendum omne corpus : si tamen potest corpus vocari, cujus partes ac membra discordent, nec ulla compage inter se cohæreant, sed quasi disjecta et dissipata, palpitare potius, quam vivere videantur. Philosophia est (ut nomen indicat, ipsique definiunt) studium sapientiæ. Unde igitur probem magis philosophiam non esse sapientiam, quam ex ipsius nominis significatione? Qui enim sapientiæ studet, utique nondum sapit, sed ut sapere possit studet. In cæteris artibus, studium quid efficiat, et quo tendat, apparet. Quas cum discendo aliquis assecutus est, jam non studiosus artificii, sed artifex nominatur. Atenim verecundiæ causa studiosos se sapientiæ, non sapientes vocaverunt. Immo vero Pythagoras, qui hoc primus nomen invenit, cum paulo plus saperet, quam illi priores, qui se sapientes putaverunt, intellexit, nullo humano studio posse ad sapientiam perveniri, et ideo non oportere, incomprehensæ atque imperfectæ rei perfectum nomen imponi. Itaque cum ab eo quæreretur, quemnam se profiteretur,

respondit, philosophum, id est, quæsitorem sapientiæ. Si ergo Philosophia sapientiam quærit, nec ipsa sapientia est; quia necesse est aliud esse, quod quærit; aliud, quod quæritur : nec quæsitio ipsa recta est, quia nihil potest invenire.

Ego vero ne studiosos quidem sapientiæ philosophos esse concesserim, quia illo studio ad sapientiam non pervenitur. Nam si facultas inveniendæ veritatis huic studio subjaceret, et si esset id studium tanquam iter ad sapientiam, aliquando esset inventa. Cum vero tot temporibus, tot ingeniis in ejus inquisitione contritis, non sit comprehensa, apparet nullam esse ibi sapientiam. Non ergo sapientiæ student, qui philosophantur : sed ipsi studere se putant; quia illud quod quærunt, ubi, aut quale sit nesciunt. Sive ergo sapientiæ student, sive non student, sapientes non sunt; quia nunquam reperiri potest, quod aut non recte quæritur, aut omnino non quæritur. Videamus tamen id ipsum, possit ne hoc studio reperiri aliquid, an nihil.

CAPUT III.

Philosophia quibus rebus constet; et quis fuerit Academicæ sectæ auctor primarius.

Duabus rebus videtur philosophia constare, scientia et opinatione, nec ulla alia re. Scientia ab ingenio venire non potest, nec cogitatione comprehendi; quia in seipso habere propriam scientiam, non hominis, sed Dei est. Mortalis autem natura non capit scientiam, nisi quæ veniat extrinsecus. Idcirco enim oculos, et aures, et

cæteros sensus patefecit in corpore divina solertia, ut per eos aditus scientia permanaret ad mentem. Nam causas naturalium rerum disquirere, aut scire velle : Sol utrumne tantus, quantus videtur, an multis partibus major sit, quam omnis hæc terra : item, Luna globosa sit, an concava; et stellæ utrumne adhæreant cœlo, an per aerem libero cursu ferantur : cœlum ipsum qua magnitudine, qua materia constet; utrum quietum sit et immobile, an incredibili celeritate volvatur : quanta sit terræ crassitudo, aut quibus fundamentis librata et suspensa sit. Hæc, inquam, disputando, et conjecturis velle comprehendere, tale est profecto, quale si disserere velimus, qualem esse arbitremur cujuspiam remotissimæ gentis urbem, quam nunquam vidimus, cujusque nihil aliud quam nomen audivimus. Si nobis in ea re scientiam vindicemus, quæ non potest sciri, nonne insanire videamur, qui id affirmare audeamus, in quo revinci possimus? Quanto magis, qui naturalia, quæ sciri ab homine non possunt, scire se putant, furiosi dementesque sunt judicandi. Recte ergo Socrates, et eum secuti Academici scientiam sustulerunt, quæ non disputantis, sed divinantis est. Superest, ut opinatio in philosophia sola sit. Nam unde abest scientia, id totum possidet opinatio. Id enim opinatur quisque, quod nescit. Illi autem, qui de rebus naturalibus disputant, opinantur ita esse, ut disputant. Nesciunt igitur veritatem; quoniam scientia, certi est, opinatio, incerti.

Redeamus ad illud superius exemplum. Age, opinemur de statu et qualitate urbis illius, quæ nobis rebus omnibus præter nomen ignota est. Verisimile est, in plano sitam, lapideis mœnibus, ædificiis sublimibus, viis pluribus, magnificis ornatisque delubris. Describamus, si placet, mores habitumque civium. Sed cum hæc dixeri-

mus, alius contraria disputabit; et cum hic quoque peroraverit, surget et tertius, et alii deinceps, et opinabuntur multo disparia, quam nos sumus opinati. Quid ergo erit ex omnibus verius? fortasse nihil. At omnia sunt dicta, quæ in rerum naturam cadunt; ut necesse sit aliquid eorum esse verum. At nescietur, quis verum dixerit. Potest fieri, ut omnes ex parte aliqua erraverint, ex parte attigerint veritatem. Stulti ergo sumus, si hoc disputatione quæramus; potest enim supervenire aliquis, qui opiniones nostras derideat, nosque pro insanis habeat, qui velimus id, quod nescimus, quale sit, opinari. Verum non opus est longe posita conquirere, unde nemo fortasse veniat, qui nos redarguat. Age, opinemur, quid nunc in foro geratur, quid in curia; longum est id quoque : dicamus, interposito uno pariete quid fiat; nemo potest id scire, nisi qui audiverit, aut viderit. Nullus igitur audet id dicere, quia statim non verbis, sed re ipsa præsenti refutabitur. Atqui hoc idem faciunt philosophi, qui disputant in cœlo quid agatur : sed eo se id impune facere arbitrantur, quia nullus existit, qui errores eorum coarguat. Quod si existimarent descensurum esse aliquem, qui eos delirare ac mentiri doceret, nunquam quidquam de iis rebus, quas scire non possunt, disputarent. Nec tamen ideo felicior putanda est eorum impudentia et audacia, quia non redarguuntur : redarguit enim Deus, cui soli veritas nota est, licet connivere videatur, eamque hominum sapientiam pro summa stultitia computat.

CAPUT IV.

Scientiam a Socrate, opinationem a Zenone esse sublatam.

Recte igitur Zeno ac Stoici opinationem repudiarunt. Opinari enim te scire, quod nescias, non est sapientis, sed temerarii potius, ac stulti. Ergo si neque sciri quidquam potest, ut Socrates docuit, nec opinari oportet ut Zeno, tota philosophia sublata est. Quid, quod non tantum ab his duobus evertitur, qui philosophiæ principes fuerunt, sed ab omnibus; ut jam videatur, jampridem suis armis esse confecta. In multas sectas philosophia divisa est; et omnes varia sentiunt. In qua ponimus veritatem? in omnibus certe non potest. Designemus quamlibet : nempe in cæteris omnibus sapientia non erit. Transeamus ad singulas : eodem modo, quidquid uni dabimus, cæteris auferemus. Unaquæque enim secta omnes alias evertit, ut se suaque confirmet; nec ulli alteri sapere concedit, ne se desipere fateatur : sed sicut alias tollit, sic ipsa quoque ab aliis tollitur omnibus. Nihilominus enim philosophi sunt, qui eam stultitiæ accusant. Quamcumque laudaveris, veramque dixeris, a philosophis vituperatur, ut falsa. Credemusne igitur uni sese suamque doctrinam laudanti, an multis unius alterius ignorantiam culpantibus? Rectius sit necesse est, quod plurimi sentiunt, quam quod unus. Nemo enim potest de se recte judicare, quod nobilis poëta testatur. Ita enim comparatam esse hominum naturam omnium, aliena ut melius videant, et dijudicent, quam sua. Cum

igitur omnia incerta sint, aut omnibus credendum est, aut nemini : si nemini, sapientes ergo non sunt, quia singuli diversa affirmantes, sapientes esse se putant : si omnibus, æque non sunt sapientes, quia singuli ab omnibus esse negantur sapientes. Pereunt igitur universi hoc mòdo, et tanquam sparti illi poëtarum, sic se invicem jugulant, ut nemo ex omnibus restet : quod eo fit, quia gladium habent, scutum non habent.

Si ergo singulæ sectæ multarum sectarum judicio stultitiæ convincuntur, omnes igitur vanæ, atque inanes reperiuntur : ita seipsam philosophia consumit, et conficit. Quod cum intelligeret Arcesilas Academiæ conditor, reprehensiones, omnium inter se collegit, confessionemque ignorantiæ clarorum philosophorum, armavitque se adversus omnes. Ita constituit novam non philosophandi philosophiam. Eo igitur auctore, duo philosophiæ genera esse cœperunt : Unum, illud vetus, quod scientiam sibi vendicat : Alterum, novum repugnans, quod eam detrahit. In his duobus generibus video dissidium, et quasi civile bellum. Sapientiam, quæ detrahi non potest, in qua parte ponemus? Si natura rerum sciri potest, hæc tironum caterva interibit; si non potest, veterani conficientur : si pares fuerint, nihilominus peribit dux omnium philosophia, quia detracta est; nihil enim potest sine interitu sibi esse contrarium. Si autem (ut docui) nulla potest esse in homine interna et propria scientia, ob fragilitatem conditionis humanæ, Arcesilæ manus vincit. Sed ne ipsa quidem stabit, quia non potest omnino nihil sciri.

CAPUT V.

Multarum rerum scientiam esse necessariam.

Sunt enim multa, quæ natura ipsa nos scire, et usus frequens, et vitæ necessitas cogit. Itaque pereundum est, nisi scias, quæ ad vitam sunt utilia, ut appetas, quæ periculosa, ut fugias et vites. Præterea multa sunt, quæ usus invenit. Nam solis ac lunæ varii cursus, et meatus siderum, et ratio temporum deprehensa est, et natura corporum a medicis, herbarumque vires, et ab agricolis natura terrarum, nec non imbrium futurorum, ac tempestatum signa collecta sunt. Nulla denique ars est, quæ non scientia constet. Debuit ergo Arcesilas, si quid saperet, distinguere, quæ sciri possent, quæve nesciri. Sed si id fecisset, ipse se in populum redegisset. Nam vulgus interdum plus sapit; quia tantum, quantum opus est sapit. A quo si quæras, utrum sciat aliquid, an nihil, dicet se scire, quæ sciat, fatebitur se nescire, quæ nesciat. Recte ergo aliorum sustulit disciplinas, sed non recte fundavit suam. Ignoratio enim rerum omnium non potest esse sapientia, cujus est scire proprium. Ita cum philosophos expugnaverit, ac docuerit eos nihil scire, ipse quoque nomen philosophi perdidit; quia doctrina ejus est, nihil scire. Nam qui alios reprehendit, quod nesciant, ipse debet sciens esse. Cum autem nihil sciat, quæ perversitas, quæve insolentia est, ob id ipsum se philosophum constituere, propter quod cæteros tollat? Possunt enim sic respondere : Si nihil nos scire convincis, et ideo non esse sapientes, quia nihil sciamus; ergo ne tu

quidem es sapiens, quia te quoque confiteris nihil scire. Quid ergo promovit Arcesilas, nisi quod confectis omnibus philosophis, seipsum quoque eodem mucrone transfixit?

CAPUT VI.

De Sapientia, et Academicis et Physicis.

Nusquam ne igitur sapientia est? Imo vero inter ipsos fuit : sed nemo vidit. Alii putaverunt, sciri posse omnia; hi sapientes utique non fuerunt. Alii nihil; ne hi quidem sapientes fuerunt : illi, quia plus homini dederunt; hi, quia minus : utrisque in utramque partem modus defuit. Ubi ergo sapientia est? Ut neque te omnia scire putes, quod Dei est, neque omnia nescire, quod pecudis. Est enim aliquod medium, quod sit hominis, id est scientia cum ignoratione conjuncta et temperata. Scientia in nobis ab animo est, qui oritur e cœlo; ignoratio a corpore, quod est e terra : unde nobis et cum Deo, et cum animalibus est aliqua communitas. Ita quoniam ex his duobus constamus elementis, quorum alterum luce præditum est, alterum tenebris; pars nobis data est scientiæ, pars ignorantiæ. Per hunc quasi pontem transire sine cadendi periculo licet; nam illi omnes, qui se in alteram partem inclinaverunt, aut dextro, aut sinistro versus ceciderunt. Utraque autem pars quomodo erraverit, dicam. Academici contra Physicos ex rebus obscuris argumentati sunt, nullam esse scientiam, et exemplis paucarum rerum incomprehensibilium contenti, amplexi sunt ignorantiam; tanquam scientiam totam sustulissent, quia in

parte sustulerant. Physici contra ex iis, quæ aperta sunt, argumentum trahebant, omnia sciri posse, contentique perspicuis, retinebant scientiam; tanquam totam defendissent, quia ex parte defenderant. Itaque neque hi clara, neque illi obscura viderunt : sed utrique, dum solam scientiam consertis manibus vel retinent, vel eripiunt, non viderunt, in medio constitutam fore, quæ illos ad sapientiam transmitteret.

Verum Arcesilas ignorantiæ magister, cum Zenoni obtrectaret principi Stoicorum, ut totam philosophiam everteret (auctore Socrate) suscepit hanc sententiam, ut affirmaret nihil sciri posse. Itaque coarguit existimationem philosophorum, qui putassent ingeniis suis erutam esse, atque inventam veritatem : videlicet, quia mortalis fuerat illa sapientia, paucisque ante temporibus instituta, ad summum jam incrementum pervenerat, ut jam necessario consenesceret, ac periret, repente extitit Academia, tanquam senectus philosophiæ, quæ illam conficeret jam deflorescentem. Recteque vidit Arcesilas, arrogantes, vel potius stultos esse, qui putent, scientiam veritatis conjectura posse comprehendi. Sed tamen falsa dicentem redarguere non potest, nisi qui scierit ante, quid sit verum : quod Arcesilas veritate non cognita facere conatus, introduxit genus philosophiæ ἀσύςτατον, quod Latine instabile, sive inconstans possumus dicere. Ut enim nihil sciendum sit, aliquid sciri necesse est. Nam si omnino nihil scias, id ipsum, nihil sciri posse, tolletur. Itaque qui velut sententiæ loco pronuntiat, nihil sciri, tanquam præceptum profitetur et cognitum, ergo aliquid sciri potest.

Huic simile est illud, quod in scholis proponi solet in asystati generis exemplum; somniasse quemdam, ne somniis crederet. Si enim crediderit, tum sequitur, ut

credendum non sit. Si autem non crediderit, tunc sequitur, ut credendum sit. Ita si nihil sciri potest, necesse est, id ipsum sciri, quod nihil sciatur. Si autem scitur, posse nihil sciri, falsum est ergo, quod dicitur, nihil posse ciri. Sic inducitur dogma sibi ipsi repugnans, seque dissolvens. Sed homo versutus, cæteris philosophis voluit scientiam eripere, ut eam domi absconderet. Nam sibi illam profecto non adimit, qui aliquid affirmat, ut cæteris adimat : sed nihil agit; apparet enim, ac furem suum prodit. Quanto faceret sapientius ac verius, si exceptione facta, diceret, causas rationesque duntaxat rerum cœlestium, seu naturalium, quia sunt abditæ, nec sciri posse, quia nullus doceat, nec quæri oportere, quia inveniri quærendo non possunt. Qua exceptione interposita, et Physicos admonuisset, ne quærerent ea, quæ modum excederent cogitationis humanæ; et seipsum calumniæ invidia liberasset; et nobis certe dedisset aliquid, quod sequeremur. Nunc autem cum ab aliis sequendis nos retraxerit, ne velimus plus scire, quam possumus, non minus a se quoque ipso retraxit. Quis enim velit laborare, ne quidquam sciat? aut ejusmodi suscipere doctrinam, ut etiam communem scientiam perdat? Quæ si doctrina est, scientia constet necesse est; si non est, quis tam stultus est, ut discendum id putet, in quo aut nihil discitur, aut etiam dediscitur? Quare si neque omnia sciri possunt, quod physici putaverunt, neque nihil, quod Academici, philosophia omnis extincta est.

CAPUT VII.

De Philosophia Ethica et Summo bono.

Transeamus nunc ad alteram philosophiæ partem, quam ipsi moralem vocant, in qua totius philosophiæ ratio continetur; si quidem in illa physica sola oblectatio est, in hac etiam utilitas. Et quoniam in disponendo vitæ statu, formandisque moribus, periculo majori peccatur, majorem diligentiam necesse est adhiberi, ut sciamus quomodo nos oporteat vivere. Illic enim potest venia concedi: quia sive aliquid dicunt, nihil prosunt, sive delirant, nihil nocent. Hic vero nullus dissidio, nullus errori est locus. Unum sentire omnes oportet, ipsamque philosophiam uno quasi ore præcipere; quia si quid fuerit erratum, vita omnis evertitur. In illa priori parte ut periculi minus, ita plus difficultatis est; quod obscura rerum ratio cogit diversa et varia sentire. Hic ut periculi plus, ita minus difficultatis; quod ipse usus rerum et quotidiana experimenta possunt docere, quid sit verius, et melius. Videamus ergo, utrumne consentiant, aut quid nobis afferant, quo rectius vitia degatur. Non necesse est omnia circuire: unum eligamus, ac potissimum, quod est summum ac principale, in quo totius sapientiæ cardo versatur. Epicurus summum bonum in voluptate animi esse censet. : Aristippus in voluptate corporis. Callipho et Dinomachus honestatem cum voluptate junxerunt; Diodorus cum privatione doloris. Summum bonum posuit Hieronymus in non dolendo; Peripatetici autem in bonis animi et corporis, et fortunæ. Herilli summum bo-

num est scientia : Zenonis, cum natura congruenter vivere : quorumdam Stoicorum, virtutem sequi. Aristoteles in honestate, ac virtute summum bonum collocavit. Hæ sunt fere omnium sententiæ. In tanta diversitate, quem sequimur? Cui credimus? Par est in omnibus auctoritas. Si eligere possumus, quod est melius, jam non est philosophia nobis necessaria, quia sapientes jam sumus, qui de sapientium sententiis judicemus. Cum vero discendæ sapientiæ causa veniamus, qui possumus judicare, qui nondum sapere cœperimus? maxime cum præsto adsit Academicus, qui nos pallio retrahat, ac vetet cuiquam credere; nec tamen afferat ipse, quod sequamur.

CAPUT VIII.

De Summo bono, et animi corporisque voluptatibus, et virtute.

Quid ergo superest, nisi ut omissis littigatoribus furiosis ac pertinacibus, veniamus ad judicem illum, scilicet datorem simplicis et quietæ sapientiæ? quæ non tantum formare nos, ac inducere in viam possit, verum etiam de controversiis istorum ferre sententiam. Hæc nos dodocet, quid sit hominis verum ac summum bonum : de quo prius quam dicere incipio, illæ omnes sententiæ sunt refellendæ, ut appareat neminem illorum fuisse sapientem. Cum de officio hominis agatur, oportet summum summi animalis bonum in eo constitui, quod commune cum cæteris animalibus esse non possit. Sed ut feris dentes, armentis cornua, volucribus pennæ, pro-

pria sunt : sic homini aliquid suum debet adscribi, sine quo rationem suæ conditionis amittat. Nam quod vivendi aut generandi causa datum est omnibus, est quidem bonum naturale; summum tamen non est, nisi quod est unicuique generi proprium. Sapiens ergo non fuit, qui summum bonum credidit animi voluptatem, quoniam illa sive securitas, sive gaudium est, communis est omnibus. Aristippo ne respondendum quidem duco, quem semper in corporis voluptates ruentem, nihilque aliud quam ventri et Veneri servientem, nemini dubium est hominem non fuisse; sic enim vixit, ut nihil inter eum pecudemque distaret, nisi unum, quod loquebatnr. Quod si asino, aut cani, aut sui facultas loquendi tribuatur, quærasque ab his, quid sibi velint, cum fœminas tam rabide consectantur, ut vix divelli queant, cibos etiam, potumque negligant? cur aut alios mares violenter abigant? aut ne victi quidem absistant, sed a fortioribus sæpe contriti, eo magis insectentur? cur nec imbres, nec frigora pertimescant, laborem suscipiant, periculum non recusent? Quid aliud respondebunt, nisi summum bonum esse corporis voluptatem? eam se appetere, ut afficiantur suavissimis sensibus; eosque esse tanti, ut assequendorum causa, nec laborem sibi ullum, nec vulnera, nec mortem ipsam recusandam putent. Ab hisne igitur præcepta vivendi petemus, qui hoc idem sentiunt, quod animæ rationis. expertes?

Aiunt Cyrenaici virtutem ipsam ex eo esse laudandam, quod sit efficiens voluptatis. Verum inquit obcœnus canis, aut sus ille lutulentus. Nam ideo cum adversario summa virium contentione depugno, ut virtus mea pariat mihi voluptatem, cujus expers sim necesse est, si victus abscessero. Ab his ergo sapere discemus, quos a pecudibus ac belluis, non sententia, sed lingua discernit?

Privationem doloris summum bonum putare, non plane Peripateticorum ac Stoicorum, sed Clinicorum philosophorum est. Quis enim non intelligat, ab ægrotis et in aliquo dolore positis esse hoc disputatum? Quid tam ridiculum, quam id habere pro summo bono, quod medicus possit dare? Dolendum est ergo, ut fruamur bono, et quidem graviter ac sæpe, ut sit postea, non dolere, jucundius. Miserrimus est igitur, qui nunquam doluit; quia bono caret : quem nos felicissimum putabamus, quia malo caruit. Ab hac vanitate non longe abfuit; qui, omnino nihil dolere, summum bonum dixit. Nam præter quod omne animal doloris est fugiens, quis potest sibi hoc bonum præstare, quod nobis ut eveniat, nihil aliud possumus quam optare? Summum autem bonum non potest efficere quemquam beatum, nisi semper fuerit in ipsius potestate : hoc autem non virtus homini, non doctrina, non labor, sed natura ipsa cunctis animantibus præstat. Qui voluptatem cum honestate junxerunt, communionem hanc effugere voluerunt, sed effecerunt repugnans bonum; quoniam qui voluptati deditus est, honestate careat necessse est, qui honestati studet, voluptate.

Peripateticorum bonum nimium multiplex, et exceptis animi bonis, quæ ipsa quæ sint, magna contentio est, commune cum belluis potest videri. Nam corporis bona, id est, incolumitas, indolentia, valetudo, non minus sunt mutis, quam homini necessaria; ac nescio, an etiam magis, quia homo et medelis, et ministeriis sublevari potest, muta non possunt. Item, quæ appellant fortunæ bona; nam sicut homini opibus ad vitam tuendam, ita illis præda et pabulis opus est. Ita inducendo bonum, quod non sit in homiuis potestate, totum hominem alienæ ditioni subjugarunt. Audiamus etiam Ze-

nonem; nam is interdum virtutem somniat. Summum, inquit, est bonum, cum natura consentanee, vivere. Belluarum igitur nobis more vivendum est. Nam quæ abesse debent ab homine, in iis omnia deprehenduntur: voluptates appetunt, metuunt, fallunt, insidiantur, occidunt; et, quod ad rem maxime attinet, Deum nesciunt. Quid ergo me docet, ut vivam secundum naturam, quæ ipsa in deterius prona est, et quibusdam blandimentis lenioribus in vitia præcipitat? Vel si aliam mutorum, aliam hominis dicit esse naturam, quod homo ad virtutem sit genitus, nonnihil dicit: sed tamen non erit definitio summi boni; quia nullum est animal, quod non secundum naturam suam vivat.

Qui scientiam summum bonum fecit, aliquid homini proprium dedit: sed scientiam alterius rei gratia homines appetunt, non propter ipsam. Quis enim scire contentus est, non expetens aliquem fructum scientiæ? Artes ideo discuntur, ut exerceantur: exercentnr autem, vel ad subsidia vitæ, vel ad voluptatem, vel ad gloriam. Non est igitur summum bonum, quod non propter se expetitur. Quid ergo interest, utrum scientiam summum bonum putemus, an illa ipsa, quæ scientia ex se parit, id est, victum, gloriam, voluptatem? quæ non sunt homini propria et ideo ne summa quidem bona. Nam voluptatis et victus appetentia non homini solum, sed etiam mutis inest. Quid cupiditas gloriæ? nonne in equis deprehenditur, cum victores exultant, victi dolent?

Tantus amor laudum, tantæ est victoria curæ.

Nec immerito summus poëta experiendum esse ait,

Et quis cuique dolor victo, quæ gloria palmæ.

Quod si ea, quæ parit scientia, communia sunt cum

aliis animalibus, non est ergo summum bonum scientia. Præterea non mediocre hujus definitionis est vitium, quod scientia nuda ponitur. Insipient enim beati omnes videri, qui artem aliquam scierint, imo vero qui et res malas scierint; ut tam beatus sit, qui venena didicerit temperare, quam qui mederi. Quæro igitur, ad quam rem scientia referenda sit? Si ad causas rerum naturalium, quæ beatitudo erit mihi proposita, si sciero unde Nilus oriatur, vel quidquid de cœlo Physici delirant? Quid, quòd earum rerum non est scientia, sed opinatio, quæ pro ingeniis varia est. Restat ut scientia bonorum ac malorum summum bonum sit. Cur ego scientiam maluit, quam ipsam sapientiam summum bonum dicere, cum sit utriusque significatio et vis eadem? Nemo tamen usque adhuc summum bonum dixit esse sapientiam, quod melius dici potuit. Nam scientia parum est ad bonum suscipiendum, malumque fugiendum nisi accedat et virtus. Multi enim philosopborum, cum de bonis, malisque dissererent, aliter tamen, quam loquebantur, natura cogente, vixeruut, quia virtute caruerunt. Virtus autem cum scientia conjuncta est sapientia.

Superest, ut eos etiam refellamus, qui virtutem ipsam summum bonum putaverunt, in qua opinione etiam M. Tullius fuit; in quo multum inconsiderati fuerunt. Non enim virtus ipsa est summum bonum, sed effectrix et mater est summi boni; quoniam perveniri ad illud sine virtute non potest. Utrumque intellectu est facile. Quæro enim, utrumne ad præclarum illud bonum facile perveniri putent, an cum difficultate ac labore? Expediant acumen suum erroremque defendant. Si facile ad illud, ac sine labore perveniri potest, summum bonum non est. Quid enim nos cruciemus, quid conficiamus, enitendo diebus et noctibus? quandoquidem tam in promp-

tu id, quod quærimus jacet, ut illud quilibet sine ulla contentione animi comprehendat. Sed si commune quoque ac mediocre quodlibet bonum non nisi labore assequimur quoniam bonorum natura in arduo posita est, malorum in præcipiti, summo igitur labore summum bonum assequi necesse est. Quod si verissimum est, ergo altera virtute opus est, ut perveniamus ad eam virtutem, quæ dicitur summum bonum; quod est incongruens, et absurdum, ut virtus per seipsam perveniat ad seipsam. Si non potest ad ullum bonum nisi per laborem perveniri, apparet virtutem esse, per quam perveniatur; quoniam in suscipiendis perferendisque laboribus, vis officiumque virtutis est.

Ergo summum bonum non potest esse id, per quod necesse est ad aliud perveniri. Sed illi, cum ignorarent quid efficeret virtus, aut quo tenderet honestius autem nihil reperirent, substiterunt in ipsius virtutis nomine, quam nullo proposito emolumento, appetendam esse dixerunt, et bonum sibi constituerunt, quod bono indigeret. Aristoteles ab iis non longe recessit, qui virtutem cum honestate summum bonum putavit: quasi possit ulla esse virtus inhonesta, ac non, si quid habuerit turpitudinis, virtus esse desinat. Sed vidit fieri posse, ut de virtute pravo judicio male sentiatur; et ideo existimationi hominum serviendum putavit, quod qui facit, a recto, bonoque discedit, quia non est in nostra potestate, ut virtus pro suis meritis honestetur. Nam quid est honestas, nisi honor perpetuus ad aliquem secundo populi rumore delatus? Quid ergo fiet, si errore ac pravitate hominum, mala existimatio subsequatur? abjiciemusne virtutem, quia flagitiosa et turpis ab insipientibus judicetur? Quæ quoniam invidia premi, ac vexari potest, ut si ipsa proprium ac perpetuum bonum, nullo extrin-

secus adjumento indigere debet, quin suis per se viribus nitatur, et constet. Itaque nec ullum ei ab homine bonum sperandum est, nec ullum malum recusandum.

CAPUT IX.

De Summo bono, et de cultu veri Dei; atque Anaxagoræ refutatio.

Venio nunc ad veræ sapientiæ summum bonum, cujus natura hoc modo determinanda est: Primum, ut solius hominis sit, nec cadat in ullum aliud animal: Deinde, ut solius animi nec communicari possit cum corpore: Postremo, ut non possit cuiquam sine scientia et virtute contingere. Quæ circumscriptio illas omnes sententias excludit, ac solvit; eorum enim quæ dixerunt, nihil tale est. Dicam nunc, quid sit: ut doceam (quod institui) philosophos omnes cæcos atque insipientes fuisse, qui, quod esset homini summum bonum constitutum, nec videre, nec intelligere, nec suspicari aliquando potuerunt. Anaxagoras, cum ab eo quæreretur, cujus rei causa natus esset, respondit, *Cæli ac Solis videndi*. Hanc vocem admirantur omnes, ac philosopho dignam judicant. At ego hunc puto non invenientem quid responderet, effudisse hoc passim, ne taceret. Quod quidem secum, si sapiens fuisset, commentatum et meditatum habere debuit: quia si quis rationem sui nesciat, nec homo sit quidem. Sed putemus non ex tempore dictum illud effusum. Videamus, in tribus verbis quot et quanta peccaverit. Primum, quod omne hominis officium in solis oculis posuit, nihil ad mentem referens, sed ad corpus omnia. Quid si cæcus

fuerit, officiumne hominis amittet, quod fieri sine occasu animæ non potest? Quid cæteræ corporis partes? num carebunt suis quæque muneribus? Quid, quod plus est in auribus, quam in oculis situm; quoniam et doctrina, et sapientia percipi auribus solis potest, oculis solis non potest. Cœli ac Solis videndi causa natus es? Quis te in hoc spectaculum induxit? aut quid cœlo rerumque naturæ visio tua confert? Nimirum, ut hoc immensum et admirabile opus laudes. Confitere ergo rerum omnium esse constitutorem Deum, qui te in hunc mundum, quasi testem laudatoremque tanti sui operis induxit. Magnum esse credis, videre Cœlum ac Solem: cur ergo gratias non agis ei, qui hujus beneficii auctor est? cur non ipsius virtutem, providentiam, potestatem metiris animo, cujus opera miraris? Etenim nenesse est, ut multo mirabilior sit, qui mirabilia perfecit. Si te quispiam vocasset ad cœnam, in eaque optime acceptus esses, num sanus viderere, si pluris faceres ipsam voluptatem, quam voluptatis auctorem? Adeo philosophi ad corpus omnia referunt, nihil prorsus ad mentem; nec vident amplius, quam quod sub oculos venit. Atqui remotis omnibus officiis corporis, in sola mente ponenda est hominis ratio. Non ergo ideo nascimur, ut ea, quæ sunt facta, videamus, sed ut ipsum factorem rerum omnium contemplemur, id est, mente cernamus. Quare si quis hominem, qui vere sapiat, interroget, cujus rei gratia natus sit, respondebit intrepidus ac paratus, colendi se Dei gratia natum, qui nos ideo generavit, ut ei serviamus. Servire autem Deo, nihil aliud est, quam bonis operibus tueri et conservare justitiam. Sed ille, ut homo divinarum rerum imperitus, rem maximam redegit ad minimum, duo sola deligendo, quæ sibi diceret intuenda. Quod si natum se esse dixisset,

ut mundum intueretur, quanquam omnia comprehenderet, ac majori uteretur sono, tamen non implesset hominis officium : quia quanto pluris est anima, quam corpus, tanto pluris est Deus, quam mundus, quia mundum Deus fecit, et regit. Non ergo mundus oculis, quia utrumque est corpus, sed Deus animo contemplandus est : quia Deus, ut est ipse immortalis, sic animum voluit esse sempiternum. Dei autem contemplatio est, venerari et colere communem parentem generis humani. Quod si a philosophis abfuit, projectique in terram fuerunt divina ignorando, existimandus est Anaxagoras, ad quæ videnda natum se esse dixit, nec Cœlum vidisse, nec Solem. Expedita est igitur hominis ratio, si sapiat : cujus propria est humanitas. Nam ipsa humanitas quid est, nisi justitia? quid est justitia, nisi pietas? pietas autem nihil aliud est, quam Dei parentis agnitio.

CAPUT X.

Proprium hominis est Deum cognoscere et colere.

Summum igitur hominis bonum in sola religione est; nam cætera, etiam quæ putantur esse homini propria, in cæteris quoque animalibus reperiuntur. Cum enim suas voces propriis inter se notis discernunt atque dignoscunt, colloqui videntur; ridendi quoque ratio apparet in his aliqua, cum demulsis auribus, contractoque rictu, et oculis in lasciviam resolutis, aut homini alludunt, aut suis quisque conjugibus ac fœtibus propriis. Nonne aliquid amori mutuo et indulgentiæ simile impartiunt? Jam illa quæ sibi prospiciunt in futurum, et cibos reponunt, ha-

bent utique providentiam. Rationis quoque signa in multis deprehenduntur. Nam quando utilia sibi appetunt, mala cavent, pericula vitant, latibula sibi parant in plures exitus dispatentia, profecto aliquid intelligunt. Potest aliquis negare illis inesse rationem, cum hominem ipsum sæpe deludant? Nam quibus generandi mellis officium est, cum assignatas incolunt sedes, castra muniunt, domicilia inenarrabili arte componunt, regi suo serviunt; nescio an non in his perfecta sit prudentia. Incertum est igitur, utrumne illa, quæ homini tribuuntur, communia sint cum aliis viventibus: religionis certe sunt expertia. Equidem sic arbitror, universis animalibus datam esse rationem, (15) sed mutis tantummodo ad vitam tuendam, homini etiam ad propagandam. Et quia in homine ipsa ratio perfecta est, sapientia nominatur: quæ in hoc eximium facit hominem, quod soli datum est intelligere divina. Qua de re Ciceronis vera est sententia. « Ex tot, inquit, generibus nullum est animal præter » hominem, quod habeat notitiam aliquam Dei; ipsisque » in hominibus nulla gens est, neque tam immansueta, » neque tam fera, quæ non, etiamsi ignoret qualem » Deum haberi deceat, tamen habendum sciat. » Ex quo efficitur, ut is agnoscat Deum, qui, unde ortus sit, quasi recordetur. Qui ergo philosophi volunt animos omni metu liberare, tollunt etiam Religionem, et orbant hominem suo proprio ac singulari bono, quod est a recte vivendo, atque ab omni humanitate disjunctum: quia Deus, ut cuncta viventia subjecit homini, sic ipsum hominem sibi. Nam quid est, cur iidem ipsi disputent, eo dirigendam esse mentem, quo vultus erectus est? Si enim nobis in cœlum spectandum est, ad nihil aliud utique, quam ob religionem. Si Religio tollitur, nulla nobis ratio cum cœlo est. Itaque aut eo est spectandum, aut in

terram procumbendum. In terram procumbere ne, si velimus, quidem possumus, quorum status rectus est. In cœlum igitur spectandum est, quo natura corporis provocat. Quod si constat esse faciendum, aut ideo est faciendum, ut Religioni serviamus, aut ideo, ut rationem rerum cœlestium cognoscamus. Sed rationem rerum cœlestium cognoscere nullo modo possumus : quia nihil ejusmodi potest cogitando inveniri, sicut supra docui. Religioni ergo serviendum est, quam qui non suscipit, ipse se prosternit in terram, et vitam pecudum secutus, humanitate se abdicat. Sapientiores ergo imperiti, qui etiam si errant in religione deligenda, tamen naturæ, suæ conditionisque meminerunt.

CAPUT XI.

De Religione, Sapientia, ac summo bono.

Constat igitur totius humani generis consensu, Religionem suscipi oportere : sed quomodo in ea erretur, explicandum est. Naturam hominis hanc Deus esse voluit, ut duarum rerum cupidus et appetens esset, Religionis, et sapientiæ. Sed homines ideo falluntur, quod aut Religionem suscipiunt, omissa sapientia, aut sapientiæ soli student, omissa Religione, cum alterum sine altero esse non possit verum. Cadunt ergo ad multiplices Religiones, sed ideo falsas, quia sapientiam reliquerunt, quæ illos docere poterat, deos multos esse non posse : aut student sapientiæ, sed ideo falsæ, quia Religionem summi Dei omiserunt, qui eos ad veri scientiam potuit erudire. Sic

homines, qui alterutrum suscipiunt, viam deviam, maximisque erroribus plenam sequuntur, quoniam in his duobus inseparabiliter connexis, et officium hominis, et veritas omnis inclusa est. Miror itaque nullum omnino philosophorum extitisse, qui sedem, ac domicilium snmmi boni reperiret. Potuerunt enim sic quærere. Quodcumque est summum bonum, necesse est omnibus esse propositum. Voluptas est, quæ appetitur a cunctis : sed hæc et communis est cum belluis, et honesti vim non habet, et satietatem affert, et nimia nocet, et processu minuitur ætatis, et multis non contingit; nam qui opibus carent, quorum major est numerus, etiam voluptate careant necesse est. Non est igitur summum bonum, sed ne bonum quidem voluptas. Quid divitiæ? Multo magis. Nam et paucioribus, et plerumque casu, et inertibus sæpe, et nonnunquam scelere contingunt, et optantur ab iis, qui eas jam tenent. Quid regnum ipsum? Ne id quidem. Non enim cuncti homines regnare possunt; et necesse est universos summi boni capaces esse.

Quæramus igitur aliquid, quod propositum sit omnibus. Num virtus? Negarı non potest, quin et bonum sit, et omnium certe bonum. Sed si beata esse non potest, quia vis et natura ejus in malorum perferentia posita est, non est profecto summum bonum. Quæramus aliud. At nihil virtute pulchrius, nihil sapiente dignius inveniri potest. Si enim vitia ob turpitudinem fugienda sunt, virtus igitur appetenda est ob decorem. Quid ergo? Potest ne fieri, ut quod bonum, quod honestum esse constat, mercede ac præmio careat, sitque tam sterile, ut nihil ex se commodi pariat? Labor ille magnus, et difficultas, et eluctatio adversus mala, quibus hæc vita plena est, aliquid magni boni pariat necesse est. Id vero quid esse dicemus? num voluptatem? at nihil turpe ex honesto

nasci potest. Num divitias? num potestates? At ea quidem fragilia sunt, et caduca. Num gloriam? num honorem? num memoriam nominis? At hæc omnia non sunt in ipsa virtute, sed in aliorum existimatione atque arbitrio posita. Nam sæpe virtus et invisa est, et malo afficitur. Debet autem id bonum, quod ex ea nascitur, ita cohærere, ut divelli atque abstrahi nequeat; nec aliter summum bonum videri potest, quam si et proprium sit virtutis, et tale, ut neque adjici quidquam, nec detrahi possit. Quid, quod in his omnibus contemnendis virtutis officia consistunt. Nam voluptates, opes, potentias, honores, eaque omnia, quæ pro bonis habentur, non concupiscere, non appetere, non amare, quod cæteri faciunt victi cupiditate, id est profecto virtutis. Aliud ergo sublimius atque præclarius efficit; nec frustra his præsentibus bonis reluctatur, nisi quod majora, et veriora desiderat: non desperemus inveniri posse, modo verset se cogitatio in omnia. Neque enim levia, aut ludicra petuntur præmia.

CAPUT XII.

De duplici pugna corporis et animæ; atque de appetenda virtute propter vitam æternam.

Sed quæritur quid sit, propter quod nascimur; quid efficiat virtus, possumus sic investigare. Duo sunt, ex quibus homo constat, animus, et corpus. Multa sunt propria animi, multa propria corporis, multa utrique communia, sicut est ipsa virtus: quæ quoties ad corpus refertur, discernendi gratia fortitudo nominatur. Quo-

niam igitur utrique subjacet fortitudo, utrique proposita dimicatio est, et utrique ex dimicatione victoria: corpus, quia solidum est et comprehensibile, cum solidis et comprehensibilibus confligat necesse est; animus autem, quia tenuis, et invisibilis est, cum iis congreditur hostibus, qui videri tangique non possunt. Qui sunt autem hostes animi, nisi cupiditates, vitia, peccata? quæ si vicerit virtus, ac fugaverit, immaculatus erit animus, ac purus. Unde ergo colligi potest, quid efficiat animi fortitudo? Nimirum ex conjuncto, et pari, hoc est ex corporis fortitudine, quod cum in aliquam congressionem certamenque venerit, quid aliud ex victoria, quam vitam petit? Sive enim cum homine, sive cum bestia dimices, pro salute certatur. Ergo ut corpus vincendo id assequitur, ut non intereat: sic etiam animus, ut permaneat; et sicut corpus ab hostibus suis victum, morte mulctatur: ita superatus a vitiis animus moriatur necesse est. Quid ergo intererit inter animi corporisque dimicationem, nisi quod corpus temporalem vitam expetit, animus sempiternam? Si ergo virtus per seipsam beata non est, quoniam in perferendis (ut dixi) malis tota vis ejus est; si omnia, quæ pro bonis concupiscuntur, negligit; si summus ejus gradus ad mortem patet, quandoquidem vitam, quæ optatur a cæteris, sæpe respuit, mortemque, quam cæteri timent, fortiter suscipit; si necesse est ut aliquid ex se magni boni pariat, quia sustentati et superati usque ad mortem labores sine præmio esse non possunt; si nullum præmium, quod ea dignum sit, in terra reperitur, quandoquidem cuncta, quæ fragilia sunt et caduca, spernit: quid aliud restat, nisi ut cœleste aliquid efficiat, quia terrena universa contemnit, et ad altiora nitatur, quia humilia despicit? Id vero nihil aliud potest esse, quam immortalitas.

Merito ergo philosophorum non obscurus Euclides, qui fuit conditor Megaricorum disciplinæ, dissentiens a cæteris, id esse summum bonum dixit, quod simile sit, et idem semper. Intellexit profecto, quæ sit natura summi boni, licet id non explicaverit quid sit : id est autem immortalitas, nec aliud omnino quidquam; quia sola nec imminui, nec augeri, nec immutari potest. Seneca quoque imprudens incidit, ut fateretur, nullum esse aliud virtutis præmium, quam immortalitatem. Laudans enim virtutem in eo libro, quem de immatura morte conscripsit : « Una, inquit, res est virtus, quæ » nos immortalitate donare possit, et pares diis facere. » Sed et Stoici, quos secutus est, negant sine virtute effici quemquam beatum posse. Ergo virtutis præmium beata vita est, si virtus (ut recte dictum est) beatam vitam facit. Non est igitur (ut aiunt) propter seipsam virtus expetenda, sed propter vitam beatam, quæ virtutem necessario sequitur. Quod argumentum docere eos potuit, quod esset summum bonum. Hæc autem vita præsens et corporalis beata esse non potest, quia malis est subjecta per corpus. Epicurus Deum beatum et incorruptum vocat, quia sempiternus est. Beatitudo enim perfecta esse debet, ut nihil sit, quod eam vexare, ac imminuere, aut immutare possit. Nec aliter quidquam existimari beatum potest, nisi fuerit incorruptum. Incorruptum autem nihil est, nisi quod est immortale. Sola ergo immortalitas beata est, quia corrumpi ac dissolvi non potest. Quod si cadit in hominem virtus, quod negare nullus potest, cadit et beatitudo. Non potest enim fieri, ut sit miser, qui virtute est præditus. Si cadit beatitudo ergo et immortalitas cadit in hominem, quæ beata est.

Summum igitur bonum sola immortalitas invenitur,

quæ nec aliud animal, nec corpus attingit, nec potest cuiquam sine scientiæ virtute, id est, sine Dei cognitione ac justitia provenire. Cujus appetitio quam vera, quam recta sit, ipsa vitæ hujusce cupiditas indicat : quæ licet sit temporalis, et labore plenissima, expetitur tamen ab omnibus, et optatur; hanc enim tam senes quam pueri, tam reges quam infimi, tam denique sapientes quam stulti cupiunt. Tanti est (ut Anaxagoræ visum est) contemplatio cœli, ac lucis ipsius, ut quascumque miserias libeat sustinere. Cum igitur laboriosa hæc, et brevis vita, non tantum hominum, sed etiam cæterorum animantium consensu, magnum bonum esse ducatur : manifestum est eamdem summum ac perfectum fieri bonum, si et fine careat, et omni malo. Denique nemo unquam extitisset, qui hanc ipsam brevem contemneret, aut subiret mortem, nisi spe vitæ longioris. Nam illi, qui pro salute civium voluntariæ se neci obtulerunt, sicut Thebis Menœceus, Athenis Codrus, Romæ Curtius, et Mures duo, nunquam mortem vitæ commodis prætulissent, nisi se immortalitatem opinione civium consequi putavissent : qui tametsi nescierunt immortalitatis viam, res tamen eos non fefellit. Si enim virtus divitias et opes ideo contemnit, quia fragiles sunt, voluptates ideo, quia breves; ergo et vitam fragilem brevemque ideo contemnit, ut solidam et perpetuam consequatur. Ipsa ergo cogitatio per ordinem gradiens, et universa considerans, perducit nos ad eximium illud et singulare, cujus causa nascimur, bonum. Quod si fecissent philosophi, si non, quod semel apprehenderant, tueri pertinaciter maluissent, profecto pervenissent ad verum hoc, ut ostendi modo. Quod si non fuit eorum, qui cœlestes animas una cum corporibus extinguunt, illi tamen, qui de immortalitate disputant animi, intel-

ligere debuerunt, ideo propositam nobis esse virtutem, ut perdomitis libidinibus, rerumque terrestrium cupiditate superata, puræ ac victrices animæ ad Deum, id est ad originem suam revertantur. Idcirco enim soli animantium ad aspectum cœli erecti sumus, ut summum bonum nostrum in summo esse credamus. Ideo Religionem soli capimus, ut ex hoc sciamus, humanum spiritum non esse mortalem, quod Deum, qui est immortalis, et desiderat, et agnoscit.

Igitur ex omnibus philosophis, qui aut pro summo bono scientiam, aut virtutem sunt amplexi, tenuerunt quidem viam veritatis, sed non pervenerunt ad summum. Hæc enim duo sunt, quæ simul efficiant illud, quod quæritur. Scientia id præstat, ut quomodo, et quo perveniendum sit, noverimus; virtus, ut perveniamus. Alterum sine altero nihil valet, ex scientia enim virtus, ex virtute summum bonum nascitur. Beata igitur vita, quam philosophi quæsierunt semper, et quærunt, sive in cultu deorum, sive in philosophia nulla est; et ideo ab his non potuit reperiri, quia summum bonum non in summo quæsierunt, sed in imo. Summum autem quid est, nisi cœlum, et Deus, unde animus oritur? Imum quid est, nisi terra, unde corpus est? Itaque licet quidam philosophi summum bonum non corpori, sed animo dederint : tamen, quoniam illud ad hanc vitam retulerunt, quæ cum corpore terminatur, ad corpus revoluti sunt, cujus est hoc omne tempus, quod transigitur in terra. Quare non immerito summum bonum non comprehenderunt; quia quidquid ad corpus spectat, et immortalitatis est expers, imum sit necesse est. Non cadit ergo in hominem beatitudo illo modo, quo philosophi putaverunt : sed ita cadit, non ut tunc beatus sit cum vivit in corpore, quod utique, ut dissolvatur, necesse est corrumpi;

sed tunc, cum anima societate corporis liberata, in solo spiritu vivit. Hoc uno beati esse in hac vita possumus, si minime beati esse videamur; si fugientes illecebras voluptatum, solique virtuti servientes, in omnibus laboribus miseriisque vivamus, quæ sunt exercitia, et corroboramenta virtutis; si denique asperam illam viam difficilemque teneamus, quæ nobis ad beatitudinem patefacta est. Summum igitur bonum, quod beatos facit, non potest esse, nisi in ea Religione, atque doctrina, cui spes immortalitatis adjuncta est.

CAPUT XIII.

De animæ immortalitate, deque Sapientia, Philosophia et Eloquentia.

Res exigere videtur hoc loco, ut quoniam docuimus immortalitatem esse summum bonum, id ipsum immortalem esse animam comprobemus. Qua de re ingens inter philosophos disceptatio est, nec quidquam tamen explicare, aut probare potuerunt ii, qui verum de anima sentiebant; expertes enim hujus divinæ eruditionis, nec argumenta vera, quibus vincerent, attulerunt, nec testimonia, quibus probarent. Sed opportunius hanc quæstionem tractabimus in ultimo libro, cum de vita beata nobis erit disserendum. Superest pars illa philosophiæ tertia, quam vocant λογικὴν, in qua tota dialectica, et omnis loquendi ratio continetur. Hanc divina eruditio non desiderat: quia non in lingua, sed in corde sapientia est; nec interest, quali utare sermone: res enim, non verba quæruntur. Et nos non de grammatico, aut ora-

tore, quorum scientia est, quomodo loqui deceat, sed de sapiente disserimus, cujus doctrina est, quomodo vivere oporteat. Quod si neque physica illa ratio necessaria est, neque hæc logica, quia beatum facere non possunt : restat ut in sola ethica totius philosophiæ vis contineatur, ad quam se abjectis omnibus Socrates contulisse dicitur. In qua etiam parte quoniam philosophos errasse docui, qui summum bonum, cujus capiendi gratia generati sumus, non comprehenderunt; apparet, falsam et inanem esse omnem philosophiam, quia nec instruit ad justitiæ munera, nec officium hominis rationemque confirmat. Sciant igitur errare se, qui philosophiam putant esse sapientiam: non trahantur auctoritate cujusquam; sed veritati potius faveant, et accedant. Nullus hic temeritati locus est : in æternum stultitiæ pœna subeunda est, si aut persona inanis, aut opinio falsa deceperit. Homo autem, qualiscumque est, si sibi credit, hoc est si homini credit (ut non dicam stultus, qui suum non videat errorem) certe arrogans est, qui sibi audeat vindicare, quod humana conditio non recipit.

Ille ipse Romanæ linguæ summus auctor quantum fallatur, licet ex illa sententia pervidere : qui cum in libris Officiorum philosophiam nihil aliud esse dixisset, quam studium sapientiæ, ipsam autem sapientiam, rerum divinarum et humanarum scientiam, tum adjecit : « cujus studium qui vituperat, haud sane intelligo quid-» nam sit, quod laudandum putet. Nam si oblectatio » quæritur animi, requiesque curarum : quæ conferri » cum eorum studiis potest, qui semper aliquid inqui-» runt, quod spectet, et valeat ad bene beateque vi-» vendum? Sive ratio constantiæ virtutisque ducitur, » aut hæc ars est, aut nulla omnino, per quam eas

» assequamur. Nullam dicere maximarum rerum ar-
» tem esse, cum minimarum sine arte nulla sit, homi-
» num est parum considerate loquentium, atque in
» maximis rebus errantium. Si autem est aliqua dis-
» ciplina virtutis, ubi ea quæretur, cum ab isto ge-
» nere discendi discesseris? » Equidem tametsi operam dederim, ut quantulamcumque dicendi assequerer facultatem propter studium docendi, tamen eloquens nunquam fui; quippe qui forum ne attigerim quidem : sed necesse est, ipsa me faciat causæ bonitas eloquentem; ad quam diserte copioseque defendendam, scientia divinitatis, et ipsa veritas sufficit. Vellem igitur Ciceronem paulisper ab inferis surgere, ut vir eloquentissimus ab homunculo non diserto doceretur : Primum quidnam sit, quod laudandum putet, qui vituperat id studium, quod vocatur philosophia : Deinde neque illam esse artem, qua virtus et justitia discatur, nec aliam ullam, sicut putavit : Postremo quoniam est virtutis disciplina, ubi quærenda sit, cum ab illo discendi genere discesseris : quod ille non audiendi discendique gratia quærebat. A quo enim posset audire, cum sciret id nemo? Sed ut in causis facere solebat, interrogatione voluit urgere, ad confessionemque perducere; tanquam confideret, responderi prorsus nihil posse, quominus philosophia esset magistra virtutis. Quod quidem in Tusculanis disputationibus aperte professus est, ad eam ipsam conversa oratione, tanquam se declamatorio dicendi genere jactaret. « O vitæ philosophia dux, inquit; o virtutis indagatrix,
» expultrixque vitiorum : quid non modo nos, sed om-
» nino vita hominum sine te esse potuisset? Tu in-
» ventrix legum, tu magistra morum ac disciplinæ
» fuisti. » Quasi vero aliquid per se ipsa sentiret, ac non potius ille laudandus esset, qui eam tribuit. Potuit eo-

dem modo gratias agere cibo, et potui, quia sine his rebus vita constare non possit; in quibus ut sensus, ita beneficii nihil est. Atqui ut illa corporis alimenta sunt, sic animæ, sapientia.

CAPUT XIV.

Quod Lucretius et alii erraverunt, ac ipse Cicero, in statuenda sapientiæ origine.

Rectius itaque Lucretius, cum eum laudat, qui sapientiam primus invenit : sed hoc inepte, quod ab homine inventam putavit. Quasi vero illam alicubi jacentem homo ille, quem laudabat, invenerit, tanquam tibias ad fontem, ut poëtæ aiunt. Quod si repertorem sapientiæ, ut Deum, laudavit; ita enim dicit :

Nemo (ut opinor) erit mortali corpore cretus.
Nam si, ut ipsa petit majestas cognita rerum,
Dicendum est, Deus ille fuit, Deus, inclyte Memmi :

tamen non erat sic laudandus Deus, quod sapientiam invenerit, sed quod hominem fecerit, qui posset capere sapientiam. Minuit enim laudem, qui partem laudat ex toto. Sed ille, ut hominem, laudavit, qui tamen ob id ipsum deberet pro Deo haberi, quod sapere invenerit. Nam sic ait :

Nonne decebit,
Hunc hominem numero divum dignarier esse ?

Unde apparet, aut Pythagoram voluisse laudare, qui se primus (ut dixi) philosophum nominavit; aut Milesium Thalem, qui de rerum natura primus traditur disputasse.

Ita dum hominem quærit extollere, rem ipsam depressit. Non est enim magna, si ab homine potuit inveniri. Verum potest, ut poëtæ, dari venia. At ille idem perfectus orator, idem summus philosophus, et Græcos reprehendit, quorum levitatem semper accusat, et tamen sequitur; ipsam sapientiam, quam alias donum, alias inventum deorum vocat, poëtice figuratam laudat in faciem. Graviter etiam queritur extitisse aliquos, qui eam vituperarent. « Quisquamne, inquit, vituperare » vitæ parentem, et hoc parricidio se inquinare audeat, » et tam impie ingratus esse? »

Nos ergo, Marce Tulli, parricidæ sumus, et insuendi te judice in culeum, qui philosophiam negamus parentem esse vitæ? An tu, qui adversus Deum tam impie ingratus es (non hunc cujus effigiem veneraris in Capitolio sedentem, sed illum qui mundum fecit, hominemque generavit, qui sapientiam quoque ipsam inter cœlestia sua beneficia largitus est) magistram tu virtutis, aut parentem vitæ vocas, ad quam si quis accesserit, multo sit incertior necesse est, quam prius fuerit? Cujus enim virtutis? quæ ipsa, ubi sita sit, adhuc philosophi non expediunt. Cujus vitæ, cum ipsi doctores ante fuerint senectute ac morte confecti, quam constituerint quomodo vivi deceat. Cujus veritatis indagatricem profiteri potes? qui sæpe testaris, cum tanta multitudo fuerit philosophorum, sapientem tamen extitisse adhuc neminem. Quid ergo te magistra illa vitæ docuit? An ut potentissimum Consulem maledictis incesseres, eumque hostem patriæ venenatis orationibus faceres? Sed omittamus illa, quæ possunt excusari fortunæ nomine. Studuisti nempe philosophiæ, et quidem sic, ut nullus unquam diligentius; quippe qui omnes cognoveris disciplinas, sicut ipse gloriari soles, eamque ipsam Latinis litteris

illustraveris, imitatoremque te Platonis ostenderis. Cedo igitur quid didiceris, aut in qua secta veritatem deprehenderis. In Academia scilicet, quam secutus es, quam probasti. At hæc nihil docet, nisi ut scias, te nihil scire. Tui ergo te libri arguunt, quam nihil a philosophia disci possit ad vitam. Hæc tua verba sunt : Mihi autem non modo ad sapientiam cæci videmur, sed ad ea ipsa, quæ aliqua ex parte cerni videantur, hebetes, et obtusi. Si ergo philosophia est magistra vitæ, cur tibi ipse cæcus, et hebes, et obtusus videbare, quem oportuit, illa docente, et sentire, et sapere, et in clarissima luce versari? At quam confessus fueris philosophiæ veritatem, docent ad filium composita præcepta, quibus mones philosophiæ quidem præcepta noscenda, vivendum autem esse civiliter.

Quid tam repugnans dici potest? Si noscenda sunt præcepta philosophiæ, ideo utique noscenda sunt ut recte sapienterque vivamus. Vel, si civiliter vivendum est, non est igitur philosophia sapientia; siquidem melius est civiliter, quam philosophice vivere. Nam si sapientia est, quæ dicitur philosophia, stulte profecto vivit, qui non secundum philosophiam vivit. Si autem non stulte vivit, qui civiliter vivit, sequitur ut stulte vivat, qui philosophice vivit. Tuo itaque judicio philosophia stultitiæ, inanitatisque damnata est. Idem in Consolatione, id est, in opere non joculari, hanc de philosophia sententiam tulisti : « Sed nescio quis nos te» neat error, aut miserabilis ignoratio veri. » Ubi est ergo philosophiæ magisterium? aut quid te docuit illa vitæ parens, si verum miserabiliter ignoras? Quod si hæc erroris ignorationisque confessio pene invito tibi ab intimo pectore expressa est, cur non tibi verum fateris aliquando, philosophiam, quam tu nihil docentem in

cœlum laudibus extulisti, magistram virtutis esse non posse?

CAPUT XV.

Senecæ error in Philosophia, et quomodo Philosophorum oratio cum eorum vita pugnet.

Eodem ductus errore Seneca (quis enim veram viam teneret, errante Cicerone?) « Philosophia, inquit, nihil » aliud est, quam recta ratio vivendi, vel honeste vi» vendi scientia, vel ars rectæ vitæ agendæ. Non errabi» mus, si dixerimus, philosophiam esse legem bene ho» nesteque vivendi. Et qui dixerit illam regulam vitæ, » suum illi reddidit. » Hic plane non respexit ad commune philosophiæ nomen, quæ cum sit in plures sectas disciplinasque diffusa, nihilque habeat certi, nihil denique, de quo universi una mente ac voce consentiant, quid potest esse tam falsum, quam regulam vitæ philosophiam nominari, in qua diversitas præceptorum rectum iter impediet, et turbet? aut legem bene vivendi, cujus capita longe dissonant? aut scientiam vitæ agendæ, in qua nihil aliud efficitur, contraria sæpe dicendo, quam ut nemo quidquam sciat? Quæro enim, utrumne Academiam philosophiam putet esse, an non? Negaturum non arbitror: quod si est, nihil ergo illorum cadit in philosophiam, quæ omnia reddit incerta, legem abrogat, artem nullam putat, rationem subvertit, regulam depravat, scientiam funditus tollit. Falsa igitur illa omnia, quia in rem semper incertam et adhuc nihil explicantem cadere non possunt. Nulla itaque ratio, vel scientia, vel lex bene

vivendi, nisi in hac unica, et vera, et cœlesti sapientia constituta est, quæ philosophis fuerat ignota. Nam illa terrena, quoniam falsa est, fit varia, et multiplex, sibique tota contraria est. Et sicut unus est hujus mundi constitutor et rector Deus, una veritas : ita unam esse ac simplicem sapientiam necesse est, quia quidquid est verum, ac bonum, id perfectum esse non potest, nisi fuerit singulare. Quod si philosophia vitam posset instruere, nulli alii nisi philosophi essent boni, et qui eam non didicissent, essent omnes semper mali. Cum vero innumerabiles existant, et semper extiterint, qui sint, aut fuerint sine ulla doctrina boni, ex philosophis autem perraro fuerit, qui aliquid in vita fecerit laude dignum, quis est tandem, qui non videat, eos homines virtutis, qua ipsi egent, non esse doctores? Nam si quis in mores eorum diligenter inquirat, inveniet iracundos, cupidos, libidinosos, arrogantes, protervos, et sub obtentu sapientiæ sua vitia celantes, domi facientes ea, quæ in scholis arguissent.

Fortasse mentior accusandi gratia. Nonne id ipsum Tullius et fatetur, et queritur? « Quotus quisque, inquit, » philosophorum invenitur, qui sit ita moratus, ita ani- » mo et vita constitutus, ut ratio postulat? qui discipli- » nam veram, non ostentationem scientiæ, sed legem » vitæ putet? qui obtemperet ipse sibi, et decretis pa- » reat suis? Videre licet alios tanta levitate et jactatione, » ut his fuerit non didicisse melius : alios pecuniæ cupi- » dos, alios gloriæ; multos libidinum servos, ut cum eo- » rum vita mirabiliter pugnet oratio. » Nepos quoque Cornelius ad eumdem Ciceronem ita scribit : « Tantum » abest, ut ego magistram esse putem vitæ philosophiam, » beatæque vitæ perfectricem, ut nullis magis existimem » opus esse magistris vivendi, quam plerisque, qui in ea

» disputanda versantur. Video enim magnam partem eo-
» rum, qui in schola de pudore et continentia præci-
» piant argutissime, eosdem in omnium libidinum cupi-
» ditatibus vivere. » Item Seneca in Exhortationibus :
« Plerique, inquit, philosophorum tales sunt, diserti in
» convitium suum, quos si audias in avaritiam, in libi-
» dinem, in ambitionem perorantes, indicium sui pro-
» fessos putes, adeo redundant ad ipsos maledicta in pu-
» blicum missa; quos non aliter intueri decet, quam
» medicos, quorum tituli remedia habent, pyxides ve-
» nena. Quosdam vero nec pudor vitiorum tenet : sed
» patrocinia turpitudini suæ fingunt, ut etiam honeste
» peccare videantur. Faciet sapiens (inquit idem Seneca)
» etiam quæ non probabit, ut etiam ad majora transi-
» tum inveniat : nec relinquet bonos mores, sed tempori
» aptabit; et quibus alii utuntur in gloriam, aut volup-
» tatem, utetur agendæ rei causa. Deinde paulo post :
» Omnia, quæ luxuriosi faciunt, quæque imperiti, fa-
» ciet et sapiens, sed non eodem modo, eodemque pro-
» posito. Atqui nihil interest quo animo facias, quod
» fecisse vitiosum est : quia facta cernuntur, animus
» non videtur. »

Aristippo Cyrenaicorum magistro cum Laide nobili scorto fuit consuetudo, quod flagitium gravis ille philosophiæ doctor sic defendebat, ut diceret, multum inter se et cæteros Laidis amatores interesse, quod ipse haberet Laidem, alii vero a Laide haberentur. O præclara et imitanda bonis sapientia! Huic vero liberos in disciplinam dares, ut discerent habere meretricem? Aliquid inter se ac perditos interesse dicebat; scilicet quod illi bona sua perderent, ipse gratis luxuriaretur. In quo plane sapientior meretrix fuit, quæ philosophum habuit pro lenone, ut ad se omnis juventus, doctoris exemplo et auctoritate

corrupta, sine ullo pudore concurreret. Quid ergo interfuit, quo animo philosophus ad meretricem famosissimam commearet, cum eum populus et rivales sui viderent omnibus perditis nequiorem? Nec satis fut ita vivere : sed docere etiam libidines cœpit, ac mores suos de lupanari ad scholam transtulit, disserens voluptatem corporis esse summum bonum. Quæ doctrina execrabilis et pudenda, non in corde philosophi, sed in sinu meretricis est nata.

Nam quid ego de Cynicis loquar? quibus in propatulo coire cum conjugibus mos fuit. Quid mirum, si a canibus, quorum vitam imitantur, etiam vocabulum nomenque traxerunt? Nullum igitur in hac disciplina magisterium virtutis est, cum etiam illi, qui honestiora præcipiunt, aut non faciant ipsi quæ suadent, aut si faciunt (quod raro accidit) non disciplina eos ad rectum, sed natura perducat, quæ sæpius etiam indoctos impellit ad laudem.

CAPUT XVI

Quod recte docentes Philosophi male vivant, teste Cicerone; unde non tam Philosophiæ, quam sapientiæ studendum est.

Verum cum se perpetuæ desidiæ tradant, nullamque virtutem capessant, et omnem suam vitam nihil aliud quam in eloquendo peragant, quid aliud quam inertes putari debent? Sapientia enim, nisi in aliquo actu fuerit quo vim suam exerceat, inanis et falsa est; recteque Tullius civiles viros, qui Rempublicam gubernent, qui urbes, aut novas constituant, aut constitutas æquitate tueantur, qui salutem libertatemque civium vel bo-

nis legibus, vel salubribus consiliis, vel judiciis gravibus conservent, philosophiæ doctoribus præfert. Bonos enim facere oportet potius, quam inclusos in angulis facienda præcipere, quæ ne ipsi quidem faciunt, qui loquuntur; et quoniam se a veris actibus removerunt, apparet eos exercendæ linguæ causa, vel advocandi gratia, artem ipsam philosophiæ reperisse. Qui autem docent tantum, nec faciunt, ipsi præceptis suis detrahunt pondus; quis enim obtemperet, cum ipsi præceptores doceant non obtemperare? Bonum est autem recta et honesta præcipere: sed nisi et facias, mendacium est; et est incongruens atque ineptum, non in pectore, sed in labris habere bonitatem.

Non ergo utilitatem ex philosophia, sed oblectationem petunt. Quod quidem Cicero testatus est. « Profecto, inquit, omnis istorum disputatio, quanquam uberrimos fontes virtutis et scientiæ contineat, tamen collata cum horum actis perfectisque rebus, vereor ne non tantum videatur attulisse negotiis hominum utilitatis, quantam oblectationem otiis. » Vereri quidem non debuit, cum verum diceret: sed quasi timeret, ne proditi mysterii reus a philosophis citaretur, non est ausus confidenter pronuntiare, quod fuit verum, illos non ideo disputare, ut doceant, sed ut se oblectent in otio: qui quoniam auctores sunt rerum gerendarum, nec ipsi quidquam gerunt, pro loquacibus sunt habendi. Sed profecto, quia nihil boni ad vitam afferebant, nec ipsi decretis suis obtemperaverunt, nec quisquam per tot secula inventus est, qui eorum legibus viveret. Abjicienda est igitur omnis philosophia, quia non studendum est sapientiæ, quod fine ac modo caret: sed sapiendum est, et quidem mature. Non enim nobis altera vita conceditur, ut, cum in hac sapientiam quæramus, in illa sapere possimus:

in hâc utrumque fieri necesse est. Cito inveniri debet, ut cito suscipi possit, ne quid pereat ex vita, cujus finis incertus est. Ciceronis Hortensius contra philosophiam disserens, circumvenitur argutaconclusione; quod cum diceret philosophandum non esse, nihil hominum philosophari videbatur, quoniam philosophi est, quid in vita faciendum, vel non faciendum sit, disputare. Nos ab hac calumnia immunes ac liberi sumus, qui philosophiam tollimus, quia humanæ cogitationis inventio est; sophiam defendimus, quia divina traditio est, eamque ab omnibus suscipi oportere testamur. Ille, cum philosophiam tolleret, nec melius aliquid afferret, sapientiam tollere putabatur, eoque facilius de sententia pulsus est; quia constat hominem non ad stultitiam, sed ad sapientiam nasci.

Præterea illud quoque argumentum contra philosophiam valet plurimum, quo idem est usus Hortensius; ex eo posse intelligi, philosophiam non esse sapientiam, quod principium et origo ejus appareat. Quando, inquit, philosophi esse cœperunt? Thales (ut opinor) primus, recens hæc quidem ætas; ubi ergo apud antiquiores latuit amor iste investigandæ veritatis? Item Lucretius ait :

Denique natura hæc rerum, ratioque reperta est
Nuper; et hanc primus cum primis ipse repertus
Nunc ego sum, in patrias qui possum vertere voces

Et Seneca : « Nondum sunt, inquit, mille anni, ex quo » initia sapientiæ nota sunt : » Multis ergo seculis humanum genus sine ratione vixit. Quod irridens Persius :

Postquam (inquit) sapere urbi
Cum pipere et palmis venit;

tanquam sapientia cum saporis mercibus fuerit invecta : quæ si secundum hominis naturam est, cum homine ipso cœperit necesse; si vero non est, nec capere quidem illam posset humana natura. Sed quia recepit, igitur a

principio fuisse sapientiam necesse est; ergo philosophia, quia non a principio fuit, non est eadem vera sapientia. Sed videlicet Græci, quia sacras veritatis litteras non attigerant, quemadmodum depravata esset sapientia, nescierunt. Et ideo cum vacare sapientia humanam vitam putarent, philosophiam commenti sunt; id est, latentem atque ignotam sibi veritatem disserendo eruere voluerunt, quod studium, per ignorantiam veri, sapientiam putaverunt.

CAPUT XVII.

A Philosophia ad Philosophos transit, initio ab Epicuro sumpto; et quomodo Leucippum et Democritum habuerit auctorcs erroris.

Dixi de philosophia ipsa quam breviter potui: nunc ad philosophos veniamus; non ut cum his decertemus, qui stare non possunt, sed ut eos fugientes atque dejectos nostro campo insequamur. Epicuri disciplina multo celebrior semper fuit, quam cæterorum, non quia veri aliquid afferat, sed quia multos populare nomen voluptatis invitat. Nemo enim non in vitia pronus est. Præterea, ut ad se multitudinem contrahat, apposita singulis quibusque moribus loquitur. Desidiosum vetat litteras discere, avarum populari largitione liberat, ignavum prohibet accedere ad rempublicam, pigrnm exerceri, timidum militare. Irreligiosus audit deos nihil curare; inhumanus, et suis commodis serviens, jubetur nihil cuiquam tribuere; omnia enim sua causa facere sapientem. Fugienti turbam solitudo laudatur. Qui nimium parcus est, discit aqua et polenta vitam posse tolerari. Qui odit uxorem, huic enumerantur cœlibatus bona: habenti ma-

los liberos orbitas prædicatur; adversus impios parentes nullum esse vinculum naturæ. Impatienti ac delicato dolorem esse omnium malorum maximum dicitur : forti, etiam in tormentis beatum esse sapientem. Qui claritati ac potentiæ studet, huic præcipitur reges colere : qui molestiam ferre non potest, huic regiam fugere. Ita homo astutus ex variis diversisque moribus circulum cogit, et dum studet placere omnibus, majore discordia secum ipse pugnavit, quam inter se universi. Unde autem disciplina ejus tota descendat, quam originem habeat, explicandum est.

Videbat Epicurus bonis adversa semper accidere, paupertatem, labores, exilia, carorum amissiones; malos contra beatos esse, augeri potentia, honoribus affici : videbat innocentiam minus tutam, scelera impune committi : videbat, sine delectu morum, sine ordine ac discrimine annorum sævire mortem; sed alios ad senectutem pervenire, alios infantes rapi, alios jam robustos interire, alios in primo adolescentiæ flore immaturis funeribus extingui, in bellis potius meliores, et vinci, et perire. Maxime autem commovebat, homines in primis religiosos gravioribus malis affici : iis autem, qui aut deos omnino negligerent, aut non pie colerent, vel minora incommoda evenire, vel nulla : ipsa etiam sæpe templa fulminibus conflagrare. Quod Lucretius queritur, cum dicit de Deo :

> Tum fulmina mittat, et ædes
> Ipse suas disturbet; et in deserta recedens,
> Sæviat exercens telum, quod sæpe nocentes
> Præterit, exanimatque indignos, inque merentes.

Quod si vel exiguam veritatis auram colligere potuisset, numquam diceret, ædes illum suas disturbare; cum ideo disturbet, quod non sunt suæ. Capitolium, quod est Ro-

manæ urbis et religionis caput summum, non semel, sed sæpius fulmine ictum conflagravit. Homines autem ingeniosi quid de hoc existimaverint, ex dicto Ciceronis apparet, qui ait, divinitus extitisse illam flammam, non quæ terrestre illud domicilium Jovis deleret, sed quæ sublimius magnificentiusque deposceret. Qua de re etiam in libris consulatus sui eadem dixit, quæ Lucretius :

> Nam pater altitonans stellanti nixus Olympo,
> Ipse suas arces, atque inclyta templa petivit,
> Et Capitolinis injecit sedibus ignes.

Pertinaci ergo stultitia non modo vim majestatemque veri Dei non intellexerunt : sed etiam impietatem sui erroris auxerunt, qui templum cœlesti judicio sæpe damnatum restituere contra fas omne contenderint.

Cum hæc igitur cogitaret Epicurus, earum rerum velut iniquitate inductus (sic enim causam rationemque ignoranti videbatur) existimavit nullam esse providentiam. Quod cum sibi persuasisset, suscepit etiam defendendum : sic in errores inextricabiles se ipse conclusit. Si enim providentia nulla est, quomodo tam ordinate, tam disposite mundus effectus est? Nulla, inquit, dispositio est; multa enim facta sunt aliter, quam fieri debuerunt. Et invenit homo divinus, quæ reprehenderet. Quæ singula si vacaret refellere, facile ostenderem, nec sapientem hunc fuisse, nec sanum. Item si nulla providentia est, quomodo animalium corpora tam providenter ordinata sunt, ut singula quæque membra mirabili ratione disposita sua officia conservent? Nihil, inquit, in procreandis animalibus providentiæ ratio molita est; nam neque oculi facti sunt ad videndum, neque aures ad audiendum, neque lingua ad loquendum, neque pedes ad ambulandum : quoniam prius hæc nata sunt, quam

esset loqui, audire, videre, ambulare. Itaque non hæc ad usum nata sunt : sed usus ex illis natus est. Si nulla providentia est, cur imbres cadunt, fruges oriuntur, arbusta frondescunt? Non, inquit, semper animantium causa ista fiunt, quoniam providentiæ nihil prosunt : sed omnia sua sponte fieri necesse est. Unde ergo nascuntur, aut quomodo fiunt omnia quæ geruntur? Non est, inquit, providentiæ opus; sunt enim semina per inane volitantia, quibus inter se temere conglobatis, universa gignuntur atque concrescunt. Cur igitur illa non sentimus aut cernimus? Quia nec colorem habent, inquit, nec calorem ullum, nec odorem; saporis quoque et humoris expertia sunt, et tam minuta, ut secari ac dividi nequeant.

Sic eum, quia in principio falsum susceperat, consequentium rerum necessitas ad deliramenta perduxit. Ubi enim sunt, aut unde ista corpuscula? Cur illa nemo præter unum Leucipum somniavit? a quo Democritus eruditus hæreditatem stultitiæ reliquit Epicuro. Quæ si sunt corpuscula, et quidem solida, ut dicunt, sub oculos certe venire possunt. Si eadem est natura omnium, quomodo res varias efficiunt? Vario, inquit, ordine ac positione conveniunt : sicut litteræ, quæ cum sint paucæ, varie tamen collocatæ, innumerabilia verba conficiunt. At litteræ varias formas habent. Ita, inquit, et hæc ipsa primordia; nam sunt aspera, sunt hamata, sunt lævia. Secari ergo et dividi possunt, si aliquid inest illis, quod emineat. Si autem lævia sunt, et hamis indigent, cohærere non possunt. Hamata igitur esse oportet, ut possint invicem concatenari. Cum vero tam minuta esse dicantur, ut nulla ferri acie dissici valeant, quomodo hamos, aut angulos habent? Quos, quia extant, necesse est posse divelli. Deinde quo fœdere inter se, qua mente conve-

niunt, ut ex his aliquid construatur? Si sensu carent, nec coire tam disposite possunt; quia non potest quidquam rationale perficere, nisi ratio. Quam multis coargui hæc vanitas potest! sed properat oratio. Hic est ille,

> Qui genus humanum ingenio superavit, et omnes
> Præstinxit stellas, exortus uti ætherius sol.

Quos equidem versus numquam sine risu legere possum. Non enim de Socrate, aut Platone hoc saltem dicebat, qui velut reges habentur philosophorum : sed de homine, quo sano et vigente, nullus æger ineptius deliravit. Itaque poëta inanissimus leonis laudibus murem non ornavit, sed obruit et obtrivit. At idem nos metu liberat mortis, de qua hæc ipsius verba sunt expressa : Quando nos sumus, mors non est : quando mors est, nos non sumus; mors ergo nihil ad nos. Quam argute nos fefellit! quasi vero transacta mors timeatur, qua jam sensus ereptus est, ac non ipsum mori, quo sensus eripitur. Est enim tempus aliquod, quo nos etiamnum sumus, et mors tamen nondum est; idque ipsum videtur miserum esse, cum et mors esse incipit, et nos esse desinimus.

Nec frustra dictum est : Mors misera non est. Aditus ad mortem est miser : hoc est, morbo tabescere, ictum perpeti, ferrum corpore excipere, ardere igni, dentibus bestiarum laniari. Hæc sunt quæ timentur, non quia mortem afferunt, sed quia dolorem magnum. Quin potius effice, ne dolor malum sit. Omnium, inquit, malorum maximum est. Qui ergo non possum non timere, si id, quod mortem antecedit, aut efficit, malum est? Quid, quod totum illud argumentum falsum est? quia non intereunt animæ. Animæ vero, inquit, intereunt. Nam quod cum corpore nascitur, cum corpore intereat necesse est. Jam superius dixi, differre me hunc locum

melius, et operi ultimo reservare, ut hanc Epicuri persuasionem, sive illa Democriti, sive Dicæarchi fuit, et argumentis, et divinis testimoniis redarguam. Verum ille fortasse impunitatem vitiis suis spopondit; fuit enim turpissimæ voluptatis assertor, cujus capiendæ causa, nasci hominem putavit. Quis, cum hoc affirmari audiat, vitiis et sceleribus abstineat? Nam si perituræ sunt animæ, appetamus divitias, ut omnes suavitates capere possimus: quæ si nobis desunt, ab iis qui habent, auferamus clam, dolo, vi; eo magis, si humanas res Deus nullus curat, quandocumque spes impunitatis arriserit, rapiamus, necemus. Sapientis est enim malefacere, si et utile sit, et tutum; quoniam si quis in cœlo Deus est, non irascitur cuiquam. Æque stulti est et benefacere; quia sicut ira non commovetur, ita nec gratia tangitur. Voluptatibus igitur, quoquo modo possumus, serviamus. Brevi enim tempore nulli erimus omnino. Ergo nullum diem, nullum denique temporis punctum fluere nobis sine voluptate patiamur; ne, quia ipsi quandoque perituri sumus, id ipsum quod viximus pereat.

Hoc ille tametsi non dicit verbo, re tamen ipsa docet. Nam cum disputat, omnia sapientem sua causa facere, ad utilitatem suam refert omnia quæ agit. Ita qui audit hæc flagitia, nec boni quidquam faciendum putabit; quoniam benefacere ad utilitatem spectat alienam, nec a scelere abstinendum, quia maleficio præda conjuncta est. Archipyrata quisquam, vel latronum ductor, si suos ad grassandum cohortetur; quo alio sermone uti potest, quam ut eadem dicat, quæ dicit Epicurus? deos nihil curare; non ira, non gratia tangi; inferorum pœnas non esse metuendas, quod animæ post mortem occidant, nec ulli omnino sint inferi; voluptatem esse maximum bonum; nullam esse humanam societatem; si quemque

consulere; neminem esse qui alterum diligat, nisi sua causa; mortem non esse metuendam forti viro, nec ullum dolorem, qui etiamsi torqueatur, si uratur, nihil curare se dicat. Est plane, cur quisquam putet, hanc vocem viri esse sapientis, quæ potest latronibus aptissime commodari?

CAPUT XVIII.

Pythagorici et Stoici, animarum immortalitatem statuentes, voluntariam mortem inaniter persuadent.

Alii autem contraria his disserunt, superesse animas post mortem; et hi sunt maxime Pythagorici ac Stoici, quibus etsi ignoscendum est, quia verum sentiunt, non possunt tamen non reprehendere eos, quia non sententia, sed casu inciderunt in veritatem. Itaque in eo ipso, quod recte sentiebant, aliquid errarunt. Nam cum timerent argumentum illud, quo colligitur necesse esse, ut occidant animæ cum corporibus, quia cum corporibus nascuntur, dixerunt non nasci animas, sed insinuari potius in corpora, et de aliis in alia migrare. Non putaverunt aliter fieri posse, ut supersint animæ post corpora, nisi videantur fuisse ante corpora. Par igitur, ac prope similis error est partis utriusque. Sed hæc in præterito falsa est, illa in futuro. Nemo enim vidit, quod est verissimum, et nasci animas, et non occidere; quia, cur id fieret, aut quæ ratio esset hominis, nescierunt. Multi ergo ex iis, quia æternas esse animas suspicabantur, tanquam in cœlum migraturi essent, sibi ipsis manus intulerunt: ut Cleanthes, ut Chrysippus; ut Zeno,

ut Empedocles, qui se in ardentis Ætnæ specum intempesta nocte dejecit, ut, cum repente non apparuisset, abiise ad deos crederetur; et ex Romanis Cato, qui fuit in omni sua vita Socraticæ vanitatis imitator. Nam Democritus in alia fuit persuasione. Sed tamen

Sponte sua letho caput obvius obtulit ipse :

quo nihil sceleratius fieri potest. Nam si homicida, nefarius est, quia hominis extinctor est, eidem sceleri obstrictus est, qui se necat, quia hominem necat. Imo vero majus esse id facinus existimandum est, cujus ultio Deo soli subjacet. Nam sicut in hanc vitam non nostra sponte venimus, ita rursus ex hoc domicilio corporis, quod tuendum nobis assignatum est, ejusdem jussu recedendum est, qui nos in hoc corpus induxit, tamdiu habituros, donec jubeat emitti; et si vis aliqua inferatur, æqua mente id patiendum est, cum extincta innocentis anima inulta esse non possit, habeamusque judicem magnum, cui soli vindicta in integro semper est.

Homicidæ igitur illi omnes philosophi, et ipse Romanæ sapientiæ princeps Cato, qui antequam se occideret, perlegisse Platonis librum dicitur, qui est scriptus de æternitate animarum, et ad summum nefas philosophi auctoritate compulsus est; et hic tamen aliquam moriendi causam videtur habuisse, odium servitutis. Quid Ambraciotes ille, qui, cum eumdem librum perlegisset, præcipitem se dedit, nullam aliam ob causam, nisi quod Platoni credidit? Execrabilis prorsus ac fugienda doctrina, si abigit homines a vita. Quod si scisset Plato, atque docuisset, a quo, et quomodo, et quibus, et quæ ob facta, et quo tempore immortalitas tribuantur, nec Cleombrotum impegisset in mortem voluntariam, nec Catonem, sed eos ad vitam et justitiam potius erudiisset.

Nam Cato videtur mihi causam quæsivisse moriendi, non tam ut Cæsarem fugeret, quam ut Stoicorum decretis obtemperaret, quos sectabatur, nomenque suum grandi aliquo facinore clarificaret : cui quid mali accidere potuerit, si viveret, non invenio. Caius enim Cæsar, ut clemens erat, nihil aliud efficere volebat, etiam in ipso belli civilis ardore, quam ut bene mereri de Republica videretur, duobus optimis civibus Cicerone et Catone servatis. Sed redeamus ad eos, qui mortem pro bono laudant. De vita quereris, quasi vixeris, aut unquam tibi ratio constiterit, cur omnino sis natus. Nonne igitur tibi verus ille et communis omnium pater Terentianum illud jure increpaverit :

> Prius disce, quid sit vivere;
> Si displicebit vita, tum isthoc utitor.

Indignaris te malis esse subjectum : quasi quidquam merearis boni, qui patrem, qui dominum, qui regem tuum nescis; qui quamvis clarissimam lucem intuearis oculis, mente tamen cæcus es, et in profundis ignorantiæ tenebris jaces. Quæ ignorantia effecit, ut quosdam dicere non puderet, idcirco nos esse natos, ut scelerum pœnas lueremus : quo quid delirius dici possit, non video. Ubi enim, vel quæ scelera potuimus admittere, qui omnino non fuimus? Nisi forte credemus inepto illi seni, qui se in priori vita Euphorbum fuisse mentitus est. Hic, credo, quod erat ignobili genere natus, familiam sibi ex Homeri carminibus adoptavit. O miram et singularem Pythagoræ memoriam! O miseram oblivionem nostrum omnium, qui nesciamus, qui ante fuerimus! Sed fortasse, vel errore aliquo, vel gratia sit effectum, ut ille solus lethæum gurgitem non attigerit, nec oblivionis aquam gustaverit : videlicet senex vanus (si-

cut otiosæ aniculæ solent) fabulas tanquam infantibus credulis finxit. Quod si bene sensisset de iis, quibus hæc locutus est, si homines eos existimasset, nunquam sibi tam petulanter mentiendi licentiam vindicasset. Sed deridenda est hominis levissimi vanitas. Quid Ciceroni faciemus? qui cum in principio Consolationis suæ dixisset, luendorum scelerum causa nasci homines, iteravit id ipsum postea, quasi objurgans eum, qui vitam non esse pœnam putet. Recte ergo præfatus est, errore, ac miserabili veritatis ignorantia se teneri.

CAPUT XIX.

Cicero et alii sapientissimi animarum immortalitatem, sed infideliter docent, et quod bona vel mala mors ex ante acta vita sit ponderanda.

At illi, qui de mortis bono disputant, quia nihil veri sciunt, sic argumentantur : Si nihil est post mortem, non est malum mors; aufert enim sensum mali. Si autem supersunt animæ, est etiam bonum; quia immortalitas sequitur. Quam sententiam Cicero de Legibus sic explicavit : Gratulemurque nobis, quoniam mors aut meliorem, quam qui est in vita, aut certe non deteriorem allatura est statum. Nam sine corpore animo vigente, divina vita est; sensu carente, nihil profecto est mali. Argute, ut sibi videbatur, quasi nihil esse aliud possit. Atqui utrumque hoc falsum est. Docent enim divinæ litteræ, non extingui animas : sed aut pro justitia præmio affici, aut pœna pro sceleribus sempiterna. Nec enim fas est, aut eum qui sceleratus in vita feliciter fuerit, effu-

gere quod meretur; aut eum, qui ob justitiam miserrimus fuerit, sua mercede fraudari. Quod adeo verum est, ut idem Tullius in Consolatione non easdem sedes incolere justos atque impios prædicaverit. Nec enim omnibus, inquit, iidem illi sapientes arbitrati sunt, eumdem cursum in cœlum patere : nam vitiis et sceleribus contaminatos deprimi in tenebras, atque in cœno jacere docuerunt; castos autem animos, puros, integros, incorruptos, bonis etiam studiis atque artibus expolitos, levi quodam et facili lapsu ad deos, id est, ad naturam sui similem pervolare. Quæ sententia superiori illi argumento repugnat. Illud enim sic assumptum est, tanquam necesse sit, omnem hominem natum immortalitate donari. Quod igitur erit discrimen virtutis, ac sceleris, si nihil interest, utrumne Aristides sit aliquis, an Phalaris? utrum Cato, an Catilina? Sed hanc repugnantiam rerum sententiarumque non cernit, nisi qui tenet veritatem. Si quis igitur nos roget, utrumne bonum sit mors, an malum? respondebimus, qualitatem ejus ex vitæ ratione pendere. Nam sicut vita ipsa bonum est, si cum virtute vivatur, malum, si cum scelere : sic et mors ex præteritis vitæ actibus ponderanda est. Ita fit, ut si vita in Dei religione transacta sit, mors malum non sit; quia translatio est ad immortalitaten. Sin autem, malum sit necesse est; quoniam ad æterna (ut dixi) supplicia transmittit.

Quid ergo dicemus, nisi errare illos, qui aut mortem appetunt, tanquam bonum, aut vitam fugiunt, tanquam malum? nisi quod sunt iniquissimi, qui pauciora mala non pensant bonis pluribus. Nam cum omnem vitam per exquisitas et varias traducant voluptates, mori cupiunt, si quid forte his amaritudinis supervenit; et sic habent, tanquam illis nunquam fuerit bene, si ali-

quando fuerit male. Damnant igitur vitam omnem, plenamque nihil aliud, quam malis opinantur. Hinc nata est incpta illa sententia, hanc esse mortem, quam nos vitam putemus; illam vitam, quam nos pro morte timeamus : ita primum bonum esse, non nasci, secundum, citius mori. Quæ, ut majoris sit auctoritatis, Sileno attribuitur. Cicero in Consolatione : « Non nasci, » inquit, longe optimum, nec in hos scopulos incidere » vitæ; proximum autem, si natus sis, quamprimum » mori, tanquam ex incendio effugere violentiam for» tunæ. » Credidisse illum vanissimo dicto exinde apparet, quod adjecit aliquid de suo, ut ornaret. Quæro igitur, cui esse optimum putet non nasci, cum sit nullus omnino, qui sentiat : nam ut bonum sit aliquid, aut malum, sensus efficit. Deinde, cur omnem vitam nihil aliud esse, quam scopulos, et incendium putaverit; quasi aut in nostra fuerit potestate, ne nasceremur, aut vitam nobis fortuna tribuat, non Deus, aut vivendi ratio quidquam simile incendio habere videatur.

Non dissimile Platonis illud est, quod aiebat, se gratias agere naturæ : primum, quod homo natus esset potius, quam mutum animal; deinde, quod mas potius, quam fœmina; quod Græcus, quam Barbarus; postremo, quod Atheniensis, et quod temporibus Socratis. Dici non potest, quantam mentibus cæcitatem, quantosque pariat errores ignoratio veritatis. Ego plane contenderim, numquam quidquam dictum esse in rebus humanis delirius. Quasi vero si aut Barbarus, aut mulier, aut asinus denique natus esset, idem ipse Plato esset, ac non ipsum illud, quod natum fuisset. Sed videlicet Pythagoræ credidit, qui ut vetaret homines animalibus vesci, dixit, animas de corporibus in aliorum animalium corpora commeare : quod et vanum et im-

possibile est. Vanum, quia necesse non fuit, veteres animas in nova corpora inducere, cum idem artifex, qui primas aliquando fecerat, potuerit semper novas facere. Impossibile, quia rectæ rationis anima tam immutare naturam status sui non potest, quam ignis aut deorsum niti aut in transversum, fluminis modo, flammam suam fundere. Existimavit igitur homo sapiens, potuisse fieri, ut anima, quæ tunc erat in Platone, in aliquod mutum animal includeretur, essetque humano sensu prædita, ut intelligeret, ac doleret incongruenti se corpore oneratam. Qnanto sanius faceret, si gratias agere se diceret, quod ingeniosus, quod docilis natus esset, quod in iis opibus, ut liberaliter erudiretur. Nam quod Athenis natus est, quid in eo beneficii fuit? An non plurimi extiterunt in aliis civitatibus excellenti ingenio atque doctrina viri, qui meliores singuli, quam omnes Athenienses fuerunt? Quanta hominum millia fuisse credamus, qui et Athenis nati, et temporibus Socratis, indocti tamen, ac stulti fuerunt? Non enim aut parietes, aut locus in quo quisque est effusus ex utero, conciliat homini sapientiam. Quid vero attinuit Socratis se temporibus natum gratulari? Num Socrates ingenia discentibus potuit commodare? Non venit in mentem Platoni, Alcibiadem quoque et Critiam ejusdem Socratis assiduos auditores fuisse; quorum alter hostis patriæ acerrimus fuit, alter crudelissimus omnium tyrannorum.

CAPUT XX.

Socrates aliis prudentior fuit in Philosophia, quamvis in multis desipuerit.

Videamus nunc, quid in Socrate ipso tam magnum fuerit, ut homo sapiens merito gratias ageret, illius se temporibus esse natum. Non inficior fuisse illum paulo cordatiorem, quam cæteros, qui naturam rerum putaverunt ingenio posse comprehendi. In quo illos non excordes tantum fuisse arbitror, sed etiam impios; quod in secreta cœlestis illius providentiæ curiosos oculos voluerint immittere. Romæ, et in plerisque urbibus scimus esse quædam sacra, quæ aspici a viris nefas habeatur. Abstinent igitur aspectu, quibus contaminare illa non licet; et si forte, vel errore, vel casu quopiam vir aspexerit, primo pœna, ejus deinde instauratione sacrificii, scelus expiatur. Quid his facias, qui inconcessa scrutari volunt? Nimirum multo sceleratiores, qui arcana mundi, et hoc cœleste templum profanare impiis disputationibus quærunt, quam qui ædem Vestæ, aut Bonæ deæ, aut Cereris intraverint. Quæ penetralia quamvis adire viris non liceat, tamen a viris fabricata sunt. Hi vero non tantum impietatis crimen effugiunt: sed, quod est multo indignius, eloquentiæ famam, et ingenii gloriam consequuntur. Quid, si aliquid investigare possent? Sunt enim tam stulti in asseverando, quam improbi in quærendo; cum neque invenire quidquam possint, nec defendere, etiamsi invenerint. Nam si verum vel fortuito viderint, quod sæpius contingit, commit-

tunt, ut ab aliis id pro falso refellatur. Non enim descendit aliquis de cœlo, qui sententiam de singulorum opinionibus ferat : quapropter nemo dubitaverit, eos, qui ista conquirant, stultos, ineptos, insanos esse.

Aliquid ergo Socrates habuit cordis humani, qui cum intelligeret hæc non posse inveniri, ab ejusmodi quæstionibus se removit; vereorque ne in eo solo. Multa enim sunt ejus non modo laude indigna, sed etiam reprehensione dignissima, in quibus fuit suorum simillimus. Ex his unum eligam, quod ab omnibus sit probatum. Celebre hoc proverbium Socrates habuit : Quod supra nos, nihil ad nos. Procumbamus igitur in terram, et manus nobis ad præclara opera datas convertamus in pedes. Nihil ad nos cœlum, ad cujus contemplationem sumus excitati; nihil denique lux ipsa pertineat : certe victus nostri causa de cœlo est. Quod si hoc sensit, non esse de rebus cœlestibus disputandum, ne illorum quidem rationem poterat comprehendere, quæ sub pedibus habebat. Quid ergo? num erravit in verbis? Verisimile non est : sed nimirum id sensit, quod locutus est, religioni minime serviendum : quod si aperte diceret, nemo pateretur.

Quis enim non sentiat, hunc mundum tam mirabili ratione perfectum aliqua providentia gubernari? quandoquidem nihil est, quod possit sine ullo moderatore consistere. Sic domus ab habitatore deserta dilabitur; navis sine gubernatore abit pessum; et corpus, relictum ab anima, diffluit : nedum putemus, tantam illam molem aut construi sine artifice, aut stare tamdiu sine rectore potuisse. Quod si publicas illas religiones voluit evertere, non improbo, quin etiam laudabo, si ipse quod est melius invenerit. Verum idem per canem et anserem dejerabat. O hominem scurram (ut ait Zeno

Epicureus) ineptum, perditum, desperatum, si cavillari voluit Religionem; dementem, si hoc serio fecit, ut animal turpissimum pro Deo haberet! Quis jam superstitiones Ægyptiorum audeat reprehendere, quas Socrates Athenis auctoritate confirmavit sua? Illud vero nonne summæ vanitatis, quod ante mortem familiares suos rogavit, ut Æsculapio gallum, quem voverat, pro se sacrarent? Timuit videlicet, ne apud Rhadamanthum reciperatorem voti reus fieret ab Æsculapio. Dementissimum hominem putarem, si morbo affectus perisset. Cum vero hoc sanus fecerit, est ipse insanus, qui eum putat fuisse sapientem. En, cujus temporibus natum esse se homo sapiens gratulatur.

CAPUT XXI.

De Platonis doctrina, quæ Respublicas destrueret.

Videamus tamen, quid illum Socrates docuerit, qui cum totam Physicam repudiasset, eo se contulit, ut de virtute atque officio quæreret. Itaque non dubito, quin auditores suos justitiæ præceptis erudierit. Docente igitur Socrate, non fugit Platonem, justitiæ vim in æquitate consistere; siquidem omnes pari conditione nascuntur. Ergo nihil (inquit) privati ac proprii habeant: sed ut pares esse possint, quod justitiæ ratio desiderat, omnia in commune possideant. Ferri hoc potest, quamdiu de pecunia dici videtur. Quod ipsum quam impossibile sit, et quam injustum, poteram multis rebus ostendere. Concedamus tamen, ut possit fieri. Omnes enim sapientes erunt, et pecuniam contemnent. Quo ergo illum commu-

nitas ista perduxit? Matrimonia quoque (inquit) communia esse debebunt : scilicet ut ad eamdem mulierem multi viri, tanquam canes confluant; et is utique obtineat, qui viribus vicerit : aut si patientes sunt, ut philosophi, expectent, ut vicibus, tanquam lupanar obeant. O miram Platonis æquitatem! Ubi est igitur virtus castitatis? ubi fides conjugalis? quæ si tollas, omnis justitia sublata est. At idem dixit, beatas civitates futuras fuisse, si aut philosophi regnarent, aut reges philosopharentur. Huic vero tam justo, tam æquo viro regnum dares, qui aliis abstulisset sua, aliis condonasset aliena; prostituisset pudicitiam fœminarum : quæ nullus unquam non modo rex, sed ne tyrannus quidem fecit.

Quam vero intulit rationem turpissimi hujus consilii? Sic inquit : Civitas concors erit, et amoris mutui constricta vinculis, si omnes omnium fuerint et mariti, et patres, et uxores, et liberi. Quæ ista confusio generis humani est! Quomodo servari potest caritas, ubi nihil est certum quod ametur? Quis aut vir mulierem, aut mulier virum diliget, nisi habitaverint semper una, nisi devota mens, et servata invicem fides individuam fecerit caritatem? quæ virtus in illa promiscua voluptate locum non habet. Item si omnes omnium liberi sint, quis amare liberos tanquam suos poterit, cum suos esse aut ignoret, aut dubitet? quis honorem tanquam patri deferet, cum unde natus sit nesciat? Ex quo fit, ut non tantum alienum pro patre habeat, sed etiam patrem pro alieno. Quid, quod uxor potest esse communis, filius non potest; quem concipi non nisi ex uno necesse est. Perit ergo illi uni communitas, ipsa reclamante natura. Superest, ut tantummodo concordiæ causa uxores velit esse communes. At nulla vehementior discordiarum causa est, quam unius fœminæ a multis maribus appetitio. In

quo Plato, si ratione non potuit, exemplis certe potuit admoneri, et mutorum animalium, quæ ob hoc vel acerrime pugnant, et hominum, qui semper ob eam rem gravissima inter se bella gesserunt.

CAPUT XXII.

De Platonis præceptis, iisdemque reprehensis.

Restat ut communio ista nihil aliud habeat, præter adulteria, et libidines; propter quas funditus eruendas, virtus est vel maxime necessaria. Itaque non invenit concordiam, quam quærebat; quia non videbat, unde oriatur. Nam justitia in extrapositis nihil momenti habet, ne in corpore quidem : sed tota in hominis mente versatur. Qui ergo vult homines adæquare, non matrimonia, non opes subtrahere debet; sed arrogantiam, superbiam, tumorem, ut illi potentes et elati pares esse se etiam mendicissimis sciant. Detracta enim divitibus insolentia et iniquitate, nihil intererit, utrumne alii divites, alii pauperes sint, cum animi pares fuerint; quod efficere nulla res alia præter Religionem Dei potest. Putavit igitur se invenisse justitiam, cum eam prorsus everterit; quia non rerum fragilium, sed mentium debet esse communitas. Nam si justitia virtutum omnium mater est, cum illæ singulæ tolluntur, ipsa subvertitur. Tulit autem Plato ante omnia frugalitatem; quæ utique nulla est, ubi proprii nihil habeatur. Tulit abstinentiam; siquidem nihil fuerit, quod abstineatur, alienum. Tulit temperantiam, tulit castitatem; quæ virtutes in utroque sexu maximæ sunt. Tulit verecundiam, pu-

dorem, modestiam, si honesta et legitima esse incipiunt, quæ solent flagitiosa et turpia judicari. Sic virtutem dum vult omnibus dare, omnibus ademit. Nam rerum proprietas, et vitiorum, et virtutum materiam continet: communitas autem nihil aliud, quam vitiorum licentiam. Nam viri, qui multas mulieres habent, nihil aliud dici possunt, quam luxuriosi ac nepotes. Item mulieres, quæ a multis habentur, non utique adulteræ, quia certum matrimonium nullum est, sed prostitutæ ac meretrices sint necesse est.

Redegit ergo humanam vitam ad similitudinem, non dicam mutorum, sed pecudum ac belluarum. Nam volucres pene omnes faciunt matrimonia, et paria junguntur, et nidos suos tanquam geniales toros concordi mente defendunt: et fœtus suos, quia certi sunt, amant; et si alienos objeceris, abigunt. At homo sapiens contra morem hominum, contraque naturam, stultiora sibi, quæ imitaretur, elegit. Et quoniam videbat in cæteris animalibus officia marium fœminarumque non esse divisa, existimavit oportere etiam mulieres militare, et consiliis publicis interesse, et magistratus gerere, et imperia suscipere. Itaque his arma et equos assignavit: consequens est, ut lanam et telam viris, et infantium gestationes. Nec vidit impossibilia esse, quæ diceret; ex eo quod adhuc in orbe terræ, neque tam stulta, neque tam vana ulla gens extiterit, quæ hoc modo viveret.

CAPUT XXIII.

De erroribus quorumdam Philosophorum, deque Sole et Luna.

Cum igitur in tanta vanitate ipsi philosophorum principes deprehendantur, quid illos minores putabimus, qui nunquam sibi tam sapientes videri solent, quam cum pecuniæ contemptu gloriantur? Fortis animus. Sed expecto quid faciant, et quo ille contemptus evadat. Tradita sibi a parentibus patrimonia tanquam malum fugiunt, ac deserunt. Et ne in tempestate naufragium faciant, in tranquillo se ultro præcipitant, non virtute, sed perverso metu fortes; sicut illi, qui, cum timent ne ab hoste jugulentur, ipsi se jugulant, ut mortem morte devitent. Sic isti, unde possent gloriam liberalitatis acquirere, sine honore, sine gratia perdunt. Laudatur Democritus, quod agros suos reliquerit, eosque pascua publica fieri passus sit. Probarem, si donasset. Nihil autem sapienter fit, quod si ab omnibus fiat, inutile est ac malum. Sed hæc negligentia tolerabilis. Quid ille, qui patrimonium in nummos redactum effudit in mare? Ego dubito utrumne sanus, an demens fuerit. Abite, inquit, in profundum, malæ cupiditates; ego vos mergam, ne ipse mergar a vobis. Si tantus pecuniæ contemptus est, fac illam beneficium, fac humanitatem, largire pauperibus : potest hoc, quod perditurus es, multis succurrere, ne fame, aut siti, aut nuditate moriantur. Imitare insaniam saltem furoremque Tuditani; sparge populo diripienda. Potes et pecuniam effugere, et tamen bene collocare; quia salvum est quidquid pluribus profuit.

Zenonis autem paria peccata quis probat? Sed omittamus id, quod est ab omnibus semper irrisum. Illud satis est ad coarguendum furiosi hominis errorem, quod inter vitia et morbos misericordiam ponit. Adimit nobis affectum, quo ratio humanæ vitæ pene omnis continetur. Cum enim natura hominis imbecillior sit, quam cæterorum animalium, quæ vel ad perferendam vim temporum, vel ad incursiones a suis corporibus arcendas, naturalibus munimentis providentia cœlestis armavit: homini autem quia nihil istorum datum est, accepit pro istis omnibus miserationis affectum, qui plane vocatur humanitas, qua nosmet invicem tueremur. Nam si homo ad conspectum alterius hominis efferaretur, quod facere videmus animantes quarum natura solivaga est, nulla esset hominum societas, nulla urbium condendarum vel cura, vel ratio. Sic neque vita quidem satis tuta, cum et cæteris animalibus exposita esset imbecillitas hominum, et ipsi inter semetipsos belluarum more sævirent. Non minor in aliis dementia.

Quid enim dici potest de illo, qui nigram dixit esse nivem? quam consequens erat, ut etiam picem albam esse diceret! Hic est ille, qui se idcirco natum esse dicebat, ut cœlum ac solem videret, qui in terra nihil videbat sole lucente. Xenophanes dicentibus Mathematicis orbem lunæ duodeviginti partibus majorem esse, quam terram, stultissime credidit; et quod huic levitati fuit consentaneum, dixit, intra concavum lunæ sinum esse aliam terram, et ibi aliud genus hominum simili modo vivere, quo nos in hac terra vivimus. Habent igitur illi lunatici homines alteram lunam, quæ illis nocturnum lumen exhibeat, sicut hæc exhibet nobis. Et fortasse noster hic orbis alterius inferioris terræ luna sit. Fuisse Seneca inter Stoicos ait, qui deliberaret, utrumne

Soli quoque suos populos daret : inepte scilicta, qui dubitaverit. Quid enim perderet, si dedisset? Sed, credo, calor deterrebat, ne tantam multitudinem periculo committeret; ne si æstu nimio periissent, ipsius culpa evenisse tanta calamitas diceretur.

CAPUT XXIV.

De Antipodibus, (16) *de Cœlo ac Sideribus.*

Quid illi, qui esse contrarios vestigiis nostris Antipodas putant, num aliquid loquuntur? aut est quisquam tam ineptus, qui credat esse homines, quorum vestigia sint superiora, quam capita? aut ibi, quæ apud nos jacent, inversa pendere? fruges et arbores deorsum versus crescere? pluvias, et nives, et grandinem sursum versus cadere in terram? Et miratur aliquis, hortos pensiles inter septem mira narrari, cum philosophi et agros, et maria, et urbes, et montes pensiles faciant? Hujus quoque erroris aperienda nobis origo est. Nam semper eodem modo falluntur. Cum enim falsum aliquid in principio sumpserint, veri similitudine inducti, necesse est eos in ea, quæ consequuntur, incurrere. Sic incidunt in multa ridicula; quia necesse est falsa esse, quæ rebus falsis congruunt. Cum autem primis habuerint fidem, qualia sint ea, quæ sequuntur, non circumspiciunt, sed defendunt omni modo; cum debeant prima illa, utrumne vera sint, an falsa, ex consequentibus judicare.

Quæ igitur illos ad Antipodas ratio perduxit? Videbant siderum cursus in occasum meantium; solem atque lunam in eamdem partem semper occidere, atque oriri

semper ab eadem. Cum autem non perspicerent, quæ machinatio cursus eorum temperaret, nec quomodo ab occasu ad orientem remearent, cœlum autem ipsum in omnes partes putarent esse devexum, quod sic videri, propter immensam latitudinem necesse est : existimaverunt, rotundum esse mundum sicut pilam, et ex motu siderum opinati sunt cœlum volvi, sic astra solemque, cum occiderint, volubilitate ipsa mundi ad ortum referri. Itaque et æreos orbes fabricati sunt, quasi ad figuram mundi, eosque cælarunt portentosis quibusdam simulacris, quæ astra esse dicerent. Hanc igitur cœli rotunditatem illud sequebatur, ut terra in medio sinu ejus esset inclusa. Quod si ita esset, etiam terram globo similem; neque enim fieri posset, ut non esset rotundum, quod rotundo conclusum teneretur. Si autem rotunda etiam terra esset, necesse esse, ut in omnes cœli partes eamdem faciem gerat, id est montes erigat, campos tendat, maria consternat. Quod si esset, etiam sequebatur illud extremum, ut nulla sit pars terræ, quæ non ab hominibus cæterisque animalibus incolatur. Sic pendulos istos Antipodas cœli rotunditas adinvenit.

Quod si quæras ab iis, qui hæc portenta defendunt, quomodo non cadunt omnia in inferiorem illam cœli partem : respondent, hanc rerum esse naturam, ut pondera in medium ferantur, et ad medium connexa sint omnia, sicut radios videmus in rota; quæ autem levia sunt, ut nebula, fumus, ignis, a medio deferantur, ut cœlum petant. Quid dicam de iis nescio, qui, cum semel aberraverint, constanter in stultitia perseverant, et vanis vana defendunt; nisi quod eos interdum puto, aut joci causa philosophari, aut prudentes et scios mendacia defendenda suscipere, quasi ut ingenia sua in malis rebus exerceant, vel ostendant. At ego multis argumentis

probare possem, nullo modo fieri posse, ut cœlum terra sit inferius nisi et liber jam concludendus esset, et adhuc aliqua restarent, quæ magis sunt præsenti operi necessaria. Et quoniam singulorum errores percurrere non est unius libri opus, satis sit pauca enumerasse, ex quibus possit qualia sint cætera intelligi.

CAPUT XXV.

De addiscenda Philosophia; et quanta ad ejus studium sint necessaria.

Nunc pauca nobis de philosophia in commune dicenda sunt, ut confirmata causa peroremus. Summus ille noster Platonis imitator existimavit philosophiam non esse vulgarem, quod eam non nisi docti homines assequi possint. « Est (inquit) philosophia paucis contenta judici» bus, multitudinem consulto ipsa fugiens. » Non est ergo sapientia, si ab hominum cœtu abhorret : quoniam si sapientia homini data est, sine ullo discrimine omnibus data est, ut nemo sit prorsus, qui eam capere non possit. At illi virtutem humano generi datam sic amplexantur, ut soli omnium publico bono frui velle videantur, tam invidi, quam si velint deligare oculos aut effodere cæteris, ne solem videant. Nam quid est aliud hominibus negare sapientiam, quam mentibus eorum verum ac divinum lumen auferre? Quod si natura hominis sapientiæ capax est, oportuit et opifices, et rusticos, et mulieres, et omnes denique, qui humanam formam gerunt, doceri, ut sapiant; populumque ex omni lingua, et conditione, et sexu, et ætate conflari. Maximum itaque

argumentum est, philosophiam neque ad sapientiam tendere, neque ipsam esse sapientiam, quod mysterium ejus barba tantum celebratur et pallio. Senserunt hoc adeo Stoïci, qui et servis, et mulieribus philosophandum esse dixerunt; Epicurus quoque, qui rudes omnium litterarum ad philosophiam invitat; item Plato, qui civitatem de sapientibus voluit componere.

Conati quidem illi sunt facere, quod veritas exigebat: sed non potuit ultra verba procedi. Primum, quia multis artibus opus est, ut ad philosophiam possit accedi. Discendæ istæ communes litteræ propter usum legendi, quia in tanta rerum varietate, nec disci audiendo possunt omnia, nec memoria contineri. Grammaticis quoque non parum operæ dandum est, ut rectam loquendi rationem scias. Id multos annos auferat necesse est. Nec oratoria quidem ignoranda est; ut ea, quæ didiceris, proferre atque eloqui possis. Geometria quoque, ac musica, et astrologia necessaria est; quod hæ artes cum philosophia habent aliquam societatem: quæ universa perdiscere neque fœminæ possunt, quibus intra puberes annos officia mox usibus domesticis profutura discenda sunt; neque servi, quibus per eos annos vel maxime serviendum est, quibus possunt discere; neque pauperes, aut opifices, aut rustici, quibus in diem victus labore est quærendus. Ob eam causam Tullius ait abhorrere a multitudine philosophiam. Atenim rudes Epicurus accipiet. Quomodo ergo illa, quæ de principiis rerum dicuntur, intelligent, quæ perplexa et involuta vix etiam politi homines assequuntur?

In rebus igitur obscuritate implicitis, et ingeniorum varietate confusis, et eloquentium virorum exquisito sermone fucatis, quis imperito ac rudi locus est? Denique nullas unquam mulieres philosophari docuerunt, præter

unam ex omni memoria Themisten; neque servos, præter unum Phædonem, quem male servientem redemisse ac docuisse Cebetem tradunt. Enumerant etiam Platonem, ac Diogenem; qui tamen servi non fuerunt: sed his servitus evenerat; sunt enim capti. Platonem quidem redemisse Aniceris quidam traditur sestertiis octo. Itaque insectatus est conviciis hunc ipsum redemptorem Seneca, quod parvo Platonem æstimaverit. Furiosus, ut mihi videtur, qui homini fuerit iratus, quod non multam pecuniam perdidit: scilicet aurum appendere debuit, tanquam pro mortuo Hectore, aut tantum ingerere nummorum, quantum venditor non poposcit. Ex Barbaris vero nullum, præter unum Anacharsim Scytham, qui philosophiam ne somniasset quidem, nisi et linguam, et litteras ante didicisset.

CAPUT XXVI.

Sapientiam sola doctrina Cœlestis largitur; et quam sit efficax lex Dei.

Quod ergo illi poscente natura faciendum esse senserunt, sed tamen neque ipsi facere potuerunt, neque a philosophis fieri posse viderunt, sola hæc efficit doctrina cœlestis; quia sola sapientia est. Illi scilicet persuadere cuiquam poterunt, qui nihil persuadent etiam sibi? aut cujusquam cupiditates oppriment, iram temperabunt, libidinem coercebunt, cum ipsi et cedant vitiis, et fateantur, plus valere naturam? Dei autem præcepta, quia et simplicia, et vera sunt, quantum valeant in animis hominum, quotidiana experimenta demonstrant.

Da mihi virum, qui sit iracundus, maledicus, effrænatus : paucissimis Dei verbis.

Tam placidum, quam ovem, reddam.

Da cupidum, avarum, tenacem : jam tibi eum liberalem dabo, et pecuniam suam plenis manibus largientem. Da timidum doloris ac mortis : jam cruces, et ignes, et taurum contemnet. Da libidinosum, adulterum, ganeonem : jam sobrium, castum, continentem videbis. Da crudelem et sanguinis appetentem : jam in veram clementiam furor ille mutabitur. Da injustum, insipientem, peccatorem : continuo et æquus, et prudens, et innocens erit. Uno enim lavacro malitia omnis abolebitur. Tanta divinæ sapientiæ vis est, ut in hominis pectus infusa, matrem delictorum stultitiam uno semel impetu expellat, ad quod efficiendum, non mercede, non libris, non lucubrationibus opus est. Gratis ista fiunt, facile, cito; modo pateant aures, et pectus sapientiam sitiat. Nemo vereatur : nos aquam non vendimus, nec solem mercede præstamus. Dei fons uberrimus atque plenissimus patet cunctis; et hoc cœleste lumen universis oritur, quicumque oculos habent. Num quis hæc philosophorum aut unquam præstitit, ant præstare, si velit, potest? Qui cum ætates suas in studio philosophiæ conterant, neque alium quemquam, neque seipsos (si natura paululum obstitit) possunt facere meliores. Itaque sapientia eorum, ut plurimum efficiat, non excidit vitia, sed abscondit. Pauca vero Dei præcepta sic totum hominem immutant, et exposito vetere novum reddunt, ut non cognoscas eumdem esse.

CAPUT XXVII.

Quam parum Philosophorum præcepta conferant ad veram sapientiam, quam in sola Religione invenies.

Quid ergo? nihilne illi simile præcipiunt? Imo permulta; et ad verum frequenter accedunt. Sed nihil ponderis habent illa præcepta, quia sunt humana, et auctoritate majori, id est divina illa, carent. Nemo igitur credit; quia tam se hominem putat esse, qui audit, quam est ille, qui præcipit. Præterea nihil apud eos certi est, nihil quod a scientia veniat. Sed cum omnia conjecturis agantur, multa etiam diversa et varia proferantur, stultissimi est hominis, præceptis eorum velle parere, quæ utrum vera sint, an falsa, dubitatur; et ideo nemo paret, quia nemo vult ad incertum laborare. Virtutem esse Stoïci aiunt, quæ sola efficiat vitam beatam. Nihil potest verius dici. Sed quid, si cruciabitur aut dolore afficietur? Poteritne quisquam inter carnifices beatus esse? Imo vero illatus corpori dolor materia virtutis est: itaque ne in tormentis quidem miser est. Epicurus multo fortius. Sapiens (inquit) semper beatus est; et vel inclusus in Phalaridis tauro hanc vocem emittet: Suave est, et nihil curo. Quis eum non irriserit? Maxime, quod homo voluptarius personam sibi viri fortis imposuit, et quidem supra modum. Non enim fieri potest, ut quisquam cruciatus corporis pro voluptatibus ducat, cum satis sit, ad officium virtutis implendum, perferre ac sustinere. Quid dicitis Stoïci? Quid tu Epicure? Beatus est sapiens, etiam cum torquetur. Si propter gloriam patientiæ; non frue-

tur; in tormentis enim fortasse morietur. Si propter memoriam; aut non sentiet, si occidunt animæ, aut si sentiet, nihil ex ea consequetur.

Quis ergo alius fructus est in virtute? quæ beatitudo vitæ? ut æquo animo moriatur? Bonum mihi affertis unius horæ, aut fortasse momenti, propter quod non expediat in tota vita miseriis et laboribus confici. Quantum autem temporis mors occupat? quæ cum veniat, utrum æquo an iniquo animo eam subieris, jam nihil refert. Ita fit, ut nihil aliud ex virtute captetur, nisi gloria. Sed hæc aut supervacua et brevis est, aut pravis hominum judiciis non sequetur. Nullus igitur fructus est, ubi virtus mortalis est et caduca. Ita qui hæc locuti sunt, umbram quamdam virtutis videbant, ipsam virtutem non videbant. Defixi enim fuerunt in terram, nec vultus suos in altum erigebant, ut eam possent intueri,

> Quæ sese a cœli regionibus ostentabat.

Hæc causa est, cur præceptis eorum nullus obtemperet: quoniam aut ad vitia erudiunt, si voluptatem defendunt; aut si virtutem asserunt, neque peccato pœnam minantur, nisi solius turpitudinis, neque virtuti ullum præmium pollicentnr, nisi solius honestatis et laudis, cum dicant, non propter seipsam expetendam esse virtutem.

Beatus est igitur sapiens in tormentis: sed cum torquetur pro fide, pro justitia, pro Deo, illa patientia doloris beatissimum faciet. Est enim Deus, qui solus potest honorare virtutem; cujus merces immortalitas sola est: quam qui non appetunt, nec religionem tenent, cui æterna subjacet vita, profecto neque virtutis vim sciunt, cujus præmium ignorant; neque in cœlum spectant, quod ipsi se facere putant, cum res non vestigabiles quærunt, quia ratio in cœlum spectandi nulla alia est,

nisi aut religionem suscipere, aut animam suam immortalem esse credere. Quisquis enim aut Deum colendum esse intelligit, aut immortalitatis spem sibi propositam habet, mens ejus in cœlo est; et licet id non aspiciat, oculis, animæ tamen lumine aspicit. Qui autem Religionem non suscipiunt, terreni sunt; quia Religio de cœlo est, et qui animam putant cum corpore interire, æque in terram spectant, quia ultra corpus quod est terra, nihil amplius vident, quod sit immortale. Nihil igitur prodest hominem ita esse fictum, ut recto corpore spectet in cœlum, nisi erecta mente Deum cernat, et cogitatio ejus in spe vitæ perpetuæ tota versetur.

CAPUT XXVIII.

De vera Religione, deque Natura; Fortuna num sit Dea; et de Philosophia.

Quapropter nihil aliud est in vita, quo ratio, quo conditio nostra nitatur, nisi Dei, qui nos genuit, agnitio et religiosus ac pius cultus : unde quoniam philosophi aberraverunt, sapientes utique non fuerunt. Quesierunt illi quidem sapientiam : sed quia non rite quærebant, prolapsi sunt longius; et in tantos errores inciderunt, ut etiam communem sapientiam non tenerent. Non enim tantum Religionem asserere noluerunt : verum etiam sustulerunt; dum specie falsæ virtutis inducti, conantur animos omni metu liberare : quæ Religionis eversio naturæ nomen invenit. Illi enim, cum aut ignorarent, a quo esset effectus mundus, aut persuadere vellent, nihil esse divina mente perfectum; naturam esse dixerunt rerum omnium matrem, quasi dicerent, omnia sua

sponte esse nata : quo verbo plane imprudentiam suam confitentur. Natura enim, remota providentia et potestate divina, prorsus nihil est. Quod si Deum naturam vocent, quæ perversitas est, naturam potius quam Deum nominare? Si autem natura ratio est, vel necessitas, vel conditio nascendi, non est per seipsam sensibilis : sed necesse est mentem esse divinam, quæ sua providentia noscendi principium rebus omnibus præbeat. Aut si natura est cœlum atque terra, et omne, quod natum est, non est Deus natura, sed Dei opus.

Non dissimili errore credunt esse fortunam, quasi deam quamdam res humanas variis casibus illudentem; quia nesciunt, unde sibi bona, et mala eveniant. Cum hac se compositos ad præliandum putant; nec ullam tamen rationem reddunt, a quo et quam ob causam : sed tantum cum fortuna se digladiari momentis omnibus gloriantur. Jam quicumque aliquos consolati sunt ob interitum amissionemque carorum, fortunæ nomen acerrimis accusationibus prosciderunt; nec omnino ulla eorum disputatio de virtute est, in qua non fortuna vexetur. M. Tullius in sua Consolatione pugnasse se semper contra fortunam loquitur, eamque a se esse superatam, cum fortiter inimicorum impetus retudisset; ne tum quidem se ab ea fractum, cum domo pulsus patria caruit : tum autem, cum amiserit carissimam filiam, victum se a fortuna turpiter confitetur. Cedo, inquit, et manum tollo. Quid hoc homine miserius, qui sic jaceat? Insipienter, inquit : sed qui profitetur se esse sapientem. Quid ergo sibi vult assumptio nominis? Quid contemptus ille rerum, qui magnificis verbis prætenditur? Quid dispar cæteris habitus? Aut cur omnino præcepta sapientiæ datis, si nemo, qui sapiat, adhuc inventus est? Et quisquam nobis invidiam facit, quia philosophos negamus esse sa-

pientes? cum ipsi nec scire se quidquam, nec sapere fateantur. Nam si quando ita defecerint, ut ne affingere quidem quidquam possint, quod faciunt in rebus cæteris: tum vero ignorantiæ admonentur, et quasi furibundi exiliunt, et exclamant se cœcos esse et excordes. Anaxagoras pronuntiat circumfusa esse tenebris omnia. Empedocles augustas esse sensuum semitas queritur, tanquam illi ad cogitandum rheda et quadrigis opus esset. Democritus quasi in puteo quodam sic alto, ut fundus sit nullus, veritatem jacere demersam; nimirum stulte, ut cætera. Non enim tanquam in puteo demersa veritas est, quo vel descendere, vel etiam cadere illi licebat, sed tanquam in summo montis excelsi vertice, vel potius in cœlo, quod est verissimum. Quid enim est, cur eam potius in imum depressam diceret, quam id summum levatam? nisi forte mentem quoque in pedibus, aut in imis calcibus constituere malebat potius, quam in pectore, aut in capite.

Adeo remotissimi fuerunt ab ipsa veritate, ut eos ne status quidem sui corporis admoneret, veritatem in summo illis esse quærendam. Ex hac desperatione confessio illa Socratis nata est, qua se nihil scire dixit, nisi hoc unum, quod nihil sciat. Hinc Academiæ disciplina manavit; si tamen disciplina dici potest, in qua ignoratio et discitur, et docetur. Sed ne illi quidem, qui scientiam sibi assumpserunt, id ipsum, quod se scire putabant, constanter defendere potuerunt. Qui, quoniam ratio illis non quadrabat, per ignorantiam rerum divinarum tam varii, tam incerti fuerunt, sibique sæpe contraria disserentes, ut quid sentirent, quid vellent, statuere ac dijudicare non possis. Quid igitur pugnes adversus eos homines, qui suo sibi gladio pereunt? Quid labores, ut eos destruas, quos sua ipsos destruit atque

afficit oratio? Aristoteles (inquit Cicero) veteres philosophos accusans, ait eos aut stultissimos, aut gloriosissimos fuisse, qui existimassent philosophiam suis ingeniis perfectam : sed se videre, quod paucis annis magna accessio facta esset, brevi tempore philosophiam plane absolutam fore. Quod igitur fuit illud tempus? quo more? quando est aut a quibus absoluta? Nam quod ait stultissimos fuisse, qui putassent ingeniis suis perfectam esse sapientiam, verum est : sed ne ipse quidem satis prudenter, qui aut a veteribus cœptam, aut a novis auctam, aut mox a posterioribus perfectam iri putavit. Numquam enim potest investigari, quod non per viam suam quæritur.

CAPUT XXIX.

De Fortuna iterum, et Virtute.

Sed repetamus id quod omisimus. Fortuna ergo per se nihil est; nec sic habendum est, tanquam sit in aliquo sensu. Siquidem fortuna est acccidentium rerum subitus atque inopinatus eventus. Verum philosophi, ne aliquando non errent, in re stulta volunt esse sapientes; qui fortunæ sexum mutant, eamque non deam, sicut vulgus, sed deum esse dicunt. Eumdem tamen interdum naturam, interdam fortunam vocant; « quod multa (inquit idem « Cicero) efficiat inopinata nobis, propter obscuritatem « ignorationemque causarum. » Cum igitur causas ignorent, propter quas fiat aliquid, et ipsum qui faciat ignorent, necesse est. Idem in opere valde serio, in quo præcepta vitæ deprompta ex philosophia filio dabat :

« Magnam (inquit) esse fortunæ vim in utramque par-
« tem, quis nesciat? Nam et, cum prospero flatu ejus
« utimur, ad exitus pervenimus optatos; et, cum refla-
« verit, affligimur. » Primum, qui negat sciri posse quidquam, sic hoc dixit, tanquam et ipse, et omnes sciant. Deinde, qui, etiam quæ clara sunt, dubia conatur efficere, hoc putavit esse clarum, quod illi esse debuit vel maxime dubium; nam sapienti omnino falsum est. Quis, inquit, nescit? Ego vero nescio. Doceat me (si potest) quæ sit illa vis, qui flatus iste, et qui reflatus.

Turpe igitur est, hominem ingeniosum dicere id, quod, si neges, probare non possit. Postremo, quod is, qui dicit, assensus esse retinendos, quod stulti sit hominis, rebus incognitis temere assentiri, is plane vulgi et imperitorum opinionibus credidit, qui fortunam putant esse, quæ hominibus tribuat bona et mala. Nam simulacrum ejus cum Copia et gubernaculo fingunt, tanquam hæc et opes tribuat, et humanarum rerum regimen obtineat. Cui opinioni et Virgilius assentit, qui fortunam omnipotentem vocat; et Historicus, qui ait : Sed profecto fortuna in omni re dominatur. Quid ergo cæteris diis loci superest? Cur non aut ipsa regnare dicitur, si plus potest; aut sola colitur, si omnia? Vel, si tantum mala immittit, aliquid causæ proferant, cur, si dea sit, hominibus invideat, eosque perditos cupiat, cum ab his religiose colatur : cur æquior sit malis, iniquior autem bonis : cur insidietur, affligat, decipiat et exterminet : quis illam generi hominum vexatricem perpetuam constituerit : cur denique tam malam sortita sit potestatem, ut res cunctas ex libidine magis, quam ex vero celebret, obscuretque. Hæc, inquam, philosophos inquirere oportuit potius, quam temere innocentem accusare fortunam : quæ etiamsi sit aliqua, nihil tamen afferri ab his

potest, cur hominibus tam inimica sit, quam putatur. Itaque illæ omnes orationes, quibus iniquitatem fortunæ lacerant, se suasque virtutes contra fortunam superbissime jactant, nihil aliud sunt, quam deliramenta inconsideratæ levitatis.

Quare non invideant nobis, quibus aperuit veritatem Deus : qui sicut scimus, nihil esse fortunam : ita scimus esse pravum ac subdolum spiritum, qui sit inimicus bonis, hostisque justitiæ; qui contraria faciat, quam Deus : cujus invidiæ causam in secundo libro explicavimus. Hic ergo insidiatur universis : sed eos, qui nesciunt Deum, errore impedit, stultitia obruit, tenebris circumfundit, ne quis possit ad divini nominis pervenire notitiam, in quo uno et sapientia continetur, et vita perpetua. Eos autem, qui Deum sciunt, dolis et astu aggreditur, ut cupiditate ac libidine irretiat, ac peccatis blandientibus depravatos impellat ad mortem; vel, si dolo nihil profecerit, vi et violentia dejicere conatur. Idcirco enim in primordiis transgressionis non statim ad pœnam detrusus (17) a Deo est, ut hominem malitia sua exerceat ad virtutem : quæ nisi agitetur, ni assidua vexatione roboretur, non potest esse perfecta; siquidem virtus est perferendorum malorum fortis ac invicta patientia. Ex quo fit, ut virtus nulla sit, si adversarius desit. Hujus itaque perversæ potestatis cum vim sentirent virtuti repugnantem, nomenque ignorarent, fortunæ vocabulum sibi inane finxerunt. Quod quam longe a sapientia sit remotum, declarat Juvenalis his versibus :

Nullum numen abest, si sit prudentia : sed nos
Te facimus, Fortuna, deam, cœloque locamus.

Stultitia igitur, et error, et cæcitas, et (ut Cicero ait) ignoratio rerum atque causarum, Naturæ ac Fortunæ

nomina induxit. Sed ut adversarium suum nesciunt : sic nec virtutem quidem sciunt, cujus scientia ab adversarii notione descendit. Quæ si conjuncta est cum sapientia, vel (ut ipsi dicunt) eadem ipsa sapientia est, ignorent necesse est, in quibus rebus sita sit. Nemo enim potest veris armis instrui, si hostem contra quem fuerit armandus, ignorat ; nec adversarium vincere, qui in dimicando non hostem verum, sed umbram petit. Prosternetur enim, qui alio intentus, venientem vitalibus suis ictum nec præviderit ante, nec caverit.

CAPUT XXX.

Epilogus ante dictorum ; et qua ratione sit transeundum a vanitate philosophorum ad Sapientiam veram et veri Dei cognitionem, in quo solo virtus est et beatitudo.

Docui, quantum mea mediocritas tulit, longe devium philosophos iter a veritate tenuisse. Sentio tamen, quam multa præterierim, quia non erat mihi propria contra philosophos disputatio. Sed huc necessario divertendum fuit, ut ostenderem, tot et tanta ingenia in rebus falsis esse consumpta ; ne quis forte a pravis religionibus exclusus, ad eos se conferre vellet, tanquam certi aliquid reperturus. Una igitur spes homini, una salus in hac doctrina, quam defendimus, posita est. Omnis sapientia hominis in hoc uno est, ut Deum cognoscat et colat : hoc nostrum dogma, hæc sententia est. Quanta itaque voce possum, testificor, proclamo, denuntio. Hic, hic est illud, quod philosophi omnes in tota sua vita quæsierunt, nec unquam tamen investigare,

comprehendere, tenere valuerunt, qui Religionem aut pravam retinuerunt, aut totam penitus sustulerunt. Facessant igitur illi omnes, qui humanam vitam non instruunt, sed turbant. Quid enim docent? aut quem instruunt, qui se ipsos nondum instruxerunt? Quem sanare ægroti, quem regere cæci possunt? Huc ergo nos omnes, quibus est cura sapientiæ, conferamus. An expectabimus donec Socrates aliquid sciat? aut Anaxagoras in tenebris lumen inveniat? aut Democritus veritatem de puteo extrahat? aut Empedocles dilatet animi sui semitas? aut Arcesilas et Carneades videant, sentiant, percipiant?

Ecce vox de cœlo veritatem docens, et nobis sole ipso clarius lumen ostendens. Quid nobis iniqui sumus? et sapientiam suscipere cunctamur, quam docti homines, contritis in quærendo ætatibus suis, nunquam reperire potuerunt? Qui vult sapiens ac beatus esse, audiat Dei vocem; discat justitiam; sacramentum nativitatis suæ norit; humana contemnat, divina suscipiat; ut summum illud bonum, ad quod natus est, possit adipisci. Dissolutis religionibus universis, et omnibus, quæcumque in earum defensionem dici vel solebant, vel poterant, refutatis, deinde convictis philosophiæ disciplinis, ad veram nobis Religionem sapientiamque veniendum est, quoniam est (ut docebo) utrumque conjunctum; ut eam vel argumentis, vel exemplis, vel idoneis testibus asseramus, et stultitiam, quam nobis isti deorum cultores objectare non desinunt, ut nullam penes nos, sic totam penes ipsos esse doceamus. Et quamquam prioribus libris, cum falsas arguerem religiones, et hoc, cum falsam sapientiam tollerem; ubi veritas sit, ostenderim; planius tamen, quæ religio et quæ sapientia vera sit, liber proximus indicabit.

LUCII CÆCILII FIRMIANI

LACTANTII

DIVINARUM INSTITUTIONUM.

LIBER QUARTUS.

DE VERA SAPIENTIA ET RELIGIONE.

CAPUT I.

De priore hominum Religione, et quomodo error transfusus sit in omnem ætatem, ac de septem Græciæ sapientibus.

Cogitanti mihi [1], Constantine Imperator, et cum animo meo sæpe reputanti priorem illum generis humani statum, et mirum pariter, et indignum videri solet, quod unius sæculi stultitia religiones varias suscipientis, deosque multos esse credentis, in tantam subito ignorationem sui ventum est, ut ablata ex oculis veritate, neque Religio Dei veri, neque humanitatis ratio teneretur, hominibus non in cœlo summum bonum quærentibus, sed in terra. Quam ob causam profecto seculorum veterum mutata felicitas est. Cœperunt enim, relicto parente et constitutore omnium Deo, insensibilia digitorum suorum figmenta venerari. Quæ pravitas quid effecerit, aut quid malorum attulerit, res ipsa declarat. Aversi

[1] Vid. D. Guillon. tom. III, pag. 409 et seq.

namque a summo bono, quod ideo beatum ac sempiternum est, quia videri, tangi, comprehendi non potest, et a virtutibus ei bono congruentibus, quæ sunt æque immortales, ad hos corruptos et fragiles deos lapsi, et studentes iis rebus, quibus solum corpus ornatur, alitur, delectatur, mortem sibi perpetuam cum diis et cum bonis corporalibus quæsierunt : quia morti corpus omne subjectum est. Insecuta est igitur hujusmodi religiones injustitia et impietas; sicuti fuerat necesse. Desierunt enim vultus suos in cœlum tollere : sed deorsum mentes hominum depressæ, terrenis ut religionibus, sic etiam bonis inhærebant. Secutum est dissidium generis humani, et fraus, et nefas omne; quia spretis æternis atque incorruptis bonis, quæ sola debent ab homine concupisci, temporalia et brevia maluerunt, majorque hominibus ad malum fides fuit, qui pravum recte, quia præsentius fuerat, prætulerunt.

Sic humanam vitam prioribus sæculis in clarissima luce versatam caligo ac tenebræ comprehenderunt; et quod huic pravitati congruens erat, postquam sublata sapientia est, tum demum sibi homines sapientum nomen vendicare cœperunt. Tum autem nemo sapiens vocabatur, cum omnes erant. Utinamque nomen illud aliquando publicum, quamvis ad paucos redactum, tamen vim suam retineret. Possent enim fortasse pauci illi vel ingenio, vel auctoritate, vel assiduis hortamentis liberare populum vitiis et erroribus. Sed adeo in totum sapientia occiderat, ut ex ipsa nominis arrogantia nullum eorum, qui vocarentur, appareat fuisse sapientem. Et tamen prius, quam hæc philosophia, quæ dicitur esse, inveniretur, septem fuisse traduntur, qui primi omnium, quia de rebus naturalibus quærere ac disputare sunt ausi, sapientes haberi appellarique meruerunt.

O miserum calamitosumque sæculum, quo per orbem totum septem soli fuerunt, qui hominum vocabulo cierentur; nemo enim potest jure dici homo, nisi qui sapiens est. Sed si cæteri omnes, præter ipsos, stulti fuerunt, ne illi quidem sapientes, quia nemo sapiens esse vero judicio stultorum potest. Adeo ab his abfuit sapientia, ut ne postea quidem increscente doctrina, et multis magnisque ingeniis in id ipsum semper intentis, potuerit perspici veritas et comprehendi. Nam post illorum septem sapientum gloriam, incredibile est, quanto studio inquirendæ veritatis Græcia omnis exarserit. Ac primum, nomen ipsum sapientiæ arrogans putaverunt, seque non sapientes, sed studiosos sapientiæ vocaverunt. Quo facto, et illos, qui temere sapientum sibi nomen asciverant, erroris stultitiæque damnaverunt, et se quoque ipsos ignorantiæ, quam quidem non diffitebantur. Nam ubicumque rerum natura ingeniis eorum quasi manus opposuerat, ne rationem possent aliquam reddere, testificari solebant, nihil scire se, nihil cernere. Unde multo sapientiores inveniuntur, qui se aliqua ex parte viderunt, quam illi qui se sapere crediderant.

CAPUT II.

Ubi quærenda sit sapientia; quare Pythagoras et Plato non accesserunt ad Judæos.

Quare, si neque illi fuere sæpientes, qui sunt appellati, neque posteriores, qui non dubitaverunt insipientiam confiteri: quid superest, nisi ut alibi sit quærenda sapientia, quando non est, ubi quærebatur, inventa?

Quid autem putemus fuisse causæ, cur tot ingeniis totque temporibus summo studio et labore quæsita non reperiretur; nisi quod eam philosophi extra fines suos quæsierunt? Qui quoniam peragratis et exploratis omnibus, nusquam ullam sapientiam comprehenderunt, et alicubi esse illam necesse est; apparet, illic potissimum esse quærendam, ubi stultitiæ titulus apparet; cujus velamento Deus, ne arcanum sui divini operis in propatulo esset, thesaurum sapientiæ ac veritatis abscondit. Unde equidem soleo mirari, quod cum Pythagoras et postea Plato, amore indagandæ veritatis accensi, ad Ægyptios, et Magos, et Persas usque penetrassent, ut earum gentium ritus et sacra cognoscerent, (suspicabantur enim, sapientiam in Religione versari) ad Judæos tamen non accesserint, penes quos tunc solos erat, et quo facilius ire potuissent. Sed aversos esse arbitror divina providentia, ne scire possent (18) veritatem; quia nundum fas erat alienigenis hominibus Religionem Dei veri justitiamque notescere. Statuerat enim Deus, appropinquante ultimo tempore, Ducem magnum cœlitus mittere, qui eam perfido ingratoque populo ablatam, exteris gentibus revelaret. Qua de re in hoc libro aggrediar disputare, si prius ostendero, sapientiam cum Religione sic cohærere, ut divelli utrumque non possit.

CAPUT III.

Sapientia et Religio divelli non possunt; necessarium est ut naturæ dominus sit uniuscujusque pater.

Deorum cultus, ut in priore libro docui, non habet sapientiam, non modo quia divinum animal hominem terrenis fragilibusque substernit, sed quia nihil ibi disseritur, quod proficiat ad mores excolendos vitamque formandam: nec habet inquisitionem aliquam veritatis, sed tantummodo ritum colendi, qui non officio mentis, sed ministerio corporis constat. Et ideo non est illa religio vera judicanda; quia nullis justitiæ virtutisque præceptis erudit efficitque meliores. Ita philosophia, quia veram Religionem, id est summam pietatem non habet, non est vera sapientia. Nam si divinitas, quæ gubernat hunc mundum, incredibili beneficentia genus hominum sustentat, et quasi paterna indulgentia fovet, vult profecto gratiam sibi referri, et honorem dari: nec constare homini ratio pietatis potest, si cœlestibus beneficiis extiterit ingratus; quod non est utique sapientis. Quoniam igitur (ut dixi) philosophia et Religio deorum disjuncta sunt, longeque discreta si quidem alii sunt professores sapientiæ, per quos utique ad deos non aditur, alii Religionis antistites, per quos sapere non discitur; apparet, nec illam esse veram sapientiam, nec hanc religionem. Idcirco nec philosophia potuit veritatem comprehendere, nec religio deorum rationem sui, qua caret, reddere. Ubi autem sapientia cum Religione inseparabili nexu cohæret, utrumque verum esse necesse est; quia et in colendo sapere debemus, id est scire, quid nobis et quo-

modo sit colendum, et in sapiendo colere, id est re et actu, quod scierimus, implere.

Ubi ergo sapientia cum Religione conjungitur? Ibi scilicet, ubi Deus colitur unus; ubi vita et actus omnis ad unum caput et ad unam summam refertur; denique iidem sunt doctores sapientiæ, qui et Dei sacerdotes. Nec tamen moveat quemquam, quia sæpe factum est, et fieri potest, ut philosophus aliquis deorum suscipiat sacerdotium : quod cum fit, non tamen conjungitur philosophia cum religione ; sed et philosophia inter sacra cessabit, et religio, quando philosophia tractabitur. Illa enim religio muta est, non tantum, quia mutorum est, sed quia ritus ejus in manu et digitis est, non in corde, aut lingua, sicut nostra quæ vera est. Idcirco et in sapientia religio, et in religione sapientia est. Ergo non potest segregari ; quia sapere nihil aliud est, nisi Deum verum justis ac piis cultibus honorare. Multorum autem deorum cultus non esse secundum naturam, etiam hoc argumento colligi potest et comprehendi : Omnem Deum, qui ab homine colitur, necesse est inter solemnes ritus et precationes patrem nuncupari, non tantum honoris gratia, verum etiam rationis; quod et antiquior est homine, et quod vitam, salutem, victum præstat, ut pater. Itaque et Jupiter a precantibus pater vocatur, et Saturnus, et Janus, et Liber, et cæteri deinceps; quod Lucilius in deorum concilio irridet :

> Ut nemo sit nostrûm, quin pater optimu' divum ;
> Ut Neptunu' pater, Liber, Saturnu' pater, Mars,
> Janu', Quirinu' pater, nomen dicatur ad unum.

Quod si natura non patitur, ut sint unius hominis multi patres (ex uno enim procreatur) ergo deos etiam multos colere contra naturam est, contraque pietatem.

Unus igitur colendus est, qui potest vere pater nominari. Idem etiam dominus sit necesse est; quia sicut potest indulgere, ita etiam coercere. Pater ideo appellandus est, quia nobis multa et magna largitur: dominus ideo, quia castigandi ac puniendi habet maximam potestatem. Dominum vero eumdem esse, qui sit pater, etiam juris civilis ratio demonstrat. Quis enim poterit filios educare, nisi habeat in eos domini potestatem? Nec immerito paterfamilias dicitur, licet tantum filios habeat: videlicet nomen patris complectitur etiam servos, quia familias sequitur, et nomen familiæ complectitur etiam filios, quia pater antecedit: unde apparet eumdem ipsum, et patrem esse servorum, et dominum filiorum. Denique et filius manumittitur tanquam servus, et servus liberatus patroni nomen accipit, tanquam filius. Quod si propterea paterfamilias nominatur, ut appareat eum duplici potestate præditum, quia et indulgere debet, quia pater est, et coercere, quia dominus; ergo idem servus est, qui et filius, idem dominus, qui et pater. Sicut igitur naturæ necessitate non potest esse nisi unus pater, ita nec dominus nisi unus; quid enim faciat servus, si multi domini diversa imperaverint? Ergo contra rationem contraque naturam sunt religiones multorum deorum; siquidem nec patres multi possunt esse, nec domini: deos autem et patres, et dominos nuncupari necesse est.

Teneri ergo veritas non potest, ubi homo idem multis patribus dominisque subjectus est; ubi animus in multa dispersus, huc atque illuc divagatur. Nec habere ullam firmitatem Religio potest, quando certo et stabili domicilio caret. Cultus igitur deorum veri esse non possunt; eodem modo, quo matrimonium dici non potest, ubi mulier una multos viros habet: sed hæc aut meretrix, aut adultera nominabitur; a qua enim pudor, castitas,

fides abest, virtute careat necesse est. Sic et religio deorum impudica est et incesta, quia fide caret, quia honos ille instabilis et incertus caput atque originem non habet.

CAPUT IV.

De Sapientia itidem et Religione ; atque de Jure Patris et Domini.

Quibus rebus apparet, quam inter se conjuncta sint sapientia et religio : sapientia spectat ad filios, quæ exigit amorem; religio ad servos, quæ exigit timorem. Nam sicut illi patrem diligere debent et honorare, sic hi dominum colere ac vereri. Deus autem, qui unus est, quoniam utramque personam sustinet, et patris, et domini; et amare eum debemus, quia filii sumus, et timere, quia servi. Non potest igitur nec religio a sapientia separari, nec sapientia a religione secerni; quia idem Deus est, qui et intelligi debet, quod est sapientiæ; et honorari, quod est religionis. Sed sapientia præcedit, religio sequitur : quia prius est, Deum scire, consequens, colere. in duobus nominibus una vis est, quamvis diversa esse videatur. Alterum enim positum est in sensu, alterum in actu. Sed tamen similia sunt duobus rivis ex uno fonte manantibus. Fons autem sapientiæ et religionis, Deus est : a quo hi duo rivi si aberraverint, arescant necesse est; quem qui nesciunt, nec sapientes esse possunt, nec religiosi.

Sic fit, ut philosophi, et qui deos colunt, similes sint aut filiis abdicatis, aut servis fugitivis; quia neque illi

patrem quærunt, neque hi dominum; et sicut abdicati hæreditatem patris non assequuntur, et fugitivi impunitatem: ita neque philosophi immortalitatem accipient, quæ est regni cœlestis hæreditas, id est summum bonum, quod illi maxime quærunt; neque cultores deorum pœnam sempiternæ mortis effugient, quæ est animadversio veri domini adversus fugitivos suæ majestatis ac nominis. Deum vero esse patrem, eumdemque dominum, utrique ignoraverunt, tam cultores deorum, quam ipsi sapientiæ professores: quia aut nihil omnino colendum putaverunt, aut religiones falsas approbaverunt, aut, etiamsi vim potestatemque summi Dei intellexerunt, ut Plato, qui ait unum esse fabricatorem mundi Deum, et M. Tullius, qui fatetur hominem præclara quadam conditione a summo Deo esse generatum; tamen ei debitum cultum tanquam summo patri non reddiderunt, quod erat consequens ac necessarium. Deos autem neque patres, neque dominos esse posse, non tantum multitudo (ut supra ostendi) sed etiam ratio declarat: quia neque fictum esse a diis hominem traditur, neque deos ipsos antecedere originem hominis invenitur; siquidem fuisse in terra homines, antequam Vulcanus, et Liber, et Apollo, et ipse Jupiter nascerentur, apparet. Sed neque Saturno fictio hominis, neque Cœlo patri ejus assignari solet.

Quod si nullus eorum, qui coluntur, formasse a principio atque instituisse hominem traditur; nullus igitur ex his pater hominis nuncupari potest, ita ne Deus quidem. Ergo fas non est, venerari eos, a quibus non sit homo generatus; quia neque a multis generari potest. Unus igitur ac solus coli debet, qui Jovem, qui Saturnum, qui Cœlum ipsum, terramque antecessit. Is enim necesse est hominem figuraverit, qui ante hominem cœlum terramque perfecit. Solus pater vocandus est, qui

creavit; solus dominus nuncupandus, qui regit, qui habet vitæ ac necis veram et perpetuam potestatem : quem qui non adorat, et insipiens servus est, qui dominum suum aut fugiat, aut nesciat, et impius filius, qui suum verum patrem, vel oderit, vel ignoret.

CAPUT V.

Oracula prophetarum sunt inspicienda; et de temporibus eorum, atque Judicum et Regum.

Nunc, quoniam docui sapientiam et Religionem non posse diduci, superest ut de ipsa Religione ac sapientia disseramus. Sentio quidem, quam sit difficilis de rebus cœlestibus disputatio : sed tamen audendum est, ut illustrata veritas pateat, multique ab errore atque interitu liberentur, qui eam sub velamine stultitiæ latentem aspernantur ac respuunt. Sed prius quam incipiam de Deo et operibus ejus dicere, mihi pauca de prophetis ante dicenda sunt, quorum testimoniis nunc uti necesse est; quod in prioribus libris ne facerem, temperavi. Ante omnia, qui veritatem studet comprehendere, non modo intelligendis prophetarum vocibus animum debet intendere, sed etiam tempora, per quæ quisque illorum fuerit, diligentissime inquirere; ut sciat et quæ futura prædixerint, et post quot annos prædicta completa sint. Nec difficultas in his colligendis inest ulla; testati sunt enim sub quo quisque rege divini Spiritus fuerit passus instinctum. Multique scriptos libros de temporibus ediderunt, initium facientes a propheta Moyse, qui Trojanum bellum septingentis fere annis antecessit. Is autem

cum per annos quadraginta populum rexisset, successorem habuit Jesum, qui septem et viginti annis tenuit principatum.

Exinde sub Judicibus fuerunt per annos trecentos septuaginta. Tum mutato statu, Reges habere cœperunt : quibus imperium tenentibus per annos quadringentos quinquaginta usque ad Sedechiæ regnum, oppugnati a rege Babylonio, captique Judæi, diuturnum servitium pertulerunt; donec septuagesimo post anno eos Cyrus major terris ac sedibus suis redderet, qui per idem tempus in Persas suscepit imperium, quo Romæ Tarquinius Superbus. Quare cum omnis temporum series, et ex Judaicis, et ex Græcis Romanisque historiis colligatur, etiam singulorum prophetarum tempora colligi possunt; quorum sane ultimus Zacharias fuit, quem constat sub Dario rege, secundo anno regni ejus octavo mense cecinisse. Adeo antiquiores etiam Græcis Scriptoribus prophetæ reperiuntur. Quæ omnia eo profero, ut errorem suum sentiant, qui Scripturam sacram coarguere nituntur, tanquam novam et recens fictam, ignorantes ex quo fonte sanctæ Religionis origo manaverit. Quod si quis collectis perspectisque temporibus, fundamentum doctrinæ salubriter jecerit, et veritatem penitus comprehendet, et errorem cognita veritate deponet.

CAPUT VI.

Deus omnipotentem genuit filium; atque de eo testimonia Sibyllarum et Trismegisti.

Deus igitur machinator constitutorque rerum, sicuti in secundo libro diximus, antequam præclarum hoc opus mundi adoriretur, sanctum et incorruptibilem spiritum genuit, (19) quem Filium nuncuparet. Et quamvis alios postea innumerabiles per ipsum creavisset, quos angelos dicimus, hunc tamen solum primogenitum divini nominis appellatione dignatus est, (20) patria scilicet virtute ac majestate pollentem. Esse autem summi Dei Filium, qui sit potestate maxima præditus, non tantum congruentes in unum voces Prophetarum, sed etiam Trismegisti prædicatio, et Sibyllarum vaticinia demonstrant. Hermes in eo libro, qui ὁ λόγος τέλειος « Verbum perfectum » inscribitur, his usus est verbis : ὁ κύριος καὶ τῶν πάντων ποιητὴς, ὃν θεὸν καλεῖν νενομίκαμεν, ἐπεὶ τὸν δεύτερον ἐποίησε θεὸν ὁρατὸν καὶ αἰσθητὸν. Αἰσθητὸν δέ φήμι, οὐ διὰ τὸ αἰσθέσθαι αὐτὸν, περὶ γὰρ τούτου οὐκ ἔστι πότερον αὐτὸς αἴσθοιτο, ἀλλ' ὅτι εἰς αἴσθησιν ὑποπέμπει καὶ εἰς νοῦν. Ἐπεὶ τοῦτον ἐποίησε πρῶτον, καὶ μόνον, καὶ ἕνα, καλὸς δὲ αὐτῷ ἐφάνη, καὶ πληρέστατος πάντων τῶν ἀγαθῶν, ἡγίασέ τε καὶ πάνυ ἐφίλησεν ὡς ἴδιον τόκον. « Dominus atque omnium » creator, quem Deum vocare censemus, quia secundum Deum fecit visibilem et sensibilem. Sensibilem » autem assero, non ideo quia ipse sentit, (hoc enim » non est, utrum ipse sentiat) sed quia ipse in sensum » mittit et mentem. Quoniam ergo hunc fecit primum, » et solum, et unum, pulcher autem ei visus est, et ple- » nissimus omnium bonorum, sanctificavitque et ama-

» vit valde quasi proprium filium. » Sibylla Erythræa in carminis sui principio, quod a summo Deo exorsa est, filium Dei Ducem et Imperatorem omnium his versibus prædicat :

Παντοτρόφον κτίστην, ὅστις γλυκὺ πνεῦμ' ἐν ἅπασι
Κάτθετο, χ' ἡγητῆρα Θεὸν πάντων ἐποίησε.

Omnium nutritorem creatoremque, qui dulcem spiritum
Apposuit, ac principem omnium Deum fecit. [omnibus

Et rursus in fine ejusdem carminis :

Ἀλλ' ὃν ἔδωκε Θεὸς πιστοῖς ἀνδράσι γεραίρειν.

Sed quem dedit Deus fidelibus viris honorare.

Et alia Sibylla præcipit hunc oportere cognosci :

Αὐτὸν σὸν γίνωσκε Θεὸν Θεοῦ υἱὸν ἐόντα.

Ipsum tuum cognosce Deum, qui Dei filius est.

Videlicet ipse est Dei filius, qui per Salomonem sapientissimum regem divino spiritu plenum locutus est ea quæ subjecimus : « Deus condidit me in initio viarum suarum, » in opera sua ante secula. Fundavit me in principio, » antequam terram faceret, et antequam abyssos constitueret; priusquam prodirent fontes aquarum : ante » omnes colles genuit me Dominus; fecit regiones, et » fines inhabitabiles sub cœlo. Cum pararet cœlum, » aderam illi; et cum secerneret suam sedem, cum super ventos faceret validas nubes, et cum confirmatos » poneret montes sub cœlo : quando fortia faciebat fundamenta terræ, eram penes illum disponens. Ego » eram, cui adgaudebat; quotidie autem jucundabar » ante faciem ejus, cum lætaretur orbe perfecto[1]. » Ideir-

[1] Prov. VII. 22, 31.

co autem Trismegistus δημιουργὸν τοῦ Θεοῦ « opificem Dei » dixit, et Sibylla σύμβουλον « consiliatorem » appellat, quod tanta sapientia et virtute sit instructus a Deo patre, ut et consilio ejus, et manibus uteretur in fabricatione mundi.

CAPUT VII.

De nomine Filii; atque unde Jesus et Christus appellatur.

Fortasse quærat aliquis hoc loco, quis sit iste tam potens, tam Deo carus, et quod nomen habeat, cujus prima nativitas non modo antecesserit mundum, verum etiam prudentia disposuerit, virtute construxerit. Primum scire nos convenit, nomen ejus ne Angelis quidem notum esse, qui morantur in cœlo, sed ipsi soli, ac Deo patri; nec ante id publicabitur, ut est sanctis litteris traditum, quam dispositio Dei fuerit impleta. Deinde nec enuntiari posse hominis ore; sicut Hermes docet, hæc dicens :

Αἰτία δὲ τούτου τοῦ αἰτίου ἡ τοῦ θείου ἀγαθοῦ βούλησις, ἣ Θεὸν προήνεγκεν, οὗ τὸ ὄνομα οὐ δύναται ἀνθρωπίνῳ στόματι λαληθῆναι.
» Causa autem hujus causæ est divini boni voluntas, » quæ Deum protulit, cujus nomen non potest humano » ore dici. » Et paulo post ad filium :

Ἔστι τίς, ὦ τέκνον, ἀπόῤῥητος λόγος σοφίας, ὅσιος περὶ τοῦ μόνου κυρίου πάντων, καὶ προεννοουμένου Θεοῦ, ὃν εἰπεῖν ὑπὲρ ἄνθρωπόν ἐστι. « Est, o fili, secretus quidam sermo sapientiæ, sanc- » tus circa solum Dominum omnium, et Domini ante » mente percipientis (percepti) quem dicere supra ho-

» minem est.» Sed quamvis nomen ejus, quod ei a principio pater summus imposuit, nullus alius præter ipsum sciat, habet tamen et inter Angelos aliud vocabulum, et inter homines aliud. Jesus quippe inter homines nominatur : nam Christus non proprium nomen est, sed nuncupatio potestatis et regni; sic enim Judæi reges suos appellabant. Sed exponenda hujus nominis ratio est propter ignorantium errorem, qui eum immutata littera Chrestum solent dicere. Erat Judæis ante præceptum, ut sacrum conficerent unguentum, quo perungi possent ii, qui vocabantur ad sacerdotium, vel ad regnum. Et sicut nunc Romanis indumentum purpuræ insigne est regiæ dignitatis assumptæ : sic illis unctio sacri unguenti nomen ac potestatem regiam conferebat. Verum, quoniam Græci veteres χρίεσθαι dicebant ungi, quod nunc ἀλείφεσθαι, sicut indicat Homericus versus ille [1]:

Αὐτοὺς δὲ δμωαὶ λοῦσαν, καὶ χρῖσαν ἐλαίῳ·

Eos autem famulæ laverunt, et unxerunt oleo;

ob hanc rationem nos eum Christum nuncupamus, id est, unctum, qui Hebraice Messias dicitur. Unde in quibusdam Græcis scripturis, quæ male de Hebraicis interpretatæ sunt, ἠλειμμένος scriptum invenitur, ἀπὸ τοῦ ἀλείφεσθαι. Sed tamen utrolibet nomine rex significatur : non quod ille regnum hoc terrenum fuerit adeptus, cujus capiendi nondum tempus advenit; sed quod cœleste ac sempiternum, de quo disseremus in ultimo libro. Nunc vero de prima ejus nativitate dicamus.

[1] Odys. IV.

CAPUT VIII.

De ortu Jesu in spiritu et in carne; de spiritibus et testimoniis Prophetarum.

In primis enim testificamur, illum bis esse natum; primum in spiritu; postea in carne. Unde apud Hieremiam ita dicitur[1]: Priusquam te formarem in utero, novi te. Et item apud ipsum[2]: Beatus qui erat, antequam nasceretur; (21) quod nulli alii contigit, præter Christum. Qui cum esset a principio filius Dei, regeneratus est denuo secundum carnem: quæ duplex nativitas ejus magnum intulit humanis pectoribus errorem, circumfuditque tenebras etiam iis, qui veræ Religionis sacramenta retinebant. Sed nos id plane dilucideque monstrabimus, ut amatores sapientiæ facilius ac diligentius instruantur. Qui audit Dei filium dici, non debet tantum nefas mente concipere, ut existimet, ex connubio ac permistione fœminæ alicujus Deum procreasse, quod non facit nisi animal corporale, mortique subjectum. Deus autem, cum solus sit, cui permiscere se potuit? aut cum esset tantæ potestatis, ut quidquid vellet, efficeret, utique ad creandum societate alterius non indigebat: nisi forte existimabimus, Deum, sicut Orpheus putavit, et marem esse et fœminam, quod aliter generare nequiverit, nisi haberet vim sexus utriusque; quasi aut ipse secum coierit, aut sine coitu non potuerit procreare.

Sed et Hermes in eadem fuit opinione, cum dicit αὐτοπάτορα, καὶ αὐτομήτορα. Quod si ita esset, ut a Prophetis

[1] Cap. I. 5.
[2] Hic locus non invenitur apud Hieremiam nec alicubi in sacris bibliis.

pater dicitur, sic etiam mater diceretur. Quomodo igitur procreavit (22)? Primum nec sciri a quoquam possunt, nec enarrari opera divina : sed tamen sanctæ litteræ docent, in quibus cautum est, illum Dei filium, Dei esse sermonem, sive etiam rationem ; itemque cæteros angelos Dei spiritus esse. Nam sermo est spiritus cum voce aliquid significante prolatus. Sed tamen quoniam spiritus et sermo diversis partibus proferuntur, siquidem spiritus naribus, ore sermo procedit, magna inter hunc Dei filium, et cæteros angelos (23) differentia est. Illi enim ex Deo taciti spiritus exierunt; quia non ad doctrinam Dei tradendam, sed ad ministerium creabantur. Ille vero cum sit et ipse spiritus, tamen cum voce ac sono ex Dei ore processit, sicut verbum, ea scilicet ratione, quia voce ejus ad populum fuerat usurus; id est, quod ille magister futurus esset doctrinæ Dei et cœlestis arcani ad hominem proferendi : quod ipsum primo locutus est, ut per eum ad nos loqueretur, et ille vocem Dei ac voluntatem nobis revelaret.

Merito igitur sermo et verbum Dei dicitur; quia Deus procedentem de ore suo vocalem spiritum, quem non utero, sed mente conceperat, inexcogitabili quadam majestatis suæ virtute ac potentia in effigiem, quæ proprio sensu ac sapientia vigeat, comprehendit, et alios item spiritus suos in angelos figuravit. Nostri spiritus dissolubiles sunt (24), quia mortales sumus. Dei autem spiritus et vivunt, et manent, et sentiunt; quia ipse immortalis est et sensus, et vitæ dator. Nostræ voces, licet auræ misceantur, atque evanescant, tamen plerumque permanent litteris comprehensæ : quanto magis Dei vocem credendum est, et manere in æternum, et sensu ac virtute comitari, quam de Deo patre tanquam rivus de fonte traduxerit. Quod si quis miratur, ex Deo Deum prola-

tione vocis ac spiritus potuisse generari, si sacras voces Prophetarum cognoverit, desinet profecto mirari. Salomonem patremque ejus David potentissimos reges fuisse, et eosdem prophetas, etiam iis fortasse sit notum, qui divinas litteras non attigerunt; quorum alterum, qui posterius regnavit, Trojanæ urbis excidium centum et quadraginta annis antecessit. Hujus pater divinorum scriptor hymnorum in psalmo xxxii sic ait[1] : Verbo Dei cœli solidati sunt, et spiritu oris ejus omnis virtus eorum. Item rursus in Psalmo quadragesimo quarto : Eructavit cor meum verbum bonum, dico ego opera mea regi. Contestans videlicet, nulli alii opera Dei esse nota, nisi filio soli, qui est Verbum Dei, et quem regnare in perpetuum necesse est. Item Salomon ipsum verbum Dei esse demonstrat, cujus manibus opera ista mundi fabricata sint[2]. Ego, inquit, ex ore altissimi prodivi ante omnem creaturam; ego in cœlis feci ut oriretur lumen indeficiens, et nebula texi omnem terram. Ego in altis habitavi, et thronus meus in columna nubis. Joannes quoque ita tradidit[3]. In principio erat verbum, et verbum erat apud Deum, et Deus erat verbum. Hoc fuit in principio apud Deum. Omnia per ipsum facta sunt, et sine ipso factum est nihil.

CAPUT IX.

De Verbo Dei.

Sed melius Græci λόγον dicunt, quam nos verbum sive sermonem; λόγος enim et sermonem significat, et rationem, quia ille est, et vox, et sapientia Dei. Hunc sermonem divinum ne philosophi quidem ignoraverunt. Siqui-

[1] Ver. 16. — [2] Eccli. xxiv. 5, 8. — [3] Ch. i. v. i.

dem Zeno rerum naturæ dispositorem atque opificem universitatis λόγον prædicat, quem et fatum, et necessitatem rerum, et Deum, et animum Jovis nuncupat; ea scilicet consuetudine, qua solent Jovem pro Deo accipere. Sed nihil obstant verba, cum sententia congruat veritati. Est enim spiritus Dei, quem ille animum Jovis nominavit. Nam Trismegistus, qui veritatem pene universam nescio quomodo investigavit, virtutem majestatemque verbi sæpe descripsit, sicut declarat superius illud exemplum, quo fatetur esse ineffabilem quemdam sanctumque sermonem, cujus enarratio modum hominis excedat. Dixi de nativitate prima breviter, ut potui. Nunc de secunda, quoniam controversia est in ea maxima, latius disserendum est; ut veritatem scire cupientibus lumen intelligentiæ præferamus.

CAPUT X.

De Jesu adventu; de Judæorum casibus ac eorum regimine usque ad Passionem Dominicam.

In primis igitur scire homines oportet, sic a principio processisse dispositionem summi Dei, ut esset necesse, appropinquante seculi termino, Dei filium descendere in terram, ut constitueret Deo templum, doceretque justitiam: verumtamen non in virtute Angeli, aut potestate cœlesti, sed in figura hominis, et conditione mortali, ut cum magisterio functus fuisset, traderetur in manus impiorum, mortemque susciperet, ut ea quoque per virtutem domita, resurgeret, et homini, quem induerat (25), quem gerebat, et spem vincendæ mortis afferret, et ad præmia immortalitatis admitteret. Hanc ergo dispositio-

nem ne quis ignoret, docebimus prædicta esse omnia, quæ in Christo videmus esse completa. Nemo asseverationi nostræ fidem commodet; nisi ostendero, Prophetas ante multam temporum seriem prædicasse, fore aliquando ut filius Dei nasceretur sicut homo, et mirabilia faceret, et cultum Dei per totam terram seminaret, et postremo patibulo figeretur, et tertia die resurgeret. Quæ omnia cum probavero eorum ipsorum litteris, qui Deum suum mortali corpore utentem violaverunt, quid aliud obstabit, quominus veram sapientiam clarum sit in hac sola Religione versari? Nunc a principio totius sacramenti origo narranda est.

Majores nostri, qui erant principes Hebræorum, cum sterelitate atque inopia laborarent, transierunt in Ægyptum rei frumentariæ gratia, ibique diutius commorantes, intolerabili servitutis jugo premebantur. Tum misertus eorum Deus eduxit eos, ac liberavit de manu regis Ægyptiorum post annos quadringentos et triginta, duce Moyse, per quem postea illis lex a Deo data est: in qua eductione ostendit virtutem suæ majestatis Deus. Trajecit enim populum medio mari rubro, præcedente Angelo, et scindente aquam, ut populus per siccum gradi posset, quem verius (ut ait poëta)[1]

> Curvata in montis faciem circumstetit unda.

Qua re audita, tyrannus Ægyptiorum cum magna suorum manu insecutus, et mare adhuc patens temere ingressus, coeuntibus aquis cum omni exercitu deletus est. Hebræi vero ingressi in solitudinem multa mirabilia viderunt. Nam cum sitim paterentur, ictu virgæ rupe percussa, prosiliit fons aquæ, populumque recreavit. Quo rursus esuriente, cœlestis alimenti pluvia descendit.

[1] Virg. Georg. IV. 361.

Quin etiam coturnices in castra eorum ventus invexit, ut non modo pane cœlesti, sed etiam instructioribus epulis saturarentur. Pro his tamen divinis beneficiis honorem Deo non reddiderunt, sed depulsa jam servitute, jam siti fameque deposita, in luxuriam prolapsi, ad prophanos Ægyptiorum ritus animos transtulerunt. Cum enim Moyses dux eorum ascendisset in montem, atque ibi quadraginta diebus moraretur, aureum caput bovis, quem vocant Apin, quod eos in signo præcederet, figurarunt. Quo peccato ac scelere offensus Deus, impium et ingratum populum pro merito pœnis gravibus affecit, et legi, quam per Moysen dederat, subjugavit.

Postea vero cum in deserta quadam parte Syriæ consedissent, amiserunt vetus nomen Hebræi; et quoniam princeps examinis eorum Judas erat, Judæi sunt appellati, et terra, quam incoluere, Judæa. Et primo quidem non dominio regum subjecti fuerunt: sed populo ac legi civiles Judices præsidebant, non tamen in annum constituti sunt, sicut Romani Consules, sed perpetua jurisdictione subnixi. Tum sublato Judicum nomine, potestas regalis inducta est. Verum Judicibus regimen eorum tenentibus, pravas religiones sæpe susceperant; atque offensus ab his Deus, toties eos alienigenis subjugabat, donec rursus pœnitentia populi mitigatus liberaret eos servitute. Item sub regibus finitimorum bellis ob delicta vexati, postremo capti, abductique Babylonem, pœnas impietatis suæ gravi servitio pependerunt; donec Cyrus veniret in regnum, qui statim Judæos restituit edicto. Exinde Tetrarchas habuerunt usque ad Herodem, qui fuit sub imperio Tiberii Cæsaris; cujus anno quintodecimo (26), id est, duobus Geminis Consulibus, ante diem decimam Calendarum Aprilium Judæi Christum cruci affixerunt. Hic rerum textus, hic ordo in ar-

canis sanctarum litterarum continetur. Sed prius ostendam, qua de causa in terram venerit Christus, ut fundamentum divinæ Religionis et ratio clarescat.

CAPUT XI.

De causa Incarnationis Christi.

Cum sæpe Judæi præceptis salutaribus repugnarent, atque a divina lege desciscerent, aberrantes ad impios cultus deorum, tum Deus justos et electos viros Spiritu sancto implebat, prophetas in media plebe constituens, per quos peccata ingrati populi verbis minacibus increparet, et nihilominus hortaretur ad pœnitentiam sceleris agendam : quam nisi egissent, atque abjectis vanitatibus ad Deum suum redissent, fore, ut testamentum suum mutaret, id est, hæreditatem vitæ immortalis ad exteras converteret nationes, aliumque sibi populum fideliorem ex alienigenis congregaret. Illi autem a Prophetis increpati, non modo verba eorum respuerunt, sed quod sibi peccata exprobrarentur offensi, eos ipsos exquisitis cruciatibus necaverunt : quæ omnia divinæ litteræ signata conservant. Dicit enim propheta Jeremias[1] : Misi ad vos servos meos prophetas : ante lucem mittebam, et non audiebatis me, neque intendebatis auribus vestris, cum dicerem vobis : Convertatur unusquisque a via sua mala, et a nequissimis affectionibus vestris, et habitabitis in terra ista, quam dedi vobis et patribus vestris a seculo usque in seculum. Nolite ambulare post deos alienos, ut serviatis eis ; et ne incitetis me in operibus manuum vestrarum, ad disperdendos vos.

[1] XLIV, 4 ; VII, 25 et al.

Esdras etiam propheta, qui fuit ejusdem Cyri temporibus, a quo Judæi sunt restituti, sic loquitur[1] : « Desciverunt a te, et abjecerunt legem tuam post corpus » suum, et prophetas tuos interfecerunt, qui obtestabantur eos ut reverterentur ad te. »

Item Helias in libro βασιλεῶν tertio[2] : « Æmulando æmulatus sum Domino Deo omnipotenti; quia dereliquerunt te filii Israel, et altaria tua demolierunt, et » prophetas tuos interfecerunt gladio, et remansi ego » solitarius, et quærunt animam meam auferre a me. » Propter has illorum impietates abdicavit eos in perpetuum : itaque desiit prophetas mittere ad eos. Sed illum filium suum primogenitum, illum opificem rerum, et consiliatorem suum delabi jussit e cœlo, ut Religionem sanctam Dei transferret ad gentes, id est, ad eos, qui Deum ignorabant; doceretque justitiam, quam perfidus populus abjecerat : quod jampridem denuntiaverat se esse facturum, sicut Malachias propheta indicat, dicens[3] : « Non est mihi voluntas circa vos, dicit Dominus, » et sacrificium acceptum non habebo ex manibus vestris; quoniam a solis ortu usque ad occasum clarificabitur nomen meum apud gentes. » Item David in psalmo XVII[4]. « Constitues me in caput gentium : populus, quem non cognovi, serviet mihi. » Esaias quoque sic loquitur[5] : « Venio colligere omnes gentes, et linguas, » et venient, et videbunt claritatem meam; et dimittam super eos signum, et mittam ex his conservatos » in gentes quæ longe sunt, quæ non audierunt gloriam » meam, et nuntiabunt claritatem meam in gentes. » Volens igitur Deus metatorem templi sui mittere in terram, noluit eum in potestate et claritate cœlesti mittere, ut ingratus in Deum populus in errorem maximum in-

[1] Lib. II, cap. IX, 26. — [2] Ib. III, cap. XIX, 10. — [3] Cap. I, 10. — [4] Ver. 44 et 45. — [5] LXVI, 18.

duceretur (27), ac pœnas pro facinoribus suis lueret, qui dominum ac Deum suum non recepisset : quod olim Prophetæ cecinerant, sic esse facturum. Esaias enim, quem ipsi Judæi serra consectum crudelissime necaverunt, ita dicit[1] : « Audi cœlum, et percipe auribus terra, » quoniam Dominus locutus est : Filios genui, et exaltavi ; ipsi autem spreverunt me. Agnovit bos possessorem suum, et asinus præsepium domini sui ; Israel » autem me non cognovit, et populus meus me non » intellexit. »

Hieremias quoque similiter ait[2] : « Cognovit tempus » suum turtur et hirundo, et ruris passeres custodierunt » tempora introitus sui : populus autem meus non cognovit judicium Domini. Quomodo dicitis, Sapientes sumus, et lex Domini nobiscum est ? Incassum facta est » metatura : falsi scribæ, et confusi sunt ; sapientes trepidaverunt, et capti sunt, quoniam verbum Domini » reprobaverunt. » Ergo, ut cœperam dicere, cum statuisset Deus doctorem virtutis mittere ad homines, renasci eum denuo in carne præcepit, et ipsi homini similem fieri, cui dux, et comes, et magister esset futurus. Sed tamen quoniam clemens est et pius erga suos Deus, ad eos ipsos eum misit, quos oderat, ne illis in perpetuum salutis viam clauderet ; sed daret his liberam facultatem sequendi Deum, ut et præmium vitæ adipiscerentur, si secuti fuissent, quod plurimi eorum faciunt, atque fecerunt, et culpa sua in pœnam mortis incurrerent, si regem suum repudiassent. Apud illos igitur, et ex eorum semine regenerari eum jussit, ne, si fuisset alienigena, justam possent excusationem de lege prætendere, quod eum non suscepissent ; simul, ut nulla omnino gens esset in terra, cui spes immortalitatis negaretur.

[1] Cap. I, 2. — [2] VIII, 7.

CAPUT XII.

De Jesu ortu ex Virgine, de ejus Vita, Morte, et Resurrectione; atque de iis rebus testimonia Prophetarum.

Descendens itaque de cœlo sanctus ille Spiritus Dei sanctam Virginem, cujus utero se insinuaret, elegit. At illa divino Spiritu hausto repleta concepit, et sine ullo attactu viri repente virginalis uterus intumuit. Quod si animalia quædam vento et aura concipere solere omnibus notum est, cur quisquam mirum putet, cum spiritu Dei, cui facile est quidquid velit, gravatam esse Virginem dicimus? Quod sane incredibile posset videri, nisi hoc futurum ante multa secula Prophetæ cecinissent. Salomon ita dicit[1] : « Infirmatus est uterus Virginis, et » accepit fœtum, et gravata est, et facta est in multa » miseratione mater Virgo (28). » Item propheta Esaias, cujus verba sunt hæc[2] : « Propter hoc dabit Deus ipse » vobis signum; Ecce Virgo accipiet in utero, et pariet » filium, et vocabitis nomen ejus Hemanuel. » Quid hoc manifestius dici potest? Legebant ista Judæi, qui eum negaverunt. Si quis nos hæc fingere arbitratur, ab his requirat, ab his potissimum sumat. Satis firmum testimonium est ad probandam veritatem, quod ab ipsis perhibetur inimicis. Hemanuel autem nunquam vocitatus est : sed Jesus, qui latine dicitur salutaris, sive salvator; quia cunctis gentibus salutifer venit. Sed Propheta declaravit hoc nomine, quod Deus ad homines in carne venturus esset. Hemanuel enim significat, nobiscum

[1] Hæc Salomonis verba in ejus libris non leguntur.

[2] VII, 14.

Deus; scilicet quia illo per virginem nato, confiteri homines oportebat Deum secum esse, id est, in terra, et in carne mortali. Unde David in psalmo 84[1]. « Veritas, » inquit, de terra orta est; quia Deus, in quo veritas » est, terrenum corpus accepit, ut terrenis viam salutis » aperiret. » Item Esaias ipse[2]: « Ipsi autem non crediderunt, et exacerbaverunt spiritum sanctum, et conversus est eis ad inimicitiam. Et ipse expugnavit, et » recordatus est dierum seculi, qui suscitavit de terra » pastorem ovium. »

Quis autem futurus esset ille pastor, declaravit alio loco, dicens[3]: « Exultent cœli desuper, et nubes induant » justitiam : aperiatur terra, et pullulet Salvatorem. » Ego enim Dominus Deus creavi eum. » Salvator vero est, (ut supra diximus,) Jesus. Sed et alio loco idem Propheta sic prædicavit[4] : « Ecce natus est nobis puer, et » datus est nobis filius : cujus imperium super humeros » ejus; et vocatum est nomen ejus, magni consilii nun- » tius. » Idcirco enim missus est a Deo patre, ut universis gentibus, quæ sub cœlo sunt, singularis et veri Dei sanctum mysterium revelaret, ablatum perfido populo, qui adversus Deum sæpe deliquit. Daniel quoque similia prælocutus est[5]. « Videbam, inquit, in visu noctis : et » ecce in nubibus cœli ut filius hominis veniens, et usque » ad Vetustum dierum pervenit. Et qui assistebant, obtulerunt eum, et datum est ei regnum, et honor, et » imperium, et omnes populi, tribus, linguæ servient » ei; et potestas ejus æterna, quæ nunquam transibit, » et regnum ejus, quod non corrumpetur. » Quomodo igitur Judæi et confitentur, et sperant Christum Dei? qui hunc idcirco reprobaverunt, quia ex homine natus est. Nam cum ita sit a Deo constitutum, ut idem Christus

[1] Ver. 12. — [2] LXIII, 10. — [3] XLV, 8. — [4] Es. IX, 6. — [5] VII, 13.

bis adveniat in terram, semel, ut unum Deum gentibus nuntiet, deinde rursus, ut regnet : quomodo in secundum ejus adventum credunt, qui in primum non crediderunt?

Atqui Propheta utrosque adventus ejus paucis verbis comprehendit. Ecce, inquit, in nubibus cœli ut filius hominis veniens. Non dixit, ut filius Dei, sed filius hominis, ut ostenderet, quod carne indui haberet in terra, ut suscepta hominis figura, et conditione mortali, doceret homines justitiam; et cum mandatis Dei functus, veritatem gentibus revelasset, mulctaretur etiam morte, ut inferos quoque vinceret ac resignaret, atque ita demum resurgens, ad patrem proficisceretur in nube sublatus. Adjecit enim Propheta, et ait : Et usque ad Antiquum dierum pervenit, et oblatus est ei. Antiquum dierum appellavit Deum summum, cujus ætas, et origo non potest comprehendi; quia solus a seculis fuit, et erit semper in sæcula. Christum autem post passionem ac resurrectionem ascensurum esse ad Deum patrem, David in psalmo centesimo nono contestatus est his verbis[1] : « Dixit Dominus Domino meo, sede a dextris meis; » quoadusque ponam inimicos tuos suppedaneum pedum » tuorum. » Qui propheta, cum rex esset, quem appellare dominum suum posset, qui sederet ad dexteram Dei, nisi Christum filium Dei, qui est rex regum, et dominus dominorum? Quod Esaias apertius ostendit dicens[2] : « Sic dicit Dominus Deus Christo domino meo, cujus » tenui dexteram; obaudire ante eum gentes faciam, et » fortitudinem regum disrumpam. Aperiam ante illum » portas, et civitates non claudentur. Ego ante te ibo, » et montes deplanabo, et fores æreas conteram, et seras » ferreas confringam, et dabo tibi thesauros absconditos » et invisibiles, ut scias, quia ego sum Dominus Deus,

[1] Ver. 1. — XLV, 1, 4.

» qui voco nomen tuum, Deus Israel. » Denique ob virtutem ac fidem, quam Deo exhibuit in terra, datum est ei regnum, et honor, et imperium; et omnes populi, tribus, linguæ, servient ei; et potestas ejus æterna, quæ nunquam transibit, et regnum ejus non corrumpetur. Quod quidem duobus modis intelligitur : quia et nunc habet perpetuam potestatem, cum omnes gentes, et omnes linguæ nomen ejus venerantur, majestatem confitentur, doctrinam sequuntur, virtutem imitantur; habet imperium atque honorem, cum omnes tribus terræ præceptis ejus obtemperant : et idem postea cum rursus advenerit in potestate ac claritate, ut omnem animam judicet, et justos restituat ad vitam, tunc vere totius terræ regimen obtinebit; tunc sublato de rebus humanis omni malo, aureum sæculum (ut poëte vocant) id est justum ac pacificum tempus orietur. Sed hæc uberius in ultimo libro disseremus, cum de secundo adventu loquemur : nunc de primo, ut cœpimus, explicemus.

CAPUT XIII.

De Jesu Deo et homine; atque de eo Prophetarum testimonia.

Summus igitur Deus ac parens omnium, cum religionem suam transferre voluisset, doctorem justitiæ misit e cœlo, ut novis cultoribus novam legem in eo vel per eum daret : non sicut ante fecerat per hominem; sed tamen nasci eum voluit tanquam hominem, ut per omnia summo patri similis existeret. Ipse enim pater Deus, et origo, et principium rerum, quoniam parentibus caret, ἀπάτωρ, atque ἀμήτωρ a Trismegisto verissime nomi-

natur, quod ex nullo sit procreatus. Idcirco etiam filium bis nasci oportuit, ut et ipse fieret ἀπάτωρ atque ἀμήτωρ. In prima enim nativitate spiritali ἀμήτωρ fuit, quia sine officio matris a solo Deo patre generatus est. In secunda vero carnali ἀπάτωρ fuit, quoniam sine patris officio virginali utero procreatus est, ut mediam inter Deum et hominem substantiam gerens nostram hanc fragilem imbecillemque naturam quasi manu ad immortalitatem posset educere. Factus est et Dei filius per spiritum, et hominis per carnem; id est, et Deus et homo. Dei virtus in eo ex operibus, quæ fecit, apparuit; fragilitas hominis, ex passione quam pertulit : quam cur susceperit, paulo post docebo. Interim et Deum fuisse, et hominem ex utroque genere permistum, (29) prophetis vaticinantibus discimus. Esaias Deum fuisse testatur his verbis[1] : « Fatigata est Ægyptus, et negotiatio Æthio- » pum, et Sabaim : viri alti ad te transgredientur, et » tui erunt servi ; et post te ambulabunt vincti com- » pedibus, et adorabunt te, et in te precabuntur, quo- » niam in te Deus est, et non alius Deus præter te. Tu » enim Deus es, et nesciebamus, Deus Israel salvator. » Confundentur, et reverebuntur omnes, qui adversan- » tur tibi, et cadent in confusionem. » Item propheta Hieremias sic ait[2] : « Hic Deus noster est, et non deputa- » bitur alius absque illo, qui invenit omnem viam » prudentiæ, et dedit eam Jacob puero suo, et Israel » dilecto sibi. » Post hæc in terris visus est, et cum hominibus conversatus est.

Item David in psalmo XLIV[3] : « Thronus tuus Deus in » secula sæculorum : virga æquitatis, virga regni tui.

[1] XLV, 14.
[2] Hic locus in Hieremia non invenitur sed in Baruch. cap. III, 36 et 37.
[3] Ver. 7 et 8.

» Dilexisti justitiam, et odio habuisti injustitiam : prop-
» terea unxit te Deus, Deus tuus oleo exultationis. » Quo verbo etiam nomen ostendit : siquidem (ut supra docui) ab unctione appellatus est Christus. Deinde hominem fuisse eumdem, Hieremias docet, dicens[1] : « Et homo » est; et quis cognovit eum ? » Item Esaias[2] : « Et mittet » eis Deus hominem qui salvabit eos, et judicans sanabit » eos. » Sed et Moyses in Numeris ita loquitur[3] : « Orie- » tur stella ex Jacob, et exurget homo ex Israel. » Propterea Milesius Apollo consultus, utrumne Deus, an homo fuerit, hoc modo respondit :

Θνητὸς ἔην κατὰ σάρκα, σοφὸς τερατώδεσιν ἔργοις,
Ἀλλ' ὑπὸ Χαλδαίων κριτῶν ὅπλοις συναλωθεὶς,
Γόμφοις καὶ σκολόπεσσι πικρὴν ἀνέτλησε τελευτήν.

Mortalis erat corpore, sapiens portentificis operibus,
Sed sub Chaldæis judicibus armis comprehensus,
Clavis et cruce amarum toleravit finem.

Primo versu verum quidem dixit : sed argute consultorem fefellit, sacramentum veritatis penitus nescientem. Videtur enim negasse illum Deum. Sed cum fatetur secundum carnem fuisse mortalem, quod etiam nos prædicamus, consequens est, ut secundum spiritum Deus fuerit, quod nos affirmamus. Quid enim fuerat necesse carnis facere mentionem? cum satis esset dicere, fuisse mortalem. Sed veritate pressus, negare non potuit quemadmodum res se haberet; sicut illud, quod ait, fuisse sapientem.

Quid ad hoc, Apollo, respondes? Si sapiens est; ergo doctrina ejus sapientia est, nec ulla alia, et sapientes, qui sequuntur, nec ulli alii. Cur igitur vulgo pro stultis, et vanis, et ineptis habemur, qui sectamur magistrum,

[1] VII, 9. — [2] XIX, 22. — [3] XXIV, 17.

etiam ipsorum deorum confessione sapientem? Nam quod ait, portentifica illum opera fecisse, quo maxime divinitatis fidem meruit, assentiri nobis jam videtur, cum dicit eamdem, quibus nos gloriamur. Sed colligit se tamen, et ad dæmoniacas fraudes redit. Cum enim verum necessitate dixisset, jam deorum ac sui proditor videbatur; nisi quod ab eo veritas expresserat, mendacio fallente, celasset. Ait ergo, illum fecisse quidem opera miranda, verum non divina virtute, sed magica. Quid mirum, si hoc Apollo veritatem ignorantibus persuasit, cum Judæi quoque, cultores (ut videbantur) summi Dei, hoc idem putaverint; cum ante oculos eorum quotidie fierint illa miracula, quæ eis Prophætæ futura esse prædixerant, nec tamen tantarum virtutum contemplatione impelli potuerunt, ut Deum crederent, quem videbant. Propterea David, quem præter cæteros Prophetas vel maxime legunt, in psalmo XXVII sic eos damnat: « Redde illis retributionem eorum, quoniam » non intellexerunt in operibus Domini. » Ex hujus ipsius domo Christum generatum iri secundum carnem, et ipse David, et alii Prophètæ annuntiaverunt. Apud Esaiam ita scriptum est[1]: « Et erit in die illa radix Jesse, » et qui exurget principari in nationes: in eum gentes » sperabunt, et erit requies ejus in honore. » Et alio loco[2]: « Exiet virga de radice Jesse, et flos de radice ejus » ascendet, et requiescet super eum Spiritus Dei, spiritus » sapientiæ et intellectus, spiritus consilii et fortitudinis, » spiritus scientiæ et pietatis; et implebit eum spiritus » timoris Domini. » Jesse autem fuit pater David, ex cujus radice ascensurum esse florem prælocutus est; eum scilicet, de quo Sibylla dicit ἀνθήσει δ' ἄνθος καθαρόν. « Flo- » rescet autem flos purus. »

[1] XI, 10. — [2] Es. XI, 1.

Item in βασιλειῶν (Regum) libro secundo, propheta Nathan missus est ad David volentem Deo templum fabricare; et fuit verbum Domini ad Nathan dicens[1] : « Vade, » et dic servo meo David, hæc dicit dominus omnipo- » tens : non tu ædificabis mihi domum ad inhabitandum; » sed cum impleti fuerint dies tui, et dormieris cum pa- » tribus tuis, suscitabo semen tuum post te, et parabo » regnum ejus. Hic ædificabit mihi domum in nomine » meo; et erigam thronum ejus usque in sæculum; et ego » ero ei in patrem, et ipse erit mihi in filium, et fidem » consequetur domus ejus, et regnum ejus usque in sæcu- » lum. » Sed hæc ut Judæi non intelligerent, illa fuit causa, quod Salomon filius David Deo templum ædificavit, et civitatem, quam de suo nomine Hierosolyma nuncupavit (30). Itaque ad ipsum, quæ a Propheta dicta sunt, retulerunt. Solomon autem ab ipso patre suo imperii regimen accepit. Prophetæ vero de eo loquebantur, qni tum nasceretur, postquam David cum patribus suis requievisset. Præterea Solomonis imperium perpetuum non fuit; annis enim XL regnavit. Deinde quod nunquam filius Dei dictus est, sed filius David; et domus quam ædificavit non est fidem consecuta, sicut Ecclesia, quæ est verum templum Dei, quod non in parietibus est, sed in corde hac fide hominum, qui credunt in eum, ac vocantur fideles. Illud vero Solomonium templum, quia manu factum est, manu cecidit. Denique pater ejus in psalmo CXXVI, de operibus filii sui prophetavit hoc modo[2] : « Si Dominus non ædificaverit domum, in vanum labo- » raverunt, qui illam ædificaverunt : si Dominus non » custodierit civitatem, in vanum vigilavit, qui eam » custodivit. »

[1] Lib. II, cap. VII, 5. — [2] Ver. 1.

CAPUT XIV.

De Jesu Sacerdotio a Prophetis prædicto.

Quibus ex rebus apparet, Prophetas omnes denuntiasse de Christo, fore aliquando, ut ex genere David corporaliter natus constitueret æternum templum Deo, quod appellatur Ecclesia, et universas gentes ad Religionem Dei veram convocaret. Hæc est domus fidelis, hoc immortale templum, in quo si quis non sacrificaverit, immortalitatis præmium non habebit. Cujus templi, et magni, et æterni quoniam Christus fabricator fuit, idem necesse est habeat in eo sacerdotium sempiternum. Nec potest nisi per eum, qui constituit templum, et ad aditum templi, et ad conspectum Dei perveniri. David in Psalmo CIX, id ipsum docet, dicens[1]: « Ante luciferum genui te. Juravit » dominus et non pœnitebit eum, tu es sacerdos in æter- » num secundum ordinem Melchisedech. » Item in Βασιλεῶν libro primo[2] : « Et suscitabo mihi sacerdotem fide- » lem, qui omnia, quæ sunt in corde meo, faciat; et æ- » dificabo ei domum fidelem, et transibit in conspectu » meo omnibus diebus. » Quis autem futurus esset, cui Deus æternum sacerdotium pollicebatur, Zacharias etiam nomine posito apertissime docuit; sic enim dixit[3] : « Et » ostendit mihi Dominus Deus Jesum sacerdotem mag- » num stantem ante faciem angeli Domini, et diabolus » stabat ad dextram ipsius, ut contradiceret ei. Et dixit » Dominus ad diabolum : Imperet Dominus in te, qui » elegit Hierusalem; et ecce titio ejectus ab igne : et Je- » sus erat indutus vestimentis sordidis, et stabat ante fa- » ciem Angeli, et respondit, et dixit ad circumstantes

[1] Ver. 3 et 4. — [2] Lib. I, cap. II, 35. — [3] III, 1.

» ante faciem ipsius, dicens : Auferte vestimenta sordida
» ab eo, et induite eum tunica talari, et imponite cyda-
» rim mundam super caput ipsius; et cooperuerunt eum
» vestimento, et imposuerunt cydarim mundam super
» caput ejus; et Angelus Domini stabat, et testificabatur,
» ad Jesum dicens : Hæc dicit Dominus omnipotens; si
» in viis meis ambulaveris, et præcepta mea servaveris,
» tu judicabis domum meam, et dabo tibi, qui conver-
» sentur in medio horum circumstantium. Audi itaque,
» Jesu sacerdos magne. »

Quis non igitur captos mentibus tum fuisse Judæos arbitretur, qui cum hæc legerent, et audirent nefandas manus Deo suo intulerunt? Atqui ab eo tempore, quo Zacharias fuit, usque ad annum quintumdecimum imperii Tiberii Cæsaris, quo Christus crucifixus est, prope quingenti anni numerantur; siquidem Darii et Alexandri adolevit ætate, qui fuerunt non multo priusquam Tarquinius Superbus exactus est. Sed illi rursus eodem modo falsi deceptique sunt, putantes hæc de Jesu esse dicta filio Nave, qui successor fuit Moysi; aut de sacerdote Jesu filio Josedech : in quos nihil congruit eorum, quæ Propheta narravit. Non enim sordidati illi unquam fuerunt, cum alter eorum princeps potentissimus fuerit, alter sacerdos : aut perpessi sunt aliquid adversi, ut tanquam titio ejectus ex igne putarentur. Aut aliquando in conspectu Dei et Angelorum steterunt, aut Propheta de præteritis loquebatur potius, quam de futuris. Locutus est igitur de Jesu filio Dei, ut ostenderet eum primo in humilitate et carne esse venturum. Hæc enim est vestis sordida, ut pararet templum Deo, et sicut titio igni ambureretur; id est, ab hominibus cruciamenta perferret, et ad ultimum extingueretur. Titionem enim vulgus appellat extractum foco torrem semiustum, extinctum.

Quomodo autem, et cum quibus mandatis a Deo mitteretur in terram, declaravit Spiritus Dei per Prophetam, docens futurum, ut cum voluntatem summi patris fideliter et constanter implesset, acciperet judicium, atque imperium sempiternum. Si in viis meis, inquit, ambulaveris, et præcepta mea servaveris, tu judicabis domum meam. Quæ fuerint viæ Dei, et quæ præcepta ejus, nec ambiguum, nec obscurum est. Deus enim cum videret malitiam et falsorum deorum cultus per orbem terræ ita invaluisse, ut jam nomen ejus ex hominum memoria fuisset pene sublatum, (siquidem Judæi quoque, quibus solis arcanum Dei creditum fuerat, relicto Deo vivo, ad colenda figmenta irretiti dæmonum fraudibus aberrassent, nec increpiti per Prophetas, reverti ad Deum vellent), Filium suum legavit ad homines, ut eos converteret ab impiis et vanis cultibus, ad cognoscendum et colendum Deum verum : item ut eorum mentes a stultitia ad sapientiam, ab iniquitate ad justitiæ opera truduceret. Hæ sunt viæ Dei, in quibus ambulare eum præcepit. Hæc præcepta, quæ servanda mandavit. Ille vero exhibuit Deo fidem. Docuit enim quod unus Deus sit, eumque solum coli oportere; nec unquam se ipse Deum dixit (31), quia non servasset fidem, si missus ut deos tolleret, et unum assereret, induceret alium, præter unum. Hoc erat, non de uno Deo facere præconium, nec ejus qui miserat, sed suum proprium negotium gerere, ac se ab eo, quem illustraturus venerat, separare. Propterea quia tam fidelis extitit, quia sibi nihil prorsus assumpsit, ut mandata mittentis impleret, et sacerdotis perpetui dignitatem, et regis summi honorem, et judicis potestatem, et Dei nomen accepit.

CAPUT XV.

De Jesu vita et miraculis ; atque de iis testimonia.

Quoniam de secunda nativitate diximus, qua se hominibus in carne monstravit, veniamus ad opera illa miranda, quæ cum essent cœlestis indicia virtutis, magum Judæi putaverunt. Cum primum cœpit adolescere (32), tinctus est a Joanne propheta in Jordane flumine, ut lavacro spiritali peccata non sua, quæ utique non habebat, sed carnis, quam gerebat, aboleret; ut quemadmodum Judæos suscepta circumcisione, sic etiam gentes baptismo, id est purifici roris perfusione salvaret. Tunc vox audita de cœlo est : Filius meus es tu; ego hodie genui te. Quæ vox apud David prædicta invenitur. Et descendit super eum Spiritus Dei formatus in speciem columbæ candidæ. Exinde maximas virtutes cœpit operari, non præstigiis magicis, quæ nihil veri ac solidi ostentant, sed vi ac potestate cœlesti : quæ jampridem Prophetis nuntiantibus canebantur. Quæ opera tam multa sunt, ut unus liber ad complectenda omnia satis non sit. Enumerabo igitur illa breviter, et generatim, sine ulla personarum ac locorum designatione, ut ad exponendam passionis ejus crucisque rationem possim pervenire, quo jamdudum festinat oratio. Virtutes ejus fuerunt, quas Apollo portentificas appellavit : quod quacumque iter faciebat, ægros ac debiles, et omni morborum genere laborantes, uno verbo unoque momento reddebat incolumes, adeo ut membris omnibus capti, receptis repente viribus roborati, ipsi lectulos suos reportarent, in quibus fuerant paulo

ante delati. Claudis vero ac pedum vitio afflictis, non modo gradiendi, sed etiam currendi dabat facultatem. Tunc quorum cæca lumina in altissimis tenebris erant, eorum oculos in pristinum restituebat aspectum. Mutorum quoque linguas in eloquium sermonemque solvebat. Item surdorum patefactis auribus insinuabat auditum : pollutos, ac aspersos maculis, repurgabat. Et hæc omnia non manibus, aut aliqua medela, sed verbo ac jussione faciebat, sicut etiam Sibylla prædixerat :

Πάντα λόγῳ πράττων, πᾶσάν τε νόσον θεραπεύων.
Omnia verbo agens, et omnem morbum curans.

Nec utique mirum, quod verbo faciebat mirabilia, cum ipse esset Dei Verbum cœlesti virtute ac potestate subnixum. Nec satis fuit, quod vires imbecillis redderet, quod debilibus integritatem, quod ægris et languentibus sanitatem, nisi etiam mortuos suscitaret, velut e somno solutos, ad vitamque revocaret.

Quæ videntes tunc Judæi, dæmoniaca fieri potentia arguebant; cum omnia sic futura, ut facta sunt, arcanæ illorum litteræ continerent. Legebant quippe cum aliorum prophetarum, tum Isaiæ verba dicentis[1] : « Confortamini manus resolutæ, et genua debilia consolidamini. Qui estis pusilli animi, nolite timere, nolite metuere. Dominus noster judicium retribuet; ipse veniet, et salvos faciet nos. Tunc aperientur oculi cæcorum; et aures surdorum audient. Tunc saliet claudus sicut cervus, et plana erit lingua mutorum, quia rupta est in deserto aqua, et rivus in terra sitienti. » Sed et Sibylla eadem cecinit his versibus :

Νεκρῶν δὲ ἀνάστασις ἔσται,
Καὶ χωλῶν δρόμος ἔστ' ὠκὺς, καὶ κωφὸς ἀκούσει;
Καὶ τυφλοὶ βλέψουσι, λαλήσουσ' οὐ λαλέοντες.

[1] xxxv, 3.

Mortuorum autem resurrectio erit,
Et claudorum cursus erit velox, et surdus audiet;
Cæci videbunt, et muti loquentur.

Ob has ejus virtutes, et opera divina, cum magna illum multitudo sequeretur vel debilium, vel ægrorum, vel eorum qui curandos suos offerre cupiebant, ascendit in montem quemdam desertum, ut ibi adoraret. Ubi cum triduo moratus esset, ac fame populus laboraret, vocavit discipulos, quærens quantos secum cibos gestarent. At illi quinque panes et duos pisces in pera se habere dixerunt. Afferri ea jussit, ac multitudinem per quinquagenos distributam discumbere. Quod cum discipuli facerent, frangebat ipse panem minutatim, carnemque piscium comminuebat, et utraque in manibus ejus augebantur. Et cum apponere illa populo discipulis imperasset, saturata sunt quinque hominum millia, et insuper duodecim cophini de residuis fragminibus impleti. Quid aut dici, aut fieri potest mirabilius? At id Sibylla futurum cecinerat olim cujus versus tales feruntur :

Εἰν ἄρτοις ἅμα πέντε, καὶ ἰχθύεσσι δοιοῖσιν,
Ἀνδρῶν χιλιάδας ἐν ἐρήμῳ πέντε κορέσσει,
Καὶ τὰ περισσεύοντα λαβὼν μετὰ κλάσματα πάντα,
Δώδεκα πληρώσει κοφίνους ἐις ἐλπίδα πολλῶν.

Panibus simul quinque, et piscibus duobus,
Hominum in millia deserto quinque satiabit,
Et reliquias tollens post fragmenta omnia,
Duodecim implebit cophinos in spem multorum.

Quæro igitur, quid hic potuerit ars magica moliri cujus, peritia ad nihil aliud, quam ad circumscribendos oculos valet. Idem secessurus orandi gratia, sicut solebat, in montem, præcepit discipulis, ut naviculam sumerent, seque præcederent. At illi urgente jam vespere profecti,

contrario vento laborare cœperunt. Cumque jam medium fretum tenerent, tum pedibus mare ingressus consecutus est eos, tanquam in solido gradiens; non ut poëtæ Orionem mentiuntur in pelago incedentem, qui demersa corporis parte [1],

humero supereminet undas.

Et rursus cum obdormisset in navi, et ventus usque ad extremum periculum sævire cœpisset, excitatus e somno, silere ventum protinus jussit; et fluctus, qui maximi ferebantur, conquievere, statimque sub verbo ejus tranquillitas insecuta est.

Mentiuntur fortasse litteræ sanctæ, docentes tantam fuisse in eo potestatem, ut imperio suo cogeret ventos obsequi, maria servire, morbos cedere, inferos obedire. Quid quod eadem Sibyllæ carminibus suis ante docuerunt? quarum una, cujus supra fecimus mentionem, sic ait :

Τοὺς ἀνέμους παύσει τε λόγῳ, στρώσει δὲ θάλασσαν
Μαινομένην, ποσὶν εἰρήνης πίστει τε πατήσας.
Ventos compescet verbo, sternet autem mare
Furiosum, pedibus pacis et fide calcans.

Et rursus alia, quæ dicit :

Κύματα πεζεύσει, νόσον ἀνθρώπων ἀπολύσει,
Στήσει τεθνηῶτας, ἀπώσεται ἄλγεα πολλά,
Ἐκ δὲ μιᾶς πηγῆς ἄρτου κόρος ἔσσεται ἀνδρῶν.
Fluctus superambulabit, infirmitatem hominum solvet,
Eriget mortuos, et pellet dolores multos,
Et de unius perionis pane saturatio erit virorum.

His testimoniis quidam revicti, solent eo confugere, ut aiant, non esse illa carmina Sibyllina, sed a nostris ficta

[1] Æneid. x, 765.

atque composita. Quod profecto non putabit, qui Ciceronem Varronemque legerit, aliosque veteres, qui Erythræam Sibyllam cæterasque commemorant : quarum ex libris ista exempla proferimus : qui auctores ante obierunt, quam Christus secundum carnem nasceretur. Verum non dubito, quin illa carmina prioribus temporibus pro deliramentis habita sint, cum ea nemo tum intelligeret. Denuntiabant enim monstruosa quædam miracula, quorum nec ratio, nec tempus, nec auctor designabatur. Denique Erythræa fore ait, ut diceretur insana, et mendax. At enim :

Φήσουσι Σιβύλλην
Μαινομένην, ψευστεῖραν· ἐπὰν δὲ γένηται ἅπαντα,
Τηνίκα μου μνήμην ποιήσετε, κ' οὐκ ἔτι μ' οὐδεὶς
Μαινομένην φήσει με θεοῦ μεγάλοιο προφήτην.

Dicent Sibyllam
Insanam, mendacem. Cum vero facta fuerint omnia,
Tunc mei memoriam facietis, neque me tum quisquam
Insanam dicet me Dei magni vatem.

Jacuerunt igitur multis seculis; postea vero animadversa sunt, quam Christi nativitas, et passio patefecit arcana : sicut etiam voces Prophetarum, quæ cum per annos mille quingentos, vel eo amplius lectæ fuissent a populo Judæorum, nec tamen intellectæ sunt, nisi postquam illas Christus, et verbo, et operibus interpretatus est. Illum enim Prophetæ annuntiaverunt: nec ullo modo poterant, quæ illi loquebantur, intelligi, nisi fuissent universa completa.

CAPUT XVI.

De Jesu Christi passione, quod fuerit prædicta.

Venio nunc ad ipsam passionem, quæ velut opprobrium nobis objectari solet, quod et hominem, et ab hominibus insigni supplicio affectum et excruciatum colamus; ut doceam eam ipsam passionem ab eo cum magna et divina ratione susceptam, et in ea sola et virtutem, et veritatem, et sapientiam contineri. Neque enim, si beatissimus in terra fuisset, et per omnem vitam in summa felicitate regnasset, quisquam illum sapiens aut Deum credidisset, aut honore divino dignum judicasset : quod faciunt veræ divinitatis expertes, qui caducas opes, et fragilem potentiam, et alieni beneficii bona non tantum suspiciunt, verum etiam consecrant, et scientes memoriæ mortuorum deserviunt, fortunam jam extinctam colentes; quam ne vivam quidem præsentemque sapientes colendam sibi unquam putaverunt. Nec enim potest aliquid in rebus terrenis esse venerabile cœloque dignum : sed sola est virtus, sola justitia, quæ potest verum bonum, et cœleste, et perpetuum judicari; quia nec datur cuiquam, nec aufertur. Qua virtute ac justitia quoniam Christus instructus venit in terram, imo vero, quoniam ipse virtus, et ipse justitia est, descendit ut eam doceret, hominemque formaret. Quo magisterio ac Dei legatione perfunctus, ob eam ipsam virtutem, quam simul et docuit, et fecit, ab omnibus gentibus, et meruit, et potuit Deus credi. Ergo cum magnus populus ad Deum, vel ob justitiam quam docebat, vel ob miracula quæ faciebat, subinde conflueret, et præcepta ejus audiret, et a Deo mis-

sum Deique filium crederet : tum primores Judæorum et sacerdotes ira stimulati, quod ab eo tanquam peccatores increpabantur, et invidia depravati, quod confluente ad eum multitudine, contemni se ac deseri videbant, et (quod caput sceleris illorum fuit) stultitia et errore cæcati, et immemores præceptorum cœlestium ac Prophetarum, coïerunt adversus eum, impiumque consilium de eo tollendo cruciandoque ceperunt : quod Prophetæ multo ante descripserant.

Nam et David in principio Psalmorum suorum providens in spiritu, quantum facinus admissuri essent[1], « beatum esse ait, qui non abierit in consilio impiorum. » Et Salomon in libro Sapientiæ, his verbis usus est[2] : « Circumveniamus justum, quoniam insuavis est nobis, et exprobrat nobis peccata legis : promittit se scientiam Dei habere, et Filium Dei se nominat : factus est nobis in traductionem cogitationum nostrarum : gravis est nobis etiam ad videndum; quoniam dissimilis est aliis vita illius, et immutatæ sunt viæ illius : tanquam nugaces æstimati sumus ab eo : continet se a viis nostris, quasi ab immunditiis, et præfert novissima justorum, et gloriatur patrem se habere Deum. Videamus ergo si sermones illius veri sunt ; et tentemus quæ ventura sunt illi. Contumeliis et tormentis interrogemus eum : ut sciamus reverentiam illius, et probemus patientiam illius, morte turpissima condemnemus eum. Hæc cogitaverunt, et erraverunt. Excæcavit enim illos stultitia ipsorum ; et nescierunt sacramenta Dei. » Nonne ita descripsit nefarium illud consilium ab impiis initum contra Deum, ut plane interfuisse videatur? Atqui a Salomone, qui hæc cecinit, usque ad id tempus, quo gesta res est, mille ac decem anni fuerunt. Nihil nos affingimus,

[1] Psal. 1, ver. 1. — [2] Sap. II, 12, 22.

nihil addimus. Habebant hæc, qui fecerunt : legebant, in quos hæc dicta sunt. Sed et nunc hæredes nominis ac sceleris illorum hæc et habent, et damnationem suam Prophetarum voce prædictam quotidianis lectionibus personant; nec aliquando in cor suum, quæ pars est et ipsa damnationis, admittunt. Increpiti ergo a Christo sæpe Judæi exprobrante illis peccata et injustitias, et a populo pene deserti, concitati sunt ad eum necandum.

Cujus rei audaciam dedit illis humilitas ejus. Nam cum legerent, cum quanta virtute et claritate Filius Dei venturus esset e cœlo, Jesum autem cernerent humilem, quietum, sordidum, informem, non credebant Filium Dei esse; ignorantes, duos ejus adventus a Prophetis esse prædictos : primum in humilitate carnis obscurum, secundum in fortitudine majestatis manifestum. De primo David in Psalmo septuagesimo primo sic ait[1] : « Descendet » sicut pluvia in vellus, et orietur in diebus ejus justitia, « et abundantia pacis, donec extollatur luna. » Sicut enim pluvia, si descendat in vellus, animadverti non potest, quia strepitum non facit : ita Christum in terram sine cujusdam suspicione venturum esse dixit, ut justitiam doceret et pacem. Esaias quoque ita tradidit[2] : « Domine, » quis credidit auditui nostro? et brachium Domini cui » revelatum est? Annuntiavimus coram ipso sicut pueri, » et sicut radix in terra sitienti : non est figura ejus, neque claritas; et vidimus illum, et non habuit figuram, » neque decorem : sed figura ejus sine honore, et deficiens præter cæteros homines. Homo in plaga positus » est, sciens ferre imbecillitatem, quia aversus est, et » non est computatus. Hic peccata nostra portat, et pro » nobis hic dolet; et nos putavimus ipsum esse in dolore, » et in plaga, et in vexatione. Ipse autem vulneratus est

[1] Ver. 6 et 7. — [2] LIII, 1, 5.

» propter facinora nostra, et infirmatus est propter pec-
» cata nostra : doctrina pacis nostræ super illum; livore
» ejus nos sanati sumus. Omnes sicut oves erravimus, et
» Deus tradidit illum pro peccatis nostris. » Et Sibylla eodem modo locuta est :

Οἰκτρὸς, ἄτιμος, ἄμορφος, ἐν οἰκτροῖς ἐλπίδα δώσει.
Miserabilis, inhonoratus, sine specie, in miserabilibus spem præbebit.

Propter hanc humilitatem, Deum suum non agnoscentes, inierunt consilium detestandum, ut privarent eum vita, qui ut eos vivificaret advenerat.

CAPUT XVII.

De Judæorum religionibus, ac eorum odio in Jesum.

Sed iræ atque invidiæ suæ, quam in cordibus suis gerebant intus inclusam, alias causas præferebant; quod legem Dei per Mosen datam solveret, id est, quod sabbatis non vacaret, operans in salutem hominum; quod circumcisionem vacuefaceret; quod abstinentiam suillæ carnis auferret. In quibus rebus Judaïcæ religionis sacramenta consistunt. Ob hæc itaque cætera pars populi, quæ nondum ad Christum secesserat, a sacerdotibus incitabatur, ut impium judicaret eum, quod legem Dei solveret; cum hoc ille non suo judicio, sed ex Dei voluntate et secundum prædicta faceret Prophetarum. Micheas enim novam legem daturum denuntiavit hoc modo[1] : » Lex de Sion
» proficiscetur, et sermo Domini ex Hierusalem; et judi-
» cabit inter plurimos populos, et revincet, et deliget
» validas nationes. « Illa enim prior lex, quæ per Mosen

[1] IV, 2.

data est, non in monte Sion, sed in monte Choreb data est : quam Sibylla fore ut a Filio Dei solveretur (33), ostendit :

Ἀλλ' ὅτε ταῦτ' ἂν ἅπαντα τελειωθῇ ἅπερ εἶπον,
Εἰς αὐτὸν τότε πᾶς λύεται νόμος.
Sed cum hæc omnia perfecta fuerint quæ dixi,
In ipsum tunc tota solvetur lex.

Sed et ipse Moses, per quem datam sibi legem dum pertinaciter tuentur, exciderunt a Deo, et Deum non agnoverunt, prædixerat fore, ut propheta maximus a Deo mitteretur, qui sit supra legem, qui voluntatem Dei ad homines perferat. In Deuteronomio ita scriptum reliquit[1] : » Et dixit Dominus ad me : Prophetam excitabo » eis de fratribus eorum, sicut te, et dabo verbum meum » in os ejus; et loquetur ad eos ea quæ præcepero ei : et » quisquis non audierit ea quæ loquetur propheta ille in » nomine meo, ego vindicabo in eum. » Denuntiavit scilicet Dominus per ipsum legiferum, quod filium suum, id est, vivam præsentemque legem missurus esset, et illam veterem per mortalem datam soluturus, ut denuo per eum, qui esset æternus, legem sanciret æternam.

Item de circumcisione solvenda Esaias ita prophetavit[2] : » Hæc dicit Dominus viris Juda, qui habitant in » Hierusalem : Renovate inter vos novitatem, et ne seminaveritis in spinis. Circumcidite vos Domino Deo » vestro, et circumcidite præputium cordis vestri; ne » exeat ira mea sicuti ignis et exurat, et non sit qui ex- » tinguat. « Item Moses ipse : » In novissimis diebus » circumcidet Dominus cor tuum ad Dominum Deum » tuum amandum. « Item Jesus Nave successor ejus : » Et dixit Dominus ad Jesum : Fac tibi cultellos petrinos » nimis acutos, et sede, et circumcide secundo filios

[1] XVIII, 15.

[2] Non sunt Esaiæ hæc verba sed Hieremiæ, IV, 3 et 4.

» Israël. » Secundam circumcisionem futuram esse dixit; non carnis, sicut fuit prima, qua etiam nunc Judæi utuntur, sed cordis, ac spiritus, quam tradidit Christus, qui verus Jesus fuit. Non enim Propheta sic ait, et dixit Dominus ad me, sed ad Jesum; ut ostenderet quod non de se loqueretur, sed de Christo, ad quem tunc Deus loquebatur. Christi enim figuram gerebat ille Jesus : qui cum primum Auses vocaretur, Moses futura præsentiens, jussit eum Jesum vocari; ut quoniam dux militiæ delectus esset adversus Amalech, qui oppugnabat filios Israël, et adversarium debellaret per nominis figuram, et populum in terram promissionis induceret. Et idcirco etiam Mosi successit, ut ostenderet novam legem per Christum Jesum datam veteri legi successuram, quæ data per Mosen fuit. Nam illa carnis circumcisio caret utique ratione; quia si Deus id vellet, sic a principio formasset hominem, ut præputium non haberet. Sed hujus secundæ circumcisionis figura erat, significans nudandum esse pectus, id est, aperto et simplici corde oportere nos vivere; quoniam pars illa corporis, quæ circumciditur, habet quamdam similitudinem cordis, et est pudenda. Ob hanc causam Deus nudari eam jussit, ut hoc argumento nos admoneret, ne involutum pectus haberemus, id est, ne quod pudendum facinus intra conscientiæ secreta velemus. Hæc est cordis circumcisio, de qua Prophetæ loquuntur, quam Deus a carne mortali ad animam transtulit, quæ sola mansura est. Volens enim vitæ ac saluti nostræ pro æterna sua pietate consulere, pænitentiam nobis in illa circumcisione proposuit, ut si cor nudaverimus, id est, si peccata nostra confessi satis Deo fecerimus, veniam consequamur; quæ contumacibus et admissa sua celantibus denegatur ab eo, qui non faciem, sicut homo, sed intima et arcana pectoris intuetur.

Eodem spectat etiam carnis suillæ interdictio; a qua cum eos abstinere Deus jussit, id potissimum voluit intelligi, ut se a peccatis atque immunditiis abstinerent. Est enim lutulentum hoc animal, et immundum; nec unquam cœlum aspicit : sed in terra toto, et corpore, et ore projectum, ventri semper et pabulo servit; nec ullum alium dum vivit præstare usum potest, sicut cæteræ animantes, quæ vel sedendi vehiculum præbent, vel in cultibus agrorum juvant, vel plaustra collo trahunt, vel onera tergo gestant, vel indumentum exuviis suis exhibent, vel copia lactis exuberant, vel custodiendis domibus invigilant. Interdixit ergo, ne porcina carne uterentur, id est, ne vitam porcorum imitarentur, qui ad solam mortem nutriuntur; ne ventri, ac voluptatibus servientes, ad faciendam justitiam inutiles essent, ac morte afficerentur. Item ne se fœdis libidinibus immergerent, sicut sus, quæ se ingurgitat cæno; vel ne terrenis serviant simulacris, ac se luto inquinent. Luto enim se oblinunt, qui deos, id est, qui lutum terramque venerantur. Sic universa præcepta Judaïcæ legis ad exhibendam justitiam spectant, quoniam per ambagem data sunt; ut per carnalium figuram spiritualia noscerentur.

CAPUT XVIII.

De Passione Dominica, et quod ea prænunciata fuerit.

Cum igitur ea quæ Deus fieri voluit, quæque per Prophetas suos multis seculis ante prædixit, Christus impleret, ob ea incitati, et divinas litteras nescientes, coïerunt, ut Deum suum condemnarent. Quod cum sciret

futurum, ac subinde diceret oportere se pati, ac interfici pro salute multorum, secessit tamen cum discipulis suis, non ut vitaret quod necesse erat perpeti ac sustinere, sed ut ostenderet quod ita fieri opporteret in omni persecutione, ne sua quis culpa incidisse videatur; ac denuntiavit fore, ut ab uno eorum proderetur. Itaque Judas præmio illectus traditit filium Dei Judæis. At illi comprèhensum, ac Pontio Pilato, qui tum legatus Syriam regebat, oblatum, cruci affigi postulaverunt, objicientes ei nihil aliud, nisi quod diceret se Filium Dei esse, et regem Judæorum : item quod dixerat : Si solveritis hoc templum, quod ædificatum est annis XLVI ego illud in triduo sine manibus resuscitabo; significans brevi futuram passionem suam, et se a Judæis interfectum, tertio die resurrecturum. Ipse enim erat verum Dei templum. Has voces ejus tanquam infaustas et impias insectabantur. Quæ cum Pilatus audisset, et ille in defensionem sui nihil diceret, pronuntiavit, nihil in eo damnatione dignum videri. At illi injustissimi accusatores cum populo, quem incitaverant, succlamare cœperunt, et crucem ejus violentis vocibus flagitare.

Tum Pontius et illorum clamoribus, et Herodis Tetrarchæ instigatione metuentis ne regno pelleretur, victus est. Nec tamen ipse sententiam protulit (34) : sed tradidit eum Judæis, ut ipsi de illo secundum legem suam judicarent. Duxerunt ergo eum flagellis verberatum, et priusquam cruci affigerint, illuserunt; indutum enim coloris punicei veste, ac spinis coronatum, quasi regem salutaverunt, et dederunt ei cibum fellis, et miscuerunt ei aceti potionem. Post hæc, conspuerunt faciem ejus, et palmis ceciderumt. Cumque ipsi carnifices de vestimentis ejus contenderent, sortiti sunt inter se de tunica et pallio. Et cum hæc omnia fierint, nullam vocem ex ore

suo, tanquam si mutus esset, emisit. Tum suspenderunt eum inter duos noxios medium, qui ob latrocinia damnati erant, crucique affixerunt. Quid ego hic in tanto facinore deplorem? aut quibus verbis tantum nefas conquerar? Non enim Gavianam crucem describimus; quam Marcus Tullius universis eloquentiæ suæ nervis ac viribus, velut effusis totius ingenii fontibus, prosecutus est, facinus indignum esse proclamans, civem Romanum contra omnes leges in crucem esse sublatum. Qui quamvis innocens fuerit, et illo supplicio indignus, mortalis tamen, et ab homine scelesto, qui justitiam ignoraret, affectus est. Quid de hujus crucis indignitate dicemus, in qua Deus a cultoribus Dei suspensus est atque suffixus? Quis tam facundus, et tanta rerum verborumque copia instructus existet? quæ oratio tantæ affluentiæ ubertate decurrens, ut illam crucem merito deploret, quam mundus ipse, et tota mundi elementa luxerunt?

Hæc autem sic futura fuisse, et Prophetarum vocibus, et Sibyllinis carminibus denuntiatum est. Apud Esaiam ita scriptum invenitur[1] : « Non sum contumax, neque » contradico : dorsum meum posui ad flagella, et maxil» las meas ad palmas : faciem autem meam non averti a » fœditate sputorum. » Similiter David in psalmo XXXIV. « Congregata sunt super me flagella, et ignoraverunt : » dissoluti sunt, nec compuncti sunt : tentaverunt me, » et deriserunt derisu; et striderunt super me dentibus » suis. » Sibylla quoque eadem futura monstravit :

Εἰς ἀνόμων χεῖρας καὶ ἀπίστων ὕστερον ἥξει,
Δώσουσι δὲ θεῷ ῥαπίσματα χερσὶν ἀνάγνοις,
Καὶ στόμασιν μιαροῖσι τὰ πτύσματα φαρμακόεντα :
Δώσει δ' εἰς μάστιγας ἁπλῶς ἁγνὸν τότε νῶτον.

In manus iniquorum et infidelium postea veniet;

[1] L. 5 et 6.

Dabunt autem Deo alapas manibus incestis,
Et faucibus immundis sputa virulenta;
Dabit autem in verbera simpliciter purum tunc dorsum.

Item de silentio ejus, quod usque ad mortem pertinaciter tenuit, Esaias iterum sic locutus est: « Sicut ovis ad im» molandum ductus est, et sicut agnus coram tondenti» bus se sine voce, non aperuit os suum. » Et sibylla supradicta:

Καὶ κολαφιζόμενος σιγήσει, μήτις ἐπιγνῷ
Τὶς λόγος, ἢ πόθεν ἦλθεν ἵνα φθιμένοισι λαλήσῃ;
Καὶ στέφανον φορέσει τὸν ἀκάνθινον.
Et colaphos accipiens tacebit, ne quis agnoscat,
Quod verbum, vel unde venit ut mortalibus loquatur;
Et coronam portabit spineam.

De cibo vero et potu, quem, antequam eum figerent, illi obtulerunt, David in psalmo LXVIII. Sic ait: « Et dede» runt in escam meam fel; et in siti mea potum mihi » dederunt acetum. » Idem hoc futurum etiam Sibylla concionata est:

Εἰς δὲ τὸ βρῶμα χολὴν, κ' εἰς δίψαν ὄξος ἔδωκαν,
Τῆς ἀφιλοξενίης ταύτην δείξουσι τράπεζαν.
In cibum autem fel, et in sitim acetum dederunt,
Inhospitalitatis hanc monstrabunt mensam.

Et alia Sibylla Judæam terram his versibus increpat:

Αὐτὴ γὰρ δύσφρων, τὸν σὸν θεὸν οὐκ ἐνόησας
Παίζοντα θνητοῖσι νοήμασιν, ἀλλὰ καὶ ἀκάνθαις
Ἔστεψας στεφάνῳ, φοβερὴν τε χολὴν ἐκέρασας.
Ipsa enim noxia cogitans, Deum tuum non cognovisti
Ludentem mortalibus cogitationibus: sed et spinis
Coronasti corona, et horribile fel miscuisti.

Fore autem ut Judæi manus inferrent Deo suo, eumque

interficerent, testimonia Prophetarum hæc antecesserunt.

Apud Esdram ita scriptum est[1] : « Et dixit Esdras ad » populum : Hoc pascha Salvator noster est, et refu- » gium nostrum. Cogitate, et ascendat in cor vestrum, » quoniam habemus humiliare eum in signo, et post hæc » sperabimus in eum, ne deseratur hic locus in æternum » tempus, dicit Dominus Deus virtutum. Si non credi- » deritis ei, neque exaudieritis annuntiationem ejus; » eritis derisio in gentibus. » Unde apparet, Judæos nullam aliam spem habere, nisi se abluerint a sanguine, ac speraverint in eum ipsum quem negaverunt. Esaias quoque facinus eorum designat, et dicit[2] : « In humilitate » judicium ejus sublatum est. Nativitatem ejus quis » enarrabit? quoniam auferetur a terra vita ejus; a fa- » cinoribus populi mei adductus est ad mortem. Et dabo » malos pro sepultura ejus, et divites pro morte ejus : » quia facinus non fecit, neque insidias ore suo locutus » est. Propterea ipse consequetur multos, et fortium di- » videt spolia; propterea quod traditus est ad mortem, » et inter facinorosos deputatus est : et ipse peccatum » multorum pertulit, et propter facinora illorum tradi- » tus est. » David quoque in psalmo XCIII[3]. « Captabunt » in animam justi, et sanguinem innocentem condem- » nabunt, et factus est mihi dominus in refugium. » Hieremias[4] : « Domine, significa mihi, et cognoscam : » tunc vidi meditationes eorum; ego sicut agnus sine » malitia perductus sum ad victimam : in me cogitaverunt » cogitationem, dicentes : Venite, mittamus lignum in pa- » nem ejus, et eradamus e terra vitam ejus; et nomen ejus » non erit in memoria amplius. » Lignum autem crucem significat, et panis corpus ejus, quia ipse est cibus, et

[1] Hæc verba jam a Justino citata, non occurrunt in sacris bibliis.

[2] LIII, 8. — [3] Ver. 21 et 22. — [4] XI, 18 et 19.

vita omnium qui credunt in carnem quam portavit, et in crucem qua pependit.

De qua tamen apertius ipse Moses in Deuteronomio ita prædicavit[1] : « Et erit pendens vita tua ante oculos tuos, » et timebis die ac nocte, et non credes vitæ tuæ. » Idem rursus in Numeris[2] : « Non quasi homo Dominus suspen- » ditur, neque quasi filius hominis minas patitur. » Zacharias etiam sic tradidit[3] : « Et intuebuntur in me, quem » transfixerunt. » Item David in psalmo XXI[4] : « Effode- » runt manus meas et pedes meos, dinumeraverunt omnia » ossa mea : ipsi autem contemplati sunt, et viderunt » me, diviserunt sibi vestimenta mea, et super vestem » meam sortem miserunt. » Quæ utique Propheta non de se locutus est. Fuit enim rex, et nunquam perpessus est illa. Sed Spiritus Dei per eum loquebatur, qui fuerat illa passurus post annos mille et quinquaginta. Tot enim colliguntur anni a regno David usque ad crucem Christi. Sed et Solomon filius ejus, qui Hierosolymam condidit, eam ipsam perituram esse in ultionem sanctæ crucis prophetavit[5] : « Quod si avertimini a me, dicit Dominus, et » non custodieritis veritatem meam, rejiciam Israel a » terra quam dedi illis : et domum hanc, quam ædificavi » illis in nomine meo, projiciam illam ex omnibus; et » erit Israel in perditionem, et in improperium populo : » et domus hæc erit deserta; et omnis qui transibit per » illam, admirabitur, et dicet : Propter quam rem fecit » Dominus terræ huic et huic domui hæc mala ? Et di- » cent : Quia reliquerunt Dominum Deum suum, et per- » secuti sunt regem suum dilectissimum Deo, et crucia- » verunt illum in humilitate magna, propter hoc » importavit illis Deus mala hæc. »

[1] Deut. XXVIII, 66. — [2] XXIII, 19. — [3] XII, 10. — [4] XXI, 17, 18 et 19. — [5] IX, 6, 10.

CAPUT XIX.

De Jesu morte, sepultura et Resurrectione; atque de iis rebus prædicta.

Quid amplius jam de facinore Judæorum dici potest, quam excæcatos tum fuisse, atque insanabili furore correptos, qui hæc quotidie legentes neque intellexerunt, neque quin facerent cavere potuerunt? Suspensus igitur atque affixus exclamavit ad Dominum voce magna, et ultro spiritum posuit. Et eadem hora terræ motus factus est; et velum templi, quod separabat duo tabernacula, scissum est in duas partes; et Sol repente subductus est, et ab hora sexta usque in nonam tenebræ fuerunt. Qua de re Amos propheta testatur[1]: « Et erit in illa die, dicit » Dominus, occidet Sol meridie, et tenebrabitur dies » lucis; et convertam dies festos vestros in luctum, » et cantica vestra in lamentationem. » Item Hieremias[2]: « Exterrita est quæ parit, et tæduit animam; et subivit » Sol ei, cum adhuc medius dies esset; confusa est, et » maledicta: reliquos eorum in gladium dabo in cons» pectu inimicorum eorum. » Et Sibylla :

Ναοῦ δὲ σχισθῇ τὸ πέτασμα, καὶ ἤματι μέσσῳ
Νὺξ ἔσται σκοτόεσσα πελώριος ἐν τρίσιν ὥραις.

Templi vero scindetur velum, et medio die
Nox erit tenebrosa ingens tribus horis.

Cum hæc facta essent, ne prodigiis quidem cœlestibus facinus suum intelligere quiverunt.

Sed quoniam prædixerat se tertio die ab inferis resurrecturum, metuentes, ne a discipulis surrepto et amoto

[1] Am. VIII, 9 et 10. — [2] Hierem. XV, 9.

corpore, universi resurrexisse eum crederent, et fieret multo major in plebe confusio, detraxerunt eum cruci, et conclusum in monumento firmiter militari custodia circumdederunt. Verum tertio die ante lucem terræ motu facto, repente patefactum est sepulcrum, et custodibus, quos attonitos obstupefecerat pavor, nihil videntibus, integer e sepulcro ac vivus egressus, in Galilæam profectus est, ut discipulos suos quæreret : in sepulcro vero nihil repertum est, nisi exuviæ, quibus involutum corpus incluserant. Illum autem apud inferos non remansurum, sed die tertio resurrecturum, Prophetæ cecinerant. David in psalmo xv[1]. « Non derelinques » animam meam apud inferos, nec dabis sanctum tuum » videre interitum. » Item in tertio[2] : « Ego dormivi et » somnum cœpi, et resurrexi; quoniam Dominus auxi» liatus est mihi. » Oseas quoque primus XII prophetarum de resurrectione ejus testificatus est[3] : « Hic filius » meus sapiens; propter quod nunc non resistet in tri» bulatione filiorum suorum, et de manu inferorum » eruam eum. Ubi est judicium tuum mors, aut ubi est » aculeus tuus? » Idem alio loco[4] : « Vivificabit nos post » biduum die tertio. » Et ideo Sibylla impositurum esse morti terminum dixit post tridui somnum :

Καὶ θανάτου μοῖραν τελέσει, τρίτον ἦμαρ ὑπνώσας,
Καὶ τότ' ἀποφθιμένον ἀναλύσας εἰς φάος ἥξει
Πρῶτος ἀναστάσεος, κλητοῖς ἀρχὴν ὑποδείξας.

Et mortis fatum finiet, triduo dormiens,
Et tunc mortem solvens, in lucem veniet
Primus resurrectionis, vocatis initium ostendens.

Vitam enim nobis acquisivit morte superata. Nulla igitur spes alia consequendæ immortalitatis homini datur,

[1] Psal. XV, 10. — [2] Psal. III, 6. — [3] Os. XIII, 13 et 14. — [4] Os. VI, 3.

nisi crediderit in eum, et illam crucem portandam patiendamque susceperit.

CAPUT XX.

De Jesu in Galilæam post Resurrectionem profectione; atque de utroque Testamento, vetere et novo.

PROFECTUS ergo in Galilæam (noluit enim se Judæis ostendere, ne adduceret eos in pœnitentiam, atque impios resanaret,) discipulis iterum congregatis Scripturæ sanctæ litteras, id est Prophetarum arcana, patefecit; quæ antequam pateretur, perspici nullo modo poterant, quia ipsum passionemque ejus annuntiabant. Idcirco Moses, et iidem ipsi Prophetæ legem, quæ Judæis data erat, testamentum vocant; quia nisi testator mortuus fuerit, nec confirmari testamentum potest, nec sciri quid in eo scriptum sit, quia clausum et obsignatum est. Itaque nisi Christus mortem suscepisset, aperiri testamentum, id est, revelari et intelligi mysterium Dei non potuisset.

Verum Scriptura omnis in duo Testamenta divisa est. Illud quod adventum passionemque Christi antecessit, id est, lex et prophetæ, vetus dicitur; ea vero, quæ post resurrectionem ejus scripta sunt, novum Testamentum nominantur. Judæi veteri utuntur, nos novo: sed tamen diversa non sunt; quia novum veteris adimpletio est, et in utroque idem testator est Christus, qui pro nobis morte suscepta nos hæredes regni æterni fecit, abdicato et exhæredato populo Judæorum; sicut Hieremias propheta testatur, cum loquitur talia[1]: « Ecce dies veniunt,

[1] Hierem. XXXI, 31 et 32.

» dicit Dominus; et consummabo domui Israel et do-
» mui Juda testamentum novum, non secundum tes-
» tamentum, quod disposui patribus eorum in die qua
» apprehendi manum eorum, ut educerem illos de terra
» Ægypti; quia ipsi non perseveraverunt in testamento
» meo, et ego neglexi eos, dicit Dominus. » Item alio loco similiter ait[1]: « Dereliqui domum meam; dimisi hæ-
» reditatem meam in manus inimicorum ejus. Facta est
» hæreditas mea mihi, sicut leo in silva : dedit ipsa
» super me vocem suam ; ideo odi eam. » Cum sit hæreditas ejus, cœleste regnum, non utique ipsam hæreditatem se dicit odisse, sed hæredes, qui adversus eum ingrati et impii extiterunt. Facta est, inquit, mihi hæreditas mea, sicut leo : id est, præda et devoratio factus sum hæredibus meis, qui me immolaverunt sicut pecus. Dedit super me vocem suam : id est, sententiam adversus me mortis crucisque dixerunt. Nam quod superius ait, consummaturum se domui Juda testamentum novum, ostendit, vetus illud testamentum, quod per Mosen est datum, non fuisse perfectum; id autem, quod per Christum dari haberet, consummatum fore. Domus autem Juda et Israel non utique Judæos significat, quos abdicavit, sed nos, qui ab eo convocati ex Gentibus, in illorum locum adoptionemque successimus, et appellamur filii Judæorum; quod declarat Sibylla, cum dicit :

Ἰουδαίων μακάρων θεῖον γένος οὐρανιώνων.

Judæorum beatorum divinum genus cœlestium

Quod autem futurum esset id genus, Esaias docet, apud quem pater summus ad filium loquitur, dicens[2] : « Ego
» Dominus Deus; vocavi te ad justitiam, et tenebo ma-
» num tuam, et confirmabo te, et dedi te in testamen-
» tum generis mei, in lucem gentium, aperire oculo

[1] Hierem. XII, 7 et 8. — [2] Es. XLII, 6 et 7.

» cæcorum, producere ex vinculis alligatos, et de domo » carceris sedentes in tenebris. » Cum igitur nos antea tanquam cæci, et tanquam carcere stultitiæ inclusi sederemus in tenebris, ignorantes Deum et veritatem; illuminati ab eo sumus, qui nos testamento suo adoptavit, et liberatos malis vinculis, atque in lucem sapientiæ productos, in hæreditatem regni cœlestis adscivit.

CAPUT XXI.

De Jesu Ascensione, eaque prædicta; et de Discipulorum prædicatione et gestis.

Ordinata vero Discipulis suis Evangelii ac nominis sui prædicatione, circumfudit se repente nubes, eumque in cœlum sustulit, quadragesimo post passionem die, sicut Daniel fore ostenderat, dicens[1]: « Et ecce in nubibus » cœli ut Flius hominis veniens, usque ad Vetustum » dierum pervenit. » Discipuli vero per provincias dispersi, fundamenta Ecclesiæ ubique posuerunt, facientes et ipsi in nomine magistri Dei magna, et pene incredibilia miracula; quia discedens instruxerat eos virtute ac potestate, qua posset novæ annuntiationis ratio fundari, et confirmari: sed et futura aperuit illis omnia, quæ Petrus et Paulus Romæ prædicaverunt, et ea prædicatio in memoriam scripta permansit; in qua cum multa alia mira, tum etiam hoc futurum esse dixerunt, ut post breve tempus immitteret Deus regem, qui expugnaret Judæos, et civitates eorum solo adæquaret, ipsos autem fame sitique confectos obsideret. Tum fore, ut corporibus suorum vescerentur, et consumerent se invicem.

[1] Dan. VII, 13.

Postremo ut capti venirent in manus hostium, et in conspectu suo vexari acerbissime conjuges suas cernerent, violari ac prostitui virgines, diripi pueros, allidi parvulos, omnia denique igni ferroque vastari, captivos in perpetuum terris suis exterminari; eo quod exultaverint super amantissimum, et probatissimum Dei Filium. Itaque post illorum obitum, cum eos Nero interemisset, Judæorum nomen et gentem Vespasianus extinxit, fecitque omnia quæ illi futura prædixerant.

CAPUT XXII.

Argumenta Infidelium contra Jesu Incarnationem.

Confirmata sunt (ut opinor) quæ falsa et incredibilia putantur ab iis, quos vera cœlestium litterarum doctrina non imbuit: sed tamen ut refellantur a nobis etiam illi, qui nimium non sine malo suo sapiunt, rebusque divinis fidem detrahunt, argumentis quoque illorum coarguamus errorem; ut tandem aliquando pervideant ita fieri oportuisse, sicut nos ostendimus factum. Et quanquam apud bonos judices satis habeant firmitatis vel testimonia sine argumentis, vel argumenta sine testimoniis; nos tamen non contenti alterutro sumus, cum suppetat nobis utrumque, ne cui perverse ingenioso, aut non intelligendi, aut contra disserendi locum relinquamus. Negant fieri potuisse, ut naturæ immortali quidquam decederet. Negant denique Deo dignum, ut homo fieri vellet, seque infirmitate carnis oneraret, ut passionibus, ut dolori, ut morti seipse subjiceret: quasi non facile illi esset, ut citra corporis imbecillitatem se hominibus ostenderet, eosque

justitiam doceret (siquidem id volebat) majore auctoritate, ut professi Dei. Tunc enim cunctos fuisse præceptis cœlestibus parituros, si ad ea virtus ac potestas Dei præcipientis accederet. Cur igitur (aiunt) ad docendos homines non ut Deus venit? Cur se tam humilem imbecilemque constituit, ut ab hominibus et contemni, et pœna affici posset? cur vim ab imbecillis, et mortalibus passus est? cur non manus hominum, aut virtute repulit, aut divinitate vitavit? cur non majestatem suam sub ipsa saltem morte patefecit? sed ut invalidus in judicium ductus est, ut nocens damnatus, ut mortalis occisus. Refutabo hæc diligenter, nec quemquam patiar errare. Illa enim magna et mirabili ratione sunt facta; quam quicumque perceperit, non tantum mirari desinet Deum ab hominibus esse cruciatum, verum etiam facile pervidebit, ne Deum quidem potuisse credi, si ea ipsa quæ arguit facta non essent.

CAPUT XXIII.

De præcipiendo et agendo.

Quicumque præcepta dat hominibus ad vitam, moresque fingit aliorum, quæro debeatne ipse facere, quæ præcipit, an non debeat? Si non fecerit, soluta præcepta sunt. Si enim bona sunt quæ præcipiuntur, si vitam hominum in optimo statu collocant, non se debet ipse præceptor a numero cœtuque hominum segregare inter quos agit; et ipsi eodem modo vivendum est, quo docet esse vivendum, ne si aliter vixerit, ipse præceptis suis fidem detrahat, levioremque doctrinam suam faciat, si reipsa resolvat, quod verbis nitatur adstringere. Unusquisque enim, cum audit

præcipientem, non vult imponi sibi necessitatem parendi, tanquam sibi jus libertatis adimatur; respondet itaque doctori hoc modo : Non possum facere quæ jubes, quoniam sunt impossibilia. Vetas me irasci, vetas cupere, vetas libidine commoveri, vetas dolorem, vetas mortem timere : sed hoc adeo contra naturam est, ut his affectibus animalia universa subjecta sint; vel si adeo putas repugnari posse naturæ et tu ipse quæ præcipis fac, ut sciam fieri posse. Cum autem ipse non facias, quæ insolentia est, ut homini libero imponere velis leges, quibùs ipse non pareas? Prius disce, qui doces, et antequam mores aliorum corrigas, tuos corrige. Quis neget justam esse hanc responsionem? quin etiam in contemptum veniet hujusmodi doctor, et deludetur vicissim, quia videbitur et ipse deludere.

Quid ergo faciet ille præceptor, si hæc ei fuerint opposita? quomodo adimet excusationem contumacibus, nisi ut præsentibus factis doceat, possibilia se docere? Unde evenit, ut Philosophorum præceptis nullus obtemperet. Homines enim malunt exempla, quam verba; quia loqui facile est, præstare difficile. Utinam quidem tam multi bene facerent, quam multi loquuntur bene. Sed qui præcipiunt, nec faciunt, abest ab iis fides. Et si homines fuerint, contemnentur ut leves; si Deus, opponetur ei excusatio fragilitatis humanæ. Superest ut factis verba firmentur, quod Philosophi facere nequeunt : itaque cum ipsi præceptores vincantur affectibus, quos vinci prædicant oportere, neminem possunt ad virtutem, quam falso prædicant, erudire; ob eamque causam putant, neminem adhuc perfectum extitisse sapientem, id est, in quo summæ doctrinæ ac scientiæ summa virtus et perfecta justitia consenserit, quod quidem verum fuit. Nemo enim post mundum conditum talis extitit, nisi Christus, qui

et verbo sapientiam tradidit, et doctrinam præsenti virtute firmavit.

CAPUT XXIV.

Eversio argumentorum supra objectorum.

Age, nunc consideremus, an doctor e cœlo missus possit non esse perfectus. Nondum de hoc loquor, quem venisse a Deo negant. Fingamus aliquem de cœlo esse mittendum, qui vitam hominum rudimentis virtutis instituat, et ad justitiam formet. Nemini dubium potest esse, quin is doctor, qui cœlitus mittitur, tam scientia sit rerum omnium quam virtute perfectus; ne nihil inter cœlestem terrenumque differat. Nam in homine interna et propria doctrina esse nullo pacto potest. Nec enim mens terrenis visceribus inclusa, et tabe corporis impedita, aut comprehendere per se potest, aut capere veritatem, nisi aliunde doceatur. Et si maxime possit, summam tamen virtutem capere nequeat, et omnibus vitiis resistere, quorum materia in visceribus continetur. Eo fit, ut terrenus doctor perfectus esse non possit. At vero cœlestis, cui scientiam divinitas, virtutem immortalitas tribuit, in docendo quoque, sicut in cæteris, perfectus et consummatus sit necesse est. At id omnino fieri non potest, nisi mortale sibi corpus assumat. Cur autem fieri non possit, ratio clara est. Nam si veniat ad homines, ut Deus, ut omittam, quod mortales oculi claritatem majestatis ejus conspicere ac sustinere non possunt, ipse certe Deus virtutem docere non poterit, quia expers corporis non faciet, quæ docebit, ac per hoc doctrina ejus perfecta

non erit. Alioqui si summa virtus est, dolorem patienter pro justitia officioque perferre, si virtus est, mortem ipsam et intentatam non metuere, et illatam fortiter sustinere; debet ergo doctor ille perfectus, et docere ista præcipiendo, et confirmare faciendo quia qui dat præcepta vivendi, amputare debet omnium excusationum vias, ut imponat hominibus parendi necessitatem, non vi aliqua, sed pudore, et tamen libertatem relinquat, ut et præmium sit constitutum parentibus, quia poterant non parere, si vellent, et non parentibus pœna, quia poterant parere, si vellent. Quomodo ergo poterit amputari excusatio, nisi ut qui docet, faciat quæ docet, et sit quasi prævius, et manum porrigat secuturo? quemadmodum autem potest facere quæ docet, si non sit similis ei quem docet? Nam si nulli subjectus sit passioni, potest ei docenti homo sic respondere : Volo equidem non peccare : sed vincor; indutus sum enim carne fragili, et imbecilla : hæc est, quæ concupiscit, quæ irascitur, quæ dolet, quæ mori timet. Itaque ducor invitus, et pecco, non quia volo, sed quia cogor. Sentio me et ipse peccare : Sed necessitas fragilitatis impellit, cui repugnare non possum. Quid ad hæc respondebit præceptor ille justitiæ? quomodo confutabit ac redarguet hominem, qui delictis suis excusationem carnis obtendet, nisi et ipse carne fuerit indutus, ut ostendat, etiam carnem posse capere virtutem? Contumacia enim redargui non potest, nisi exemplo. Nam habere non possunt, quæ doceas, firmitatem, nisi ea prior feceris; quia natura hominum proclivis in vitia, videri vult non modo cum venia, sed etiam cum ratione peccare. Oportet magistrum doctoremque virtutis homini simillimum fieri, ut vincendo peccatum, doceat hominem vinci ab eo posse peccatum. Si vero sit immortalis, exemplum proponere homini nullo modo potest. Existet

enim constans aliquis, ac dicet : Tu quidem non peccas, quia liber es ab hoc corpore; non concupiscis, quia immortali nihil est necessarium. Mihi vero multis rebus opus est, ut tuear hanc vitam. Mortem non times, quia valere in te non potest. Dolorem contemnis, quia nullam vim pati potes. At ego mortalis utrumque timeo, quia cruciatus mihi gravissimos inferunt, quos tolerare carnis infirmitas non potest. Doctor itaque virtutis etiam hanc excusationem debuit hominibus auferre; ne quis, quod peccat, necessitati potius adscribat, quam culpæ suæ. Ergo ut perfectus esse possit, nihil ei debet opponi ab eo qui docendus est; ut si forte dixerit : Impossibilia præcipis; respondeat, ecce ipse facio. At ego carne indutus sum, cujus est peccare proprium. Et ego eamdem carnem gero; et tamen peccatum in me non dominatur. Mihi opes contemnere difficile est, quia vivi aliter non potest in hoc corpore. Ecce et mihi corpus est; et tamen pugno contra omnem cupiditatem. Non possum pro justitia nec dolorem ferre, nec mortem, quia fragilis sum. Ecce et in me dolor ac mors habet potestatem, et ea ipsa quæ times vinco, ut victorem te faciam doloris ac mortis. Prior vado per ea, quæ sustineri non posse prætendis; si præcipientem sequi non potes, sequere antecedentem. Sublata est hoc modo omnis excusatio; et fateri hominem necesse est, sua culpa injustum esse qui doctorem virtutis, et eumdem ducem non sequatur. Vides ergo quanto perfectior sit mortalis doctor, quia dux esse mortali potest, quam immortalis, quia patientiam docere non potest, qui subjectus passionibus non est. Nec hoc tamen eo pertinet, ut hominem Deo præferam : sed ut ostendam, neque hominem perfecta doctrina esse posse, nisi sit idem Deus, ut auctoritate cœlesti necessitatem parendi hominibus imponat; neque Deum, nisi mortali

corpore induatur, ut præcepta sua factis adimplendo, cæteros parendi necessitate constringat. Liquido ergo apparet, eum, qui vitæ dux et justitiæ sit magister, corporalem esse oportere; nec aliter fieri posse, ut sit illius plena et perfecta doctrina, nisi habeat radicem ac fundamentum, stabilisque apud homines ac fixa permaneat : ipsum autem subire carnis ac corporis imbecillitatem, virtutemque in se recipere, cujus doctor est, ut eam simul, et verbis doceat, et factis. Item subjectum esse morti, et passionibus cunctis; quoniam et in passione toleranda, et in morte subeunda virtutis officia versantur : quæ omnia, ut dixi, consummatus doctor perferre debet, ut doceat posse perferri.

CAPUT XXV.

De Jesu adventu in Carne, et Spiritu, ut Deum inter et hominem mediator esset.

Discant igitur homines, et intelligant, quare Deus summus, cum legatum ac nuntium suum mitteret, ad erudiendam præceptis justitiæ suæ mortalitatem, mortali voluerit eum carne indui, et cruciatu affici, et morte mulctari. Nam cum justitia nulla esset in terra, doctorem misit, quasi vivam legem, ut nomen ac templum novum conderet; ut verum ac pium cultum per omnem terram verbis et exemplo seminaret. Sed tamen, ut certum esset a Deo missum, non ita illum nasci oportuit, sicut homo nascitur ex mortali utroque concretus : sed ut appareret etiam in homine illum esse cœlestem, creatus est sine opera genitoris. Habebat enim spiritalem patrem Deum,

et sicut pater spiritus ejus Deus sine matre, ita mater corporis ejus virgo sine patre. Fuit igitur et Deus et homo, inter Deum atque hominem medius constitutus. Unde illum Græci μεσίτην vocant, ut hominem perducere ad Deum posset, id est, ad immortalitatem : quia si Deus tantum fuisset (ut supra dictum est,) exempla virtutis homini præbere non posset; si homo tantum, non posset; non posset homines ad justitiam cogere, nisi auctoritas, ac virtus homine major accederet.

Etenim cum constet homo ex carne et spiritu, et oporteat spiritum justitiæ operibus emereri, ut fiat æternus; caro quoniam terrena est, ideoque mortalis, copulatum sibi spiritum trahit secum, et ab immortalitate ducit ad mortem. Ergo spiritus carnis expers dux esse homini ad immortalitatem nullo pacto poterat; quoniam caro impedit spiritum, quominus Deum sequatur. Est enim fragilis, et subjecta peccato : peccatum autem pabulum mortis est. Itaque idcirco mediator advenit, id est Deus in carne, ut caro eum sequi posset, et eriperet morti hominem, cujus est dominatio in carnem. Ideo carne se induit; ut desideriis carnis edomitis, doceret non necessitatis esse peccare, sed propositi ac voluntatis. Una enim nobis, et magna, et præcipua cum carne luctatio; cujus infinitæ cupiditates premunt animam, nec dominium retinere patiuntur : sed eam voluptatibus et illecebris suavibus mancipatam morte afficiunt sempiterna. Quibus ut repugnare possemus, Deus nobis viam superandæ carnis, et aperuit, et ostendit. Quæ virtus perfecta, et omnibus numeris absoluta, coronam vincentibus et mercedem immortalitatis impertit.

CAPUT XXVI.

De Cruce Jesu et cœteris tormentis, et de Agni legalis figura.

Dixi de humilitate, et fragilitate, et passione, cur hæc Deus subire maluerit : nunc ipsius crucis ratio reddenda est, et vis enarranda. Quid summus Pater a principio disposuerit, et quemadmodum cuncta quæ gesta sunt ordinarit, non tantum divinatio Prophetarum, quæ in Christum vera præcessit, sed etiam ratio ipsius passionis docet. Quæcumque enim passus est, non fuerunt inania, sed habuerunt figuram et significantiam magnam, sicut etiam divina illa opera, quæ fecit : quorum vis et potentia valebat quidem in præsens, sed declarabat aliquid in futurum. Aperuit cœcorum lumina cœlestis virtus, et lucem non videntibus reddidit. Et hoc facto significabat fore, ut conversus ad gentes quæ Deum nesciebant, insipientium pectora illuminaret luce sapientiæ, et ad veritatem contemplandam oculos cordis aperiret. Vere enim cæci sunt, qui cœlestia non videntes, et tenebris ignorantiæ circumfusi, terrena et fragilia venerantur. Patefecit aures surdorum. Non utique hactenus vis illa cœlestis operata est : sed declarabat brevi fore, ut qui erant veritatis expertes, et audirent, et intelligerent divinas Dei voces. Vere enim surdos dixeris, qui cœlestia et vera, et facienda non audiunt. Mutorum linguas in eloquium solvit admirabilis, etiam cum fieret, potentia : sed inerat huic virtuti alia significatio, quæ ostenderet mox futurum, ut rerum cœlestium nuper ignari, percepta sapien-

tiæ disciplina, de Deo, et veritate dissererent. Nam qui rationem divinitatis ignorat, is vere elinguis et mutus est, licet omnium disertissimus. Lingua enim cum verum loqui cœperit, id est, virtutem majestatemque Dei singularis interpretari, tum demum officio naturæ suæ fungitur. Quandiu autem falsa loquitur, in usu suo non est; et ideo infans sit necesse est, qui divina proloqui non potest. Pedes quoque claudorum ad officium gradiendi reformavit laudabilis divini operis fortitudo : sed figura id continebat; quod cohibitis erroribus vitæ secularis ac deviæ, iter veritatis aperiretur, per quod graderentur homines ad Dei gratiam consequendam. Is enim vere claudus existimandus est, qui caligine ac tenebris insipientiæ implicatus, et quo tendat ignarus, offensibilibus et caducis gressibus per viam mortis incedit.

Item labes et maculas inquinatorum corporum repurgavit, non exigua immortalis potentiæ opera : verum id portendebat hæc vis, quod peccatorum labibus, ac vitiorum maculis inquinatos, doctrina ejus purificatura esset eruditione justitiæ. Leprosi enim vere atque elephantiaci debent haberi, quos vel infinitæ cupiditates ad scelera, vel insatiabiles voluptates ad flagitia compellunt, et dedecorum maculis inustos labe afficiunt sempiterna. Jacentia mortuorum corpora erexit, eosque nominibus suis inclinatos a morte revocavit. Quid congruentius Deo? Quid miraculo dignius omnium seculorum, quam decursam vitam resignasse, completisque hominum temporibus tempora adjecisse perpetua, arcana mortis revelasse? Sed hæc inenarrabilis potestas imago virtutis majoris fuit, quæ demonstrabat tantam vim habituram esse doctrinam suam, ut gentes in orbe toto, quæ alienæ a Deo, subjectæ morti fuerunt, cognitione veri luminis animatæ, ad immortalitatis præmia pervenirent. Eos enim recte mor-

tuos existimaveris, qui datorem vitæ Deum nescientes, atquæ animas suas a cœlo in terram deprimentes, in laqueos æternæ mortis incurrunt. Quæ igitur tum faciebat in præsens, imagines erant futurorum; quæ in læsis affectisque corporibus exhibebat, ea spiritalium figuram gerebant, ut et in præsenti virtutis non terrena opera monstraret, et in futurum potestatem cœlestis suæ majestatis ostenderet.

Ergo sicut opera ejus significantiam quoque majoris potestatis habuerunt, ita etiam passio non simplex, nec supervacua, nec fortuita præcessit. Sed ut illa, quæ fecit, magnam virtutem ac potestatem doctrinæ ejus significabant : sic ea, quæ passus est, odio futuram esse sapientiam nuntiabant. Aceti enim potus, ac fellis cibus, acerbitates et amaritudines in hac vita sectatoribus veritatis pollicebatur. Et quanquam passio ipsa per se acerba et amara specimen nobis futurorum tormentorum dabat, quæ morantibus in hoc seculo virtus ipsa proponit; tamen illiusmodi potus, et cibus in os doctoris nostri veniens, pressurarum nobis, ac laborum et miseriarum præbebat exemplum. Quæ omnia tolerare ac perpeti necesse est eos, qui veritatem sequuntur; quoniam veritas acerba est, et invisa omnibus, qui virtutis expertes, vitam suam mortiferis voluptatibus dedunt. Nam corona spinea capiti ejus imposita id declarabat, fore ut divinam sibi plebem de nocentibus congregaret. Corona enim dicitur, circumstans in orbem populus. Nos autem, qui ante cognitionem Dei fuimus injusti, spinæ, id est mali et nocentes eramus, ignorantes quid esset bonum; et a justitiæ notione atque operibus alieni, omnia scelere ac libidine polluebamus. Electi ergo ex dumis et sentibus sanctum Dei caput cingimus; quia convocati ab ipso, et circumfusi undique ad eum, magistro ac doctori Deo assistimus,

regemque illum mundi et omnium viventium Dominum coronamus.

Quod vero ad crucem spectat, magna in ea vis ac ratio est, quam nunc conabor ostendere. Deus namque (sicut superius exposui) cum statuisset hominem liberare, magistrum virtutis legavit in terram, qui et præceptis salutaribus formaret homines ad innocentiam, et operibus factisque præsentibus justitiæ viam panderet, qua gradiens homo, et doctorem suum sequens, ad vitam æternam perveniret. Is igitur corporatus est, et veste carnis indutus, ut homini, ad quem docendum venerat, virtutis et exempla, et incitamenta præberet. Sed cum in omnibus vitæ officiis justitiæ specimen præbuisset, ut doloris quoque patientiam mortisque contemptum, quibus perfecta et consummata sit virtus, traderet homini, venit in manus impiæ nationis, cum et vitare potuisset scientia futuri quam gerebat, et repellere eadem virtute, qua mirabilia faciebat. Sustinuit ergo cruciatus, et verbera, et spinas. Postremo etiam mortem suscipere non recusavit, ut homo illo duce subactam et catenatam mortem cum suis terroribus triumpharet. Cur autem summus Pater id potissimum genus mortis elegerit, quo affici eum sineret, hæc ratio est. Dicat enim fortasse aliquis; cur si Deus fuit, et mori voluit, non saltem honesto aliquo mortis genere affectus est? cur potissimum cruce? cur infami genere supplicii, quod etiam homine libero, quamvis nocente, videatur indignum. Primum quod is, qui humilis advenerat, ut humilibus et infimis opem ferret, et omnibus spem salutis ostenderet, eo genere afficiendus fuit, quo humiles et infimi solent, ne quis esset omnino, qui eum non posset imitari. Deinde, ut integrum corpus ejus conservaretur, quem die tertio resurgere ab inferis oportebat.

Nec enim hoc cuiquam ignorandum est, quod ipse ante de sua passione prædicans etiam id notum fecerit, habere se potestatem, cum vellet, deponendi spiritum et resumendi. Suffixus itaque quia spiritum deposuerat, necessarium carnifices non putaverunt, ossa ejus suffringere (sicut mos eorum ferebat,) sed tantummodo latus ejus perforaverunt. Sic integrum corpus patibulo detractum est, et sepulcro diligenter inclusum. Quæ omnia idcirco facta sunt, ne læsum ac diminutum corpus ad resurgendum inhabile redderetur (36.) Illa quoque præcipua fuit causa, cur Deus crucem maluerit, quod illa exaltari eum fuit necesse, et omnibus gentibus passionem Dei notescere. Nam quoniam is, qui patibulo suspenditur, et conspicuus est omnibus, et cæteris altior, crux potius electa est, quæ significaret illum tam conspicuum tamque sublimem futurum, ut ad eum cognoscendum pariter et colendum, cunctæ nationes ex omni orbe concurrerent. Denique nulla gens tam inhumana est, nulla regio tam remota, cui aut passio ejus, aut sublimitas majestatis ignota sit. Extendit ergo in passione manus suas, orbemque dimensus est, ut jam tunc ostenderet, ab ortu solis usque ad occasum, magnum populum ex omnibus linguis et tribubus congregatum, sub alas suas esse venturum, signumque illud maximum, atque sublime, frontibus suis suscepturum.

Cujus rei figuram Judæi etiamnunc exhibent, cum limina sua de cruore agni notant. Deus enim percussurus Ægyptios, ut ab ea plaga immunes faceret Hebræos, præceperat his, ut agnum candidum sine macula immolarent, ac signum liminibus suis de sanguine ejus imponerent. Itaque cum Ægyptiorum primogenita una nocte interissent, Hebræi soli signo sanguinis tuti fuerunt; non quia cruor pecudis tantam in se vim gerebat, ut homini-

bus saluti esset : sed imago fuerat rerum futurarum. Agnus enim candidus sine macula Christus fuit, id est innocens, et justus, et sanctus, qui ab iisdem Judæis immolatus, saluti est omnibus qui signum sanguinis, id est crucis qua sanguinem fudit, in sua fronte conscripserint. Frons enim summum limen est hominis; et lignum sanguine delibutum crucis significatio est. Denique immolatio pecudis ab iis ipsis, qui faciunt, pascha nominatur, ἀπὸ τοῦ πάσχειν, quia passionis figura est, quam Deus præscius futurorum tradidit per Mosen populo suo celebrandam. Sed tum figura valuit in præsenti ad depellendum periculum; ut appareat, quantum veritas ipsa valitura sit, ad plebem Dei protegendam in extrema totius orbis necessitate. Quomodo autem, vel in qua plaga tuti omnes sint futuri, qui signum hoc veri et divini sanguinis in summo corporis sui notaverint, in novissimo libro docebo.

CAPUT XXVII.

De mirandis per Crucis virtutem effectis, ac de dæmonibus.

Nunc satis est, hujus signi potentia quantum valeat, exponere. Quanto terrori sit dæmonibus hoc signum, sciet, qui viderit quatenus adjurati per Christum de corporibus, quæ obsederint, fugiant. Nam sicut ipse, cum inter homines ageret, universos dæmones verbo fugabat; hominumque mentes emotas, et malis incursibus furiatas, in sensus pristinos reponebat : ita nunc sectatores ejus eosdem spiritus inquinatos de hominibus, et nomine magistri sui, et signo passionis excludunt. Cujus rei non

difficilis est probatio. Nam cum diis suis immolant, si assistat aliquis signatam frontem gerens, sacra nullo modo litant.

Nec responsa potest consultus reddere vates.

Et hæc sæpe causa præcipua justitiam persequendi, malis regibus fuit. Cum enim quidam ministrorum nostri sacrificantibus dominis assisterent, imposito frontibus signo, deos illorum fugaverunt, ne possent in visceribus hostiarum futura depingere. Quod cum intelligerent aruspices, instigantibus iisdem dæmonibus, quibus prosecant, conquerentes profanos homines sacris interesse, egerunt principes suos in furorem, ut expugnarent Dei templum, seque vero sacrilegio contaminarent, quod gravissimis persequentium pœnis expiaretur. Nec tamen ex hoc ipso cæci homines intelligere possunt; aut hanc esse veram Religionem, cui ad vincendum tanta vis inest, aut illam falsam, quæ subsistere, aut congredi non potest.

Sed aiunt, hoc deos non metu, verum odio facere; quasi quisquam possit odisse nisi eum, qui aut noceat, aut possit nocere. Immo vero congruens majestati fuit, ut eos, quos oderant, præsentibus pœnis afficerent potius, quam fugerent. Sed quoniam neque accedere ad eos possunt, in quibus cœlestem notam viderint, nec iis nocere, quos signum immortale munierit tanquam inexpugnabilis murus; lacessunt eos per homines, et manibus persequuntur alienis: quos profecto si esse confitentur, vicimus. Necesse est enim veram esse hanc Religionem, quæ et rationem dæmonum novit, et astutiam intelligit, et vim retundit, et eos spiritualibus armis domitos ac subactos cedere sibi cogit. Si negant, testimoniis poëtarum ac philosophorum refellentur. Quod si esse, et malos esse, inficias non eunt, quid superest, nisi ut alios dicant esse

deos, alios dæmones? Exponant igitur nobis differentiam generis utriusque, ut sciamus quid colendum, quid execrandum sit; habeantne inter se aliquod consortium, an vero inimici sint. Si sunt aliqua necessitudine copulati, quatenus eos discernemus? aut quomodo utriusque generis honorem cultumque miscebimus? Si autem sunt inimici, cur aut dæmones deos non timent, aut dii dæmones fugare non possunt? Ecce aliquis instinctu dæmonis percitus dementit, effertur, insanit : ducamus hunc in Jovis optimi maximi templum; vel, quia sanare homines Jupiter nescit, in Æsculapii vel Apollinis fanum. Jubeat utriuslibet sacerdos, dei sui nomine, ut nocens ille spiritus excedat ex homine : nullo id pacto fieri potest. Quæ igitur vis deorum est, si subjectos sibi dæmonas non habent? At vero iidem dæmones adjurati per nomen Dei veri protinus fugiunt. Quæ ratio est, ut Christum timeant, Jovem autem non timeant, nisi quod iidem sunt dæmones, quos vulgus deos esse opinatur? Denique si constituatur in medio et is, quem constat incursum dæmonis perpeti, et Delphici Apollinis vatēs, eodem modo Dei nomen horrebunt; et tam celeriter excedet de vate suo Apollo, quam ex homine spiritus ille dæmoniacus, et adjurato fugatoque deo suo, vates in perpetuum conticescet. Ergo iidem sunt dæmones, quos fatentur execrandos esse, iidem dii, quibus supplicant.

Si nobis credendum esse non putant, credant Homero, qui summum illum Jovem dæmonibus aggregavit : sed et aliis poëtis ac philosophis, qui eosdem modo dæmonas, modo deos nuncupant; quorum alterum verum, alterum falsum est. Illi enim nequissimi spiritus, ubi adjurantur, ibi se dæmonas confitentur; ubi coluntur, ibi se deos mentiuntur, ut errores hominibus immittant; et avocent a veri Dei notione, per quam solam potest mors æterna

vitari. Iidem sunt, qui dejiciendi hominis causa, varios sibi cultus per diversa regionum condiderunt, mentitis tamen assumptisque nominibus, ut fallerent. Nam quia divinitatem per seipsos affectare non poterant, adsciverunt sibi nomina potentium Regum, sub quorum titulis honores sibi deorum vindicarent. Qui error discuti potest, et in lucem veritatis protrahi. Nam si quis studet altius inquirere, congreget eos, quibus peritia est ciere ab inferis animas. Evocent Jovem, Neptunum, Vulcanum, Mercurium, Apollinem, patremque omnium Saturnum. Respondebunt ab inferis omnes, et interrogati loquentur, et de se ac Deo fatebuntur. Post hæc evocent Christum, non aderit, non apparebit; quia non amplius quam biduo apud inferos fuit. Quid hac probatione certius proferri potest? Ego vero non dubito, quin ad veritatem Trismegistus hac aliqua ratione pervenerit, qui de Deo Filio locutus est multa, quæ divinis continentur arcanis.

CAPUT XXVIII.

De spe et vera Religione, atque de superstitione.

Quæ cum ita se habeant, ut ostendimus, apparet nullam aliam spem vitæ homini esse propositam, nisi ut abjectis vanitatibus, et errore miserabili, Deum cognoscat, et Deo serviat, nisi huic temporali renuntiet vitæ, ac se rudimentis justitiæ ad cultum veræ Religionis instituat. Hac enim conditione gignimur, ut generanti nos Deo justa et debita obsequia præbeamus; hunc solum noverimus, hunc sequamur. Hoc vinculo pietatis obstricti Deo et religati sumus, unde ipsa Religio nomen accepit, non

ut Cicero interpretatus est, a relegendo, qui in libro de Natura deorum secundo ita dixit : » Non enim philosophi » solum, verum etiam majores nostri superstitionem a » Religione separaverunt. Nam qui totos dies precaban- » tur, et immolabant, ut sui sibi liberi superstites essent, » superstitiosi sunt appellati. Qui autem omnia, quæ ad » cultum deorum pertinerent, retractarent, et tanquam » relegerent, ii dicti sunt religiosi, ex religendo, tan- » quam ex eligendo eligentes, et ex deligendo diligentes, » et intelligendo intelligentes. His enim verbis omnibus » inest vis legendi eadem, quæ in religioso : ita factum » est in superstitioso et religioso, alterum vitii nomen, » alterum laudis. « Hæc interpretatio quam inepta sit, ex re ipsa licet noscere. Nam si in iisdem diis colendis, et superstitio, et religio versatur, exigua, vel potius nulla distantia est. Quid enim mihi afferet causæ, cur precari pro salute filiorum semel, religiosi, et idem decies facere, superstitiosi esse hominis arbitretur? Si enim semel facere optimum est, quanto magis sæpius? Si hora prima; ergo et tota die. Si una hostia placabilis, placabiliores utique hostiæ plurimæ, quia multiplicata obsequia demerentur potius, quam offendunt. Non enim nobis odiosi videntur ii famuli, qui assidui et frequentes ad obsequium fuerint, sed magis cari. Cur igitur sit in culpa, et nomen reprehensibile suscipiat, qui aut filios suos magis diligit, aut deos magis honorat, laudetur autem qui minus? Quod argumentum etiam ex contrario valet. Si enim totos dies precari et immolare criminis est; ergo et semel. Si superstites filios subinde optare vitiosum est, superstitiosus igitur est et ille, qui etiam raro id optaverit. Aut cur vitii nomen, si ex eo tractum, quo nihil honestius, nihil justius optari potest? Nam quod, ait religiosos a relegendo appellatos, qui retractent ea diligenter, quæ ad cultum

deorum pertineant, cur ergo illi, qui hoc sæpe in die faciant, religiosorum nomen amittant; cum multo utique diligentius ex assiduitate ipsa relegant ea, quibus dii coluntur?

Quid ergo est? Nimirum Religio veri cultus est, superstitio falsi. Et omnino quid colas interest, non quemadmodum colas, aut quid precere. Sed quia deorum cultores religiosos se putant, cum sint superstitiosi, nec religionem possunt a superstitione discernere, nec significantiam nominum exprimere, diximus nomen Religionis a vinculo pietatis esse deductum, quod hominem sibi Deus religaverit, et pietate constrinxerit; quia servire nos ei ut domino, et obsequi ut patri necesse est. Melius ergo id nomen Lucretius interpretatus est, qui ait, religionum se nodos exsolvere. Superstitiosi autem vocantur, non qui filios suos superstites optant (omnes enim optamus); sed aut ii, qui superstitem memoriam defunctorum colunt, aut qui parentibus suis superstites, colebant imagines eorum domi tanquam deos penates. Nam qui novos sibi ritus assumebant, ut deorum vice mortuos honorarent, quos ex hominibus in cœlum receptos putabant, hos superstitiosos vocabant. Eos vero, qui publicos et antiquos deos colerent, religiosos nominabant. Unde Virgilius:

> Vana superstitio, veterumque ignara deorum.

Sed cum veteres quoque deos inveniamus eodem modo consecratos esse post obitum; superstitiosi ergo qui multos ac falsos deos colunt. Nos autem religiosi, qui uni et vero Deo supplicamus.

CAPUT XXIX.

De Religione Christiana, et de Jesu cum patre conjunctione.

Fortasse quærat aliquis, quomodo, cum Deum nos unum colere dicamus, duos tamen esse asseveremus, Deum Patrem, et Deum Filium : quæ asseveratio plerosque in maximum impegit errorem. Quibus cum probabilia videantur esse, quæ dicimus, in hoc uno labare nos arbitrantur, quod et alterum, et mortalem Deum fateamur. De mortalitate jam diximus : nunc de unitate doceamus. Cum dicimus Deum Patrem, et Deum Filium, non diversum dicimus, nec utrumque secernimus; quia nec Pater sine Filio esse potest, nec Filius a Patre secerni, siquidem nec Pater sine Filio nuncupari, nec Filius potest sine Patre generari. Cum igitur et Pater Filium faciat, et Filius Patrem, una utrique mens, unus spiritus, una substantia est (37) : sed ille quasi exuberans fons est, hic tanquam defluens ex eo rivus; ille tanquam sol, hic quasi radius a sole porrectus. Qui quoniam summo Patri et fidelis, et carus est, non separatur : sicut nec rivus a fonte, nec radius a sole; quia et aqua fontis in rivo est, et solis lumen in radio : æque nec vox ab ore sejungi, nec virtus, aut manus a corpore divelli potest. Cum igitur a Prophetis idem manus Dei, et virtus, et sermo dicatur, utique nulla discretio est; quia et lingua sermonis ministra, et manus in qua est virtus, individuæ sunt corporis portiones.

Propiore uti exemplo libet. Cum quis habet filium, quem unice diligit, qui tamen sit in domo, et in manu patris, licet ei nomen domini potestatemque concedat, civili tamen jure et domus una, et unus dominus nominatur. Sic hic mundus una Dei domus est; et Filius, ac

Pater, qui unanimes incolunt mundum, Deus unus, quia et unus est tanquam duo, et duo tanquam unus. Neque id mirum, cum et filius sit in patre, quia pater diligit Filium, et Pater in Filio, quia voluntati patris fideliter paret, nec unquam, faciat aut fecerit, nisi quod Pater aut voluit, aut jussit. Denique unum Deum esse tam Patrem, quam Filium, Esaias in illo exemplo, quod superius posuimus, ostendit, cum diceret[1] : » Adorabunt te, et in te » precabuntur, quoniam in te Deus est; et non est alius » Deus præter te. « Sed et alio loco similiter ait : » Sic » dicit Deus rex Israël; et qui eruit eum Deus æternus : » Ego primus, et ego novissimus; et præter me non est » Deus. « Cum duas personas proposuisset, Dei regis, id est, Christi, et Dei Patris, qui eum post passionem ab inferis excitavit, sicut ostendisse diximus Oseam prophetam, qui ait[2] : et de manu inferorum eruam eum : tamen ad utramque personam referens, intulit, et præter me non est Deus, cum posset dicere, præter nos : sed fas non erat plurali numero separationem tantæ necessitudinis fieri. Unus est enim solus, liber, Deus summus, carens origine, quia ipse est origo rerum; et in eo simul et Filius, et omnia continentur. Quapropter cum mens et voluntas alterius in altero sit, vel potius una in utroque, merito unus Deus uterque appellatur, quia quidquid est in Patre, ad Filium transfluit, et quidquid in Filio, a Patre descendit. Non potest igitur ille summus, ac singularis Deus nisi per Filium coli. Qui solum Patrem se colere putat, sicut Filium non colit, ita ne Patrem quidem. Qui autem Filium suscipit, et nomen ejus gerit, is vero cum Filio simul et Patrem colit, quoniam legatus, et nuntius, et sacerdos summi Patris est Filius. Hic templi maximi janua est, hic lucis via, hic dux salutis, hic ostium vitæ.

[1] Esai. XLV. 14. — [2] Os. XIII. 14.

CAPUT XXX.

De hæresibus et superstitionibus vitandis; et quæ sit sola et vera Ecclesia Catholica.

Sed quoniam multæ hæreses extiterunt, et instinctibus dæmonum populus Dei scissus est : determinanda est nobis veritas breviter, et in suo proprio domicilio collocanda; ut si quis aquam vitæ cupiat haurire, non ad detritos lacus deferatur, qui non habent venam, sed uberrimum Dei noverit fontem, quo irrigatus perenni luce potiatur. Ante omnia scire nos convenit, et ipsum, et legatos ejus prædixisse, quod plurimæ sectæ et hæreses haberent existere, quæ concordiam sancti corporis rumperent; ac monuisse ut summa prudentia caveremus, ne quando in laqueos et fraudes illius adversarii nostri, cum quo nos Deus luctari voluit, incideremus. Tum dedisse certa mandata, quæ in perpetuum custodire deberemus : quorum plerique immemores, deserto itinere cœlesti, vias sibi devias per anfractus ei præcipitia condiderunt; per quas partem plebis incautam et simplicem, ad tenebras mortemque deducerent : quod quatenus acciderit, exponam. Fuerunt quidam nostrorum vel minus stabilita fide, vel minus docti, vel minus cauti, qui discidium facerent unitatis, et Ecclesiam dissiparent. Sed ii, quorum fides fuit lubrica, cum Deum nosse se et colere simularent, augendis opibus et honori studentes, affectabant maximum sacerdotium; et a potioribus victi, secedere cum suffragatoribus suis maluerunt, quam eos ferre præpositos, quibus concupierant ipsi ante præponi.

Quidam vero non satis cœlestibus litteris eruditi, cum veritatis accusatoribus respondere non possent, objicientibus vel impossibile, vel incongruens esse, ut Deus in uterum mulieris includeretur, nec cœlestem illam majestatem ad tantam infirmitatem potuisse deduci, ut hominibus contemptui, derisui, contumeliæ et ludibrio esset, postremo etiam cruciamenta perferret, atque execrabili patibulo figeretur : quæ omnia cum neque ingenio, neque doctrina defendere ac refutare possent, (nec enim vim rationemque penitus pervidebant,) depravati sunt ab itinere recto, et cœlestes litteras corruperunt, ut novam sibi doctrinam sine ulla radice ac stabilitate componerent. Nonnulli autem falsorum prophetarum vaticinio illecti, de quibus, et veri prophetæ, et ipse prædixerat, exciderunt a doctrina Dei, et traditionem veram reliquerunt. Sed illi omnes dæmoniacis fraudibus irretiti, quas prospicere et cavere debuerant, divinum nomen et cultum per imprudentiam perdiderunt. Cum enim Phryges, aut Novatiani, aut Valentiniani, aut Marcionitæ, aut Anthropiani, (aut Ariani,) seu quilibet alii nominantur, Christiani esse desierunt, qui Christi nomine amisso, humana et externa vocabula induerunt. Sola igitur Catholica Ecclesia est, quæ verum cultum retinet.

Hic est fons veritatis, hoc domicilium fidei, hoc templum Dei; quo si quis non intraverit, vel a quo si quis exiverit, a spe vitæ ac salutis æternæ alienus est. Neminem sibi oportet pertinaci concertatione blandiri. Agitur enim de vita et salute : cui nisi caute ac diligenter consulatur, amissa et extincta erit. Sed tamen quia singuli quique cœtus hæreticorum se potissimum Christianos, et suam esse Catholicam Ecclesiam putant, sciendum est illam esse veram, in qua est confessio et pœni-

tentia, quæ peccata et vulnera, quibus subjecta est imbecillitas carnis, salubriter curat. Hæc interim paucis admonendi gratia retuli, ne quis errorem fugere cupiens, majori implicetur errore, dum penetrale veritatis ignorat. Postea plenius et uberius contra omnes mendaciorum sectas proprio separatoque opere pugnabimus. Sequitur, ut, quoniam satis de Religione vera et Sapientia locuti sumus, in proximo libro de Justitia disseramus.

LUCII CÆCILII FIRMIANI

LACTANTII

DIVINARUM INSTITUTIONUM

LIBER QUINTUS.

DE JUSTITIA.

CAPUT PRIMUM.

De non damnandis reis, inaudita causa; unde Litteras Sacras contempserint Philosophi; de primis assertoribus Religionis Christianæ.

Non est apud me dubium [1], Constantine Imperator Maxime, quin hoc opus nostrum, quo singularis ille rerum conditor et hujus immensi rector asseritur, si quis attigerit ex istis inepte religiosis (ut sunt nimia superstitione impatientes,) insectetur etiam maledictis, et vix lecto fortasse principio, affligat, projiciat, execretur; seque inexpiabili scelere contaminari atque astringi putet, si hæc aut legat patienter, aut audiat. Ab hoc tamen, si fieri potest, humanitatis jure postulamus, ut non prius damnet, quam universa cognoverit. Nam si sacrilegis, et proditoribus, et veneficis potestas defendendi sui datur, nec prædamnari quemquam incognita causa licet : non injuste petere videmur, ut si quis erit

[1] Vid. D. Guillon, tom. III, pag. 421 et seqq.

ille qui inciderit in hæc, si leget, perlegat, si audiet, sententiam differat in extremum. Sed novi hominum pertinaciam : nunquam impetrabimus. Timent enim ne a nobis revicti, manus dare aliquando, clamante ipsa veritate cogantur. Obstrepunt igitur, et intercedunt ne audiant; et oculos suos opprimunt, ne lumen videant, quod offerimus. Quo plane ipsi diffidentiam suæ perditæ rationis ostendunt, cum neque cognoscere, neque congredi audent, quia sciunt se facile superari. Et idcirco disceptatione sublata,

Pellitur e medio sapientia, vi geritur res,

ut ait Ennius; et quia student damnare tanquam nocentes, quos utique sciunt innocentes, constare de ipsa innocentia nolunt. Quasi vero major iniquitas sit, probatam innocentiam damnasse, quam inauditam. Sed, ut dixi, verentur, ne si audierint, damnare non possint.

Et ideo cultores Dei summi, hoc est justos homines torquent, interficiunt, exterminant; nec causas odiorum reddere ipsi possunt, qui tam vehementer oderunt : quia ipsi errant, irascuntur iis qui veram viam sequuntur, et cum corrigere se possint, errores suos insuper crudelibus factis coacervant, innocentium cruore maculantur, et dicatas Deo mentes evisceratis corporibus extorquent. Cum talibus nunc congredi et disputare contendimus, hos ad veritatem ab inepta persuasione traducere, qui sanguinem facilius hauserint, quam verba justorum. Quid igitur? Operamne perdemus? Minime. Nam si lucrari hos a morte, ad quam concitatissime tendunt, non potuerimus; si ab illo itinere devio ad vitam lucemque revocare, quoniam ipsi saluti suæ repugnant: nostros tamen confirmabimus, quorum non est stabilis, ac solidis

radicibus fundata et fixa sententia. Nutant enim plurimi, ac maxime qui litterarum aliquid attigerunt. Nam et in hoc philosophi, et oratores, et poëtæ perniciosi sunt, quod incautos animos facile irretire possunt suavitate sermonis, et carminum dulci modulatione currentium. Mella sunt hæc venenum tegentia. Ob eamque causam volui sapientiam cum Religione conjungere, ne quid studiosis inanis illa doctrina possit officere; ut jam scientia litterarum non modo nihil noceat Religioni atque justitiæ, sed etiam prosit quamplurimum, si is, qui eas didicerit, sit in virtutibus instructior, et in veritate sapientior.

Præterea, etiamsi nulli alii, nobis certe proderit: delectabit se conscientia, gaudebitque mens in veritatis se luce versari; quod est animæ pabulum, incredibili quadam jucunditate perfusum. Verum non est desperandum. Fortasse

Non canimus surdis.

Nec enim in tam malo statu res est, ut desint sanæ mentes, quibus et veritas placeat, et monstratum sibi rectum iter et videant, et sequantur. Circumlinatur modo poculum cœlesti melle sapientiæ, ut possint ab imprudentibus amara remedia sine offensione potari; dum illiciens prima dulcedo acerbitatem saporis asperi, sub prætextu suavitatis occultat. Nam hæc in primis causa est, cur apud sapientes, et doctos, et principes hujus sæculi Scriptura sancta fide careat, quod Prophetæ communi ac simplici sermone, ut ad populum, sunt locuti. Contemnuntur itaque ab iis, qui nihil audire, vel legere, nisi expolitum ac disertum volunt; nec quidquam hærere animis eorum potest, nisi quod aures blandiori sono mulcet. Illa vero, quæ sordida videntur, anilia, inepta,

vulgaria existimantur. Adeo nihil verum putant, nisi quod auditu suave est; nihil credibile, nisi quod potest incutere voluptatem : nemo rem veritate ponderat, sed ornatu. Non credunt ergo divinis, quia fuco carent : sed ne illis quidem, qui ea interpretantur, quia sunt et ipsi, aut omnino rudes, aut certe parum docti. Nam ut plane sint eloquentes, perraro contingit; cujus rei causa in aperto est. Eloquentia enim sæculo servit; populo se jactare, et in rebus malis placere gestit : si quidem veritatem sæpius expugnare conatur, ut vim suam monstret; opes expetit, honores concupiscit, summum denique gradum dignitatis exposcit. Ergo hæc quasi humilia despicit, arcana tanquam contraria sibi fugit; quippe quæ publico gaudeat, et multitudinem celebritatemque desideret. Eo fit, ut sapientla et veritas idoneis præconibus indigeat. Etsi qui forte litteratorum se ad eam contulerunt, defensioni ejus non suffecerunt.

Ex iis, qui mihi noti sunt, Minutius Felix non ignobilis inter causidicos loci fuit. Hujus liber, qui Octavio titulus est, declarat, quam idoneus veritatis assertor esse potuisset, si se totum ad id studium contulisset. Septimius quoque Tertullianus fuit omni genere litterarum peritus : sed in eloquendo parum facilis, et minus comptus, et multum obscurus fuit. Ergo ne hic quidem satis celebritatis invenit. Unus igitur præcipuus, et clarus extitit Cyprianus, quoniam et magnam sibi gloriam ex artis oratoriæ professione quæsierat, et admodum multa conscripsit in suo genere miranda. Erat enim ingenio facili, copioso, suavi, et (quæ sermonis maxima est virtus) aperto, ut discernere nequeas, utrumne ornatior in eloquendo, an felicior in explicando, an potentior in persuadendo fuerit. Hic tamen placere ultra verba sacramentum ignorantibus non potest, quoniam mystica sunt,

quæ locutus est, et ad id præparata, ut a solis fidelibus audiantur. Denique a doctis hujus sæculi, quibus forte scripta ejus innotuerunt, derideri solet. Audivi ego quemdam hominem sane disertum, qui eum immutata una littera Coprianum vocaret; quasi qui elegans ingenium, et melioribus rebus aptum, ad aniles fabulas contulisset. Quod si accidit hoc ei, cujus eloquentia non insuavis est, quid tandem putemus eis accidere, quorum sermo jejunus est et ingratus; qui neque vim persuadendi, neque subtilitatem argumentandi, neque ullam prorsus acerbitatem ad revincendum habere potuerunt?

CAPUT II.

Quantum a temerariis hominibus impugnata fuit veritas christiana.

Ergo quia defuerunt apud nos idonei peritique doctores, qui vehementer, qui acriter errores publicos redarguerent, qui causam omnem veritatis ornate copioseque defenderent : provocavit quosdam hæc ipsa penuria, ut auderent scribere contra ignotam sibi veritatem. Omitto eos, qui prioribus eam temporibus nequicquam lacessierunt. Ego cum in Bithynia oratorias litteras accitus docerem, contigissetque ut eodem tempore Dei templum everteretur : duo extiterunt ibidem, qui jacenti atque abjectæ veritati, nescio utrum superbius, an importunius insultarent; quorum alter antistitem se philosophiæ profitebatur : verum ita vitiosus, ut continentiæ magister, non minus avaritia, quam libidinibus arderet, in victu tam sumptuosus, ut in schola virtutis assertor, par-

cimoniæ paupertatisque laudator, in palatio pejus cœnaret, quam domi. Tamen vitia sua capillis et pallio, et (quod maximum est velamentum) divitiis prætegebat; quas ut augeret, ad amicitias judicum miro ambitu penetrabat, eosque sibi repente auctoritate falsi nominis obligabat, non modo ut eorum sententias venderet, verum etiam ut confines suos, quos sedibus agrisque pellebat, a suo repetendo hac potentia retardaret. Hic vero, qui suas disputationes moribus destruebat, vel mores suos disputationibus arguebat, ipse adversus se gravis censor, et accusator acerrimus; eodem ipso tempore, quo justus populus nefarie lacerabatur, tres libros evomuit contra Religionem nomenque christianum : professus ante omnia, philosophi officium esse, erroribus hominum subvenire, atque illos ad veram viam revocare; id est, ad cultus deorum, quorum numine ac majestate (ut ille dicebat) mundus gubernetur, nec pati homines imperitos quorumdam fraudibus illici, ne simplicitas eorum prædæ ac pabulo sit hominibus astutis.

Itaque se suscepisse hoc munus philosophia dignum, ut præferret non videntibus lumen sapientiæ, non modo ut susceptis deorum cultibus resanescant, sed etiam ut pertinaci obstinatione deposita, corporis cruciamenta devitent, neu sævas membrorum lacerationes frustra perpeti velint. Ut autem appareret, cujus rei gratia opus illud elaborasset, effusus est in principum laudes, quorum pietas et providentia (ut quidem ipse dicebat) cum in cæteris rebus, tum præcipue in defendendis deorum religionibus claruisset : consultum esse tandem rebus humanis, ut cohibita impia et anili superstitione, universi homines legitimis sacris vacarent, ac propitios sibi deos experirentur. Ubi autem religionis ejus, contra quam perorabat, infirmare voluit rationem, ineptus, vanus,

ridiculus apparuit; quia gravis ille consultor utilitatis alienæ, non modo quid oppugnaret, sed etiam quid loqueretur nesciebat. Nam si qui nostrorum affuerunt, quamvis temporis gratia conticerent, animo tamen derisere, utpote cum viderent hominem profitentem se illuminaturum alios, cum ipse cæcus esset: reducturum alios ab errore, cum ipse ignoraret, ubi pedes suos poneret; erudíturum alios ad veritatem, cujus ille ne scintillam quidem unam vidisset aliquando, quippe cum sapientiæ professor, profligare sapientiam niteretur. Omnes tamen id arguebant, quod illo potissimum tempore id operis esset aggressus, quo furebat odiosa crudelitas. O philosophum adulatorem, ac tempori servientem! Verum hic pro sua vanitate contemptus est, qui et gratiam, quam speravit, non est adeptus, et gloria, quam captavit, in culpam reprehensionemque conversa est.

Alius eamdem materiam mordacius scripsit, qui erat tum e numero judicum, et qui auctor in primis faciendæ persecutionis fuit : quo scelere non contentus, etiam scriptis eos, quos afflixerat, insecutus est. Composuit enim libellos duos, non contra Christianos, ne inimice insectari videretur, sed ad Christianos, ut humane ac benigne consulere putaretur : in quibus ita falsitatem Scripturæ sacræ arguere conatus est, tanquam sibi esset tota contraria; nam quædam capita, quæ repugnare sibi videbantur, exposuit, adeo multa, adeo intima enumerans, ut aliquando ex eadem disciplina fuisse videatur. Quod si fuit, quis eum Demosthenes poterit ab impietate defendere? qui religionis, cui fuerat assensus, et fidei, cujus nomen induerat, et sacramenti, quod acceperat, proditor factus est? nisi forte casu in manus ejus divinæ litteræ inciderunt. Quæ igitur temeritas erat id audere dissolvere, quod illi nemo interpretatus est? Bene, quod

aut nihil didicit, aut nihil intellexit. Tantum enim abest a divinis litteris repugnantia, quantum ille abfuit a fide et veritate : præcipue tamen Paulum Petrumque laceravit, cæterosque discipulos, tanquam fallaciæ seminatores, quos eosdem tamen rudes et indoctos fuisse testatus est; nam quosdam eorum piscatorio artificio fecisse quæstum : quasi ægre ferret, quod illam rem non Aristophanes aliquis aut Aristarchus commentatus sit.

CAPUT III.

De veritate christianæ doctrinæ, et adversariorum vanitate; atque Christum non fuisse magum.

Abfuit ergo ab his fingendi voluntas et astutia, quoniam rudes fuerunt. Aut quis possit indoctus apta inter se et cohærentia fingere, cum philosophorum doctissimi Plato, et Aristoteles, et Epicurus, et Zeno, ipsi sibi repugnantia et contraria dixerint? Hæc est enim mendaciorum natura, ut cohærere non possint. Illorum autem traditio, quia vera est, quadrat undique, ac sibi tota consentit; et ideo persuadet, quia constanti ratione suffulta est. Non enim quæstus et commodi gratia Religionem istam commenti sunt; quippe qui, et præceptis, et re ipsa eam vitam secuti sunt, quæ et voluptatibus caret, et omnia quæ habentur in bonis spernit; et qui non tantum pro fide mortem subierint, sed etiam morituros esse se, et scierint, et prædixerint, et postea universos, qui eorum disciplinam secuti essent, acerba et nefanda passuros. Ipsum autem Christum affirmavit a Judæis fugatum, collecta nongentorum hominum manu, latrocinia

fecisse. Quis tantæ auctoritati audeat repugnare? Credamus hoc plane; nam fortasse hoc illi in somnis Apollo aliquis nuntiavit. Tot semper latrones perierunt, et quotidie pereunt; utique multos et ipse damnasti : quis eorum post crucem suam, non dicam Deus, sed homo appellatus est? Verum tu forsitan ex eo credidisti, quia vos homicidam Martem consecrastis, ut deum : quod tamen non fecissetis, si illum Areopagitæ in crucem sustulissent.

Idem cum facta ejus mirabilia destrueret, nec tamen negaret, voluit ostendere, Apollonium vel paria, vel etiam majora fecisse. Mirum quod Apuleium prætermisit, cujus solent, et multa, et mira memorari. Cur igitur, o delirum caput, nemo Apollonium pro Deo colit? nisi forte tu solus, illo scilicet deo dignus, cum quo te in sempiternum verus Deus puniet. Si magus Christus, quia mirabilia fecit, peritior utique Apollonius, qui (ut describis) cum Domitianus eum punire vellet, repente in judicio non comparuit, quam ille, qui et comprehensus est, et cruci affixus. Atenim ex hoc ipso fortasse insolentiam Christi voluit arguere, quod Deum se constituerit, ut ille verecundior fuisse videatur, qui cum majora faceret, ut hic putat, tamen id sibi non arrogaverit. Omitto nunc ipsa opera comparare, quia in secundo et superiore libro de fraude, ac præstigiis artis magicæ dixi. Nego esse quemquam, qui non optet in primis id sibi post mortem contingere, quod etiam reges maximi concupiscunt. Cur enim sibi homines sepulcra magnifica, cur statuas, cur imagines comparant? cur aliquibus claris factis, aut etiam pro civibus morte suscepta, student opiniones hominum promereri? Cur denique ipse ingenii tui monimentum, hac detestabili stultitia tanquam cœno ædificatum, constituere voluisti, nisi quod immortalitatem de memoria nominis speras? Stultum igitur est, id

putare Apollonium noluisse, quod optaret utique, si posset; quia nemo est, qui immortalitatem recuset, maxime cum eum dicas, et adoratum esse a quibusdam sicut deum, et simulacrum ejus sub Herculis Alexicaci nomine constitutum, ab Ephesiis etiamnunc honorari.

Non potuit ergo post mortem deus credi, quia et hominem, et magum fuisse constabat; et ideo alieni nominis titulo affectavit divinitatem, quia suo nec poterat, nec audebat. Noster vero et potuit Deus credi, quia magus non fuit; et creditus est, quia vere fuit. Non, inquis, hoc dico, idcirco Apollonium non haberi deum, quia noluerit : sed ut appareat nos sapientiores esse, qui mirabilibus factis non statim fidem divinitatis adjunximus, quam vos, qui ob exigua portenta deum credidistis. Non est mirum, si tu, qui a Dei sapientia longe remotus es, nihil prorsus intelligis eorum, quæ legisti; cum Judæi[1], qui a principio Prophetas lectitaverant, quibusque sacramentum Dei fuerat assignatum, tamen quid legerent, ignoraverint. Disce igitur, si quid tibi cordis est, non solum idcirco a nobis Deum creditum Christum, quia mirabilia fecit, sed quia vidimus in eo facta esse omnia, quæ nobis annuntiata sunt vaticinio Prophetarum. Fecit mirabilia : magum putassemus, ut et vos nunc putatis, et Judæi tunc putaverunt, si non illa ipsa facturum Christum Prophetæ omnes uno spiritu prædicassent. Itaque Deum credimus, non magis ex factis operibusque mirandis, quam ex illa ipsa cruce, quam vos sicut canes lambitis, quoniam simul et illa prædicta est. Non igitur suo testimonio (cui enim de se dicenti potest credi?) sed Prophetarum testimonio, qui omnia, quæ fecit ac passus est, multo ante cecinerunt, fidem divinitatis accepit; quod neque Apollonio, neque Apuleio, neque cuiquam magorum potuit, aut potest aliquando contingere. Cum

igitur talia ignorantiæ suæ deliramenta fudisset, cum veritatem penitus excidere connisus esset, ausus est libros suos nefarios, ac Dei hostes, φιλαληθεῖς annotare. O cæcum pectus! o mentem Cimmeriis (ut aiunt) tenebris atriorem! Discipulus hic fortasse Anaxagoræ fuerit, cui nives atramentum fuerunt. Atqui eadem cæcitas est, et vero falsitatis, et mendacio veritatis nomen imponere. Videlicet homo subdolus voluit lupum sub ovis pelle celare, ut fallaci titulo posset irretire lectorem. Verum esto, inscitia hoc, non malitia feceris. Quam tandem nobis attulisti veritatem! nisi quod assertor deorum, eos ipsos ad ultimum prodidisti. Prosecutus enim summi Dei laudes, quem regem, quem maximum, quem opificem rerum, quem fontem bonorum, quem parentem omnium, quem factorem altoremque viventium confessus es, ademisti Jovi tuo regnum, eumque summa potestate depulsum in ministrorum numerum redegisti. Epilogus itaque te tuus arguit stultitiæ, vanitatis, erroris. Affirmas enim deos esse; et illos tamen subjicis et mancipas ei Deo, cujus Religionem conaris evertere.

CAPUT IV.

Cur istud opus editum sit; atque iterum de Tertulliano et Cypriano.

Ii ergo de quibus dixi, cum, præsente me, ac dolente, sacrilegas suas litteras explicassent, et illorum superba impietate stimulatus, et veritatis ipsius conscientia, et (ut ego arbitror) Deo, suscepi hoc munus, ut omnibus ingenii mei viribus accusatores justitiæ refutarem: non

ut contra hos scriberem, qui paucis verbis obteri poterant; sed ut omnes, qui ubique idem operis efficiunt, aut effecerunt, uno semel impetu profligarem. Non dubito enim, quin et alii plurimi, et multis in locis, et non modo græcis, sed etiam latinis litteris, monimentum injustitiæ suæ struxerint : quibus singulis quoniam respondere non poteram, sic agendam mihi hanc causam putavi, ut et priores cum omnibus suis scriptis perverterem, et futuris omnem facultatem scribendi aut respondendi amputarem. Præbeant modo aures : efficiam profecto, ut quicumque ista cognoverit, aut suscipiat quod ante damnavit, aut, quod est proximum, deridere aliquando desistat. Quanquam Tertullianus eamdem causam plene peroraverit in eo libro, cui Apologetico nomen est : tamen quoniam aliud est, accusantibus respondere, quod in defensione aut negatione sola positum est, aliud instituere, quod nos facimus, in quo necesse est doctrinæ totius substantiam contineri, non defugi hunc laborem, ut implerem materiam, quam Cyprianus non executus est in ea oratione, qua Demetrianum (sicut ipse ait) oblatrantem atque obstrepentem veritati redarguere conatur : qua materia non est usus, ut debuit; non enim Scripturæ testimoniis, quam ille utique vanam, fictam, commentitiamque putabat, sed argumentis et ratione fuerat refellendus. Nam cum ageret contra hominem veritatis ignarum, dilatis paulisper divinis lectionibus, formare hunc a principio tanquam rudem debuit, eique paulatim lucis principia monstrare, ne toto lumine objecto caligaret.

Nam sicut infans solidi ac fortis cibi capere vim non potest ob stomachi teneritudinem, sed liquore lactis ac mollitudine alitur, donec firmatis viribus, vesci fortioribus possit : ta et huic oportebat, quia nondum poterat

capere divina, prius humana testimonia offerri, id est, philosophorum et historicorum, ut suis potissimum refutaretur auctoribus. Quod quia ille non fecit, raptus eximia eruditione divinarum litterarum, ut iis solis contentus esset, quibus fides constat, accessi Deo inspirante, ut ego facerem, et simul ut viam cæteris, ad imitandum pararem. Ac si hortatu nostro docti homines ac diserti huc se conferre cœperint, et ingenia sua vimque dicendi in hoc veritatis campo jactare maluerint, evanituras brevi religiones falsas, et occasuram esse omnem philosophiam nemo dubitaverit, si fuerit omnibus persuasum, cum hanc solam Religionem, tum etiam solam veram esse sapientiam. Sed evagatus sum longius, quam volebam.

CAPUT V.

Quæ sub Saturno erat vera justitia, hanc Jupiter fugavit.

Nunc reddenda est de justitia proposita disputatio: quæ aut ipsa est summa virtus, aut fons est ipsa virtutis, quam non modo philosophi quæsierunt, sed poëtæ quoque, qui et priores multo fuerunt, et ante natum philosophiæ nomen pro sapientibus habebantur. Hi plane intellexerunt abesse hanc a rebus humanis, eamque finxerunt offensam vitiis hominum, cessisse e terra, in cœlumque migrasse; atque ut doceant, quid sit juste vivere, (solent enim præcepta per ambages dare) a Saturni temporibus, quæ illi vocant aurea, repetunt exempla justitiæ, narrantque in quo statu fuerit humana vita, dum

illa in terra moraretur. Quod quidem non pro poëtica fictione, sed pro vero habendum est. Saturno enim regnante, nondum deorum cultibus institutis, nec adhuc ulla gente ad divinitatis opinionem consecrata, Deus utique colebatur. Et ideo non erant neque dissensiones, neque inimicitiæ, neque bella.

Nondum vesanos rabies nudaverat enses,

ut Germanicus Cæsar in Aratæo loquitur carmine :

Nec consanguineis fuerat discordia nota.

Imo ne alienigenis quidem : sed neque ulli omnino gladii, qui nudarentur, fuerunt. Quis enim præsente ac vigente justitia, aut de tutela sui, cum nemo insidiaretur, aut de pernicie alterius cogitaret, cum nemo quidquam concupisceret ?

Malebant tenui contenti vivere cultu,

ut Cicero in suo narrat, quod est proprium nostræ Religionis :

Ne signare quidem, aut partiri limite campum
Fas erat : in medium quærebant.

Quippe cum Deus communem omnibus terram dedisset, ut communem degerent vitam, non ut rabida et furens avaritia sibi omnia vindicaret, nec ulli deesset, quod omnibus nasceretur. Quod poëtæ dictum sic accipi oportet, non ut existimemus nihil omnino tum fuisse privati, sed more poëtico figuratum; ut intelligamus, tam liberales fuisse homines, ut natas sibi fruges non includerent, nec soli absconditis incubarent, sed pauperes ad communionem proprii laboris admitterent.

Flumina jam lactis, jam flumina nectaris ibant.

Nec mirum, cum promptuaria justorum benigne paterent omnibus; nec avaritia intercipiens beneficia divina, famem sitimque vulgo faceret : sed omnes æqualiter abundarent, cum habentes non habentibus large copioseque donarent. Sed postquam Saturnus a filio pulsus, in Latiumque delatus est,

> Arma Jovis fugiens, et regnis exsul ademptis;

cum jam populus vel novi regis metu, vel sua sponte depravatus, Deum colere desiisset, regemque pro deo habere cœpisset; cum ipse propemodum parricida exemplo cæteris esset ad violandam pietatem :

> Deseruit propere terras justissima virgo.

Sed non, ut ait Cicero :

> Et Jovis in regno, cœlique in parte resedit.

Quomodo enim poterat in ejus regno residere, aut commorari, qui patrem regno expulit, bello persecutus est, exsulem toto orbe jactavit?

> Ille malum virus serpentibus addidit atris,
> Prædarique lupos jussit :

id est, odium, et invidiam, et dolum hominibus insevit, ut tam essent, quam serpentes, venenati, tam rapaces, quam lupi. Quod quidem vere faciunt ii, qui justos ac fideles Deo persequuntur, dantque judicibus sæviendi adversus innoxios potestatem. Fortasse aliquid ejusmodi Jupiter fecerit, ad expugnandam tollendamque justitiam; et idcirco efferasse serpentes, ac lupos acuisse tradatur :

> Tum belli rabies, et amor successit habendi.

Neque immerito. Sublata enim Dei Religione, boni quoque ac mali scientiam perdiderunt. Sic hominibus inter-

cidit communitas vitæ, et diremptum est fœdus societatis humanæ. Tum inter se manus conserere cœperunt, et insidiari, et gloriam sibi ex bumano sanguine comparare.

CAPUT VI.

Explosa justitia, cupiditas, iniquæ leges, audacia, avaritia, ambitio, superbia, impietas, aliaque regnarunt vitia.

Quorum omnium malorum fons cupiditas erat : quæ scilicet ex contemptu veræ majestatis erupit. Non tantum enim, non participabant alios ii, quibus aliquid affluebat : sed aliena quoque rapiebant, in privatum lucrum trahentes omnia, et quæ antea in usus hominum etiam singuli laborabant, in paucorum domos conferebantur. Ut enim servitio cæteros subjugarent, in primis necessaria vitæ subducere et colligere cœperunt, eaqne firmiter conclusa servare, ut beneficia cœlestia facerent sua; non propter humanitatem, quæ nulla in ipsis erat, sed ut omnia cupiditatis et avaritiæ instrumenta corraderent. Leges etiam sibi nomine justitiæ iniquissimas injustissimasque sanxerunt, quibus rapinas et avaritiam suam contra vim multitudinis tuerentur. Tantum igitur auctoritate, quantum viribus, aut opibus, aut malitia prævalebant. Et quoniam nullum in his vestigium justitiæ fuit, cujus officia sunt humanitas, æquitas, misericordia, jam superba et tumida inæqualitate gaudebant; altioresque se cæteris hominibus, satellitum comitatu, et ferro, et insigni veste faciebant. Hinc honores sibi, et purpuras, et fasces invenerunt, ut securium, gladiorum-

que terrore subnixi, quasi jure dominorum perculsis ac paventibus imperarent. In hac conditione humanam vitam rex ille constituit, qui debellato ac fugato parente, non regnum, sed impiam tyrannidem vi et hominibus armatis occupavit; et aureum illud justumque sæculum sustulit, coëgitque homines malos et impios fieri, vel ex hoc ipso, quod ipsos avertit a Deo ab se adorandum, quod terror insolentissimæ potestatis expresserat.

Quis enim non metueret eum, quem arma cingebant, quem ferri et gladiorum fulgor insuetus circumdabat? aut cui parceret alieno, qui ne patri quidem suo pepercerat? Quem vero metueret, qui Titanum robustam et excellentem viribus gentem bello vicerat, occidione deleverat? Quid mirum, si omnis multitudo, insolito metu pressa, in unius adulationem concesserat? Hunc verebantur, huic honorem maximum deferebant. Et quoniam mores ac vitia regis imitari, genus obsequii judicatur, abjecerunt omnes pietatem, ne exprobrare regi scelus viderentur, si pie viverent. Sic assidua imitatione corrupti, divinum fas reliquerunt; et paulatim male vivendi consuetudo, mos factus est. Nec jam quidquam ex antecedentis sæculi pio atque optimo statu mansit : sed explosa justitia, et veritatem secum trahens, reliquit hominibus errorem, ignorantiam, cæcitatem. Imprudentes igitur poëtæ, qui eam confugisse cecinerunt ad Jovis regnum. Si enim sæculo, quod vocant aureum, justitia in terra fuit, a Jove utique pulsa est, qui aureum sæculum commutavit. Sæculi autem commutatio, et expulsio justitiæ, nihil aliud, ut dixi, quam desertio divinæ Religionis putanda est; quæ sola efficit, ut homo hominem carum habeat, eumque sibi fraternitatis vinculo sciat esse constrictum : siquidem pater idem omnibus Deus est, ut Dei, patrisque communis beneficia cum iis, qui non habent, partiatur,

nulli noceat, nullum premat, non fores claudat hospiti, non aurem precanti; sed sit largus, beneficus, liberalis, quas regias esse laudes Tullius existimavit. Hæc est profecto justitia, et hoc aureum sæculum, quod Jove primum regnante corruptum, mox et ipso, et omni ejus progenie consecrata, deorumque multorum suscepto cultu, fuerat omne sublatum.

CAPUT VII.

De Jesu adventu et fructu; atque de ejus sæculi virtutibus et vitiis.

Sed Deus, ut parens indulgentissimus, appropinquante ultimo tempore, nuntium misit, qui vetus illud sæculum fugatamque justitiam reduceret; ne humanum genus maximis et perpetuis agitaretur erroribus. Rediit ergo species illius aurei temporis, et reddita quidem terræ, sed paucis assignata justitia est; quæ nihil aliud est, quam Dei unici pia et religiosa cultura. Sed moveat aliquem fortasse, cur si hæc sit justitia, non omni humano generi sit data; nec in eam multitudo universa consenserit. Magnæ hoc disputationis est, cur a Deo, cum justitiam terræ daret, sit retenta diversitas: quod et alio loco declaravi, et ubicumque oportune inciderit, explicabitur. Nunc designare id brevissime satis est: virtutem aut cerni non posse, nisi habeat vitia contraria; aut non esse perfectam, nisi exerceatur adversis. Hanc enim Deus bonorum ac malorum voluit esse distantiam, ut qualitatem boni ex malo sciamus, item mali ex bono; nec alterius ratio intelligi, sublato altero, potest. Deus ergo non exclusit ma-

lum, ut ratio virtutis constare posset. Quomodo enim patientia vim suam nomenque retineret, si nihil esset, quod pati cogeremur? Quomodo laudem mereretur devota Deo suo fides, nisi esset aliquis, qui a Deo vellet averte-re? Nam et ideo potentiores esse injustos permisit, ut cogere ad malum possent; ideo plures, ut virtus esset pretiosa, quæ rara est. Quod quidem ipsum Quintilianus egregie ac breviter ostendit in Capite obvoluto. « Nam » quæ, inquit, virtus esset innocentia, nisi laudem rari- » tas dedisset? Verum quia natura sic comparatum est, » ut odium, cupiditas, ira, in id, quod incubuerunt, » agant cæcos, supra hominem videtur culpa vacare. » Alioqui si natura pares omnibus affectus dedisset, pie- » tas nihil erat. »

Hoc quam verum sit, docet necessitas ipsa rationis. Si enim virtus est, malis ac vitiis fortiter repugnare, apparet sine malo ac vitio nullam esse virtutem : quam Deus ut absolutam perfectamque redderet, retinuit id quod erat ei contrarium, cum quo depugnare posset. Agitata enim malis quatientibus, stabilitatem capit; et quanto frequenter impellitur, tanto firmiter roboratur. Hæc nimirum causa efficit, ut quamvis sit hominibus missa justitia, tamen aureum sæculum non esse dicatur; quia malum non sustulit, ut retineret diversitatem, quæ sacramentum divinæ Religionis continet sola.

CAPUT VIII.

De Justitia omnibus nota ac non suscepta ; de vero Dei templo, atque de ejus cultu, ut cuncta conterantur vitia.

Qui ergo putant justum esse neminem, ante oculos habent justitiam, sed eam nolunt cernere. Quid est enim, cur illam vel in carminibus, vel in omni sermone describant, conquerentes ejus absentiam, cum sit facillimum bonos esse si velint? Quid vobis inanem justitiam depingitis, et optatis cadere de cœlo, tanquam in aliquo simulacro figuratam ? Ecce in conspectu vestro est : suscipite, si potestis, eamque in domicilio vestri pectoris collocate ; nec difficile, aut alienum a temporibus existimetis. Estote æqui ac boni ; et sequetur vos sua sponte justitia, quam quæritis. Deponite omnem malam cogitationem de cordibus vestris ; et statim vobis illud tempus aureum revertetur : quod aliter consequi non potestis, quam si Deum verum colere cœperitis. Vos autem, manente cultu deorum, justitiam desideratis in terra ; quod fieri nullo pacto potest : sed ne tum quidem potuit, cum putatis ; quia nondum natis diis istis, quos impie colitis, necesse est unius Dei cultum fuisse per terram : ejus scilicet qui execratur malitiam, exigitque bonitatem, cujus templum est, non lapides, aut lutum, sed homo ipse, qui figuram Dei gestat. Quod templum non auri et gemmarum donis corruptibilibus, sed æternis virtutum muneribus ornatur. Discite igitur (si quid vobis reliquæ mentis est) homines ideo malos et injustos esse, quia dii coluntur ; et ideo mala omnia rebus humanis quotidie in-

gravescere, quia Deus hujus mundi effector et gubernator derelictus est; quia susceptæ sunt, contra quam fas est, impiæ religiones; postremo, quia ne coli quidem, vel a paucis, Deum sinitis.

Quod si solus Deus coleretur, non essent dissensiones et bella, cum scirent homines unius se Dei filios esse; ideoque divinæ necessitudinis sacro et inviolabili vinculo copulatis nullæ fierent insidiæ, cum scirent cujusmodi pœnas Deus animarum interfectoribus præpararet, qui clandestina scelera, et ipsas etiam cogitationes pervidet. Non essent fraudes, neque rapinæ, si Deo præcipiente didicissent, et suo, et parvo esse contenti, ut fragilibus, et caducis, solida et æterna præferrent. Non essent adulteria, et stupra, et mulierum prostitutiones, si omnibus notum esset, damnari a Deo, quidquid appetitur ultra generandi cupiditatem. Nec fœminam necessitas cogeret pudorem suum profanare, ut victum sibi obscænissimum quærat; cum et mares libidinem continerent, et habentium pia et religiosa collatio non habentibus subveniret. Non essent igitur, ut dixi, hæc omnia in terris mala, si ab omnibus in legem Dei conjuraretur; si ab universis fierent, quæ unus noster populus operatur. Quam beatus esset, quamque aureus hamanarum rerum status, si per totum orbem mansuetudo, et pietas, et pax, et innocentia, et æquitas, et temperatia, et fides moraretur! Denique ad regendos homines, non opus esset tam multis et tam variis legibus, cum ad perfectam innocentiam Dei lex una sufficeret; neque carceribus, neque gladiis præsidum, neque terrore pœnarum, cum præceptorum cœlestium salubritas humanis pectoribus infusa, ultro ad justitiæ opera homines erudiret. Nunc autem mali sunt ignoratione recti ac boni. Quod quidem Cicero vidit; disputans enim de legibus. « Sicut una, inquit, eademque

» natura mundus omnibus partibus inter se congruentibus cohæret ac nititur : sic omnes homines inter se natura confusi, pravitate dissentiunt; nec se intelligunt esse consanguineos, et subjectos omnes sub unam eamdemque tutelam ; quod si teneretur, deorum profecto vitam homines viverent. » Universa igitur mala, quibus humanum genus seipsum invicem conficit, injustus atque impius deorum cultus induxit. Nec enim poterant retinere pietatem, qui communem omnium patrem Deum tanquam prodigi ac rebelles liberi abnegassent.

CAPUT IX.

De sceleribus impiorum, et Christianorum cruciatibus.

Nonnunquam tamen sentiunt se malos esse, et veterum sæculorum statum laudant, et de suis moribus meritisque conjectant abesse justitiam : quam obversantem oculis suis non tantum non suscipiunt, nec agnoscunt, verum etiam violenter oderunt, et persequuntur, et exterminare contendunt. Fingamus hanc interim non esse justitiam, quam nos sequimur : quomodo, si illa venerit, quam veram putant, eam recipient? qui laniant et occidunt eos, quos et ipsi fatentur imitatores esse justorum quia bona operentur et justa; cum, si tantummodo malos occiderent, digni essent ad quos justitia non veniret, cui nulla fuit alia causa linquendi terram, quam humani cruoris effusio. Quanto magis, cum pios interficiant, et ipsos justitiæ sectatores pro hostibus ducant; imo vero plus quam pro hostibus? quibus, utique cum animas eorum, et opes et liberos ferro et igni appetant, tamen parcitur victis;

et est locus inter arma clementiæ : aut si adeo sævire placuit, nihil plus in eos fit, quam ut occidantur, vel in servitutem abducantur. Hoc vero inenarrabile est, quod fit adversus eos, qui malefacere nesciunt. Et nulli nocentiores habentur, quam qui sunt ex omnibus innocentes.

Audent igitur homines improbissimi justitiæ facere mentionem, qui feras immanitate vincunt, qui placidissimum Dei gregem vastant,

Lupi ceu
Raptores atra in nebula, quos improba ventris
Exegit cæcos rabies.

Verum hos non ventris, sed cordis rabies efferavit; nec atra in nebula, sed aperta prædatione grassantur; nec eos unquam conscientia scelerum revocat, ne sanctum ac pium nomen justitiæ ore illo violent, quod cruore innocentium, tanquam rictus bestiarum madet. Hujus tanti et tam pertinacis odii quam potissimum causam esse dicamus? Utrumne

Veritas odium parit,

ut ait Poëta, quasi divino spiritu instinctus? an erubescunt coram justis et bonis esse nequam? an potius utrumque? Nam et veritas ideo semper invisa est, quod is, qui peccat, vult habere liberum peccandi locum; nec aliter se putat malefactorum voluptate securius perfrui posse, quam si nemo sit, cui delicta non placeant. Ergo tanquam scelerum et malitiæ suæ testes extirpare funditus nituntur, et tollere, gravesque sibi putant, tanquam vita eorum coarguatur. Cur enim sint aliqui intempestive boni, qui corruptis moribus publicis convitium bene vivendo faciant? cur non omnes sint æque mali, rapaces, impudici, adulteri, perjuri, cupidi, fraudulenti? quin potius auferantur, quibus coram male vivere pudet; qui peccan-

tium frontem, etsi non verbis, quia tacent, tamen ipso vitæ genere dissimili feriunt et verberant? Castigare enim videtur, quicumque dissentit.

Nec est magnopere mirandum, si adversus homines ista fiunt, cum adversus ipsum Deum, propter eamdem causam, insurrexerit etiam populus in spe constitutus, nec Dei nescius; sequiturque justos eadem necessitas, quæ ipsum justitiæ violavit auctorem. Vexant ergo, et exquisitis pœnarum generibus excruciant; parumque habent interficere quos oderunt, nisi etiam crudelitas corporibus illudat. Si qui autem doloris vel mortis metu, vel sua perfidia cœleste sacramentum deseruerint, et ad funesta sacrificia consenserint, eos laudant, et honoribus mactant, ut eorum exemplo cæteros illiciant. Qui autem magni æstimaverint fidem, cultoresque se Dei non abnegaverint, in eos vero totis carnificinæ suæ viribus, veluti sanguinem sitiant, incumbunt; et desperatos vocant, quia corpori suo minime parcunt : quasi quidquam desperatius esse possit, quam torquere ac dilaniare eum, quem scias esse innocentem. Adeo nec pudor ullus apud eos superest, a quibus abest omnis humanitas! Et retorquent in homines justos convitia sibi congruentia.

Impios enim vocant, ipsi scilicet pii, et ab humano sanguine abhorrentes; cum si et actus suos considerent, et illorum quos tanquam impios damnant, jam intelligant, quam mendaces sint, et iis omnibus, quæ adversus bonos aut dicunt, aut faciunt, digniores. Non enim de nostro, sed ex illorum numero semper existunt, qui vias obsideant armati, maria prædentur; vel si palam grassari non licuit, venena clam temperent; qui uxores necent, ut dotes earum lucrentur, aut maritos, ut adulteris nubant; qui natos ex se pueros aut strangulent, aut si nimium pii fuerint, exponant; qui libidines incestas, nec a

filia, nec a sorore, nec a matre, nec a sacerdote contineant; qui adversus cives suos patriamque conjurent; qui nec culleum metuant; qui denique sacrilegia committant, et deorum, quos colunt, templa dispolient; et ut quæ levia sunt atque illis usitata dicamus, qui hæreditates captent, testamenta supponant, justos hæredes vel auferant, vel excludant; qui corpora sua libidinibus prostituant; qui denique immemores, quid nati sint, cum fœminis patientia certent; qui sanctissimam quoque corporis sui partem contra fas omne polluant et profanent; qui virilia sua ferro metant; et, quod est sceleratius, ut sint religionis antistites; qui ne vitæ quidem suæ parcant, sed extinguendas publice animas suas vendant; si judices sedeant, aut immeritos perdant mercede corrupti, aut noxios impune dimittant; qui cœlum quoque ipsum veneficiis appetant, tanquam illorum malitiam terra non capiat. Hæc, inquam, et his plura scelera utique ab iis fiunt, qui deos colunt.

Quis inter hæc tot ac tanta justitiæ locus est? Et ego de multis collegi, non ut arguerem, sed ut ostenderem. Qui volent scire omnia, Senecæ libros in manum sumant, qui morum vitiorumque publicorum et descriptor verissimus, et accusator acerrimus fuit. Sed et Lucilius tenebrosam istam vitam circumscripte breviterque depinxit his versibus :

Nunc vero a mane ad noctem, festo atque profesto
Totus item pariterque die, populusque, patresque
Jactare induforo se omnes; decedere nusquam.
Uni se atque eidem studio omnes dedere et arti;
Verba dare ut caute possint, pugnare dolose,
Blanditia certare, bonum simulare virum se,
Insidias facere, ut si hostes sint omnibus omnes.

Nostro autem populo quid horum potest objici, cujus o-

mnis Religio est, sine scelere ac sine macula vivere? Cum igitur videant, et se, ac suos ea quæ diximus gerere, nostros autem nihil aliud operari, nisi æquum et bonum; poterant, si quid saperent, ex hoc intelligere, et illos qui bonum faciunt pios esse, et se impios, qui nefanda committunt : neque enim fieri potest, ut qui in omnibus vitæ suæ actibus non errant, in ipsa summa errent, hoc est in Religione, quæ rerum omnium caput est. Impietas enim suscepta in eo, quod est summum, per cætera universa sequeretur. Eoque fieri non potest, ut ipsi, qui errant in omni vita, non et in Religione fallantur : quoniam pietas in summo regulam tenens, tenorem suum servaret in cæteris. Ita fit ut in utraque parte, de conditione rerum quæ geruntur, qualis sit summa ipsa noscatur.

CAPUT X.

De falsa pietate, et de falsa et vera Religione.

Operæ pretium est cognoscere illorum pietatem, ut ex iis, quæ clementer ac pie faciunt possit intelligi, qualia sint quæ ab his contra jura pietatis geruntur. Ac ne quem videar inclementer incessere, aliquam mihi personam poëticam sumam, quæ sit vel maximum pietatis exemplum. Apud Maronem rex ille,

> Quo justior alter
> Nec pietate fuit, nec bello major et armis,

quæ nobis documenta justitiæ protulit?

> Vinxerat et post terga manus, quos mitteret umbris
> Inferias, cæso sparsurus sanguine flammas.

Quid potest esse hac pietate clementius, quam mortuis humanas victimas immolare, et ignem cruore hominum tanquam oleo pascere? Sed fortasse hoc non ipsius vitium fuerit, sed poëtæ, qui

> Insignem pietate virum

insigni scelere fœdaverit. Ubi est igitur, o poëta, pietas illa, quam sæpissime laudas? Ecce pius Æneas

> Sulmone creatos
> Quatuor hic juvenes, totidem quos educat Ufens,
> Viventes rapit, inferias quos immolet umbris;
> Captivoque rogi perfundat sanguine flammas.

Cur ergo dicebat eodem ipso tempore, quo vinctos homines ad immolationem mittebat,

> Equidem et vivis concedere vellem;

cum quos vivos habebat in potestate, vice pecudum juberet occidi? Sed hæc, ut dixi, culpa non illius fuit, qui litteras fortasse non didicerat, sed tua, qui cum esses eruditus, ignorasti tamen quid esset pietas, et illud ipsum, quod nefarie, quod detestabiliter fecit, pietatis esse officium credidisti. Videlicet ob hoc unum pius vocatur, quia patrem dilexit. Quid quod

> Bonus Æneas haud aspernanda precantes

trucidavit; adjuratus enim per eumdem patrem, et per

> Spes surgentis Iuli,

nequaquam pepercit

> Furiis accensus et ira.

Quisquamne igitur hunc putet aliquid in se virtutis habuisse, qui et furore tanquam stipulo exarserit, et ma-

nium patris, per quem rogabatur, oblitus, iram frœnare nequiverit? Nullo igitur modo pius, qui non tantum non repugnantes, sed etiam precantes interemit.

Dicet hic aliquis : quæ ergo, aut ubi, aut qualis est pietas? Nimirum apud eos, qui bella nesciunt, qui concordiam cum omnibus servant, qui amici sunt etiam inimicis, qui omnes homines pro fratribus diligunt; qui cohibere iram sciunt, omnemque animi furorem tranquilla moderatione lenire. Quanta igitur caligo, quanta tenebrarum et errorum nubes hominum pectora obduxit; qui cum se maxime pios putant, tum maxime fiunt impii! Quanto enim religiosius terrenis istis simulacris inserviunt, tanto magis scelerati adversus nomen veræ divinitatis existunt. Itaque pro merito impietatis suæ gravioribus malis sæpe vexantur, quorum causam quia nesciunt, fortunæ culpa omnis adscribitur : et locum invenit Epicuri philosophia, nihil ad Deos pertinere censentis; nec gratia eos tangi, nec ira moveri, quia et contemptores eorum sæpe videant beatos, et cultores sæpe miseros. Quod eo fit; quia cum religiosi videantur, et natura boni, nihil tale creduntur mereri, quale sæpe patiuntur. Consolantur se tamen accusatione fortunæ; nec sentiunt quod si esset ulla, cultoribus suis nunquam noceret. Merito igitur hujusmodi pietatem pœna consequitur, et offensa divinitas scelere hominum prave religiosorum gravi eos infortunio mactat; qui licet sanctis moribus vivant, in summa fide atque innocentia, tamen quia deos colunt, quorum ritus impios ac profanos Deus verus odio habet, a justitia, et a nomine veræ pietatis alieni sunt.

Nec est difficile docere, cur deorum cultores boni et justi esse non possint. Quomodo enim sanguine abstinebunt, qui colunt cruentos deos, Martem atque Bellonam? quomodo aut parentibus parcent, qui expulsorem patris

sui Jovem; aut natis ex se infantibus, qui Saturnum? quomodo pudicitiam tuebuntur, qui colunt deam nudam et adulteram, et quasi apud deos prostitutam? Quomodo se a rapinis et fraudibus abstinebunt, qui Mercurii furta noverunt, docentis non fraudis esse, decipere, sed astutiæ? quomodo libidines coërcebunt, qui Jovem, Herculem, Liberum, Apollinem, cæterosque venerantur, quorum adulteria, et stupra in mares et fœminas, non tantum doctis nota sunt, sed exprimuntur etiam in theatris, atque cantantur, ut sint omnibus notiora? Possuntne inter hæc justi esse homines, qui etiamsi natura sint boni, ab ipsis tamen diis erudiantur ad injustitiam? Ad placandum enim Deum quem colas, iis rebus opus est, quibus illum gaudere ac delectari scias. Sic fit, ut vitam colentium Deus pro qualitate nominis sui formet, quoniam religiosissimus est cultus, imitari.

CAPUT XI.

De crudelitate Gentilium in Christianos.

Iis igitur hominibus, qui deorum suorum moribus congruunt, quia gravis est et acerba justitia, eamdem impietatem suam, qua in cæteris rebus utuntur, adversus justos violenter exercent. Nec immerito a Prophetis bestiæ nominantur. Præclare itaque Marcus Tullius : « Etenim si » nemo est, inquit, quin emori malit, quam converti in » aliquam figuram bestiæ, quamvis hominis mentem sit » habiturus; quanto est miserius in hominis figura animo » esse efferato? Mihi quidem tanto videtur, quanto præ- » stabilior est animus corpore. » Aspernantur itaque cor-

pora belluarum, quibus sunt ipsi sæviores; sibique adeo placent, quod homines nati sunt, quorum nihil, nisi lineamenta et summam figuram gerunt. Nam quis Caucasus, quæ India, quæ Hircania tam immanes, tam sanguinarias unquam bestias aluit? Quoniam ferarum omnium rabies usque ad ventris satietatem furit, fameque sedata, protinus conquiescit. Illa est vera bestia, cujus una jussione

> Funditur ater ubique cruor,
> crudelis ubique
> Luctus, ubique pavor, et plurima mortis imago.

Nemo hujus tantæ belluæ immanitatem potest pro merito describere, quæ uno loco recubans, tamen per totum orbem dentibus ferreis sævit; et non tantum artus hominum dissipat : sed et ossa ipsa comminuit, et in cineres furit, ne quis extet sepulturæ locus; quasi vero id affectent, qui Deum confitentur, ut ad eorum sepulcra veniatur, ac non ut ipsi ad Deum perveniant.

Quænam illa feritas, quæ rabies, quæ insania est, lucem vivis, terram mortuis denegasse? Dico igitur nihil esse miserius iis hominibus, quos ministros furoris alieni, quos satellites impiæ jussionis necessitas aut invenit, aut fecit. Non enim honor ille, aut provectio dignitatis fuit, sed hominis damnatio ad carnificinam, Dei vero ad pœnam sempiternam. Quæ autem per totum orbem singuli gesserint, enarrare impossibile est. Quis enim voluminum numerus capiet tam infinita, tam varia genera crudelitatis? Accepta enim potestate, pro suis moribus quisque sæviit. Alii præ nimia timiditate plus ausi sunt, quam jubebatur; alii suo proprio adversus justos odio; quidam naturali mentis feritate; nonnulli ut placerent, et hoc officio viam sibi ad altiora munirent. Aliqui ad occidendum præcipi-

tes extiterunt, sicut unus in Phrygia, qui universum populum cum ipso pariter conventiculo concremavit. Sed hic quanto sævior, tanto clementior invenitur. Illud vero pessimum genus est, cui clementiæ species falsa blanditur : ille gravior, ille sævior est carnifex, qui neminem statuit occidere. Itaque dici non potest, hujusmodi judices quanta et quam gravia tormentorum genera excogitaverint, ut ad effectum propositi sui pervenirent.

Hæc autem non tantum ideo faciunt, ut gloriari possint, nullum se innocentium peremisse (nam et ipse audivi aliquos gloriantes, quod administratio sua in hac parte fuerit incruenta,) sed et invidiæ causa; ne aut ipsi vincantur, aut illi virtutis suæ gloriam consequantur. Itaque in excogitandis pœnarum generibus, nihil aliud, quam victoriam cogitant. Sciunt enim, certamen esse illud, et pugnam. Vidi ego in Bithynia præsidem gaudio mirabiliter elatum, tanquam Barbarorum gentem aliquam subegisset; quod unus, qui per biennium magna virtute restiterat, postremo cedere visus esset. Contendunt igitur ut vincant, et exquisitos dolores corporibus immittunt, et nihil aliud devitant, quam ut ne torti moriantur. Quasi vero mors tantummodo beatos faciat, ac non etiam tormenta, quæ quanto fuerint graviora, tanto majorem virtutis gloriam pariant. Illi autem pertinaci stultitia jubent, curam tortis diligenter adhiberi, ut ad alios cruciatus membra renoventur, et reparetur novus sanguis ad pœnam. Quid tam pium, tam beneficum, tam humanum fieri potest? non curassent tam sollicite, quos amarent. Hæc est deorum disciplina. Ad hæc opera cultores suos erudiunt; hæc sacra desiderant. Quin etiam sceleratissimi homicidæ contra pios jura impia condiderunt. Nam et constitutiones sacrilegæ, et disputationes jurisperitorum leguntur injustæ. Domitius de Officio proconsulis libro sep-

timo, rescripta principum nefaria collegit, ut doceret, quibus pœnis affici oporteret eos, qui se cultores Dei confiterentur.

CAPUT XII.

De vera virtute; atque de existimatione boni aut mali civis.

Quid iis facias, qui jus vocant carnificinas veterum tyrannorum adversus innocentes rabide sævientium? Et cum sint injustitiæ crudelitatisque doctores, justos se esse tamen ac prudentes videri volunt, cæci et hebetes, et rerum et veritatis ignari. Adeone vobis, o perditæ mentes, invisa justitia est, ut eam summis sceleribus adæquetis? Adeone apud vos perit innocentia, ut ne morte quidem simplici dignam judicetis? Sed supra omnia facinora habeatur, nullum facinus admittere, pectusque purum ab omni sceleris contagione præstare. Et quoniam communiter cum deorum cultoribus loquimur, liceat per vos benefacere vobiscum. Hæc est enim lex nostra, hoc opus, hæc Religio. Si vobis sapientes videmur, imitamini : si stulti, contemnite, aut etiam ridete, si libet; nobis enim stultitia nostra prodest. Quid laceratis? quid affligitis? non invidemus sapientiæ vestræ. Hanc stultitiam malumus : hanc amplectimur. Hoc nobis credimus expedire, ut vos diligamus, et in vos ipsos, qui odistis, omnia conferamus.

Est apud Ciceronem non abhorrens a vero locus, in ea disputatione, quæ habetur a Furio contra justitiam. « Quæro, inquit, si duo sint, quorum alter optimus vir,

» æquissimus, summa justitia, singulari fide; alter insig-
» nis scelere et audacia : et si in eo sit errore civitas, ut
» bonum illum virum, sceleratum, facinorosum, nefa-
» rium putet, contra autem, qui sit improbissimus, exis-
» timet esse summa probitate, ac fide; proque hac opi-
» nione omnium civium, bonus ille vir vexetur, rapia-
» tur, manus ei denique auferantur, effodiantur oculi,
» damnetur, vinciatur, uratur, exterminetur, egeat
» postremo, jure etiam optimo omnibus miserrimus esse
» videatur : contra autem ille improbus laudetur, cola-
» tur, ab omnibus diligatur; omnes ad eum honores,
» omnia imperia, omnes opes, omnes denique copiæ
» conferantur; vir denique optimus omnium existima-
» tione, et dignissimus omni fortuna judicetur : quis
» tandem erit tam demens, qui dubitet utrum se esse
» malit? » Profecto quasi divinaret, quæ nobis mala, et quomodo eventura essent propter justitiam, hoc posuit exemplum. Hæc enim populus noster patitur omnia, errantium pravitate. Ecce in eo est errore civitas, vel potius orbis ipse totus, ut bonos et justos viros, tanquam malos et impios, persequatur, excruciet, damnet, occidat. Nam quod ait, neminem esse tam dementem, qui dubitet utrum se esse malit; ille quidem, ut is qui contra justitiam disserebat, hoc sensit, malle sapientem malum esse cum bona existimatione, quam bonum cum mala.

A nobis autem absit hæc amentia, ut falsum vero anteponamus. An boni nostri qualitas ex populi potius pendebit erroribus, quam ex conscientia nostra, et judicio Dei? Aut aliqua nos illiciet unquam felicitas, ut non potius veram bonitatem cum omni malo, quam falsam cum omni prosperitate malimus? Sua sibi habeant regna reges, suas divitias divites (ut loquitur Plautus,) suam ve-

ro prudentiam prudentes : relinquant nobis stultitiam nostram, quam vel ex hoc apparet esse sapientiam, quod eam nobis invident. Quis enim stulto invideat, nisi qui sit ipse stultissimus? Illi autem non sunt adeo stulti, ut stultis invideant : sed ex eo, quod accurate, quod sollicite persequuntur, stultos non esse concedunt. Cur enim tam crudeliter sæviant, nisi quia metuunt, ne in dies invalescente justitia, cum diis suis cariosis relinquantur? Si ergo cultores deorum sapientes sunt, et nos stulti, quid metuant, ne sapientes illiciantur a stultis?

CAPUT XIII.

De Christianorum incrementis et suppliciis.

Cum autem noster numerus semper de deorum cultoribus augeatur, nunquam vero, ne in ipsa quidem persecutione minuatur; (quoniam peccare homines, et inquinari sacrificio possunt, averti autem non possunt a Deo; valet enim vi sua veritas) quis est tandem tam excors tamque cæcus, qui non videat in utra sit parte sapientia? Sed illi malitia et furore cæcantur, ne videant; stultosque arbitrantur esse, qui cum habeant in sua potestate supplicia vitare, cruciari tamen et emori malunt; cum possint ex eo ipso pervidere, non esse stultitiam, in quam tanta hominum millia per orbem totum una et pari mente consentiant. Si enim fœminæ sexus infirmitate labuntur, (nam interdum isti muliebrem aut anilem superstitionem vocant), viri certe sapiunt. Si pueri, si adolescentes improvidi sunt per ætatem, maturi certe ac senes habent stabile judicium. Si una civitas desipit, cæ-

teræ utique innumerabiles stultæ esse non possunt. Si una provincia, una natio prudentia caret, cæteras omnes habere intelligentiam recti necesse est. Cum vero ab ortu solis usque ad occasum lex divina suscepta sit, et omnis sexus, omnis ætas, et gens, et regio unis ac paribus animis Deo serviant, eadem sit ubique patientia, idem contemptus mortis; intelligere debuerant aliquid in ea re esse rationis, quod non sine causa usque ad mortem defendatur; aliquid fundamenti ac soliditatis, quod eam Religionem non tantum injuriis ac vexatione non solvat, sed augeat semper, et faciat firmiorem. Nam et in hoc quoque malitia illorum convincitur, qui evertisse se funditus Religionem Dei opinantur, si homines inquinaverint; cum et Deo satisfacere liceat, et nullus sit tam malus Dei cultor, quin data facultate, ad placandum Deum revertatur, et quidem devotione majori. Peccati enim conscientia et metus pœnæ religiosiorem facit; et semper multo firmior est fides, quam reponit pœnitentia.

Si ergo ipsi, cum deos sibi arbitrantur iratos, tamen donis, et sacrificiis, et odoribus placari eos credunt: quid est tandem, cur Deum nostrum tam immitem, tam implacabilem putent, ut videatur is jam Christianus esse non posse, qui diis eorum coactus invitusque libaverit? nisi forte contaminatos semel putant animum translaturos, ut sua sponte jam facere incipiant, quod per tormenta fecerunt. Quis id officium libens obeat, quod ab injuria cœpit? Quis cum videat laterum suorum cicatrices, non magis oderit deos, propter quos æterna pœnarum insignia, et impressas visceribus suis notas gestet? Ita fit ut, data divinitus pace, et qui fuerint aversi, redeant, et alius propter miraculum virtutis novus populus accedat. Nam cum videat vulgus dilacerari homines variis tormentorum generibus, et inter fatigatos carnifices in-

victam tenere patientiam, existimant, id quod res est, nec consensum tam multorum, nec perseverantiam morientium vanam esse, nec ipsam patientiam sine Deo cruciatus tantos posse superare. Latrones et robusti corporis viri ejusmodi lacerationes perferre nequeunt: exclamant, et gemitus edunt; vincuntur enim dolore, quia deest illis inspirata patientia. Nostri autem (ut de viris taceam) pueri, et mulierculæ, tortores suos taciti vincunt; et exprimere illis gemitum nec ignis potest. Eant Romani, et Mutio glorientur, aut Regulo: quorum alter necandum se hostibus tradidit, quod captivum puduit vivere; alter ab hostibus deprehensus, cum videret se mortem vitare non posse, manum foco injecit, ut pro facinore suo satisfaceret hosti, quem voluit occidere, eaque pœna veniam, quam non meruerat, accepit. Ecce sexus infirmus, et fragilis ætas dilacerari se toto corpore urique perpetitur, non necessitate, quia licet vitare, si vellent, sed voluntate, quia confidunt Deo.

CAPUT XIV.

De Christianorum fortitudine.

Sed hæc est vera virtus, quam philosophi quoque gloriabundi, non re, sed verbis inanibus jactant, disserentes nihil esse tam congruens viri sapientis gravitati atque constantiæ, quam nullis tortoribus de sententia et proposito posse depelli; sed tanti esse cruciari et mori, ne fidem prodat, ne ab officio discedat, ne metu mortis, aut dolore acerbo subactus, aliquid faciat injustum. Nisi forte delirare illis videtur Flaccus in Lyricis, cum dicit:

Justum, et tenacem propositi virum,

Non civium ardor prava jubentium,
Non vultus instantis tyranni
Mente quatit solida.

Quo nihil verius dici potest, si hoc ad eos referatur, qui nullos cruciatus, nullam mortem recusant, ne a fide justitiaque declinent; qui non tyrannicas jussiones, non præsidum gladios tremunt, quominus veram et solidam libertatem constanti mente defendant; quæ in hoc solo tuenda sapientia est. Quis enim tam insolens, tam elatus est, qui me vetet oculos in cœlum tollere? quis imponat mihi necessitatem, vel colendi quod nolim, vel quod velim non colendi? Quid jam nobis ulterius relinquetur, si etiam hoc, quod voluntate fieri oportet, libido extorquet aliena? nemo istud efficiet, si quid nobis ad contemnendam mortem doloremque virtutis est. Quam constantiam si tenemus, cur stulti judicamur, facientes ea quæ philosophi laudant? Recte igitur Seneca incongruentiam hominibus objectans, ait: Summa virtus illis videtur magnus animus. Et iidem eum, qui contemnit mortem, pro furioso habent, quod est utique summæ perversitatis. Sed ii vanarum religionum cultores eadem stultitia id objiciunt, qua verum Deum non intelligunt; quos Sibylla Erythræa κωφοὺς καὶ ἀνοήτους vocat, surdos scilicet, et excordes, qui nec audiant divina, nec sentiant: sed terram digitis suis imaginatam metuant, et adorent.

CAPUT XV.

De stultitia, sapientia, pietate, æquitate et justitia.

Quæ vero causa sit, ut eos qui sapientes sunt, stultos putent, magna ratio est; (nec enim frustra falluntur.) Quæ nobis diligenter est explicanda, ut errores suos tandem (si fieri possit) agnoscant. Justitia suapte natura speciem quamdam stultitiæ habet, quod ego et divinis, et humanis testimoniis confirmare possum. Sed nihil fortasse apud istos agamus, nisi eos de suis doceamus auctoribus, non posse quemquam justum esse, quod est conjunctum cum vera sapientia, nisi idem stultus esse videatur. Carneades, Academicæ sectæ philosophus, cujus in disserendo quæ vis fuerit, quæ eloquentia, quod acumen, qui nescit, ipsum ex prædicatione Ciceronis intelliget, aut Lucilii, apud quem disserens Neptunus de re difficillima, ostendit non posse id explicari, nec si Carneadem ipsum Orcus remittat. Is, cum legatus ab Atheniensibus Romam missus esset, disputavit de justitia copiose, audiente Galba, et Catone Censorio, maximis tunc oratoribus. Sed idem disputationem suam postridie contraria disputatione subvertit; et justitiam, quam pridie laudaverat, sustulit, non quidem philosophi gravitate, cujus firma et stabilis debet esse sententia, sed quasi oratorio exercitii genere in utramque partem disserendi. Quod ille facere solebat, ut alios quidlibet afferentes posset refutare. Eam disputationem, qua justitia evertitur, apud Ciceronem L. Furius recordatur: credo, quoniam de republica disserebat, ut defensionem laudationemque ejus induceret,

sine qua putabat regi non posse rempublicam. Carneades autem, ut Aristotelem refelleret ac Platonem justitiæ patronos, prima illa disputatione collegit ea omnia, quæ pro justitia dicebantur, ut posset illa, sicut fecit, evertere. Erat enim facillimum justitiam radices non habentem labefactare, quia tum nulla in terra fuit, ut quid esset, aut qualis, a philosophis cerneretur.

Atque utinam tot ac tales viri, quantum eloquentiæ quantumque animi, tantum etiam scientiæ ad implendam defensionem summæ virtutis habuissent, cujus origo in Religione, ratio in æquitate est! Sed ii, qui primam illam partem nescierunt, ne secundam quidem tenere potuerunt. Volo autem prius circumpscripte, ac breviter, quid sit, ostendere, ut intelligatur philosophos ignorasse justitiam, nec id, quod minime noverant, potuisse defendere. Justitia quamvis omnes simul virtutes amplectatur, tamen duæ sunt omnium principales, quæ ab illa divelli separarique non possunt, pietas et æquitas. Nam fides, temperantia, probitas, innocentia, integritas, et cætera hujusmodi, vel natura, vel institutis parentum, possunt esse in iis hominibus, qui justitiam nesciunt, sicuti semper fuerunt. Nam Romani veteres, qui justitia gloriari solebant, iis utique virtutibus gloriabantur, quæ (ut dixi) proficisci a justitia possunt, et ab ipso fonte secerni. Pietas vero et æquitas, quasi venæ sunt ejus; his enim duobus fontibus constat tota justitia. Sed caput ejus et origo in illo primo est, in secundo vis omnis ac ratio. Pietas autem nihil aliud est, quam Dei notio; sicut Trismegistus verissime definivit, ut alio loco diximus. Si ergo pietas est, cognoscere Deum, cujus cognitionis hæc summa est, ut eum colas, ignorat utique justitiam, qui Religionem Dei non tenet. Quomodo enim potest eam ipsam nosse, qui unde oriatur ignorat? Plato

quidem multa de uno Deo locutus est, a quo ait constitutum esse mundum : sed nihil de Religione; somniaverat enim Deum, non cognoverat. Quod si justitiæ defensionem vel ipse, vel quilibet alius implere voluisset, imprimis religiones deorum evertere debuit, quia contrariæ sunt pietati. Quod quidem Socrates quia facere tentavit, in carcerem conjectus est; ut jam tunc appareret, quid esset futurum iis hominibus, qui justitiam veram defendere, Deoque singulari servire cœpissent.

Altera est justitiæ pars æquitas : æquitatem dico non utique bene judicandi, quod et ipsum laudabile est in homine justo; sed se cum cæteris coæquandi, quam Cicero æquabilitatem vocat. Deus enim, qui homines generat, et inspirat, omnes æquos, id est pares esse voluit. Eamdem conditionem vivendi omnibus posuit, omnes ad sapientiam genuit, omnibus immortalitatem spopondit : nemo a beneficiis ejus cœlestibus segregatur. Nam sicut omnibus unicum suum lumen æqualiter dividit, emittit omnibus fontes, victum subministrat, quietem somni dulcissimam tribuit : sic omnibus æquitatem virtutemque largitur. Nemo apud eum servus est, nemo dominus. Si enim cunctis idem pater est, æquo jure omnes liberi sumus. Nemo Deo pauper est, nisi qui justitia indiget; nemo dives, nisi qui virtutibus plenus est; nemo denique egregius, nisi qui bonus et innocens fuerit; nemo clarissimus, nisi qui opera misericordiæ largiter fecerit; nemo perfectissimus, nisi qui omnes gradus virtutis impleverit. Quare neque Romani, neque Græci justitiam tenere potuerunt, quia dispares multis gradibus homines habuerunt, a pauperibus ad divites, ab humilibus ad potentes, a privatis denique usque ad regum sublimissimas potestates. Ubi enim non sunt universi pares, æquitas non est; et excludit inæqualitas ipsa justitiam, cujus vis omnis in

eo est, ut pares faciat eos, qui ad hujus vitæ conditionem pari sorte venerunt.

CAPUT XVI.

De officiis viri justi, et æquitate Christianorum.

Duobus igitur illis justitiæ fontibus immutatis, omnis virtus, et omnis veritas tollitur, et ipsa justitia remigrat in cœlum. Ideo non est illud verum bonum a philosophis repertum, quia ignorabant, vel unde oriretur, vel quid efficeret; quod nullis aliis, præterquam nostro populo revelatum est. Dicet aliquis : Nonne sunt apud vos alii pauperes, alii divites; alii servi, alii domini? Nonne aliquid inter singulos interest? nihil; nec alia causa est, cur nobis invicem fratrum nomen impertiamus, nisi quia pares esse nos credimus. Nam cum omnia humana non corpore, sed spiritu metiamur, tametsi corporum sit diversa conditio, nobis tamen servi non sunt ; sed eos et habemus, et dicimus spiritu fratres, Religione conservos. Divitiæ quoque non faciunt insignes, nisi quod possunt bonis operibus facere clariores. Divites sunt enim, non quia divitias habent, sed quia utuntur illis ad opera justitiæ. Et qui pauperes videntur, eo tamen divites sunt, quia et non egent, et nihil concupiscunt.

Cum igitur et liberi servis, et divites pauperibus humilitate animi pares simus, apud Deum tamen virtute discernimur. Et tanto quisque sublimior est, quanto justior Si enim justitia est, parem se etiam minoribus facere, quanquam hoc ipso præcellat, quod se inferioribus coæquavit; tamen si non tantum quasi parem, sed etiam

quasi minorem se gesserit, utique multo altiorem dignitatis gradum, Deo judice, consequetur. Nam profecto in hac vita seculari, quoniam brevia et caduca sunt omnia, et præferunt se alteris homines, et de dignitate contendunt : quo nihil fœdius, nihil arrogantius, nihil a sapientis ratione semotius. Rebus enim cœlestibus contraria sunt ista universa terrena. Sicut enim sapientia hominum, summa stultitia est apud Deum, stultitia autem (ut docui) summa sapientia est : sic Deo humilis et abjectus est, qui fuerit conspicuus et sublimis in terra. Nam ut taceam, quod hæc præsentia terræ bona, quibus magnus honos tribuitur, virtuti contraria sunt, et vigorem mentis enervant; quæ tandem potest firma esse nobilitas, quæ opes, quæ potentia, cum possit Deus reges quoque ipsos inferiores etiam infimis facere? Et ideo consulens nobis Deus, inter divina præcepta illud præcipue posuit : Qui se extollit, humiliabitur : et qui se humiliat, exaltabitur. Cujus præcepti salubritas docet, quod qui se apud homines planum fecerit, humilemque præbuerit, hic apud Deum præcellens et insignis habeatur. Nec enim falsa est illa sententia, quæ apud Euripidem fertur in hunc modum : Quæ hic mala putantur, hæc sunt in cœlo bona.

CAPUT XVII.

De Christianorum æquitate, sapientia et stultitia.

Exposui causam, cur philosophi nec invenire justitiam, nec defendere potuerunt. Nunc redeo ad id quod intenderam. Carneades ergo, quoniam erant infirma quæ a philosophis afferebantur, sumpsit audaciam refellendi,

quia refelli posse intellexit. Ejus disputationis summa hæc fuit : « Jura sibi homines pro utilitate sanxisse, scilicet » varia pro moribus; et apud eosdem pro temporibus » sæpe mutata; jus autem naturale esse nullum : Omnes » et homines, et alias animantes ad utilitates suas natu- » ra ducente ferri; proinde aut nullam esse justitiam, » aut si sit aliqua, summam esse stultitiam; quoniam » sibi noceret alienis commodis consulens. » Et inferebat hæc argumenta : « Omnibus populis qui florerent impe- » rio, et Romanis quoque ipsis, qui totius orbis potiren- » tur, si justi velint esse, hoc est, si aliena restituant, » ad casas esse redeundum, et in egestate ac miseriis ja- » cendum. Tum omissis communibus ad propria venie- » bat. Bonus vir, inquit, si habeat servum fugitivum, » vel domum insalubrem ac pestilentem, quæ vitia solus » sciat, et ideo proscribat ut vendat, utrumne profite- » bitur fugitivum servum ac pestilentem domum se ven- » dere, an celabit emptorem? Si profitebitur, bonus » quidem, quia non fallet : sed tamen stultus judicabi- » tur, quia vel parvo vendet, vel omnino non vendet. » Si celaverit, erit quidem sapiens, quia rei consulet : » sed idem malus, quia fallet. Rursus, si reperiat ali- » quem, qui aurichalcum se putet vendere, cum sit illud » aurum, aut plumbum, cum sit argentum : tacebitne, » ut id parvo emat; an indicabit, ut magno? Stultum » plane videtur, malle magno. » Unde intelligi volebat, et eum, qui sit justus ac bonus, stultum esse, et eum, qui sapiens, malum. Et tamen sine pernicie fieri posse, ut sint homines paupertate contenti. Transcendebat ergo ad majora, in quibus nemo posset sine periculo vitæ justus esse. Dicebat enim : « Nempe justitia est, hominem non » occidere, alienum prorsus non attingere. Quid ergo » justus faciet, si forte naufragium fecerit, et aliquis im-

» becilior viribus tabulam ceperit? nonne illum tabula » deturbabit, ut ipse conscendat, eaque nixus evadat; » maxime cum sit nullus medio mari testis? Si sapiens » est, faciet; ipsi enim pereundum est, nisi fecerit. Si » autem mori maluerit, quam manus inferre alteri, jam » justus ille, sed stultus est, qui vitæ suæ non parcat, » dum parcit alienæ. Item, si acie suorum fusa, hostes » insequi cœperint, et justus ille nactus fuerit aliquem » saucium equo insidentem, eine parcet, ut ipse occida- » tur, an dejiciet ex equo, ut ipse possit hostem effugere? » Quod si fecerit, sapiens, sed idem malus; si non fece- » rit, justus, sed idem stultus sit necesse est. » Ita ergo justitiam cum in duas partes divisisset, alteram civilem esse dicens, alteram naturalem, utramque subvertit; quod illa civilis, sapientia sit quidem, sed justitia non sit, naturalis autem illa, justitia sit quidem, sed non sit sapientia. Arguta hæc plane ac venenata sunt, et quæ Marcus Tullius non potuerit refellere. Nam cum faciat Lælium Furio respondentem, pro justitiaque dicentem, irrefutata hæc tanquam foveam prætergressus est; ut videatur idem Lælius non naturalem, quæ in crimen stultitiæ venerat, sed illam civilem defendisse justitiam, quam Furius sapientiam quidem esse concesserat, sed injustam.

CAPUT XVIII.

De justitia, sapientia et stultitia.

Quod ad præsentem disputationem pertinebat, ostendi quomodo justitia similitudinem stultitiæ gerat; ut appareat non sine causa decipi eos, qui putant, nostræ Religionis homines stultos esse, qui talia facere videantur,

qualia ille proposuit. Nunc majus a me exigi sentio; ut ostendam, quare justitiam Deus stultitiæ specie convolutam, ex oculis hominum voluerit auferre, si prius Furio respondero, quia parum plene respondit Lælius : qui profecto licet sapiens fuerit, ut vocabatur, patrocinari tamen veræ justitiæ nullo modo poterat, qui caput ipsum fontemque justitiæ non tenebat. Nobis autem facilior est ista defensio, quibus cœlesti beneficio familiaris est ac penitus nota justitia, quique illam non nomine, sed re, novimus. Nam Plato et Aristoteles honesta quidem voluntate justitiam defendere cupierunt, effecissentque aliquid, si conatus eorum bonos, si eloquentiam, si virtutem ingenii, divinarum quoque rerum doctrina juvisset. Itaque opus illorum inane atque inutile jacuit; nec cuiquam hominum persuadere potuerunt, ut eorum præscripto viveret, quia fundamentum a cœlo disciplina illa non habuit. Nostrum opus certius sit necesse est, quos Deus docuit. Illi enim depingebant verbis, et imaginabantur justitiam, quæ in conspectu non erat; nec præsentibus exemplis confirmare poterant, quæ afferebant. Responderi inim posset ab audientibus, non posse ita vivi, sicut illi sua disputatione præscriberent; adeo ut nulli adhuc extiterint, qui id genus vitæ sequerentur. Nos autem non verbis modo, sed etiam exemplis ex vero petitis, vera esse quæ a nobis dicuntur ostendimus. Sensit igitur Carneades, quæ sit natura justitiæ, nisi quod parum alte perspexit, stultitiam non esse : quanquam intelligere mihi videor, qua mente id fecerit. Non enim vere existimavit eum stultum esse, qui justus est : sed cum sciret non esse, et rationem tamen cur ita videretur, non comprehenderet, voluit ostendere latere in abdito veritatem, ut decretum disciplinæ suæ tueretur : cujus summa sententia est, NIHIL PERCIPI POSSE.

Videamus ergo, utrumne justitia fœdus aliquod habere cum stultitia possit. Justus, inquit, si aut equum saucio, aut tabulam naufrago non ademerit, ut ipse animam suam liberet, stultus est. Primum omnium, nego ullo modo fieri posse, ut homini, qui quidem vere justus sit, ejusmodi casus eveniat; quia justus neque cuiquam nato inimicus est, neque quidquam omnino appetit alienum. Cur enim naviget, aut quid petat ex aliena terra, cui sufficit sua? Cur autem belligeret, ac se alienis furoribus misceat, in cujus animo pax cum hominibus perpetua versetur? Scilicet peregrinis mercibus, aut humano sanguine delectabitur, qui nec lucrum sciat appetere, cui sufficit victus; et non modo ipse cædem facere, sed interesse facientibus, ac spectare ducat nefas? Sed omitto ista; quoniam fieri potest, ut vel invitus ad hæc subeunda cogatur. Adeone ergo justitiam, o Furi, vel potius, o Carneade, cujus est illa omnis oratio, tam inanem, tam supervacuam, tamque contemptam Deo putas, ut nihil possit, nihilque habeat in sese, quod ad custodiam sui valeat? Sed videlicet qui sacramentum hominis ignorant, ideoque ad hanc vitam temporalem referunt omnia, quanta sit vis justitiæ, scire non possunt. Nam et cum de virtute disputant, quamvis intelligant ærumnis ac miseriis esse plenissimam, tamen expetendam esse aiunt sua causa, ejus enim præmia, quæ sunt æterna et immortalia, nullo modo vident. Sic rebus omnibus ad hanc præsentem vitam relatis, virtutem plane ad stultitiam redigunt, siquidem tantos hujus vitæ labores frusta et inaniter suscipit. Sed hæc alio loco plenius.

Interim de justitia, ut cœpimus, cujus tantra vis est, ut cum oculos in cœlum sustulerit, a Deo mereatur omnia. Recte igitur Flaccus tantam esse dixit innocentiæ

vim, ut ad tutelam sui non egeat nec armis, nec viribus, quacumque iter fecerit.

Integer vitæ scelerisque purus
Non eget Mauri jaculis, neque arcu,
Nec venenatis gravida sagittis,
Fusce, pharetra :
Sive per Syrtes iter æstuosas,
Sive facturus per inhospitalem
Caucasum, vel quæ loca fabulosus
Lambit Hydaspes.

Non potest ergo fieri, quin hominem justum inter discrimina tempestatum atque bellorum cœlestis tutela custodiat; ac non, etiamsi cum parricidis et nocentibus naviget, aut malis quoque parcatur, ut una justa et innocens anima liberetur, aut certe pereuntibus cæteris sola servetur. Sed concedamus posse fieri, quod proponit philosophus; quid ergo justus faciet, si nactus fuerit aut in equo saucium, aut in tabula naufragum? non invitus confiteor, morietur potius, quam occidet. Nec ideo tamen justitia, quod est singulare hominis bonum, stultitiæ nomen accipiet. Quid enim melius, quid carius esse homini debet, quam innocentia? quæ utique tanto perfectior sit necesse est, quanto illam perduxeris ad extremum, morique mulueris, ne quid de innocentiæ ratione minuatur. Stultitia est, inquit, alienæ animæ parcere cum pernicie suæ. Num etiam pro amicitia perire, stultum judicabis?

Quid ergo illi familiares Pythagoræi laudantur a vobis, quorum alter se tyranno vadem mortis pro altero dedit, alter ad præstitutum tempus, cum jam sponsor ejus duceretur, præsentiam sui fecit, eumque interventu suo liberavit? quorum virtus in tanta gloria non haberetur,

quod alter pro amico, alter etiam pro fide mori voluit, si stulti putarentur. Denique ob hanc ipsam virtutem tyrannus his gratiam retulit, utrumque servando, et hominis crudelissimi natura mutata est. Quin etiam deprecatus esse dicitur, ut se tertium in amicitiam reciperent, non utique tanquam stultos, sed tanquam bonos et sapientes viros. Itaque non video, quare cum pro amicitia et fide mori, summa gloria computetur, non etiam pro innocentia perire, sit homini gloriosum. Ergo stultissimi sunt, qui nobis crimini dant, mori velle pro Deo, cum ipsi eum, qui pro homine mori voluit, in cœlum summis laudibus tollant. Denique ut concludam disputationem, non posse eumdem justum esse, ac stultum, eumdem sapientem, et injustum, docet ipsa ratio. Qui enim stultus est, quid sit justum ac bonum nescit; et ideo semper peccat. Ducitur enim quasi captivus a vitiis; nec resistere ullo modo potest, quia caret virtute, quam nescit. Justus autem ab omni peccato se abstinet, quod aliter facere non potest, quam si habeat recti pravique notitiam.

Rectum autem discernere a pravo quis potest, nisi sapiens? Ita sit, ut nunquam possit esse justus, qui stultus est, neque sapiens, qui fuerit injustus. Quod si est verissimum, manifestum est eum, qui aut naufrago tabulam, aut equum saucio non ademerit, stultum non esse; quia hæc facere peccatum est, a quo se sapiens abstinet. Videri tamen et ipse confiteor, per hominum errorem ignorantium cujusque rei proprietatem. Itaque omnis hæc quæstio non tam argumentis, quam definitione dissolvitur. Stultitia igitur est in factis dictisque, per ignorantiam recti ac boni, erratio. Ergo stultus non est, qui ne sibi quidem parcit, dum ne noceat alteri, quod est malum. Quod quidem nobis et ratio, et veritas ipsa præ-

scribit. In omnibus enim videmus animalibus, quia sapientia carent, conciliatricem sui esse naturam. Nocent igitur aliis, ut sibi prosint; nesciunt enim, quia malum est, nocere. Homo vero, qui scientiam boni ac mali habet, abstinet se a nocendo, etiam cum incommodo suo, quod animal irrationale facere non potest; et ideo inter summas hominis virtutes innocentia numeratur. Quibus rebus apparet sapientissimum esse, qui mavult perire ne noceat, ut id officium, quo a mutis discernitur servet. Nam qui vendentis errorem non redarguit, ut aurum parvo emat, aut qui non profitetur fugitivum servum, vel pestilentem se domum vendere, lucro et commodo suo consulens, non est ille sapiens, ut Carneades videri volebat, sed callidus et astutus. Calliditas autem et astutia in mutis quoque animalibus sunt, vel cum insidiantur aliis, et dolo capiunt ut devorent, vel cum insidias aliorum vario genere deludunt. Sapientia vero in hominem solum cadit. Sapientia est enim intelligentia vel ad bonum rectumque faciendum, vel ad abstinentiam dictorum factorumque improborum. Lucro autem nunquam sapiens studet, quia bona hæc terrena contemnit; nec quemquam falli patitur, quia boni viri officium est, errores hominum corrigere, eosque in viam reducere. Siquidem socialis est hominis ac benefica natura, quo solo cognationem cum Deo habet.

CAPUT XIX.

De virtute, et Christianorum cruciatibus; ac de jure Patris et Domini.

Sed nimirum hæc causa efficit, ut stultus esse videatur, qui egere aut mori malit, quam noceat, vel eripiat aliquid alteri, quod hominem morte deleri putant. Ex qua persuasione omnes tum vulgi, tum etiam philosophorum nascuntur errores. Si enim post mortem nihil sumus, profecto stultissimi est hominis, non huic vitæ consulere, ut sit quam diutina et commodis omnibus plena. Quod qui faciet, a justitiæ regula discedat necesse est. Si autem superest homini vita melior et longior, quod et philosophorum magnorum argumentis, et vatum responsis, et prophetarum divinis vocibus discimus; hanc præsentem cum suis bonis contemnere, sapientis est, cujus omnis jactura immortalitate pensatur. Apud Ciceronem idem ille justitiæ defensor Lælius, « vult, » inquit, plane virtus honorem; nec est virtutis ulla alia » merces. » Est plane, et quidem virtute dignissima, quam tu, Læli, nunquam poteras suspicari; nihil enim divinarum noveras litterarum. Quam tamen illa, inquit, accipit facile, exigit non acerbe. Erras vehementer, si putas ab homine præmium solvi posse virtuti, cum ipse alio loco verissime dixeris : « Huic tu viro quas divitias » objicies? quæ imperia? quæ regna? qui ista putat hu» mana, sua bona divina judicat? » Quis ergo te sapientem, Læli, putet, cum ipse tibi loquare contraria? et paulo post virtuti adimas, quæ dedisti? Sed videlicet

ignorantia veri facit incertam labantemque sententiam.

Deinde quid adjungis? « Sed si aut ingrati universi, » aut invidi multi, aut inimici potentes suis virtutem » præmiis spoliant. » O quam fragilem, quam inanem virtutem induxisti, si spoliari præmio suo potest! Quæ si bona sua divina judicat, ut aiebas, qui possunt existere tam ingrati, tam invidi, tam potentes, qui virtutem spoliare valeant iis bonis, quæ fuerint in eam collata divinitus? « Næ illa se, inquit, multis solatiis oblec- » tat; maximeque suo decore seipsa sustentat. » Quibus solatiis? quo decore? cum in crimen sæpe veniat, et in pœnam decor ille vertatur. Quid enim, si (ut Furius dicebat) « rapiatur, vexetur, exterminetur; egeat, aufe- » rantur ei manus, effodiantur oculi, damnetur, vincia- » tur, uratur, miseris etiam modis necetur; » perdetne suum præmimm virtus? An potius peribit ipsa? Minime. Sed et mercedem suam Deo judice accipiet, et vivet, et semper vigebit. Quæ si tollas, nihil potest in vita hominum tam inutile, tam stultum videri esse, quam virtus; cujus naturalis bonitas et honestas docere nos potest, animam non esse mortalem, divinumque illi a Deo præmium constitutum. Sed idcirco virtutem ipsam Deus sub persona stultitiæ voluit esse celatam, ut mysterium veritatis ac Religionis suæ esset arcanum; ut has religiones, sapientiamque terrenam extollentem se altius, sibique multum placentem, vanitatis erroris que damnaret; ut proposita denique difficultate, angustissimus trames ad immortalitatis præmium sublime perduceret.

Docui, ut opinor, cur populus noster apud stultos stultus habeatur. Nam cruciari atque interfici malle, quam thura tribus digitis comprehensa in focum jactare, tam ineptum videtur, quam in periculo vitæ, alterius animam magis curare quam suam. Nesciunt enim

quantum sit nefas adorare aliud præterquam Deum, qui condidit cœlum atque terram; qui humanum genus finxit, inspiravit, luce donavit. Quod si servorum nequissimus habetur, qui dominum suum fuga deserit, isque verberibus, et vinculis, et ergastulo, et cruce, et omni malo dignissimus judicatur; et si filius eodem modo perditus atque impius existimatur, qui patrem suum derelinquit, ne illi obsequatur, ob eamque causam dignus putatur, qui sit exhæres, et cujus nomen in perpetuum de familia deleatur: quanto magis qui Deum deserit, in quem duo vocabula domini et patris æque veneranda conveniunt? Nam ille, qui servum pretio comparat, quid in eum beneficii confert, præter alimenta, quæ illi utilitatis suæ gratia subministrat? Et qui filium generat, non habet in potestate ut concipiatur, ut nascatur, ut vivat. Unde apparet non esse illum patrem, sed tantummodo generandi ministrum. Quibus ergo suppliciis dignus est desertor ejus, qui et dominus verus, et pater est, nisi quæ Deus ipse constituit? qui spiritibus injustis æternum paravit ignem; quod ipse per vates suos impiis ac rebellibus comminatur.

CAPUT XX.

De vanitate et sceleribus impiarum religionum, et Christianorum cruciatibus.

Discant igitur, et suarum, et alienarum interfectores animarum, quam inexpiabile facinus admittant: Primum, quod seipsos jugulant perditissimis dæmonibus serviendo, quos Deus in æterna supplicia damnavit: Deinde, quod nec ab aliis Deum coli patiuntur, sed aver-

tere homines ad mortifera sacra contendunt; nituntur-que summa diligentia, ne qua sit anima incolumis in terra, quæ salvo statu suo spectet in cœlum. Quid aliud dicam, quam miseros, qui prædonum suorum instigationibus parent, quos deos esse opinantur? quorum neque conditionem, neque originem, neque nomina, neque rationem sciunt: sed inhærentes persuasioni vulgari, libenter errant, et stultiæ suæ favent. A quibus si persuasionis ejus rationem requiras, nullam possint reddere: sed ad majorum judicia confugiant, quod illi sapientes fuerint, illi probaverint, illi scierint, quid esset optimum; seque ipsos sensibus spoliant, ratione abdicant, dum alienis erroribus credunt. Sic impliciti rerum omnium ignorantia, nec se, nec deos suos norunt. Atque utinam soli errare, soli desipere vellent! Alios etiam in consortium mali sui rapiunt, quasi habituri solatium de perditione multorum. Sed hæc ipsa ignoratio efficit, ut in persequendis sapientibus tam mali sint, fingantque se illis consulere, illos ad bonam mentem velle revocare.

Num igitur hoc sermone, aut aliqua ratione reddita facere nituntur? Minime; sed vi atque tormentis. O mira, et cæca dementia! In iis putatur mala mens esse, qui fidem servare conantur; in carnificibus autem bona. In iisne mala mens est qui contra jus humanitatis, contra fas omne lacerantur? an potius in iis, qui ea faciunt in corporibus innocentum, quæ nec sævissimi latrones, nec iratissimi hostes, nec immanissimi barbari aliquando fecerunt? Adeone etiam sibi mentiuntur, ut vicissim boni ac mali nomina transferant et immutent? Quid ergo non diem, noctem vocant? solem, tenebras? Alioquin eadem impudentia est, bonis malorum nomen imponere; sapientibus, stultorum; justis, impiorum: quinimo, si qua illis fiducia est, vel in philosophia, vel in eloquentia,

arment se, ac refellant hæc nostra, si possunt : congrediantur cominus, et singula quæque discutiant. Decet eos suscipere defensionem deorum suorum, ne, si nostra invaluerint (ut quotidie invalescunt), cum delubris ac ludibriis suis deserantur. Et quoniam vi nihil possunt (augetur enim Religio Dei, quanto magis premitur) ratione potius et hortamentis agant.

Procedant in medium pontifices, seu minores, seu maximi; flamines, augures, item reges sacrificuli, quique sunt sacerdotes et antistites religionum. Convocent nos ad concionem : cohortentur ad suscipiendos cultus deorum; persuadeant multos esse, quorum numine ac providentia regantur omnia : ostendant origines et initia sacrorum, ac deorum, quomodo sint mortalibus tradita; qui fons, quæ ratio sit, explicent : proferant, quæ merces in cultu, quæ pœna in contemptu maneat, quare ab hominibus coli se velint, quid illis, si beati sunt, humana pietas conferat. Quæ omnia non asseveratione propria (nec enim valet quidquam mortalis hominis auctoritas) sed divinis aliquibus testimoniis confirment; sicuti nos facimus. Non est opus vi et injuria, quia Religio cogi non potest : verbis potius quam verberibus res agenda est, ut sit voluntas. Distringant aciem ingeniorum suorum : si ratio eorum vera est, afferatur. Parati sumus audire, si doceant ; tacentibus certe nihil credimus; sicut ne sævientibus quidem cedimus. Imitentur nos, et rationem rei totius exponant. Nos enim non illicimus, ut ipsi objectant : sed docemus, probamus, ostendimus. Itaque nemo a nobis retinetur invitus; inutilis est enim Deo, qui devotione ac fide caret. Et tamen nemo discedit, ipsa veritate retinente. Doceant isti hoc modo, si qua illis fiducia veritatis est, loquantur : hiscant, audeant (inquam) disputare nobiscum aliquid ejusmodi; jam profecto

ab aniculis quas contemnunt, et a pueris nostratibus error illorum ac stultitia ridebitur. Cum enim sint peritissimi, deorumque progeniem, et res gestas, et imperia, et interitus, et sepulcra de libris noverint; ipsosque ritus, quibus sunt initiati, vel ex rebus gestis hominum, vel ex casibus, vel etiam ex mortibus natos sciant : incredebilis dementia est, deos putare, quos fuisse mortales negare non audeant; vel si tam impudentes fuerint ut negent, suæ illos ac suorum litteræ coarguant, ipsa denique illos sacrorum initia convincant. Sciant igitur vel ex hoc ipso, quantum intersit inter verum et falsum, quando ipsi, cum sint eloquentes, persuadere non possunt; imperiti ac rudes possunt, quia res ipsa et veritas loquitur.

Quid ergo sæviunt? ut stultitiam suam, dum minuere volunt, augeant. Longe diversa sunt carnificina et pietas; nec potest aut veritas cum vi, aut justitia cum crudelitate conjungi. Sed merito non audent de rebus quidquam docere divinis, ne a nostris derideantur, et a suis deserantur. Nam fere vulgus, cui simplex incorruptumque judicium est, si mysteria illa cognoscat in memoriam mortuorum constituta, damnabit; aliudque verius, quod colat, quæret.

Hinc fida silentia sacris

instituta sunt ab hominibus callidis, ut nesciat populus quid colat. Cum autem nos in eorum doctrinis versemur, cur nobis aut non credunt, qui utrumque novimus; aut invident, quia falsis vera prætulimus? Sed defendenda sunt, inquiunt, suscepta publice sacra. O quam honesta voluntate miseri errant. Sentiunt enim, nihil esse in rebus humanis Religione præstantius, eamque summa vi oportere defendi : sed ut in ipsa Religione, sic in defensionis genere falluntur. Defendenda enim Religio est, non occidendo,

sed moriendo, non sævitia, sed patientia; non scelere, sed fide : illa enim malorum sunt, hæc bonorum. Et necesse est, bonum in Religione versari, non malum. Nam si sanguine, si tormentis, si malo Religionem defendere velis, jam non defendetur illa, sed polluetur, atque violabitur. Nihil est enim tam voluntarium, quam Religio, in qua si animus sacrificantis aversus est, jam sublata, jam nulla est. Recta igitur ratio est, ut Religionem patientia vel morte defendas : in qua fides conservata, et ipsi Deo grata est, et Religioni addit auctoritatem. Nam si is, qui in hac terrestri militia regi suo fidem servat in aliquo egregio facinore, si postea vixerit, acceptior sit et carior, si perierit, summam consequitur gloriam, quod pro duce suo mortem occubuerit : quanto magis imperatori omnium Deo fides servanda est, qui non tantum viventibus, sed etiam mortuis præmium potest virtutis exsolvere? Igitur Dei cultus, quoniam militia cœlestis est, devotionem maximam fidemque desiderat. Quomodo enim Deus aut amabit colentem, si ipse non ametur ab eo; aut quomodo præstabit precanti quidquid oraverit, cum ad precandum neque ex animo, neque observanter accedat? Isti autem, cum ad sacrificandum veniunt, nihil intimum, nihil proprium diis suis offerunt; non integritatem mentis, non reverentiam, non timorem. Peractis itaque sacrificiis inanibus, omnem Religionem in templo, et cum templo, sicut invenerant, relinquunt; nihilque secum ex ea neque afferunt, neque referunt. Inde est, quod ejusmodi religiones neque bonos facere possunt, neque firmæ atque immutabiles esse.

Traducuntur itaque ab his homines facile, quia nihil ibi ad vitam, nihil ad sapientiam, nihil ad fidem discitur. Quæ est enim superstitio illorum deorum? quæ vis?

quæ disciplina? quæ origo? quæ ratio? quod fundamentum? quæ substantia? quo tendit? aut quid pollicetur, ut ab homine possit fideliter servari, fortiterque defendi? In qua nihil aliud video, quam ritum ad solos digitos pertinentem. Nostra vero Religio eo firma est, et solida, et immutabilis, quia justitiam docet, quia nobiscum semper est, qui tota in animo colentis est, quia mentem ipsam pro sacrificio habet. Illic nihil exigitur aliud, quam sanguis pecudum, et fumus, et inepta libatio : hic, bona mens, purum pectus, innocens vita. Illuc veniunt sine delectu adulteræ impudicæ, lenæ procaces, obscœnæ meretrices; veniunt gladiatores, latrones, fures, venefici, et precantur nihil aliud, quam ut scelera impune committant. Quid enim latro sacrificans, aut gladiator roget, nisi ut occidant? Quid venerarius, nisi ut fallat? Quid meretrix, nisi ut plurimum peccet? Quid adultera, nisi ut mortem viri optet, aut ut sua impudicitia celetur? Quid lena, nisi ut multos bonis exuat? Quid fur, nisi ut plura compilet? Hic vero etiam levi communique peccato locus est nullus. Et si quis ad sacrificium non integra conscientia venerit, audit, quæ illi Deus comminetur, ille qui latebras cordis videt, qui peccatis semper infestus est, qui exigit justitiam, qui fidem poscit. Quis hic malæ menti, aut malæ preci locus est? At illi infelices, nec ex sceleribus suis intelligunt, quam malum sit, quod colunt, quandoquidem flagitiis omnibus inquinati, veniunt ad precandum; et se pie sacrificare opinantur, si cutem lavarint : tanquam libidines intra pectus inclusas ulli amnes abluant, aut ulla maria purificent. Quanto satius est mentem potius eluere, quæ malis cupiditatibus sordidatur; et uno virtutis ac fidei lavacro universa vitia depellere? Quod qui fecerit, quamlibet inquinatum ac sordidum corpus gerat, satis purus est.

CAPUT XXI.

De cultu deorum et Dei veri; atque de bestiis quas coluerunt Ægyptii.

Isti autem, quia nesciunt, vel quid, vel quomodo sit colendum, cæci et imprudentes in contrarium cadunt. Adorant itaque hostes suos : latrones et interfectores suos victimis placant; et animas suas cum thure ipso cremandas aris detestabilibus imponunt. Irascuntur etiam miseri, quod non similes alii pereant, incredibili mentium cæcitate. Quid enim videant, qui solem non vident? Quasi vero si dii essent, indigerent hominum auxilio, adversus contemptores suos. Quid ergo nobis irascuntur, si illi nihil possunt? nisi, quod ipsi deos suos destruunt, de quorum potestate diffidunt, magis irreligiosi, quam qui omnino non colunt. Cicero in suis legibus, cum caste ad sacrificia præciperet accedere, « Pietatem, inquit, » adhibento; opes amovento : qui secus facit, Deus ipse » vindex erit. » Recte hoc quidem. Neque enim fas est desperare de Deo, quem ideo colas, quia potentem putes. Nam quomodo vindicare injuriam colentis se potest, si suam non potest? Libet igitur, ex his quærere, cui potissimum præstare se putent, cogendo invitos ad sacrificium. Ipsisne, quos cogunt? at non est beneficium, quod ingeritur recusanti. Sed consulendum est etiam nolentibus, quando quid sit bonum, nesciunt. Cur ergo tam crudeliter vexant, cruciant, debilitant, si salvos volunt? aut unde pietas tam impia, ut eos miseris modis aut perdant, aut inutiles faciant, quibus velint esse con-

sultum? An vero diis præstant? at non est sacrificium, quod exprimitur invito. Nisi enim sponte atque ex animo fiat, execratio est; cum homines proscriptione, injuriis, carcere, tormentis adacti faciunt. Si dii sunt isti, qui sic coluntur, vel propter hoc solum colendi non sunt; quod sic coli volunt; digni scilicet detestatione hominum, quibus cum lacrymis, cum gemitu, cum sanguine de membris omnibus fluente libatur.

At nos contra non expetimus, ut Deum nostrum, qui est omnium, velit, nolit, colat aliquis invitus; nec, si non coluerit, irascimur. Confidimus enim majestati ejus, qui tam contemptum sui possit ulcisci, quam etiam servorum suorum labores et injurias. Et ideo cum tam nefanda perpetimur, ne verbo quidem reluctamur : sed Deo remittimus ultionem; non ut ii faciunt, qui defensores deorum suorum videri volunt, et sæviunt efferate adversus non colentes. Ex quo intelligi datur, quam non sit bonum deos colere; quoniam bono potius adducendi homines ad bonum fuerant, non malo. Sed quia illud malum est, etiam officium ejus bono caret. At enim puniendi sunt, qui destruunt religiones. Num pejus nos destruimus, quam natio Ægyptiorum, qui turpissimas bestiarum ac pecudum figuras colunt, quædam etiam pudenda dictu tanquam deos adorant? Num pejus quam iidem ipsi? qui, cum deos colere se dicant, tamen eos publice turpiterque derident; de quibus etiam mimos agi cum risu et voluptate patiuntur. Qualis hæc religio, aut quanta majestas putanda est, quæ adoratur in templis, illuditur in theatris? Et qui hæc fecerint non pœnas violati numinis pendunt, sed honorati etiam laudatique discedunt. Num pejus nos destruimus, quam quidam philosophi, qui omnino nullos deos esse aiunt; sed omnia sua sponte esse nata, omnia fortuitu fieri, quæ geruntur?

Num pejus quam Epicurei, qui esse quidem deos, sed curare quidquam negant; neque irasci eos, neque gratia commoveri? Quibus dictis utique persuadent, colendos omnino non esse; siquidem nec colentes respiciunt, neque non colentibus irascuntur. Præterea cum contra metus disserunt, nihil aliud efficere conantur, quam ut nemo deos timeat. Et hæc tamen ab hominibus et audiuntur libenter, et disseruntur impune.

CAPUT XXII.

De furore dæmonum in Christianos, et errore infidelium.

Non ergo ideo adversus nos insaniunt, quia dii non coluntur a nobis : sed quia veritas penes nos est, quæ (ut est verissime dictum) odium parit. Quid igitur existimabimus, nisi nescire illos quid patiantur? Pergitur enim cæco et irrationabili furore; quem nos videmus, illi nesciunt. Non enim ipsi homines persequuntur, qui causam cur irascantur innocentibus non habent : sed illi spiritus contaminati ac perditi, quibus veritas et nota est, et invisa, insinuant se mentibus eorum, et instigant nescios in furorem. Hi enim, quamdiu pax est in populo Dei, fugitant justos, et pavent; et cum corpora hominum occupant, animasque divexant, adjurantur ab his, et nomine Dei veri fugantur. Quo audito, tremunt, exclamant, et uri se verberarique testantur; et interroganti, qui sint, quando venerint, quomodo in hominem irrepserint, confitentur. Sic extorti et excruciati virtute divini nominis, exsolantur. Propter hæc verbera, et minas, sanctos et justos viros semper oderunt. Et quia per se nocere his

nihil possunt, publicis eos odiis persequuntur, quos sibi graves sentiunt; exercentque sævitiam quam violentissime possunt, ut aut eorum fidem minuant per dolorem, aut, si id efficere non quiverint, auferant omnino de terra, ne sint qui possint eorum nequitiam coërcere. Non me fugit, quid responderi e contrario possit. Cur ergo Deus ille singularis, ille magnus, quem rerum potentem, quem dominum omnium confiteris, hæc fieri patitur; nec cultores suos aut vindicat, aut tuetur? Cur denique qui eum non colunt, et opulenti, et potentes, et beati sunt, et honoribus regnoque potiuntur; eosque ipsos ditioni suæ ac potestati subjectos habent?

Reddenda et hujus rei ratio est, ne quid remaneat erroris. Nam in primis hæc causa est, cur existimetur Religio Dei vim non habere, quod inducuntur homines specie terrenorum ac præsentium bonorum, quæ ad curam mentis nullo modo pertinent: quibus quia carere justos vident, et affluere injustos, et Dei cultum inanem arbitrantur, in quo inesse illa non cernunt, et deorum ritus æstimant veros, quoniam cultores eorum, et divitiis, et honoribus, et regnis fruantur. Verum ii, qui sunt in hac existimatione, non perspiciunt altius vim rationemque hominis; quæ tota non in corpore, sed in mente est. Nihil enim vident amplius, quam videtur, corpus scilicet; quod, quia oculis manuque tractabile est, imbecillum, fragile, mortale est; cujus sunt illa omnia bona, quæ cupiditati ac miraculo sunt, opes, honores, imperia, quoniam corpori afferunt voluptates; et ideo tam caduca sunt, quam corpus ipsum. Animus vero, in quo solo est homo, quoniam subjectus oculis non est, nec bona ejus inspici possunt, quæ in sola virtute sunt posita; et ideo tam stabilis, et constans, et perpetuus sit necesse est, sicut ipsa virtus, in qua est animi bonum.

CAPUT XXIII.

De justitia et patientia Christianorum.

Longum est universas virtutis species promere, ut de singulis doceam, quam necesse sit sapientem ac justum virum longe ab illis bonis abhorrere; quibus quia fruuntur injusti, deorum cultus veri et efficaces esse creduntur. Quod ad præsentem pertinet quæstionem, satis est, si ex una virtute id probemus, quod intendimus. Nempe magna et præcipua virtus est patientia, quam pariter et vulgi voces publicæ, et philosophi, et oratores summis laudibus celebrant. Quod si negari non potest, quin summa sit virtus, necesse est justum et sapientem virum in potestate esse hominis injusti, ut capiat patientiam. Patientia est enim malorum, quæ aut inferuntur, aut accidunt, cum æquanimitate perlatio. Ergo justus ac sapiens, quia virtutem capit, habet in se patientiam; qua carebit omnino, si nihil patietur adversi contra, qui in rebus prosperis agit, impatiens est, et virtute maxima caret. Impatientem dico, quia nihil patitur. Innocentiam quoque servare non potest, quæ et ipsa justo et sapienti viro propria virtus est. Sed et nocet sæpe, et concupiscit aliena, et rapit, quæ cupierit, per injuriam; quia virtutis expers, vitio peccatoque subjectus est, et fragilitatis oblitus, animo insolenter elato tumet.

Inde injusti, ac Deum nescientes, et divitiis, et potentia, et honoribus florent. Hæc enim cuncta injustitiæ præmia sunt; quia et perpetua esse non possunt, et per cupiditatem violentiamque quæruntur. Justus vero ac sa-

piens, quia illa omnia humana (ut est a Lælio dictum) sua bona, divina judicat, nec alienum quidquam concupiscit, ne quem contra jus humanitatis lædat omnino; nec ullam potentiam, honoremve desiderat, ne cui faciat injuriam. Scit enim cunctos ab eodem Deo, et eadem conditione generatos, jure fraternitatis esse conjunctos. Sed et suo contentus, et parvo, quia fragilitatis suæ memor, non amplius quærit, quam unde vitam sustentet; et ex eo ipso, quod habuerit, impertit etiam non habenti, quia pius est : pietas autem summa virtus est. Eo accedit, quod voluptates caducas vitiosasque contemnit, quarum causa opes appetuntur; quoniam continens est, ac libidinum victor. Idem nihil tumoris atque insolentiæ gerens, non extollit se altius, nec erigit superbum caput; sed placidus, et concors, et comis, et planus est, quia conditionem suam novit. Cum ergo injuriam nulli faciat, nec aliena cupiat, nec sua quoque, si vi auferantur, defendat; cum sciat etiam illatam injuriam moderate ferre, quia virtute præditus est : necesse est, justum hominem subjectum esse injusto, et contumeliis affici ab insipiente sapientem, ut et ille peccet, quia injustus est, et hic in servitutem abeat, quia justus est.

Si quis autem volet scire plenius, cur malos et injustos Deus potentes, beatos et divites fieri sinat; pios contra, humiles miseros, inopes esse patiatur : sumat eum Senecæ librum, cui titulus est : Quare bonis viris multa mala accidant, cum sit Providentia; in quo ille multa, non plane imperitia seculari, sed sapienter ac pene divinitus elocutus est. « Deus (inquit) homines pro liberis habet :
» sed corruptos et vitiosos luxuriose ac delicate patitur
» vivere, quia non putat emendatione sua dignos. Bonos
» autem, quos diligit, castigat sæpius, et assiduis labori-
» bus ad usum virtutis exercet; nec eos caducis ac mor-

» talibus bonis corrumpi ac depravari sinit. » Unde nemini mirum debet videri, si pro nostris sæpe delictis castigamur a Deo. Imo vero, cum vexamur ac premimur, tum maxime gratias agimus indulgentissimo patri; quod corruptelam nostram non patitur longius procedere, sed plagis ac verberibus emendat. Ex quo intelligimus, esse nos Deo curæ; quoniam, cum peccamus, irascitur. Nam cum posset populo suo, et opes, et regna largiri, sicut dederat ante Judæis, quorum nos successores ac posteri sumus; idcirco enim voluit sub aliena ditione atque imperio degere, ne rerum prosperarum felicitate corruptus, in luxuriam laberetur, ac Dei præcepta contemneret; sicut illi majores nostri, qui sæpe terrenis ac fragilibus his bonis enervati, aberrarunt a disciplina, et legis vincula ruperunt. Providit ergo, quatenus cultoribus suis præstaret quietem, si mandata servassent; et tamen eos emendaret, si præceptis non obtemperassent. Itaque ne tam corrumperentur otio, quam patres eorum licentia, premi eos voluit ab iis, in quorum manibus eos collocavit; ut et labantes confirmet, et corruptos ad fortitudinem reparet, et fidos experiatur ac tentet. Quomodo enim potest imperator militum suorum probare virtutem, nisi habuerit hostem? Et illi tamen adversarius exurgit invito; et quia mortalis est, et vinci potest. Deo autem quia repugnari non potest, ipse adversarios nomini suo excitat, non qui contra ipsum Deum pugnent, sed contra milites ejus; ut devotionem ac fidem suorum vel probet, vel corroboret, donec pressuræ verberibus diffluentem colligat disciplinam.

Est et alia causa, cur adversum nos persecutiones fieri sinat, ut Dei populus augeatur. Nec est difficile monstrare, cur, aut quomodo id fiat. Primum, fugantur a deorum cultibus plurimi, odio crudelitatis. Qui enim ta-

lia sacrificia non horreant? Deinde placet quibusdam virtus ac fides ipsa. Nonnulli suspicantur, deorum cultum non sine causa malum putari a tam multis hominibus, ut emori malint, quam id facere, quod alii faciunt, ut vivant. Aliquis cupit scire, quodnam sit illud bonum, quod ad mortem usque defenditur; quod omnibus, quæ in hac vita jucunda sunt et cara, præfertur; a quo, nec bonorum, nec lucis amissio, nec dolor corporis, nec viscerum cruciamenta deterrent. Valent hæc plurimum. Sed illæ maxime causæ nostrorum numerum semper auxerunt. Audit circumstans populus inter ipsa tormenta dicentes, non sacrificare se lapidibus humana manu factis, sed Deo vivo, qui sit in cœlo. Multi hoc verum esse intelligunt, et in pectus admittunt. Deinde, ut fieri solet in rebus incertis, dum inter se invicem quærunt, quæ sit hujus perseverantiæ causa, multa, quæ ad Religionem pertinent, divulgata ac per rumorem vicissim aucupata discuntur, quæ quia bona sunt, placeant necesse est. Præterea, ultio consecuta, sicut semper accidit, ad credendum vehementer impellit. Ne hæc quidem levis causa est, quod immundi dæmonum spiritus, accepta licentia, multorum se corporibus immergunt; quibus postea ejectis, omnes qui resanati fuerint, adhæreant Religioni, cujus potentiam senserunt. Hæ tot causæ in unum collatæ magnam Deo multitudinem mirabiliter acquirunt.

CAPUT XXIV.

De ultione divina in Christianorum tortores.

Quidquid ergo adversum nos mali principes moliuntur, fieri ipse permittit. Et tamen injustissimi persecutores, quibus Dei nomen contumeliæ ac ludibrio fuit, non se putent impune laturos, quia indignationis adversus nos ejus quasi ministri fuerunt. Punientur enim judicio Dei, qui accepta potestate supra humanum modum fuerint abusi, et insultaverint etiam Deo superbius, ejusque nomen æternum vestigiis suis subjecerint impie nefarieque calcandum. Propterea vindicaturum se in eos celeriter pollicetur, et exterminaturum bestias malas de terra. Sed idem, quamvis populi sui vexationes et hic in præsenti soleat vindicare; tamen jubet non expectare patienter illum cælestis judicii diem, quo ipse pro suis quemque meritis aut honoret: aut puniat. Quapropter non sperent sacrilegæ animæ contemptos et inultos sole, quos sic obterunt. Veniet, veniet rabiosis et voracibus lupis merces sua, qui justas et simplices animas, nullis facinoribus admissis, excruciaverunt. Nos tantummodo laboremus, ut ab hominibus nihil aliud in nobis, nisi sola justitia puniatur. Demus operam totis viribus, ut mereamur a Deo simul, et ultionem passionis, et præmium.

LUCII CÆCILII FIRMIANI
LACTANTII
DIVINARUM INSTITUTIONUM.
LIBER SEXTUS.
DE VERO CULTU.

CAPUT I.

De Dei veri cultu et innocentia, atque de cultu falsorum deorum.

Quod erat officium suscepti muneris, divino Spiritu instruente, ac suffragante ipsa veritate, complevimus : cujus asserendæ atque illustrandæ causam mihi et conscientia, et fides, et ipse Dominus noster imposuit; sine quo nec sciri quidquam potest, nec explicari. Venio nunc ad id quod est summum operis hujus, et maximum, ut doceam quo ritu, quove sacrificio Deum coli oporteat. Id enim est hominis officium, in eoque solo summa rerum, et omnis beatæ vitæ ratio consistit : quandoquidem propterea ficti et inspirati ab eo sumus, non ut cœlum videremus et solem (quod Anaxagoras putavit); sed ut artificem solis et cœli Deum pura et integra mente coleremus. Quamvis autem præcedentibus libris, pro ingenii mediocritate defenderim veritatem; tamen ex ritu quo-

[1] Vid. D. Guillon. tom. III, pag. 433 et seq.

que ipso elucere vel maxime potest. Nihil enim sancta et singularis illa majestas aliud ab homine desiderat, quam solam innocentiam : quam si quis obtulerit Deo, satis pie, satis religiose litavit. Homines autem neglecta justitia, cum sint omnibus flagitiis ac sceleribus inquinati, religiosos se putant, si templa et aras hostiarum sanguine cruentaverint, si focos odorati ac veteris vini profusione madefecerint. Quin etiam sacras dapes apparant, et exquisitas epulas, quasi aliquid inde libaturis offerunt. Quidquid aspectu rarum, quidquid opere aut odore pretiosum est, id gratum esse diis suis, non ex aliqua divinitatis ratione, quam nesciunt, sed ex suis cupiditatibus judicant; nec intelligunt terrenis opibus Deum non indigere.

Nihil enim sapiunt, nisi terram; bonaque et mala solius corporis sensu et voluptate perpendunt. Hujus arbitrio, ut religionem ponderant, sic totius vitæ suæ acta disponunt. Et quoniam se semel a cœli contemplatione averterunt, sensumque illum cœlestem corpori mancipaverunt, libidinibus frena permittunt; tanquam secum ablaturi voluptatem, quam momentis omnibus capere festinant, cum animus ministerio corporis, non corpus ministerio animi uti debeat. Iidem maximum bonum judicant opes. Quas si bonis artibus assequi non possunt, malis assequuntur; fraudant, rapiunt, spoliant, insidiantur, abjurant. Nihil denique moderati aut pensi habent, dummodo auro coruscent, argento, gemmis, vestibus fulgeant, avidissimo ventri opes ingerant, stipati familiarum gregibus per dimotum populum semper incedant. Sic addicti et servientes voluptatibus, vim vigoremque mentis extinguunt; et cum vivere se maxime putant, ad mortem concitatissime properant. Nam sicut in secundo libro docuimus, cœli ratio in animo, terræ

autem in corpore est. Qui bona negligunt animi, et corporis appetunt, in tenebris ac morte versantur, quæ sunt terræ atque corporis; quia vita et lumen a cœlo est : cujus quoniam expertes sunt, corpori serviendo, longe absunt ab intellectu rerum divinarum. Eadem miseros ubique cæcitas premit : sicut enim qui sit verus Deus, ita qui sit verus cultus, ignorant.

CAPUT II.

De falsorum deorum et veri Dei cultu.

Mactant igitur opimas ac pingues hostias Deo, quasi esurienti; profundunt vina, tanquam sitienti; accendunt lumina (38), velut in tenebris agenti. Quod si suspicari, aut percipere animo possent, quæ sint bona illa cœlestia, quorum magnitudinem, terreno adhuc corpore obvoluti, sensu capere non possumus, jam se cum his officiis inanibus stultissimos esse cognoscant. Vel si cœleste lumen, quod dicimus solem, contemplari velint, jam sentient, quam non indigeat lucernis eorum Deus, qui ipse in usum hominis tam claram, tam candidam lucem dedit. Et tamen cum in tam parvo circulo, qui propter longinquitatem non amplius quam humani capitis videtur habere mensuram, tantum sit fulgoris, ut eum mortalium luminum acies non queat contueri, et si paulisper intenderis, hebetatos oculos caligo ac tenebræ consequantur : quid tandem luminis, quid claritatis apud ipsum Deum, penes quem nulla nox est, esse arbitremur? qui hanc ipsam lucem sic moderatus est, ut neque nimio fulgore, neque calore vehementi noceret animantibus; tantumque

istarum rerum dedit ei, quantum aut mortalia corpora pati possent, aut frugum maturitas postularet. Num igitur mentis suæ compos putandus est, qui auctori et datori luminis candelarum ac cerarum lumen offert pro munere? Aliud vero ille a nobis exigit lumen, et quidem non fumidum, sed (ut ait poëta) liquidum atque clarum, mentis scilicet, propter quod a poëtis φῶτες nuncupamur, quod exhibere non potest, nisi qui Deum agnoverit. Illorum autem dii, quia terreni sunt, egent luminibus, ne in tenebris sint : quorum cultores, quia cœleste nihil sapiunt, etiam religiones, quibus deserviunt, ad terram revocant. In ea enim lumine opus est, quia ratio ejus et natura tenebrosa est. Itaque diis non cœlestem sensum, sed humanum potius attribuunt. Ideoque illis necessaria et grata credunt esse, quæ nobis; quibus aut esurientibus opus est cibo, aut sitientibus, potu, aut veste algentibus, aut cùm sol decesserit, lumine, ut videre possimus.

Nullis igitur ex rebus tam probari et intelligi potest, deos istos, cum aliquando vixerint, mortuos esse, quam ex ipso ritu qui est totus e terra. Quid enim cœlestis in se boni potest habere pecudum sanguis effusus, quo aras inquinant? nisi forte deos existimant eo vesci, quod homines aspernantur attingere. Et quisquis illis hanc saginam præstiterit, quamvis ille grassator, adulter, veneficus, parricida sit, beatus ac felix erit. Hunc diligunt, hunc tuentur; huic omnia, quæ optaverit, præstant. Merito ergo Persius hujusmodi superstitiones suo more deridet :

Qua tu (*inquit*) mercede deorum
Emeris auriculas; pulmone et lactibus unctis?

Sentiebat videlicet non carne opus esse ad placandam cœ-

lestem majestatem, sed mente sancta, et justo animo, et pectore (ut ipse ait) quod naturali sit honestate generosum. Hæc est Religio cœlestis, non quæ constat ex rebus corruptis, sed quæ virtutibus animi, qui oritur e cœlo. Hic verus est cultus, in quo mens colentis seipsam Deo immaculatam victimam sistit. Id autem ipsum quomodo consequendum, quomodo præstandum sit, docebit hujus libri disputatio. Nihil enim tam præclarum, hominique conveniens potest esse, quam erudire homines ad justitiam.

Apud Ciceronem Catulus in Hortensio philosophiam rebus omnibus præferens, malle se dicit vel unum parvum de Officio libellum, quam longam Orationem pro seditioso homine Cornelio. Quæ sententia non utique Catuli, qui fortasse illud non dixit, sed Ciceronis est putanda, qui scripsit. Credo, ut libros, quos de Officiis erat scripturus, commendaret: in quibus ipsis, nihil esse testatur in omni philosophia melius et fructuosius, quam præcepta vitæ dare. Quod si hoc illi faciunt, quibus non est veritas cognita; quanto magis nos facere debemus, qui a Deo eruditi et illuminati possumus vera præcipere? Nec tamen sic docebimus, ut quasi prima virtutis elementa tradamus, quod est infinitum: sed tanquam docendum susceperimus eum, qui apud illos jam perfectus esse videatur. Manentibus enim præceptis eorum, quæ solent ad probitatem recte dare, ignota illis superstruemus, ad perficiendam consummandamque justitiam, quam non tenent. Ea vero, quæ possunt cum illis esse communia, prætermittam; ne quid ab iis videar mutuari, quorum errores coarguere atque aperire decreverim.

CAPUT III.

De viis vitæ, et de vitiis et virtutibus; ac de cœli præmiis et infernorum pœnis.

Duæ sunt viæ (Constantine imperator) per quas humanam vitam progredi necesse est : una, quæ in cœlum ferat; altera, quæ ad inferos deprimat; quas et poëtæ in carminibus, et philosophi in disputationibus suis induxerunt. Et quidem philosophi alteram virtutum esse voluerunt, alteram vitiorum : eamque quæ sit assignata virtutibus, primo aditu esse et arduam, et confragosam; in qua si quis, difficultate superata, in summum ejus evaserit, habere eum de cætero planum iter, lucidum amœnumque campum, et omnes laborum suorum capere fructus uberes atque jucundos. Quos autem primi aditus difficultas deterruerit, eos in eam vitiorum viam labi atque deffectere, quæ primo ingressu sit quasi amœna, multoque tritior, deinde cum in eam paulo ulterius processerint, amœnitatis ejus speciem repente subduci : exoriri autem viam præcipitem, nunc saxis asperam, nunc obductam sentibus, nunc gurgitibus intercisam, vel torrentibus rapidam, ut laborare; hærere, labi, cadere sit necesse. Quæ omnia eo proferuntur, ut appareat in virtutibus capiendis labores esse maximos, in perceptis autem maximos fructus, et solidas atque incorruptas voluptates : vitia vero quibusdam delinimentis naturalibus illicere animos hominum, et inanium jucunditatum specie captos ad acerbas amaritudines miseriasque perducere. Sapiens prorsus disputatio, si virtutum ipsarum for-

mas atque terminos scirent. Non enim didicerant, vel quæ sint, vel quid eas mercedis a Deo maneat; quod nos his duobus libris docebimus.

Hi vero, quia ignorabant aut dubitabant animas hominum immortales esse, et virtutes, et vitia, terrenis honoribus aut pœnis estimaverunt. Omnis ergo hæc de duabus viis disputatio, ad frugalitatem ac luxuriam spectat. Dicunt enim humanæ vitæ cursum Y litteræ esse similem, quod unusquisque hominum, cum primæ adolescentiæ limen attigerit, et in eum locum venerit,

Partes ubi se via findit in ambas,

hæreat nutabundus, ac nesciat in quam se partem potius inclinet. Si ducem nactus fuerit, qui dirigat ad meliora titubantem, hoc est, si aut philosophiam didicerit, aut eloquentiam, aut aliquid honestæ artis, quo evadat ad bonam frugem, quod fieri sine labore maximo non potest, honestam ac copiosam vitam disputant peracturum. Si vero doctorem frugalitatis non invenerit, in sinistram viam, quæ melioris speciem mentiatur, incidere, id est, desidiæ, inertiæ, luxuriæ se tradere; quæ suavia quidem videntur ad tempus vera bona ignoranti, post autem, amissa omni dignitate ac re familiari, in omnibus miseriis ignominiaque victurum. Ad corpus ergo, et ad hanc vitam, quam in terra ducimus, fines earum viarum retulerunt. Poëtæ fortasse melius, qui hoc bivium apud inferos esse voluerunt. Sed in eo falluntur, quod eas vias mortuis proposuerunt. Utrique ergo vere : sed tamen utrique non recte; quia oportuit vias ipsas ad vitam, fines earum ad mortem referri. Nos igitur melius et virius, qui duas istas vias cœli et inferorum esse dicimus, quia justis immortalitas, injustis pœna æterna proposita est.

Quomodo autem hæ viæ vel in cœlum tollant,

vel ad inferna præcipitent, explicabo : aperiam quæ sint virtutes, quas philosophi nescierunt; tum earum quæ sint prœmia, simul etiam quæ sint vitia, quæve eorum supplicia, monstrabo. Nam fortasse aliquis expectet, ut separatim de vitiis ac virtutibus dicam, cum de bono aut malo disserentibus nobis, etiam quod est contrarium possit intelligi. Sive enim virtutes inseras, vitia sua sponte decedent : sive vitia eximas, virtutes ultro subibunt. Sic bonorum ac malorum constituta natura est, ut se invicem semper oppugnent, semper expellant : ita sit, ut neque vitia detrahi sine virtutibus possint, nec virtutes inseri sine detractione vitiorum. Has igitur vias longe aliter inducimus, quam a philosophis induci solent. Primum, quod utrique præpositum esse dicimus ducem, utrumque immortalem : sed alterum honoratum, qui virtutibus ac bonis præsit, alterum damnatum, qui vitiis ac malis. Illi autem in dexteriore tantum via ducem ponunt, neque unum, neque perpetuum. Siquidem quemlibet doctorem bonæ artis inducunt, qui a desidia revocet homines, et frugi esse doceat. Sed neque ingredi faciunt in eam viam, nisi pueros et adolescentes; videlicet quod artes discantur in his ætatibus. Nos autem omnis sexus, et generis, et ætatis, in hoc cœleste iter inducimus; quia Deus, qui ejus viæ dux est, immortalitatem nulli homini nato negat. Forma quoque ipsarum viarum non ita est, ut illi putaverunt. Quid enim opus est Y littera in rebus contrariis atque diversis? Sed altera illa melior conversa est ad solis ortum, altera illa deterior, ad occasum; quoniam qui veritatem ac justitiam sequitur, is accepto immortalitatis præmio, perenni luce potietur : qui autem ab illo malo duce illectus prætulerit vitia virtutibus, mendacium veritati, necesse est ad occasum et tenebras deferatur. Describam igi-

tur utramque, et earum proprietates habitusque monstrabo.

CAPUT IV.

De viis vitæ, de voluptatibus, necnon de incommodis Christianorum.

Una est itaque virtutis ac bonorum via, quæ fert, non in Elysios campos (ut poëtæ loquuntur), sed ad ipsam mundi arcem :

At læva malorum
Exercet pœnas, et ad impia tartara mittit.

Est enim criminatoris illius, qui pravis religionibus institutis, avertit homines ab itinere cœlesti, et in viam perditionis inducit. Cujus viæ species et figura sic est composita in aspectu, ut plana et patens, omni genere florum atque fructuum delectabilis esse videatur. In ea enim posita sunt omnia, quæ pro bonis habentur in terra; opulentiam dico, honorem, quietem, voluptatem, illecebras omnes : sed cum his pariter injustitiam, crudelitatem, superbiam, perfidiam, libidinem, cupiditatem, discordiam, ignorantiam, mendacium, stultitiam, cæteraque vitia. Exitus autem hujus viæ talis est. Cum ventum fuerit ad extremum, unde jam regredi non licet, cum omni sua pulchritudine tam subito præciditur, ut non ante quis fraudem prospicere possit, quam præcipitatus in altitudinem profundam cadat. Quisquis enim præsentium bonorum specie captus, et in his consequendis ac fruendis occupatus, non præviderit ea, quæ post mortem

secutura sunt, seque a Deo averterit : is vero ad inferos dejectus, in æternam damnabitur pœnam.

Via vero illa cœlestis, difficilis et clivosa proposita est, vel spinis hortentibus aspera, vel saxis extantibus impedita; ut cum summo labore ac pedum tritu, cumque magna cadendi sollicitudine sit cuique gradiendum. In hac posuit justitiam, temperantiam, patientiam, fidem, castitatem, abstinentiam, concordiam, scientiam, veritatem, sapientiam, cæterasque virtutes; sed simul cum his paupertatem, ignominiam, laborem, dolorem, amaritudines omnes. Quisquis enim spem suam porrexerit longius, et meliora maluerit, carebit his terræ bonis, ut expeditus ac levis difficultatem viæ superet. Nec enim potest, qui se apparatu regio circumdederit, aut divitiis oneraverit, angustias illas vel ingredi, vel tenere. Unde intelligitur, idcirco malis et injustis facilius provenire quæ cupiant, quia prona et declivis est eorum via : bonis autem, quæ optent, difficile procedere, quia difficili et arduo itinere gradiuntur. Justus ergo, quoniam durum asperumque iter ingressus est, contemptui, derisui, odio sit necesse est. Omnes enim quos cupiditas, aut voluptas præcipites trahit, invident ei qui virtutem capere potuit; et inique ferunt id habere aliquem, quod ipsi non habent. Erit itaque pauper, humilis, ignobilis, subjectus injuriæ; et tamen omnia, quæ amara sunt, perferens. Et si patientiam jugem ad summum illum gradum finemque perduxerit, dabitur ei corona virtutis; et a Deo pro laboribus, quos in vita propter justitiam pertulit, immortalitate donabitur. Hæ sunt viæ, quas Deus humanæ vitæ assignavit; in quibus singulis, et bona ostendit, et mala, sed ordine præpostero atque converso. In una enim monstravit temporalia prius mala cum æternis bonis, qui est ordo melior : in altera, temporalia prius bona cum æter-

nis malis, qui est ordo deterior; utquicumqne præsentia mala cum justitia delegerit, majora et certiora consequatur bona, quam fuerunt illa, quæ sprevit : quisquis autem præsentia bona præposuerit justitiæ, in majora et longiora incidat mala, quam fuerunt illa, quæ fugit. Hæc enim vita corporalis, quia brevis est, idcirco et bona ejus, et mala, brevia sint necesse est. Illa vero spiritalis, quæ huic terrenæ contraria est, quoniam sempiterna est, idcirco et bona ejus, et mala, sempiterna sunt. Ita sit, ut et bonis brevibus mala æterna, et malis brevibus bona æterna succedant.

Itaque cum simul proposita sint homini bona, et mala, considerare unumquemque secum decet, quanto satius sit, perpetuis bonis mala brevia pensare, quam pro brevibus et caducis bonis mala perpetua sustinere. Nam sicut in hoc sœculo, cum est propositum cum hoste certamen, prius laborandum est, ut sis postmodum in otio; esuriendum, sitiendum, æstus, frigora perferenda, humi quiescendum, vigilandum, periclitandum est, ut salvis pignoribus, et domo, et re familiari, et omnibus pacis ac victoriæ bonis perfrui possis : sin autem præsens otium malueris, quam laborem, malum tibi maximum facias necesse est; præoccupabit enim adversarius non resistentem; vastabuntur agri, diripietur domus, in prædam uxor ac liberi venient, et tu ipse interficiere, aut capiere : quæ omnia ne accidant, præsens commodum differendum est, ut majus longiusque pariatur. Sic in omni hac vita, quia nobis adversarium Deus reservavit, ut possemus capere virtutem, omittenda est præsens voluptas, ne hostis opprimat : vigilandum, stationes agendæ, militares expeditiones obeundæ, fundendus ad ultimum cruor, omnia denique amara et gravia patienter ferenda; eo quidem promptius, quo nobis imperator noster Deus

præmia pro laboribus æterna constituit. Et cum in hac terrena militia tantum homines laboris exhauriant, ut ea sibi pariant, quæ possunt eodem modo perire, quo parta sunt : certe nobis nullus labor est recusandus, quibus id acquiritur, quod nullo modo possit amitti.

Voluit enim Deus, qui homines ad hanc militiam genuit, expeditos in acie stare, et intentis acriter animis, ad unius hostis insidias vel apertos impetus vigilare ; qui nos, sicut periti et exercitati duces solent, variis artibus captat, pro cujusque natura et moribus sæviens. Aliis enim cupiditatem insatiabilem immittit, ut opibus suis tanquam compedibus illigatos, a via veritatis excutiat. Alios inflammat iræ stimulis, ut ad nocendum potius intentos, a Dei contemplatione detorqueat. Alios immoderatis libidinibus immergit, ut voluptati et corpori servientes, ad virtutem respicere non possint. Aliis vero inspirat invidiam, ut suis ipsi tormentis occupati, nihil cogitent aliud, nisi eorum, quos oderint, felicitatem. Alios inflat ambitionibus. Ii sunt, qui ad gerendos magistratus omnem vitæ suæ operam curamque convertunt, ut fastos signent, et annis nomen imponant. Quorumdam cupiditas tendit altius, non ut provincias temporali gladio regant : sed ut infinita et perpetua potestate dominos se dici velint universi generis humani. Quos autem pios viderit, variis implicat religionibus, ut impios faciat. Iis vero, qui sapientiam quærunt, philosophiam in oculos impingit ; uti specie lucis excæcet, ne quis comprehendat ac teneat veritatem. Sic hominibus obstruxit aditus omnes, et obsepsit vias, publicis lætus erroribus : quos ut discutere possemus, ipsumque auctorem malorum vincere, illuminavit nos Deus, et armavit vera cœlestique virtute ; de qua nunc mihi disserendum est.

CAPUT V.

De falsa virtute, et eadem vera; ac de scientia.

Sed priusquam singulas virtutes exponere incipio, determinanda est ipsa virtus, quam non recte philosophi definierunt, quid esset, aut in quibus rebus; quid operis, quid habeat officii. Nomen itaque solum retinuerunt, vim vero, et rationem, et effectum perdiderunt. Quæcumque autem in definitione virtutis solent dicere, paucis versibus colligit et enarrat Lucilius, quos malo equidem ponere; ne, dum multorum sententias refello, sim longior quam necesse est.

Virtus, Albine, est, pretium persolvere verum;
Queis in versamur, queis vivimus rebus adesse.
Virtus est homini, scire id, quod quæque habeat res.
Virtus, scire, homini rectum, utile, quid sit honestum
Quæ bona, quæ mala item, quid inutile, turpe, inhones-
Virtus, quærendæ finem rei scire, modumque. [tum.
Virtus, divitiis pretium persolvere posse.
Virtus, id dare, quod reipsa debetur honori;
Hostem esse atque inimicum hominum, morumque malo-
Contra, defensorem hominum morumque bonorum; [rum;
Hos magnifacere, his bene velle, his vivere amicum:
Commoda præterea patriæ sibi prima putare,
Deinde parentum, tertia jam postremaque nostra.

Ab iis definitionibus, quas poëta breviter comprehendit, M. Tullius traxit officia vivendi, Panætium Stoicum secutus, eaque tribus voluminibus inclusit.

Hæc autem quam falsa sint, mox videbimus, ut appareat quantum in nos dignatio divina contulerit, quæ

nobis aperuit veritatem. Virtutem esse dixit, scire quid sit bonum et malum; quid turpe, quid honestum, quid utile, quid minus. Brevius facere potuit, si tantum bonum ac malum diceret, quia nihil potest esse utile vel honestum, quod non idem bonum sit, nihil inutile ac turpe, quod non idem malum. Quod et philosophis videtur, et idem Cicero in tertio supradicti operis libro ostendit. Verum scientia non potest esse virtus, quia non est intus in nobis, sed ad nos extrinsecus venit. Quod autem transire ab altero ad alterum potest, virtus non est, quia virtus sua cuique est. Scientia igitur alieni beneficii est, quia posita est in audiendo. Virtus tota nostra est, quia posita est in voluntate faciendi boni. Sicut ergo in itinere celebrando nihil prodest viam nosse, nisi conatus ac vires suppetant ambulandi : ita vero scientia nihil prodest, si virtus propria deficiat. Nam fere etiam ii qui peccant, etsi non perfecte, tamen quid sit bonum et malum sentiunt; et quoties aliquid improbe faciunt, peccare se sciunt, et ideo celare nituntur. Sed cum eos boni et mali natura non fallat, cupiditate mala vincuntur ut peccent, quia deest illis virtus, id est cupiditas recta et honesta faciendi. Ex hoc igitur apparet, aliud esse scientiam boni malique, aliud virtutem, quod potest esse scientia sine virtute, sicut in plurimis philosophorum fuit. In quo, quoniam recte ad culpam pertinet, non fecisse quæ scieris, recte voluntas prava, et vitiosus animus, quem excusare ignoratio non potest, punietur. Ergo sicut virtus non est bonum ac malum scire : ita virtus est bonum facere, malum non facere. Et tamen scientia sic cum virtute conjuncta est, ut scientia præcedat virtutem, virtus sequatur scientiam; quia nihil prodest cognitio, nisi et actio subsequatur. Horatius igitur paulo melius;

Virtus est, vitium fugere; et sapientia prima,
Stultitia caruisse.

Sed inepte, quod eam contrario terminavit; ut si diceret: bonum est, quod malum non est. Cum enim quid sit virtus, nescio, ne vitium quidem quid sit, scio. Utrumque igitur indiget definitione, quia natura rei talis est, ut utrumque aut intelligi, aut non intelligi sit necesse.

Verum nos faciamus, quod ille debuit. Virtus est, iram cohibere, cupiditatem compescere, libidinem refrœnare; id est enim, vitium fugere. Nam fere omnia, quæ fiunt injuste atque improbe, ab his oriuntur affectibus. Si enim commotionis hujus, quæ ira dicitur, impetus retundatur, omnes hominum contentiones malæ sopientur; nemo insidiabitur, nemo prosiliet ad nocendum. Item si cupiditas temperetur, nemo terra marique grassabitur, nemo exercitum ducet, ut rapiat et vastet aliena. Item si ardor libidinum comprimatur, omnis ætas et sexus retinebit suam sanctitatem; nemo quidquam pudendum aut patietur, aut faciet. Ergo universa scelera et flagitia, his commotionibus virtute sedatis, ex hominum vita moribusque tollentur. Quæ sedatio commotionum et affectuum hanc habet rationem, ut omnia recta faciamus. Omne igitur virtutis officium est, non peccare. Quo profecto fungi non potest, qui Deum nescit: quoniam ignoratio ejus, a quo bona oriuntur, imprudentem impingat in vitia necesse est. Itaque ut brevius ut significantius utriusque rei summa officia determinem, scientia est, Deum nosse, virtus, colere: in illo sapientia, in hoc justitia continetur.

CAPUT VI.

De summo bono et virtute; deque scientia ac justitia,

Dixi, quod erat primum, scientiam boni non esse virtutem; deinde quid sit virtus, et in quo sit. Sequitur, ut id quoque ipsum, quid sit bonum et malum nescisse philosophos, breviter ostendam, qnia pene declaratum est libro tertio, cum de summo bono disputarem. Quia autem quid esset summum nescierunt, et in cæteris bonis malisve, quæ summa non sunt, erraverint necesse est; quæ non potest vero judicio examinare, qui fontem ipsum non tenet, unde illa descendunt. Fons autem bonorum Deus est, malorum vero ille, scilicet divini nominis semper inimicus, de quo sæpe diximus. Ab his duobus principiis bona malaque oriuntur. Quæ veniunt a Deo, hanc habent rationem, ut immortalitatem parent, quod est summum bonum : quæ autem ab illo altero, id habent officium, ut a cœlestibus avocatum, terrenisque demersum, ad pœnam interficiant sempiternam, quod est summum malum. Num igitur dubium est, quin illi omnes quid esset bonum et malum ignoraverint, qui nec Deum, nec adversarium Dei scierint? Itaque finem bonorum ad corpus, et ad hanc brevem vitam retulerunt, quam scilicet solvi et occidere necesse est : non sunt progressi ulterius, Sed omnia eorum præcepta, et omnia quæ inducunt bona, terræ inhærent, et humi jacent, quoniam simul cum corpore, quod est terra, moriuntur; pertinent enim non ad vitam homini comparandam, sed ad quærendas vel augendas opes, ho-

nores, gloriam, potentiam ; quæ sunt universa mortalia, tam scilicet, quam ille qui, ut ea sibi contingerent, laboravit. Hinc est illud :

Virtus, quærendæ finem rei scire modumque.

Præcipiunt enim quibus modis, et quibus artibus res familiaris quærenda sit, quia vident male quæri solere : sed hujusmodi virtus non est proposita sapienti. Nec enim virtus est, opes quærere, quarum neque inventio, neque possessio in nostra potestate est. Itaque et quæstu, et obtentu faciliores sunt malis, quam bonis. Non potest ergo virtus esse in iis rebus quærendis, in quarum contemptu vis ac ratio virtutis apparet; nec ad ea ipsa transfugiet, quæ magno ac excelso animo calcare ac proterere gestit : neque fas est, animam cœlestibus intentam bonis, ut hæc fragilia sibi comparet, ab immortalibus suis operibus avocari. Sed potissimum in iis rebus comparandis virtutis ratio consistit, quas nobis nec homo ullus, nec mors ipsa possit auferre. Cum hæc ita se habeant, illud quod sequitur verum est :

Virtus, divitiis pretium persolvere posse.

Qui versus idem fere significat, quod primi duo. Sed neque ipse, neque quisquam philosophorum scire potuit pretium ipsum, vel quale, vel quod sit. Id enim poëta, et illi omnes, quos secutus est, putaverunt, recte opibus uti, hoc est, frugi esse ; non instruere convivia sumptuose ; nec largiri temere ; non effundere in res supervacuas, aut turpes, rem familiarem.

Dicet aliquis fortasse : Quid tu ? negas ne hanc esse virtutem ? Non equidem nego; contraria enim videar probare, si negem. Sed veram nego; quia non sit illa cœlestis, sed tota terrena, quandoquidem nihil efficit, nisi

quod remaneat in terra. Quid sit autem recte opibus uti, et qui sit ex divitiis fructus petendus, declarabo apertius, cum de pietatis officio loqui cœpero. Jam cætera, quæ sequuntur, nullo modo vera sunt. Nam improbis inimicitias indicere, aut bonorum defensionem suscipere, potest cum malis esse commune. Quidam enim probitate ficta viam sibi ad potentiam muniunt, faciuntque multa, quæ boni solent, eo quidem promptius, quod fallendi gratia faciunt. Utinamque tam facile esset præstare, quam facile est simulare bonitatem. Sed ii, cum esse cœperint propositi ac voti sui compotes, et summum potentiæ gradum ceperint, tum vero simulatione deposita, mores suos detegunt : rapiunt omnia, et violant, et vexant; eosque ipsos bonos, quorum causam susceperant, insequuntur, et gradus per quos ascenderunt amputant, ne quis illos contra ipsos possit imitari. Verumtamen putemus, hoc officium non nisi boni esse, ut bonos defendat. At id suscipere, facile est, implere, difficile; quia cum te certamini congressionique commiseris, in arbitrio Dei, non tuo, posita victoria est. Et plerumque improbi, et numero, et conspiratione sunt potentiores, quam boni; ut ad eos superandos, non tam virtus sit, quam felicitas necessaria. An aliquis ignorat, quoties melior justiorque pars victa sit? Hinc semper dominationes acerbæ in cives existerunt. Plena est exemplis omnis historia : sed nos contenti erimus uno. Cneius Pompeius bonorum voluit esse defensor; siquidem pro republica, pro senatu, pro libertate arma suscepit. Idem tamen victus cum ipsa libertate occidit, et a spadonibus ægyptiis detruncatus, insepultus abjectus est.

Non est igitur virtus, aut hostem malorum esse, aut defensorem bonorum, quia virtus incertis casibus non potest esse subjecta.

Commoda præterea patriæ sibi prima putare.

Sublata hominum concordia, virtus nulla est omnino. Quæ sunt enim patriæ commoda, nisi alterius civitatis, aut gentis incommoda? Id est, fines propagare aliis violenter ereptos, augere imperium, vestigalia facere majora. Quæ omnia non utique virtutes, sed virtutum sunt eversiones. In primis enim tollitur humanæ societatis conjunctio, tollitur innocentia, tollitur alieni abstinentia, tollitur denique ipsa justitia, quæ dissidium generis humani ferre non potest, et ubicumque arma fulserint, hinc eam fugari et exterminari necesse est. Verum est enim Ciceronis illud : « Qui autem civium rationem di-
» cunt habendam, externorum negant, dirimunt hi
» communem generis humani societatem : qua sublata,
» beneficentia, liberalitas, bonitas, justitia funditus tolli-
» tur. » Nam quomodo potest justus esse, qui nocet, qui odit, qui spoliat, qui occidit? Quæ omnia faciunt, qui patriæ prodesse nituntur. Id enim ipsum prodesse, quid sit, ignorant, qui nihil putant utile, nihil commodum, nisi quod teneri manu potest, quod solum teneri non potest, quia eripi potest.

Hæc itaque (ut ipsi appellant) bona quisquis patriæ acquisierit, hoc est, qui eversis civitatibus, gentibusque deletis, ærarium pecunia referserit, agros ceperit, cives suos locupletiores fecerit; hic laudibus fertur in cœlum, in hoc putatur summa et perfecta esse virtus. Qui error non modo populi et imperitorum, sed etiam philosophorum est; qui præcepta quoque dant ad injustitiam, ne stultitiæ ac malitiæ disciplinæ auctoritas desit. Itaque cum de officiis ad rem militarem pertinentibus disputant, neque ad justitiam, neque ad veram virtutem accommodatur illa omnis oratio, sed ad hanc vitam moremque civilem, quem non esse justitiam, et res indicat, et ipse Ci-

cero testatus est. « Sed nos, inquit, veri juris, germanæque » justitiæ, solidam et expressam effigiem nullam tene- » mus. Umbra et imaginibus utimur; easque ipsas utinam » sequeremur! Feruntur enim ab optimis naturæ ac ve- » ritatis exemplis. » Umbra est igitur est imago justitiæ, quam illi justitiam putaverunt. Quid sapientiam? nonne idem confitetur in philosophis esse nullam? « Aut cum » Fabricius, inquit, aut Aristides justus nominatur, aut » ab illis fortitudinis, aut ab his justitiæ petitur tanquam » a sapiente exemplum. Nemo enim horum sic sapiens, » ut sapientem volumus intelligi. Nec ii qui sapientes » habiti et nominati, M. Cato et C. Lælius, sapientes » fuerunt, ne illi quidem septem : sed ex mediorum of- » ficiorum frequentia similitudinem quamdam gerebant » speciemque sapientium. » Si ergo et philosophis ipsorum confessione adempta sapientia est, et iis qui justi habiti sunt, adempta justitia est, omnes igitur illæ virtutis descriptiones falsæ sint necesse est; quia quæ sit virtus vera, scire non potest, nisi justus ac sapiens. Justus autem ac sapiens nemo est, nisi quem Deus præceptis cœlestibus erudivit.

CAPUT VII.

De via erroris ac veritatis; quod ea simplex sit, angusta et ardua, atque Deum habeat ducem.

Nam illi omnes, qui per aliorum confessam stultitiam sapientes existimantur, specie virtutis inducti umbras et imagines apprehendunt, nihil verum. Quod ea fit ratione, quoniam via illa mendax, quæ fert ad occasum, multos

tramites habet, propter studiorum et disciplinarum varietatem, quæ sunt in vita hominum dissimiles atque diversæ. Nam sicut via illa sapientiæ habet aliquid simile stultitiæ, quod libro præcedente monstravimus: ita hæc, cum sit tota stultitiæ, habet aliquid simile sapientiæ, quod arripiant ii, qui stultitiam publicam intelligunt; et ut habet vitia manifesta : sic habet aliquid, quod simile esse videatur virtuti; ut habet apertum scelus : sic imaginem quamdam speciemque justitiæ. Quomodo enim præcursor ejus viæ, cujus vis et potestas omnis in fallendo est, universos in fraudem posset inducere, nisi verisimilia hominibus ostentaret? Deus enim, ut immortale illud arcanum ejus in operto esset, posuit in via sua, quæ homines pro malis et turpibus aspernarentur, ut aversi a sapientia et veritate, quam sine ullo duce requirebant, in id ipsum inciderent, quod vitare ac fugere cupiebant. Itaque illam perditionis ac mortis viam multiplicem ostendit, vel quod multa sunt genera vitæ, vel quod dii multi qui coluntur.

Hujus dux prævaricator ac subdolus, ut videatur esse discrimen aliquod falsi et veri, mali ac boni, alia ducit luxuriosos, alia eos qui frugi appellantur; alia imperitos, alia doctos; alia inertes, alia strenuos; alia stultos, alia philosophos; et eos quidem non uno tramite. Illos enim, qui aut voluptates, aut divitias non refugiunt, ab hac pnblica et celebri via modice segragat : eos autem, qui aut virtutem sequi volunt, aut contemptum rerum profitentur, per fragosa quædam præcipitia trahit. Sed tamen illa omnia itinera, quæ speciem bonorum operum ostentant, non sunt aliæ viæ, sed diverticula et semitæ; quæ videntur quidem ab illa communi dextroversum separari, ad eamdem tamen, et ad unum omnes exitum sub ipso fine referuntur. Ibi enim dux ille conjungit omnes, ubi

opus fuerat, bonos a malis, fortes ab inertibus, sapientes a stultis separari; in deorum scilicet cultu, in quo ille universos, quia sine ullo discrimine stulti fuerunt, uno mucrone jugulat, et præcipitat in mortem. Hæc autem via, quæ est veritatis, et sapientiæ, et virtutis, et justitiæ, quorum omnium fons unus est, una vis, una sedes; et simplex est, quod paribus animis, summaque concordia unum sequamur et colamus Deum; et angusta, quoniam paucioribus virtus data est; et ardua, quoniam ad bonum, quod summum atque sublime est, nisi cum summa difficultate ac labore non potest perveniri.

CAPUT VIII.

De erroribus philosophorum, ac varietate legum.

Hæc est via, quam philosophi quærunt : sed ideo non inveniunt, quia in terra potius, ubi apparere non potest, quærunt. Errant ergo velut in mari magno, nec quo ferantur intelligunt, quia nec viam cernunt, nec ducem sequuntur ullum. Eadem namque ratione hanc vitæ viam quæri oportet, qua in alto iter navibus quæritur; quæ nisi aliquod cœli lumen observent, incertis cursibus vagantur. Quisquis autem rectum iter viæ tenere nititur, non terram debet aspicere, sed cœlum : et (ut apertius loquar) non hominem sequi debet, sed Deum ; non his terrestribus simulacris, sed Deo servire cœlesti ; non ad corpus referre omnia, sed ad mentem; non huic vitæ dare operam, sed æternæ. Itaque si oculos in cœlum semper intendas, et solem, quo oritur, observes, eumque habeas vitæ quasi navigii ducem, sua sponte in viam

pedes dirigentur; et illud cœleste lumen, quod sanis mentibus multo clarior sol est, quam hic quem carne mortali videmus, sic reget, sic gubernabit, ut ad summum sapientiæ, virtutisque portum sine ullo errore perducat.

Suscipienda igitur Dei lex est, quæ nos ad hoc iter dirigat : illa sancta, illa cœlestis, quam Marcus Tullius in libro de Republica tertio pene divina voce depinxit; cujus ego, ne plura dicerem, verba subjeci : « Est quidem » vera lex, recta ratio, naturæ congruens, diffusa in » omnes, constans, sempiterna; quæ vocet ad officium, » jubendo; vetando, a fraude deterreat : quæ tamen » neque probos frustra jubet, aut vetat; nec improbos » jubendo, aut vetando movet. Huic legi nec obrogari » fas est, neque derogari ex hac aliquid licet, neque tota » abrogari potest. Nec vero aut per Senatum, aut per » populum solvi hac lege possumus. Neque est quærendus explanator, aut interpres ejus alius. Nec erit alia » lex Romæ, alia Athenis, alia nunc, alia posthac, sed » et omnes gentes, et omni tempore una lex, et sempiterna, et immutabilis continebit; unusque erit communis quasi magister, et imperator omnium Deus, ille » legis hujus inventor, diceptator, lator; cui qui non » parebit, ipse se fugiet, ac naturam hominis aspernatus, hoc ipso luet maximas pœnas, etiamsi cætera » supplicia quæ putantur effugerit. » Quis sacramentum Dei sciens, tam significanter enarrare legem Dei posset, quam illam homo longe a veritatis notitia remotus expressit? Ego vero eos, qui vera imprudentes loquuntur, sic habendos puto, tanquam divinent spiritu aliquo instincti. Quod si, ut legis sanctæ vim rationemque pervidit, ita illud quoque scisset aut explicasset; in quibus præceptis lex ipsa consisteret : non philosophi functus fuisset officio, sed prophetæ. Quod quia facere ille non

poterat, nobis faciendum est, quibus ipsa lex tradita est ab illo uno magistro et imperatore omnium Deo.

CAPUT IX.

De lege et præcepto Dei; de misericordia, atque errore philosophorum.

Hujus legis caput primum est, ipsum Deum nosse, soli obtemperare, solum colere. Non potest enim rationem hominis obtinere, qui parentem animæ suæ Deum nescit; quod est summum nefas. Quæ ignoratio facit, ut diis alienis serviat, quo nihil sceleratius committi potest. Hinc jam proclivis est ad malitiam gradus per ignorantiam veri ac singularis boni; quia Deus, quem nosse refugit, fons est ipse bonitatis. Vel si justitiam sequi volet Dei, divini tamen juris ignarus, gentis suæ leges tanquam verum jus amplectitur; quas non utique justitia, sed utilitas reperit. Cur enim per omnes populos diversa et varia jura sunt condita, nisi quod unaquæque gens id sibi sanxit, quod putavit rebus suis utile? Quantum autem a justitia recedat utilitas, populus ipse Romanus docet, qui per feciales bella indicendo, et legitime injurias faciendo, semper aliena cupiendo, atque rapiendo, possessionem sibi totius orbis comparavit. Verum hi justos se putant, si contra leges suas nihil faciant; quod etiam timori adscribi potest, si præsentium pœnarum metu sceleribus abstineant. Sed concedamus sane, ut id natura, vel (ut ait philosophus) sua sponte faciant, quod legibus facere coguntur. Num idcirco justi erunt,

quia parent institutis hominum, qui et ipsi aut errare, aut injusti esse potuerunt? Sicut illi duodecim tabularum conditores, qui certe publicæ utilitati pro conditione temporum servierunt. Aliud est igitur civile jus, quod pro moribus ubique variatur : aliud est vera justitia, quam uniformem ac simplicem proposuit omnibus Deus; quem qui ignorat, et ipsam justitiam ignoret necesse est.

Sed putemus fieri posse, ut aliquis naturali et ingenito bono veras virtutes capiat, qualem fuisse Cimonem Athenis accepimus, qui et egentibus stipem dedit, et pauperes invitavit, et nudos induit. Tamen cum illud unum quod est maximum deest, agnitio Dei, jam illa bona omnia supervacua sunt et inania, ut frustra in his assequendis laboraverit. Omnis enim justitia ejus similis erit humano corpori caput non habenti; in quo tametsi membra omnia, et locis suis constent, et figura, et habitudine, tamen quoniam deest id, quod est omnium principale, et vita, et omni sensu caret. Itaque membra illa formam tantummodo membrorum habent, usum non habent, tam scilicet, quam caput sine corpore. Cui similis est, qui cum Deum non ignoret, vivit injuste. Id enim solum habet, quod est summum : sed frustra quoniam, virtutibus tanquam membris eget.

Itaque ut sit vivum ac sensibile corpus, et agnitio Dei necessaria est, quasi caput; et omnes virtutes, quasi corpus. Ita fiet homo perfectus, ac vivus : sed tamen summa omnis in capite est; quamvis constare non possit sine omnibus, sine quibusdam tamen potest. Et erit quidem animal vitiosum ac debile; sed tamen vivet, sicut is qui et Deum novit, et in aliqua re peccat. Dat enim veniam peccatis Deus. Itaque sine membris aliquibus vivi potest, sine capite nullo modo. Hæc res efficit, ut philo-

sophi, etiamsi natura sint boni, tamen nihil sciant, nihil sapiant. Omnis doctrina et virtus eorum sine capite est; quia Deum nesciunt, qui est virtutis ac doctrinæ caput: quem qui non agnoscit, licet videat, cæcus est; licet audiat, surdus; licet loquatur, elinguis est. Cum vero conditorem rerum parentemque cognoverit, tunc et videbit, et audiet, et loquetur. Habere enim caput cœpit, in quo sunt sensus omnes collocati, hoc est oculi, aures, et lingua. Nam profecto is videt, qui veritatem in qua Deus est, vel Deum in quo veritas est, oculis cordis aspexerit: is audit, qui divinas voces ac præcepta vitalia pectori suo affigit: is loquitur, qui cœlestia disserens, virtutem ac majestatem Dei singularis enarrat. Quare non est dubium, quin impius sit, quisquis Deum non agnoverit; omnesque virtutes ejus, quas habere aut tenere se putat, in illa mortifera via reperiuntur, quæ est tota tenebrarum. Quapropter nihil est quod aliquis sibi gratuletur, si has inanes virtutes adeptus est; quia non tantum miser, qui bonis præsentibus careat, sed etiam stultus sit necesse est, qui labores in vita sua maximos suscipiat incassum. Nam dempta spe immortalitatis, quam Deus pollicetur in sua Religione versantibus, cujus assequendæ gratia virtus appetenda est, et quidquid malorum acciderit perferendum, maxima erit profecto vanitas, obsequi velle virtutibus, quæ frustra homini calamitates afferunt et labores. Nam si virtus est, egestatem, exilium, dolorem, mortem, quæ timentur a cæteris, pati fortiter ac subire; quid tandem in se boni habet, cur eam propter seipsam philosophi dicant expetendam? Nimirum supervacuis et inanibus pœnis delectantur, quibus licet agere tranquille.

Si enim mortales sunt animæ, si virtus dissoluto corpore nihil futura est, quid fugimus attributa nobis bona, quasi aut ingrati, aut indigni qui divinis muneribus per-

fruamur? Quæ bona ut habeamus, scelerate impieque vivendum est; quia virtutem, id est, justitiam paupertas sequitur. Sanus igitur non est, qui nulla spe majore proposita, iis bonis, quibus cæteri utuntur in vita, labores, et cruciatus, et miserias anteponat. Si autem virtus (ut ab his rectissime dicitur) capessenda est, quia constet ad eam nasci hominem, subesse debet spes aliqua major, quæ malorum et laborum, quos perferre virtutis est, magnum afferat præclarumque solatium. Nec aliter virtus, cum per se dura sit, haberi pro bono potest, quam si acerbitatem suam maximo bono penset. Æque non aliter his bonis præsentibus abstinendum est, quam si sunt alia majora, propter quæ tanti sit, et voluptates omittere, et mala omnia sustinere. Ea vero nulla sunt alia (ut in tertio docui) nisi perpetuæ vitæ. Hanc autem præstare quis potest, nisi Deus, qui virtutem ipsam proposuit? Ergo in Dei agnitione et cultu rerum summa versatur: in hoc est spes omnis ac salus hominis; hic est sapientiæ gradus primus, ut sciamus quis sit nobis verus pater, eumque solum pietate debita prosequamur, huic pareamus, huic devotissime serviamus; in eo promerendo actus omnis, et cura, et opera collocetur.

CAPUT X.

De Religione erga Deum, et misericordia erga homines; atque de mundi principio.

Dixi, quid debeatur Deo: dicam nunc, quid homini tribuendum sit: quanquam id ipsum quod homini tribueris, Deo tribuitur, quia homo Dei simulacrum est,

Sed tamen primum officium justitiæ est, conjungi cum Deo; secundum, cum homine. Sed illud primum, Religio dicitur; hoc secundum, misericordia vel humanitas nominatur. Quæ virtus propria est justorum et cultorum Dei; quod ea sola vitæ communis continet rationem. Deus enim, qui cæteris animalibus sapientiam non dedit, naturalibus ea munimentis ab incursu et periculo tutiora generavit. Hominem vero quia nudum fragilemque formavit, ut eum sapientia potius instrueret, dedit ei præter cætera hunc pietatis affectum, ut homo hominem tueatur, diligat, foveat, contraque omnia pericula et accipiat, et præstet auxilium. Summum igitur inter se hominum vinculum est humanitas : quod qui disrupit, nefarius et parricida exstimandus est. Nam si ab uno homine, quem Deus finxit, omnes orimur, certe consanguinei sumus; et ideo maximum scelus putandum est, odisse hominem, vel nocentem. Propterea Deus præcepit, inimicitias per nos nunquam faciendas, semper esse tollendas; scilicet ut eos, qui sint nobis inimici, necessitudinis admonitos mitigemus. Item si ab uno Deo inspirati omnes et animati sumus, quid aliud quam fratres sumus? Et quidem conjunctiores, quod animis, quam quod corporibus. Itaque non errat Lucretius, cum dicit :

> Denique, cœlesti sumus omnes semine oriundi :
> Omnibus ille idem pater est.

Ergo pro belluis immanibus sunt habendi, qui homini nocent, qui contra jus humanitatis et fas omne spoliant, cruciant, occidunt, exterminant.

Ob hanc necessitudinem germanitatis docet nos Deus, malum nunquam facere, semper bonum. Id autem ipsum bene facere quid sit, idem ipse præscribit : præstare auxilium depressis et laborantibus; impertiri victum non ha-

bentibus. Deus enim, quoniam pius est, animal nos voluit esse sociale. Itaque in aliis hominibus nos ipsos cogitare debemus. Non meremur in periculo liberari, si non succurrimus : non meremur auxilium, si negamus. Ad hanc partem philosophorum nulla præcepta sunt; quippe qui falsæ virtutis specie capti, misericordiam de homine sustulerunt, et dum volunt sanare, vitiaverunt. Et cum iidem plerumque fateantur, societatis humanæ communionem esse retinendam, ab ea plane seipsos inhumanæ suæ virtutis rigore dissociant. Convincendus ergo etiam hic error illorum est, qui nihil cuiquam impertiendum putant. Urbis condendæ originem atque causam non unam intulerunt : sed alii eos homines, qui sint ex terra primitus nati, cum per sylvas et campos erraticam degerent vitam, nec ullo inter se sermonis aut juris vinculo cohærerent, sed frontes et herbam pro cubilibus, speluncas et antra pro domibus haberent, bestiis et fortioribus animalibus prædæ fuisse commemorant. Tum eos, qui aut laniati effugerant, aut laniari proximos viderant, admonitos periculi sui ad alios homines decurrisse, præsidium implorasse, et primo nutibus voluntatem suam significasse; deinde sermonis initia tentasse, ac singulis quibusque rebus nomina imprimendo, paulatim loquendi perfecisse rationem. Cum autem nec multitudinem ipsam viderent contra bestias esse tutam, oppida etiam cœpisse munire; vel ut quietem noctis tutam sibi facerent, vel ut incursiones atque impetus bestiarum non pugnando, sed objectis aggeribus arcerent.

O ingenia hominibus indigna, quæ has ineptias protulerunt! miseros, atque miserabiles, qui stultitiam suam litteris memoriæque mandaverunt! Qui cum viderent mutis quoque animalibus ingenitam esse rationem, vel conveniendi, vel invicem appetendi, vel periculi fugien-

di, vel mali cavendi, vel cubilia sibi et latibula parandi; homines autem ipsos existimaverint non nisi exemplis admoneri ac discere potuisse, quid metuere, quid cavere, quid facere deberent; aut nunquam conventuros inter se fuisse, nec loquendi rationem reperturos, nisi eos bestiæ comedissent. Hæc aliis delira visa sunt (ut fuerunt) dixeruntque, non ferarum laniatus causam fuisse coëundi, sed ipsam potius humanitatem : itaque inter se congregatos, quod natura hominum solitudinis fugiens, et communionis ac societatis appetens esset. Non magna inter eos disceptatio est. Siquidem causæ dispares sunt, res eadem est. Potuit igitur utrumque, quia non repugnat : sed tamen utrumque nullo modo verum est; quia non per omnem terram nati sunt homines e terra, tanquam ex draconis alicujus dentibus proseminati, (ut poëtæ ferunt) sed unus homo a Deo fictus est, ab eoque uno omnis terra humano genere completa est, eadem scilicet ratione, qua rursus post diluvium : quod certe negare non possunt. Nulla igitur in principio facta est ejusmodi congregatio; nec unquam fuisse homines in terra, qui præter infantiam non loquerentur, intelliget cui ratio non deest. Fingamus tamen illa vera esse, quæ otiosi et inepti senes fabulantur, ut eos suis potissimum sensibus et suis rationibus refellamus.

Si hac de causa sunt homines congregati, ut mutuis auxiliis imbecillitatem suam tuerentur; succurrendum est igitur homini, qui egeat auxilio. Cum enim præsidii causa homines societatem cum hominibus inierint et sanxerint, fœdus illud inter homines a principio ortus sui ictum aut violare, aut non conservare, summum nefas putandum est. Nam qui se a præstando auxilio removet, etiam ab accipiendo se removeat necesse est; quia nullius opera indigere se putat, qui alteri suam denegat.

Huic vero, qui se ipse dissociat ac secernit a corpore, non ritu hominis, sed ferarum more vivendum est. Quod si fieri non potest; retinendum est igitur omni modo vinculum societatis humanæ, quia homo sine homine nullo modo potest vivere. Retentio autem societatis est communitas, id est auxilium præstare, ut possimus accipere. Sin vero (ut illi alii disputant) humanitatis ipsius causa facta est hominum congregatio, homo certe hominem debet agnoscere. Quod si fecerunt illi rudes et adhuc feri homines, et fecerunt nondum constituta loquendi ratione, quid putemus hominibus expolitis, et sermonis rerumque omnium commercio inter se copulatis esse faciendum, qui assueti hominibus solitudinem ferre non possunt?

CAPUT XI.

De personis in quas beneficium sit conferendum.

Conservanda est igitur humanitas, si homines recte dici velimus. Id autem ipsum conservare humanitatem, quid aliud est, quam diligere hominem, quia homo sit, et idem quod nos sumus? Discordia igitur atque dissensio non est secundum hominis rationem. Verumque est illud Ciceronis, quod ait, hominem naturæ obedientem homini nocere non posse. Ergo si nocere homini contra naturam est; prodesse igitur homini secundum naturam sit necesse est. Quod qui non facit, hominis se appellatione dispoliat; quia humanitatis officium est, necessitati hominis ac periculo subvenire. Quæro igitur ab iis, qui flecti ac misereri non putant esse sapientis: si homo ab

aliqua bestia comprehensus, auxilium sibi armati hominis imploret, utrumne succurrendum putent, an minime? Non sunt tam impudentes, ut negent fieri oportere quod flagitat, quod exposcit humanitas. Item si aliquis circumveniatur igni, ruina opprimatur, mergatur mari, flumine rapiatur, num putent hominis esse, non auxiliari? non sunt ipsi homines, si putent. Nemo enim potest ejusmodi periculis non esse subjectus. Imo vero et hominis et fortis viri esse dicent, servare periturum. Si ergo in ejusmodi casibus, qui periculum vitæ homini afferunt, succurrere humanitatis esse concedunt, quid causæ est, cur, si homo esuriat, sitiat, algeat, succurrendum esse non putent? Quæ cum sint paria natura cum illis casibus fortuitis, et unam eamdemque humanitatem desiderent, tamen illa discernunt, quia non re ipsa vera, sed utilitate præsenti omnia metiuntur. Illos enim, quos periculo surripiunt, sperant sibi gratiam relaturos. Egentes autem, quia non sperant, perire arbitrantur quidquid ejusmodi hominibus impertiant. Hinc est illa Plauti detestanda sententia :

Male meretur, qui mendico dat, quod edat.
Nam et illud, quod dat, perit;
Et illi producit vitam ad miseriam.

Atenim poëta fortasse pro persona locutus est.

Quid Marcus Tullius in suis Officialibus libris, nonne hoc idem suadet, non esse omnino largiendum? Sic enim dixit : « Largitio, quæ fit ex re familiari, fontem ipsum » benignitatis exhaurit; ita benignitate benignitas tol» litur, qua quo in plures usus sis, eo minus in multos » uti possis. » Et idem paulo post : « Quid autem est » stultius, quam quod libenter facias, curare ut id diu» tius facere non possis? » Videlicet professor sapientiæ

refrenat homines ab humanitate, monetque ut rem familiarem diligenter custodiant; malintque arcam, quam justitiam conservare. Quod cum intelligeret inhumanum esse, ac nefarium, mox alio capite, quasi actus pœnitentia, sic ait : « Nonnunquam tamen est largiendum; nec » hoc benignitatis genus omnino repudiandum, et sæpe » idoneis hominibus egentibus de re familiari impertien- » dum. » Quid est idoneis? nempe iis, qui restituere ac referre gratiam possint. Si nunc Cicero viveret, exclamarem profecto : Hic, hic, Marce Tulli, aberrasti a vera justitia; eamque uno verbo sustulisti; cum pietatis et humanitatis officia utilitate metitus es. Non enim idoneis hominibus largiendum est, sed quantum potest, non idoneis. Id enim juste, id pie, id humane fit, quod sine spe recipiendi feceris.

Hæc est vera illa et germana justitia, cujus solidam et expressam nullam tenere vos dicis. Ipse pluribus locis clamas, mercenariam non esse virtutem; faterisque in libris legum tuarum, liberalitatem gratuitam esse, his verbis : « Nec est dubium, quin is, qui liberalis benig- » nusque dicitur, officium, non fructum sequatur. » Cur ergo idoneis potius largiris, nisi ut postea mercedem recipias? Te igitur auctore ac præceptore justitiæ, quisquis idoneus non erit, nuditate, siti, fame conficietur; nec homines copiosi, et usque ad delicias abundantes subvenient ultimæ necessitati. Si virtus mercedem non exigit, si propter se ut dicis, expetenda est; ergo justitiam matrem principemque virtutum suo pretio, non tuo commodo æstima. Ei potissimum tribue, a quo nihil speres. Quid personas eligis? quid membra inspicis? Pro homine tibi habendus est, quisquis ideo precatur, quia te hominem putet. Abjice umbras illas imaginesque justitiæ, atque ipsam veram et expressam tene. Largire cæcis, de-

bilibus, claudis, destitutis; quibus, nisi largiare, moriendum est. Inutiles sunt hominibus, sed utiles Deo; qui eos retinet in vita, qui spiritu donat, qui luce dignatur. Fove, quantum in te est, et animas hominum, ne extinguantur, humanitate sustenta. Qui succurrere perituro potest, si non succurrerit, occidit. Verum isti, quia neque naturam retinent, neque præmium in eo quod sit sciunt, dum perdere timent, perdunt; et in id, quod maxime cavent, incidunt, ut quidquid largiuntur, aut pereat omnino, aut ad tempus brevissimum prosit. Nam qui exiguam stipem miseris negant, qui conservare humanitatem sine damno suo volunt, patrimonia sua effundunt, ut aut peritura et fragilia sibi comparent, aut certe maximis suis damnis nihil consequantur.

Quid enim dicendum est de iis, qui populari levitate ducti, vel magnis urbibus suffecturas opes exhibendis muneribus impendunt? nisi eos dementes atque furiosos, qui præstent id populo, quod et ipsi perdant, et nemo eorum, quibus præstatur, accipiat. Itaque ut est omnis voluptas caduca et brevis, oculorum maxime et aurium, aut obliviscuntur homines, et alterius damna pro ingratis habent; aut etiam offenduntur, si non est libidini vulgi satisfactum : ut etiam homines stultissimi malum sibi malo comparaverint; aut si adeo placuerunt, nihil amplius, quam inanem favorem paucorumque dierum fabulas assequuntur. Sic quotidie levissimorum hominum patrimonia in res supervacuas prodiguntur. Num ergo illi sapientius, qui utiliora et diuturniora civibus suis exhibent munera? ii scilicet, qui publicis operibus extructis, memoriam nomini suo quærunt? ne isti quidem recte bona sua in terra sepeliunt; quia nec memoria quidquam mortuis confert, nec opera eorum sempiterna sunt : siquidem aut uno tremore terræ dissipantur et corruunt,

aut fortuito consumuntur incendio, aut hostili aliquo impetu diruuntur, aut certe vetustate ipsa dissoluta labuntur. « Nihil est enim (ut ait orator) opere et manu factum, quod non conficiat, et consumat vetustas. At » hæc justitia et lenitas florescit quotidie magis. » Illi ergo melius, qui tribulibus suis aut clientibus largiuntur; aliquid enim præstant hominibus, et prosunt : sed non est illa vera et justa largitio. Beneficentia enim nulla est, ubicumque necessitas non est. Perit ergo quidquid gratiæ causa tribuitur non indigentibus; aut cum fœnore redit, et beneficentia non erit. Quod etsi gratum est iis, quibus datur, justum tamen non est, quia si non fiat, nihil mali sequitur. Unum igitur certum et verum liberalitatis officium est, egentes atque inutiles alere.

CAPUT XII.

De generibus beneficentiæ, et operibus misericordiæ.

Hæc est illa perfecta justitia, quæ custodit humanam, de qua philosophi loquuntur, societatem. Hic divitiarum maximus ac verissimus fructus est, non uti opibus ad propriam unius voluptatem, sed ad multorum salutem, non ad præsentem suum fructum, sed ad justitiam, quæ sola non interit. Tenendum est igitur omni modo, ut ab officio misericordiæ spes recipiendi absit omnino. Hujus enim operis et officii merces a Deo est expectanda solo : nam si ab homine expectes, jam non humanitas erit illa, sed beneficii fœneratio; nec potest videri bene meruisse, qui quod facit, non alteri, sed sibi præstat; et tamen res eodem redit, ut quod alteri quisque præstiterit, nihil ab

eo commodi sperans, vere sibi præstet, quia mercedem capiet a Deo. Idem Deus præcepit, ut si quando cœnam paraverimus, eos in convictum adhibeamus, qui revocare non possint et vicem reddere; ut omnis actus vitæ nostræ non careat misericordiæ munere. Nec tamen quisquam interdictum sibi putet, aut communione cum amicis, aut caritate cum proximis. Sed notum nobis Deus fecit, quod sit verum et justum opus, ita nos oportet cum proximis vivere, dummodo sciamus illud ad hominem, hoc ad Deum pertinere.

Præcipua igitur virtus est hospitalitas; quod philosophi quoque aiunt : sed eam detorquent a vera justitia, et ad commodum rapiunt. « Recte, » inquit Cicero, « a Theo-» phrasto est laudata hospitalitas. Est enim (ut mihi » quidem videtur) valde decorum, patere domos homi-» num illustrium hospitibus illustribus. » Eodem modo rursus erravit, quo tum, cum idoneis esse diceret largiendum. Non enim justi et sapientis viri domus illustribus debet patere, sed humilibus et abjectis. Nam illustres illi ac potentes nulla re possunt indigere; quos opulentia sua et munit, et honorat. Nihil autem a viro justo faciendum est, nisi quod sit beneficium. Beneficium autem si refertur, interit, atque finitur; nec enim possumus id habere integrum, cujus pretium nobis persolutum est. In his itaque beneficiis justitiæ ratio versatur, quæ salva et incorrupta permanserint : permanent autem non aliter, quam si præstentur hominibus iis, qui prodesse nullo modo possunt. At ille in recipiendis illustribus nihil spectavit aliud, nisi utilitatem; nec dissimulavit homo ingeniosus, quid ex eo commodi speraret. Ait enim, qui id faciat, potentem apud exteros futurum per gratiam principum, quos sibi hospitii et amicitiæ jure constrinxerit. O quam multis argumentis Ciceronis inconstantia, si id

agerem, coargui posset! Nec tam nostris, quam suis verbis refelleretur. Idem quippe ait, ut quisque maxime ad suum commodum referat quæcumque agit, ita minime esse virum bonum. Idem etiam negat, simplicis et aperti hominis esse, ambire, simulare aliquid, et prætendere, aliud agere videri, cum aliud agat; præstare se alteri fingere, quod sibi præstet : sed malitiosi potius, et astuti, et fallacis, et subdoli. Quomodo ergo defenderet, quominus ambitiosa illa hospitalitas malitia esset? « Tu » mihi per omnes portas circumcurses, ut advenientes » populorum atque urbium principes domum tuam in» vites, ut per eos apud cives eorum potentiam conse» quare; velisque te justum, et humanum, et hospitalem » videri, cum studeas utilitati tuæ. » Verum hoc ille non potius incaute? Quid enim minus in Ciceronem convenit? Sed ignorantia veri juris, prudens ac sciens in hos se laqueos induit. Quod ut ei possit ignosci, testificatus est non ad veram justitiam, quam non teneat, præcepta se dare; sed ad umbram imaginemque justitiæ. Ignoscendum est igitur umbratico et imaginario præceptori; nec ab eo veritas exigenda est, qui se nescire fateatur.

Captivorum redemptio magnum atque præclarum justitiæ munus est : quod idem ipse Tullius approbavit. « Atque hæc benignitas, inquit, etiam reipublicæ est » utilis, redimi e servitute captos, locupletari tenuiores. » Hanc ego consuetudinem benignitatis largitioni mu» nerum longe antepono. Hæc est gravium hominum, » atque magnorum. » Proprium igitur justorum opus est, alere pauperes, ac redimere captivos, cum apud injustos, si qui hæc faciant, graves et magni appellentur. Iis enim maximæ laudis est benefacere, quos nemo speravit esse facturos. Nam qui bonum facit vel consangui-

neo, vel proximo, vel amico; aut nullam, aut certe non magnam laudem meretur; quia facere debet, sitque impius ac detestabilis, nisi fecerit id, quod ab eo et natura ipsa, et necessitudo exigit; et si facit, non tam gloriæ assequendæ, quam reprehensionis vitandæ gratia facit. Qui autem fecit alieno, et ignoto, is vero dignus est laude; quoniam, ut faceret, sola ductus est humanitate. Ibi ergo justitia est, ubi ad benefaciendum necessitatis vinculum nullum est. Hoc igitur officium benignitatis ne anteponere quidem largitioni munerum debuit, quod est comparantis, et e duobus bonis id, quod sit melius, eligentis. Illa enim largitio hominum patrimonia sua in mare abjicientium inanis, et levis, et ab omni justitia remotissima est. Itaque ne dici quidem munera oportet, in quibus nemo accipit, nisi qui accipere non meretur.

Non minus magnum justitiæ opus est, pupillos et viduas destitutos, et auxilio indigentes tueri, atque defendere. Quod adeo universis divina lex illa præscribit; quandoquidem boni quique judices ad officium suum judicant pertinere, ut eos naturali humanitate foveant, ac iisdem prodesse nitantur. Verum hæc opera proprie nostra sunt, qui legem, qui verba ipsius Dei præcipientis accepimus. Nam illi sentiunt quidem natura esse justum tueri eos, qui tutela carent: sed, cur ita sit, non perspiciunt. Deus enim, cujus perpetua clementia est, idcirco viduas pupillosque defendi ac foveri jubet, ne quis respectu ac miseratione pignorum suorum retardetur, quominus mortem pro justitia fideque suscipiat: sed incunctanter ac fortiter subeat, cum sciat se caros suos Deo relinquere, nec his unquam præsidium defuturum. Ægros quoque, quibus defuerit qui assistat, curandos fovendosque suscipere, summæ humanitatis et magnæ operationis est: quod qui fecerit, vivam hostiam Deo acquiret; et

quod alteri dederit ad tempus, ipse a Deo accipiet in æternum. Ultimum illud et maximum pietatis officium est, peregrinorum et pauperum sepultura : quod illi virtutis justitiæque doctores prorsus non attigerunt. Nec enim poterant id videre, qui utilitate omnia officia metiebantur. In cæteris enim, quæ supra dicta sunt, quamvis verum limitem non tenuerint; tamen, quoniam commodi aliquid in his deprehenderunt, quasi odore quodam veritatis retenti, propius oberrarunt : hoc autem, quia nihil videre in eo commodi poterant, reliquerunt.

Quin etiam non defuerunt, qui supervacaneam facerent sepulturam; nihilque esse dicerent mali, jacere inhumatum atque abjectum : quorum impiam sapientiam, cum omne humanum genus respuit, tum divinæ voces, quæ id fieri jubent. Verum illi non audent dicere, id non esse faciendum : sed, si forte non fiat, nihil esse incommodi. Itaque in ea re non tam præcipientium, quam consolantium funguntur officio, ut si forte id sapienti evenerit, ne se ob hoc miserum putet. Nos autem non quid sapienti ferendum sit dicimus : sed quid facere ipse debeat. Itaque non quærimus nunc, utrumne tota sepeliendi ratio sit utilis, necne : sed hæc, etiamsi sit inanis (ut illi existimant), tamen facienda est, vel ob hoc solum, quod apud homines bene et humane fieri videtur. Animus enim quæritur, et propositum ponderatur. Non ergo patiemur, figuram et figmentum Dei feris ac volucribus in prædam jacere : sed reddemus id terræ, unde ortum est; et quamvis in homine ignoto necessariorum munus implebimus, in quorum locum, quia desunt, succedat humanitas, et ubicumque homo desiderabitur, ibi exigi officium nostrum putabimus. In quo autem magis justitiæ ratio consistit, quam in eo, ut quod præstamus

nostris per affectum, præstemus alienis per humanitatem; quæ est multo certior, justiorque? Quæ cum fit, jam non homini præstatur, qui nihil sentit; sed Deo soli, cui carissimum sacrificium est opus justum. Dicet aliquis fortasse: Si hæc omnia fecero, nihil habebo. Quid enim, si magnus hominum numerus egebit, algebit, capietur, morietur, ut hæc facientem vel uno die patrimonio exui sit necesse, perdamne rem familiarem, meo, aut majorum labore quæsitam, ut jam ipsi mihi aliena misericordia vivendum sit?

Quid tu tam pusillo animo paupertatem times? quam etiam vestri philosophi laudant: nihil hac tutius, nihilque tranquillius esse testantur. Hoc quod times, sollicitudinum portus est. An ignoras, quot periculis, quot casibus cum his malis opibus subjaceas? Quæ tecum bene agent, si sine tuo cruore transierint. Tu vero præda onustus incedis, et spolia geris, quæ irritent animos etiam tuorum. Quid ergo dubitas bene collocare id, quod tibi forsan eripiet aut unum latrocinium, aut existens repente proscriptio, aut hostilis aliqua direptio? Quid verere fluxum et fragile bonum facere sempiternum, aut thesauros tuos custodi Deo credere, ubi non furem prædonemque timeas, non rubiginem, non tyrannum? Qui apud Deum dives est, pauper esse nunquam potest. Si justitiam tanti putas, sequere, abjectis oneribus quæ te premunt: libera te ipsum compedibus et catenis, ut expeditus ad Deum curras. Magni et excelsi animi est, despicere et calcare mortalia. Sed si hanc virtutem non capis, ut divitias tuas in aram Dei conferas, ut fragilibus tibi compares firmiora, liberabo te metu. Omnia ista præcepta non tibi soli dantur, sed omni populo, qui mente conjunctus est, et cohæret sicut homo unus. Si solus magnis operibus non sufficis, pro virili parte ope-

rare justitiam, sic tamen, ut quantum divitiis inter cæteros, tantum opere præcellas. Neque nunc suaderi tibi putes, ut rem familiarem tuam minuas, vel exhaurias : sed quæ in supervacua fueras impensurus, ad meliora convertas. Unde bestias emis, hinc captos redime; unde feras pascis, hinc pauperes ale; unde homines ad gladium comparas, hinc innocentes mortuos sepeli. Quid prodest perditæ nequitiæ bestiarios facere locupletes, et instruere ad flagitia? Transfer ad magnum sacrificium male peritura; ut pro his veris muneribus habeas a Deo munus æternum. Magna est misericordiæ merces, cui Deus pollicetur, peccata se omnia remissurum. Si audieris, inquit, preces supplicis tui, et ego audiam tuas. Si misertus laborantium fueris, et ego in tuo labore miserebor. Si autem non respexeris, nec adjuveris, et ego animum tuum contra te geram, tuisque te legibus judicabo.

CAPUT XIII.

De pœnitentia, de misericordia, ac peccatorum venia.

Quoties igitur rogaris, tentari te a Deo crede, an sis dignus audiri. Circumspice conscientiam tuam, et quantum potes, medere vulneribus. Nec tamen quia peccata largitione tolluntur, dari tibi licentiam peccandi putes. Abolentur enim, si Deo largiare, quia peccaveris; nam si fiducia largiendi peccces, non abolentur. Deus enim purgari homines a peccatis maxime cupit, ideoque agi pœnitentiam jubet. Agere autem pœnitentiam, nihil aliud est, quam profiteri et affirmare, se ulterius non peccatu-

rum. Ignoscitur itaque iis, qui ad peccatum imprudenter incauteque labuntur : veniam non habet, qui sciens peccat (39). Nec tamen si aliquis fuerit purificatus ab omni labe peccati, temperandum sibi ab opere largitionis existimet, quia non habeat peccata, quæ deleat. Imo vero tum magis justitiam debet operari, cum factus est justus, ut quod ante in medelam vulnerum fecerat, postmodum faciat in laudem gloriamque virtutis. Eo accedit, quod nemo esse sine delicto potest, quamdiu indumento carnis oneratus est. Cujus infirmitas triplici modo subjacet dominio peccati, factis, dictis, cogitationibus.

Per hos gradus ad summum culmen justitia procedit. Primus est virtutis gradus, malis operibus abstinere; secundus, etiam malis verbis; tertius, etiam cogitatione rerum malarum. Qui primum gradum ascendit, satis justus est (40); qui secundum, jam perfectæ virtutis; siquidem neque factis, neque sermone delinquat : qui tertium, is vero similitudinem Dei assecutus videtur. Est enim pene supra humanum modum, ne in cogitationem quidem admittere, quod sit vel factu malum, vel improbum dictu. Itaque etiam justi homines, qui frænare se possunt ab omni opere injusto, nonnunquam tamen ipsa fragilitate vincuntur, ut vel in ira malum dicant, vel in aspectu rerum delectabilium tacita cogitatione concupiscant. Quod si mortalis conditio non patitur, esse hominem ab omni macula purum, debent ergo largitione perpetua peccata carnis aboleri. Unum est enim sapientis, et justi, et vitalis viri opus, divitias suas in sola justitia collocare : qua profecto qui eget, licet ille Crœsum, aut Crassum divitiis superet, hic pauper, hic nudus, hic mendicus putandus est. Danda igitur opera, ut indumento justitiæ pietatisque velemur, quo nos exuat nemo, quod nobis sempiternum præbeat ornatum. Nam si deo-

rum cultores simulacra insensibilia excolunt, et quidquid pretiosi habent, in ea conferunt, quibus nec uti possunt, nec gratias agere, quod acceperint : quanto justius est, et verius, viventia Dei simulacra excolere, ut promereare viventem? Quæ sicut usui habent quidquid acceperint, et gratias agunt : ita Deus, in cujus conspectu bonum feceris, et probabit, et mercedem pietatis exsolvet.

CAPUT XIV.

De affectibus, ac de iis Stoicorum sententia; et de virtute vitiis et misericordia.

Si ergo in homine præclarum et excellens est bonum misericordia, idque divinis testimoniis, et bonorum malorumque consensu optimum judicatur : apparet, philosophos longe abfuisse ab humano bono, qui neque præceperunt ejusmodi quidquam, neque fecerunt; sed virtutem, quæ in homine propemodum singularis est, pro vitio semper habuerunt. Libet hic interponere unum de philosophia locum, ut illorum plenius coarguamus errores, qui misericordiam, cupiditatem, metum, morbos animi appellant. Conantur illi quidem virtutes a vitiis distinguere, quod est sane facillimum. Quis enim non possit liberalem a prodigo separare (ut illi faciunt) aut parcum a sordido, aut quietum ab inerti, aut cautum a timido? quod hæc, quæ sunt bona, fines suos habeant; quos si excesserint, in vitia labuntur : ita ut constantia, nisi pro veritate suscepta sit, fit impudentia; item fortitudo, si nulla necessitate co-

gente, aut non pro causa honesta certum periculum subierit, in temeritatem convertitur. Libertas quoque, si alios insectetur, potius quam insectantibus resistat, contumacia est. Severitas etiam, nisi se intra congruentes nocentium pœnas coerceat, fit sæva crudelitas.

Itaque dicunt, eos, qui mali videantur, non sua sponte peccare, nec mala potius eligere : sed bonorum specie lapsos, incidere in mala, dum bonorum ac malorum discrimen ignorant. Hæc quidem falsa non sunt : sed ad corpus cuncta referuntur. Nam parcum esse, aut constantem, aut cautum, aut quietum, aut fortem, aut severum, virtutes sunt quidem, sed hujus temporariæ vitæ. Nos autem, qui hanc vitam contemnimus, alias nobis virtutes propositas habemus, de quibus philosophi ne suspicari quidem ulla ratione potuerunt. Itaque et virtutes quasdam pro vitiis, et vitia quædam pro virtutibus habuerunt. Nam Stoïci affectus omnes, quorum impulsu animus commovetur, ex homine tollunt; cupiditatem, lætitiam, metum, mœstitiam, quorum duo priora ex bonis sunt aut futuris, aut præsentibus, posteriora ex malis. Eodem modo hæc quatuor, morbos (ut dixi) vocant, non tam natura insitos, quam prava opinione susceptos. Et idcirco eos censent extirpari posse radicitus, si bonorum malorumque opinio falsa tollatur. Si enim nihil censeat sapiens bonum, nihil malum; nec cupiditate ardescet, nec lætitia gestiet, nec metu terrebitur, nec ægritudine contrahetur. Mox videbimus, an efficiant, quod velint, aut quid efficiant : interim propositum arrogans, ac pene furiosum, qui se putent mederi, et eniti posse contra vim rationemque naturæ.

CAPUT XV.

De affectibus, ac de iis Peripateticorum sententia.

Hæc enim naturalia esse, non voluntaria, omnium viventium ratio demonstrat, quæ iisdem omnibus quatitur affectibus. Peripatetici ergo rectius, qui hæc omnia detrahi posse negant, quia nobiscum simul nata sint; et conantur ostendere, quam providenter, et quam necessario Deus, sive natura (sic enim dicunt) his nos armarit affectibus : quos tamen, quia vitiosi plerumque fiunt, si nimii sunt, posse ab homine, adhibito modo, salubriter temperari, ut tantum homini, quantum naturæ satis est, relinquatur. Non insipiens disputatio, si (ut dixi) non ad hanc vitam omnia referrentur. Stoïci ergo furiosi, qui ea non temperant, sed abscindunt, rebusque a natura insitis castrare hominem quodammodo volunt. Quod tale est, quale si velint, aut metum detrahere cervis, aut venenum anguibus, aut iram feris, aut placiditatem pecudibus. Nam quæ singula mutis animalibus data sunt, ea vero universa homini simul. Quod si, ut medici affirmant, lætitiæ affectus in splene est, iræ in felle, libidinis in jecore, timoris in corde; facilius est interficere animal ipsum, quam ex corpore aliquid evellere : quod est animantis naturam velle mutare. Sed homines prudentes non intelligunt, cum vitia ex homine tollunt, etiam se virtutem tollere, cui soli locum faciunt. Nam si virtus est, in medio iræ impetu seipsum cohibere ac reprimere, quod negare non possunt; caret ergo

virtute, quisquis ira caret. Si virtus est, libidinem corporis continere; virtute careat necesse est, qui libidinem, quam temperet, non habet. Si virtus est, cupiditatem ab alieni appetitione frænare; nullam certe virtutem potest habere, qui caret eo, ad quod cohibendum virtutis usus adhibetur. Ubi ergo vitia non sunt, nec virtuti quidem locus est: sicut nec victoriæ quidem, ubi adversarius nullus est. Ita fit, ut bonum sine malo esse in hac vita non possit. Affectus igitur, quasi ubertas est naturalis animorum. Nam sicut in sentes ager, qui est natura fœcundus, exuberat : sic animus incultus, vitiis sua sponte invalescentibus, velut spinis obducitur. Sed cum verus cultor accesserit, statim, cedentibus vitiis, fruges virtutis oriuntur.

Deus itaque, cum hominem primum fingeret, mirabili providentia ingeneravit ei prius istas animi commotiones, ut posset capere virtutem, sicut terra culturam; posuitque materiam vitiorum in affectibus, virtutis, in vitiis. Quæ profecto aut nulla erit, aut in usu esse non poterit, si desint ea, per quæ vis ejus aut apparet, aut constat. Videamus nunc, iidem illi, qui vitia penitus excidunt, quid effecerint. Quatuor illos affectus, quos ex opinione bonorum malorumque nasci putant; quibus evulsis, sanandum esse animum sapientis existimant : quoniam intelligunt et natura insitos esse, et sine his nihil moveri, nihil agi posse; alia quædam in eorum locum vicemque supponunt : ut pro cupiditate, substituunt voluntatem : quasi vero non multo sit præstabilius, bonum cupere, quam velle. Item pro lætitia gaudium, pro metu cautionem. At in illo quarto immutandi nominis eos ratio defecit. Itaque ægritudinem penitus, id est, mœstitiam doloremque animi sustulerunt : quod fieri nequaquam potest. Quis enim

possit non dolere, si patriam aut pestilentia exhauserit, aut hostis everterit, aut tyrannus oppresserit? Potest aliquis non dolere, si sublatam viderit libertatem; si proximos, si amicos, si bonos viros aut exterminatos, aut crudelissime trucidatos? nisi cujus mens ita obstupuerit, ut sit ei sensus omnis ereptus. Quare aut omnia tollere debuerunt, aut implenda fuerat curta hæc et debilis disputatio; id est, etiam pro ægritudine aliquid reponendum, quoniam, superioribus ita ordinatis, hoc consequens erat.

Ut enim præsentibus lætamur bonis : sic malis angimur, ac dolemus. Si ergo lætitiæ, quoniam vitiosam putabant, nomen aliud indiderunt : sic ægritudini, quoniam et ipsam vitiosam putabant, aliud vocabulum tribui congruebat. Unde apparet, non illis rem defuisse, sed verbum; cujus indigentia eum totum affectum, qui est vel maximus, contra quam natura pateretur, auferre voluerunt. Nam illas nominum commutationes poteram coarguere pluribus, et ostendere, aut sermonis ornandi, augendæque copiæ gratia, multa nomina iisdem rebus imposita, aut certe non multum inter se illa distare. Nam et cupiditas a voluntate incipit; et cautio a metu oritur; et lætitia nihil aliud est, quam professum gaudium. Sed putemus, ut ipsi volunt, esse diversa. Nempe igitur cupiditatem esse dicent, perseverantem ac perpetuam voluntatem; lætitiam vero, insolenter se efferens gaudium; metum autem, nimiam et excedentem modum cautionem. Ita fit, ut ea, quæ tollenda esse censent, non tollant, sed temperent; siquidem nomina tantummodo immutant, res ipsæ manent. Eo igitur imprudentes revolvuntur, quo Peripatetici ratione perveniunt; ut vitia, quoniam tolli non possunt, medie temperanda sint. Ergo errant, quia

non efficiunt, quod volunt, et longo asperoque circuitu in eamdem viam redeunt.

CAPUT XVI.

De affectibus, ac de iis Peripateticorum eversa sententia : quis sit verus affectuum, quique eorum malus usus.

At ego ne Peripateticos quidem accessisse ad veritatem puto, qui vitia esse concedunt, sed ea mediocriter temperant. Carendum est enim vitiis etiam mediocribus: quin potius efficiendum fuit primum, ne vitia essent. Nec enim quidquam vitiosum nasci potest : sed vitia fieri, si male utamur affectibus; si bene, virtutes. Deinde monstrandum est, non ipsos affectus, sed eorum causas esse moderandas. Non est, inquiunt, lætitia nimia gestiendum; sed modice, ac moderate. Hoc vero tale est, quale si dicerent, non esse currendum concitate, sed gradiendum quiete. At potest et qui graditur, errare; et qui currit, rectam viam tenere. Quid si ostendo esse aliquid, ubi non tantum modicum, sed vel punctum gaudere, vitiosum sit; et aliud contra, in quo vel exultare lætitia minime criminosum? Quid tandem nobis ista mediocritas proderit? Quæro, utrumne sapienti lætandum putent, si quid inimico suo mali videat accidere; aut utrumne lætitiam frænare debeat, si victis hostibus, aut oppresso tyranno, libertas et salus civibus parta sit?

Nemo dubitat, quin et in illo exiguum lætari, et in hoc parum lætari sit maximum crimen. (41) Eadem

de cæteris affectibus dicere licet. Sed, ut dixi, non in his moderandis sapientiæ ratio versatur, sed in causis eorum : quoniam extrinsecus commoventur; nec ipsis potissimum fræenos imponi oportuit, quoniam et exigui possunt esse in maximo crimine, et maximi possunt esse sine crimine. Sed assignandi fuerunt certis temporibus, et rebus, et locis; ne vitia sint, quibus uti recte licet. Sicut enim recte ambulare bonum est, errare autem malum : sic moveri affectibus in rectum, bonum est; in pravum, malum. Nam libido si extra legitimum torum non evagetur, licet sit vehemens, tamen culpa caret. Sin vero appetit alienum, licet sit mediocris, vitium tamen maximum est. Non est itaque morbus irasci, nec cupere, nec libidine commoveri : sed iracundum esse, morbus est, cupidum, libidinosum. Qui enim iracundus est, etiam cui non debet, aut cum non oportet, irascitur. Qui cupidus, etiam quod non opus est, concupiscit. Qui libidinosus, etiam quod legibus vetatur, affectat. Omnis igitur ratio in eo versari debuit, ut quoniam earum rerum impetus inhiberi non potest, nec debet, quia necessario est insitus ad tuenda officia vitæ, dirigeretur potius in viam rectam, ubi etiam cursus offensione ac periculo careat.

CAPUT XVII.

De affectibus, ac eorum usu; de patientia et summo bono Christianorum.

Sed evectus sum coarguendi studio longius; cum sit mihi propositum, ea, quæ vitia philosophi putaverunt, ostendere non tantum vitia non esse, verum etiam magnas esse virtutes. Ex aliis docendi gratia sumam, quæ pertinere ad rem maxime puto. Metum, seu timorem in maximo vitio ponunt, summamque imbecillitatem esse animi putant; cui sit contraria fortitudo, quæ si sit in homine, locum timori esse nullum. Creditne ergo aliquis, fieri posse, ut idem metus summa sit fortitudo? Minime. Neque enim videtur capere natura, ut aliquid in contrarium recidat. Atqui ego non arguta aliqua conclusione, ut apud Platonem Socrates facit, qui eos, quos contra disputat, cogit ea, quæ negaverant, confiteri; sed simpliciter ostendam, summum metum summam esse virtutem. Nemo dubitat, quin timidi et imbecilli sit animi, aut dolorem metuere, aut egestatem, aut exilium, aut carcerem, aut mortem: quæ omnia quisquis non exhorruerit, fortissimus judicatur. Qui autem Deum metuit, illa universa non metuit. Ad quod probandum argumentis opus non est; spectatæ sunt enim semper, spectanturque adhuc per orbem pœnæ cultorum Dei, in quibus excruciandis nova et inusitata tormenta excogitata sunt. Nam de mortis generibus horret animus recordari; cum immanium bestiarum, ultra ipsam mortem,

carnificina sævierit. Has tamen execrabiles corporum lacerationes felix atque invicta patientia sine ullo gemitu pertulit. Hæc virtus omnibus populis, atque provinciis, et ipsis tortoribus miraculum maximum præbuit; cum patientia crudelitas vinceretur. Atqui hanc virtutem nihil aliud, quam metus Dei fecit. Itaque (ut dicebam) non evellendus, ut Stoïci, neque temperandus timor, ut Peripatetici volunt : sed in veram viam dirigendus est; auferendique sunt metus : sed ita, ut hic solus relinquatur, qui quoniam legitimus ac verus est, solus efficit, ut possint cætera omnia non timeri. Cupiditas quoque inter vitia numeratur : sed si hæc, quæ terrena sunt, concupiscat, vitium est; virtus autem, si cœlestia. Qui enim justitiam, qui Deum, qui vitam perpetuam, qui lucem sempiternam, eaque omnia, quæ Deus homini pollicetur, consequi cupit, opes istas, et honores, et potentatus, et regna ipsa contemnet.

Dicet fortasse Stoïcus, voluntate opus esse ad hæc consequenda, non cupiditate : imo vero parum est velle. Multi enim volunt : sed cum dolor visceribus accesserit, voluntas cedit, cupiditas perseverat; quæ si efficit, ut contemptui sint omnia, quæ a cæteris appetuntur, summa virtus est, siquidem continentiæ mater est. Ideoque illud potius efficere debemus, ut affectus, quibus prave uti vitium est, dirigamus in rectum. Nam istæ concitationes animorum juncto currui similes sunt; in quo recte moderando summum rectoris officium est, ut viam noverit : quam si tenebit, quamlibet concitate ierit, non offendet. Si autem aberraverit, licet placide ac leniter eat, aut per confragosa vexabitur, aut per præcipitia labetur, aut certe, quo non est opus, deferetur. Sic currus ille vitæ, qui affectibus, velut equis

pernicibus ducitur, si viam rectam teneat, fungetur officio. Metus igitur, et cupiditas, si projiciantur in terram, vitia fient; virtutes autem, si ad divina referantur. Parcimoniam contra virtutis loco habent: quæ si studium est habendi, non potest esse virtus; quia in augendis, vel tuendis terrestribus bonis tota versatur. Nos autem summum bonum non referimus ad corpus: sed omne officium solius animæ conservatione metimur. Quod si (ut supra docui) patrimonio minime parcendum est, ut humanitatem, justitiamque teneamus; non est virtus frugi esse: quod nomen virtutis specie fallit, ac decipit. Est enim frugalitas, abstinentia quidem voluptatum: sed eo vitium, quia ex habendi amore descendit; cum sit et voluptatibus abstinendum, et pecuniæ minime temperandum. Nam parce, id est, mediocriter uti pecunia, quasi quædam pusillitas animi est, aut prætimentis, ne sibi desit; aut desperantis, posse se illam reparare; aut contemptum terrestrium non capientis. Sed illi rursus eum, qui rei familiari suæ non parcat, prodigum vocant. Nam ita liberalem distinguunt a prodigo, quod is liberalis sit, qui et bene meritis, et cum oportet, et quantum satis est, largiatur; prodigus vero, qui et non meritis, et cum opus non est; et sine respectu rei familiaris effundat.

Quid ergo? Prodigumne dicemus eum, qui misericordiæ causa tribuat egentibus victum? Atqui multum refert, utrumne scortis propter libidinem largiare, an miseris propter humanitatem: utrum pecuniam tuam perductores, aleatores, lenonesque diripiant; an illam pietati ac Deo præstes: utrumne illam ventri ac gulæ ingeras, an in thesauro justitiæ reponas. Ut ergo vitium est, effundere in malam partem: sic in bonam, virtus. Si virtus est, non parcere opibus, quæ possunt reparari,

ut hominis vitam sustentes, quæ reparari non potest; vitium igitur parcimonia est. Quare nihil aliud dixerim, quam insanos, qui hominem, mite ac sociale animal, orbant suo nomine; qui evulsis affectibus, quibus omnis constat humanitas, ad immobilem stuporem mentis perducere volunt; dum student animum perturbationibus liberare, et (ut ipsi dicunt) quietum tranquillumque reddere. Quod fieri non tantum non potest, quia vis et ratio ejus in motu est; sed ne oportet quidem. Quia sicut aqua semper jacens et quieta insalubris et magis turbida est : sic animus immotus ac torpens inutilis est etiam sibi; nec vitam ipsam tueri poterit, quia nec faciet quidquam, nec cogitabit : cum cogitatio ipsa nihil aliud sit, quam mentis agitatio. Denique qui hanc immobilitatem animi asserunt, privare animum vita volunt; quia vita actuosa est, mors quieta. Quædam etiam recte pro virtutibus habent : sed earum modum non tenent.

Virtus est constantia : non ut inferentibus injuriam resistamus; his enim cedendum est; quod cur fieri debeat, mox docebo : sed ut jubentibus facere nos contra Dei legem contraque justitiam, nullis minis, aut suppliciis terreamur, quominus Dei jussionem hominis jussioni præferamus. Item virtus est, mortem contemnere : non ut appetamus, eamque ultro nobis inferamus, sicut philosophorum plurimi et maximi sæpe fecerunt; quod est sceleratum ac nefarium : sed ut coacti Deum relinquere, ac fidem prodere, mortem suscipere malimus, libertatemque defendamus adversus impotentium stultam vecordemque violentiam, et omnes sæculi minas atque terrores fortitudine animi provocemus. Sic ea, quæ alii timent, excelsa et insuperabili mente dolorem mortemque calcamus. Hæc est virtus, hæc vera constantia,

in hoc tuenda et conservanda solo, ut nullus nos terror, nulla vis a Deo possit avertere. Vera igitur Ciceronis illa sententia est. « Nemo, inquit, justus potest esse, » qui mortem, qui dolorem, qui exilium, qui eges- » tatem timet. » Item Senecæ in libris moralis philosophiæ dicentis : « Hic est ille homo honestus, non » apice, purpurave, non lictorum insignis ministerio, » sed nulla re minor, qui cum mortem in vicinia vi- » det, non sic perturbatur, tanquam rem novam vide- » rit; qui, sive toto corpore tormenta patienda sunt, » sive flamma ore rapienda est, sive extendendæ per » patibulum manus, non quærit quid patiatur, sed » quam bene. » Qui autem Deum colit, hæc patitur, nec timet. Ergo justus est. His rebus efficitur, ut neque virtutes, neque virtutum exactissimos limites nosse aut tenere possit omnino, quisquis est a Religione Dei singularis alienus.

CAPUT XVIII.

De quibusdam Dei mandatis, et patientia.

Sed omittamus philosophos, qui aut omnino nihil sciunt, idque ipsum pro summa scientia præferunt; aut qui non perspiciunt etiam quæ sciunt; aut qui, quoniam se putant scire quæ nesciunt, inepte arroganterque desipiunt. Nos ergo (ut ad propositum revertamur) quibus solis a Deo veritas revelata, et cœlitus missa sapientia est, faciamus quæ jubet illuminator noster Deus : sustineamus invicem, et labores hujus vitæ mutuis adjumentis perferamus; nec tamen, si quid boni

operis fecerimus, gloriam captemus ex eo. Monet enim Deus, operatorem justitiæ non oportere esse jactantem; ne non tam mandatis cœlestibus obsequendi, quam studio placendi, humanitatis officio functus esse videatur; habeatque jam pretium gloriæ, quod captavit; nec præmium cœlestis illius ac divinæ mercedis accipiat. Cætera, quæ observare cultor Dei debet, facilia sunt, illis virtutibus comprehensis; ut non mentiatur unquam decipiendi aut nocendi causa. Est enim nefas, eum, qui veritati studeat, in aliqua re esse fallacem; atque ab ipsa, quam sequitur, veritate discedere. In hac justitiæ virtutumque omnium via, nullus mendacio locus est. Itaque viator ille verus ac justus non dicet illud Lucilianum :

Homini amico ac familiari non est mentiri meum :

sed etiam inimico atque ignoto existimabit non esse mentiri suum; nec aliquando committet, ut lingua, interpres animi, a sensu, et cogitatione discordet. Pecuniam si quam crediderit, non accipiet usuram, ut et beneficium sit incolume, quod succurrit necessitati, et abstineat se prorsus alieno. In hoc enim genere officii debet suo esse contentus, quem oporteat alias ne proprio quidem parcere, ut bonum faciat; plus autem accipere, quam dederit, injustum est. Quod qui facit, insidiatur quodammodo, ut ex alterius necessitate prædetur.

At justus nunquam prætermittet, quominus aliquid misericorditer faciat; nec inquinabit se hujusmodi quæstu : sed efficiet, ut sine ullo suo damno, id ipsum, quod commodat, inter bona opera numeretur. Munus non accipiat a paupere; ut si quid ipse præstiterit, eo bonum sit, quo fuerit gratuitum. Maledicenti be-

nedicto respondeat : nunquam ipse maledicat; ne verbum malum procedat ex ore hominis, qui colit verbum bonum. Quin etiam caveat diligenter, ne quando inimicum sua culpa faciat; et si quis extiterit tam protervus, qui bono et justo faciat injuriam, clementer ac moderate ferat, et ultionem suam sibi non assumat, sed judici Deo reservet. Innocentiam semper et ubique custodiat. Quod præceptum non ad hoc tantum valet, ut ipse injuriam non inferat : sed ut illatam sibi non vindicet. Sedet enim maximus et æquissimus judex, speculator ac testis omnium. Hunc homini præferat; hunc malit de causa sua pronuntiare, cujus sententiam nemo effugere potest, nec defensione cujusquam, nec gratia. Ita fit, ut homo justus contemptui sit omnibus; et quia putabitur semetipsum defendere non posse, habebitur pro segni et inerte. Qui autem fuerit ultus inimicum, hic fortis, hic strenuus judicatur : hunc colunt, hunc omnes verentur. Bonus vero ille tametsi prodesse pluribus possit, illum tamen suspiciunt, qui nocere, quam qui prodesse possit. Sed justum pravitas hominum depravare non poterit, quominus Deo studeat obtemperare; malitque contemni, dummodo semper boni fungatur officio, mali nunquam. Cicero in iisdem illis Officialibus : « At vero si quis voluerit, » inquit, animi sui complicitam notionem evolvere, » jam se ipse doceat, eum virum bonum esse, qui » prosit quibus possit, noceat nemini, nisi lacessitus » injuria. »

O quam simplicem veramque sententiam duorum verborum adjectione corrupit! Quid enim opus fuerat adjungere, nisi lacessitus injuria? ut vitium bono viro quasi caudam turpissimam apponeret; patientiæque, quæ omnium virtutum maxima est, faceret expertem.

Nociturum esse dixit bonum virum, si fuerit lacessitus : jam ex hoc ipso boni viri nomen amittat necesse est, si nocebit. Non minus enim mali est, referre injuriam, quam inferre. Nam unde certamina inter homines, unde pugnæ contentionesque nascuntur, nisi quod improbitati opposita impatientia magnas sæpe concitat tempestates? Quod si patientiam, qua virtute nihil verius, nihil homine dignius inveniri potest, improbitati opposueris, extinguetur protinus, tanquam igni aquam superfuderis. Sin autem provocatrix illa improbitas impatientiam sibi comparem nacta est, tanquam perfusa oleo, tantum excitabit incendium, ut id non flumen aliquod, sed effusio cruoris extinguat. Magna itaque patientiæ ratio est, quam sapiens homo ademit bono viro. Ut enim nihil malorum fiat, hæc sola efficit : quæ si detur omnibus, nullum scelus, nulla fraus in rebus humanis erit. Quid igitur bono viro potest esse tam calamitosum, tamque contrarium, quam iræ fræna permittere; quæ illum non modo boni, sed etiam hominis appellatione dispoliet? Siquidem nocere alteri, ut ipse verissime ait, non est secundum hominis naturam. Nam et pecudes si lacessas, aut calce, aut cornu repugnant; et serpentes ac feræ, nisi persequaris ut occidas, negotium non exhibent; et (ut ad hominum exempla redeamus) imperiti quoque et insipientes, si quando accipiunt injuriam, cæco et irrationabili furore ducuntur, et iis, qui sibi nocent, vicem retribuere conantur. In quo igitur sapiens ac bonus vir a malis et insipientibus differt; nisi quod habet invictam patientiam, qua stulti carent; nisi quod regere se, ac mitigare iram suam novit, quam illi, quia virtute indigent, refrænare non possunt? Sed videlicet hæc illum res fefellit, quod cum de virtute

loqueretur, in quacumque contentione vinceret, putavit esse virtutis; nec videre ullo modo potuit hominem dolori et iræ succumbentem, et iis affectibus indulgentem, quibus debet potius reluctari, et ruentem quacumque improbitas provocarit, virtutis officium non tenere. Qui enim referre injuriam nititur, eum ipsum, a quo læsus est, gestit imitari. Ita qui malum imitatur, bonus esse nullo pacto potest.

Duobus igitur verbis duas virtutes maximas bono, et sapienti viro, innocentiam patientiamque detraxit. Sed quia ipse caninam illam facundiam (sicut Sallustius ab Appio dictum refert) exercuit; voluit quoque hominem canino modo vivere, ut remordeat lacessitus. Quæ retributio contumeliæ quam perniciosa sit, et quas edere soleat strages, unde opportunius petetur exemplum, quam ex ipsius præceptoris tristissimo casu; qui dum his philosophorum præceptis obtemperare gestit, ipse se perdidit? Quod si lacessitus injuria patientiam tenuisset; si dissimulare, si ferre contumeliam boni viri esse didicisset; nec illas nobiles orationes alieno titulo inscriptas, impatientia, et levitas, et insania profudisset: nunquam capite suo rostra, in quibus ante floruerat, cruentasset; nec rempublicam funditus proscriptio illa delesset. Sapientis ergo ac boni viri non est velle certare, ac se periculo committere; quoniam et vincere non est in nostra potestate, et est anceps omne certamen: sed est sapientis atque optimi viri, non adversarium velle tollere; quod fieri sine scelere ac periculo non potest: sed certamen ipsum, quod fieri et utiliter, et juste potest. Summa igitur virtus habenda patientia est: quam ut caperet homo justus, voluit illum Deus (ut supra dictum est) pro inerte contemni. Nisi enim contumeliis fuerit affectus,

quantum habeat fortitudinis in seipso cohibendo, ignorabitur. Si autem lacessitus injuria lædentem persequi cœperit, victus est. Si vero motum illum ratione compresserit, hic plane imperat sibi; hic regere se potest. Quæ sustentatio sui, recte patientia nominatur : quæ una virtus omnibus est opposita vitiis et affectibus. Hæc perturbatum ac fluctuantem animum ad tranquillitatem suam revocat : hæc mitigat, hæc hominem sibi reddit.

Ergo quoniam naturæ repugnare impossibile est et inutile, ut non commoveamur omnino; prius tamen, quam commotio illa prosiliat ad nocendum, quoad fieri potest, maturius sopiatur. Præcepit Deus non occidere Solem super iram nostram, ne furoris nostri testis abscedat. Denique Marcus Tullius contra suum præceptum, de quo paulo ante dixi, oblivionem injuriarum in magnis laudibus posuit. « Spero, inquit, » Cæsar, qui oblivisci nihil soles, nisi injurias. » Quod si hoc ille faciebat, homo non a cœlesti tantum, sed a publica quoque civilique justitia remotissimus, quanto magis id nos facere debemus, qui immortalitatis velut candidati sumus?

CAPUT XIX.

De affectibus, eorumque usu, atque de tribus furiis.

Stoicis, cum affectus ex homine, tanquam morbos, conantur evellere, Peripatetici se opponunt; eosque non modo retinent, sed etiam defendunt; nihilque in homine esse dicunt, quod non magna ratione ac

providentia sit innatum. Recte id quidem, si singularum rerum veros terminos scirent. Itaque hanc ipsam iram, cotem dicunt esse virtutis, tanquam nemo possit adversus hostes fortiter dimicare, nisi fuerit ira concitatus. Quo plane ostendunt, nec quid sit virtus scire se, nec cur homini tribuerit iram Deus. Quæ si nobis ideo data est, ut ea utamur ad occidendos homines, quid immanius homine? quid similius feris belluis existimandum est, quam id animal, quod ad communionem et innocentiam Deus fecit? Tres sunt igitur affectus, qui homines in omnia facinora præcipites agant; ira, cupiditas, libido. Propterea poëtæ tres furias esse dixerunt, quæ mentes hominum exagitent : ira ultionem desiderat, cupiditas opes, libido voluptates. Sed his omnibus Deus certos limites statuit : quos si transcenderint, majoresque esse cœperint, necesse est naturam suam depravent, et in morbos ac vitia vertantur. Qui autem sint isti limites, non est magni laboris ostendere.

Cupiditas ad ea comparanda nobis data est, quæ sunt ad vitam necessaria; libido, ad sobolem propagandam; iræ affectus, ad coërcenda peccata eorum, qui sunt in nostra potestate, id est, ut arctiore disciplina minor ætas ad probitatem justitiamque formetur : quæ nisi metu cohibeatur, licentia pariet audaciam, quæ ad omne flagitium et facinus evadet. Itaque ut ira uti adversus minores et justum est, et necessarium : sic et adversus pares et perniciosum est, et impium. Impium, quod violatur humanitas; perniciosum, quod, illis repugnantibus, aut perdere necesse est, aut perire. Hanc autem quam dixi esse rationem, cur homini sit iræ affectus datus, ex ipsius Dei præceptis intelligi potest, qui jubet uti maledicis et lædentibus non iras-

camur; manus autem nostras supra minores semper habeamus; hoc est, ut peccantes eos assiduis verberibus corrigamus; ne amore inutili et indulgentia nimia educentur ad malum, et ad vitia nutriantur. Sed rerum imperiti, et rationis ignari, eos affectus, qui sunt homini ad usus bonos dati, exterminaverunt; et latius, quam ratio postulat, evagantur. Inde injuste atque impie vivitur. Utuntur ira contra pares : hinc dissidia, hinc expulsiones, hinc bella contra justitiam nata sunt. Utuntur cupiditate ad congerendas opes : hinc fraudes, hinc latrocinia, hinc omnia scelerum genera exorta sunt. Utuntur libidine ad capiendas tantum voluptates : hinc stupra, hinc adulteria, hinc corruptelæ omnes extiterunt. Quicumque igitur illos affectus intra fines suos redegerit (quod ignorantes Deum facere non possunt) hic patiens, hic fortis, hic justus est.

CAPUT XX.

De sensibus, et eorum voluptatibus brutorum et hominis; atque de oculorum voluptate et spectaculis.

Restat, ut contra quinque sensuum voluptates dicam breviter; nam et ipsius libri mensura jam modum flagitat : quæ omnes, quoniam vitiosæ ac mortiferæ sunt, virtute superari atque opprimi debent; vel (quod paulo ante dicebam de affectibus) ad rationem suam revocari. Cæteræ animantes præter unam voluptatem, quæ ad generandum pertinet, nullam sentiunt. Utuntur ergo sensibus ad naturæ suæ necessitatem : vident, ut appetant ea, quibus opus est ad vitam tuendam : audiunt invi-

cem, seque dignoscunt, ut possint congregari. Quæ utilia sunt ad victum, aut ex odore inveniunt, aut ex sapore percipiunt; inutilia respuunt, aut recusant. Edendi ac bibendi officium ventris plenitudine metiuntur. Homini vero solertissimi artificis providentia dedit voluptatem nfinitam, et in vitium cadentem; quia proposuit ei virtutem, quæ cum voluptate semper, tanquam cum domestico hoste pugnaret. Cicero in Catone majore : » Stu-
» pra vero, inquit, et adulteria, et omne flagitium nul-
» lis excitari aliis illecebris, nisi voluptatis. Cumque ho-
» mini sive natura, sive quis Deus nihil mente præstabi-
» lius dedisset, huic divino muneri ac dono nihil tam
» inimicum, quam voluptatem. Nec enim libidine do-
» minante, temperantiæ locum esse; neque in volupta-
» tis regno virtutem posse consistere : « sed e contrario Deus idcirco virtutem dedit, ut expugnaret ac vinceret voluptatem; eamque egredientem fines sibi datos intra præscriptum coërceret, ne hominem suavitatibus delinitum atque captum ditioni suæ subjiceret, ac sempiterna morte mulctaret.

Voluptas oculorum varia et multiplex est, quæ capitur ex aspectu rerum, quæ sunt in usu hominum, vel natura, vel opere delectabiles. Hanc philosophi rectissime sustulerunt. Aiunt enim multo esse præclarius et homine dignius; cœlum potius, quam cælata intueri; et hoc pulcherrimum opus intermicantibus astrorum luminibus, tauquam floribus adornatum, quam picta, et ficta, et gemmis distincta mirari. Sed cum diserte ad contemptum terrestrium nos exhortati sunt, et ad cœli spectaculum excitaverunt; tamen spectacula hæc publica non contemnunt. Itaque his et delectantur, et libenter intersunt. Quæ, quoniam maxima sunt irritamenta vitiorum, et ad corrumpendos animos potentissime valent, tollenda

sunt nobis, quia non modo ad beatam vitam nihil conferunt, sed etiam nocent plurimum. Nam qui hominem, quamvis ob merita damnatum, in conspectu suo jugulari pro voluptate computat, conscientiam suam polluit, tam scilicet, quam si homicidii, quod fit occulte, spectator et particeps fiat. Hos tamen ludos vocant, in quibus humanus sanguis effunditur. Adeo longe ab hominibus secessit humanitas; ut cum animas hominum interficiant, ludere se opinentur, nocentiores iis omnibus, quorum sanguinem voluptati habent.

Quæro nunc, an possint pii et justi homines esse, qui constitutos sub ictu mortis, ac misericordiam deprecantes, non tantum patiuntur occidi, sed et flagitant, feruntque ad mortem crudelia et inhumana suffragia, nec vulneribus satiati, nec cruore contenti : quin etiam percussos jacentesque repeti jubent, et cadavera ictibus dissipari, ne quis illos simulata morte deludat. Irascuntur etiam pugnantibus, nisi celeriter e duobus alter occisus est; et tanquam humanum sanguinem sitiant, oderunt moras. Alios illis compares dari poscunt recentiores, ut quamprimum oculos suos satient. Hac consuetudine imbuti, humanitatem perdiderunt. Itaque non parcunt etiam innocentibus : sed exercent in omnes, quod in malorum trucidatione didicerunt. Hujus igitur publici homicidii socios et participes esse non convenit eos, qui justitiæ viam tenere nituntur. Non enim cum occidere Deus vetat, latrocinari nos tantum prohibet; quod ne per leges quidem publicas licet : sed ea quoque ne fiant monet, quæ apud homines pro licitis habentur. Ita neque militare justo licebit (42), cujus militia est ipsa justitia; neque vero accusare quemquam crimine capitali (43) : quia nihil distat utrumne ferro, an verbo potius occidas; quoniam occisio ipsa prohibetur. Itaque in hoc

Dei præcepto nullam prorsus exceptionem fieri oportet, quin occidere hominem sit semper nefas, quem Deus sanctum animal esse voluit (44).

Ergo ne illud quidem concedi aliquis existimet; ut recens natos liceat oblidere, quæ vel maxima est impietas; ad vitam enim Deus inspirat animas, non ad mortem. Verum homines, ne quod sit facinus, quo manus suas non polluant, rudibus adhuc et simplicibus animis abnegant lucem non a se datam. Expectet vero aliquis, ut alieno sanguine parcant, qui non parcunt suo : sed hi sine ulla controversia scelerati et injusti. Quid illi, quos falsa pietas cogit exponere? Num possunt innocentes existimari, qui viscera sua in prædam canibus objiciunt, et quantum in ipsis est, crudelius necant, quam si strangulassent? Quis dubitet, quin impius sit, qui alienæ misericordiæ locum tribuit? qui etiamsi contingat ei, quod voluit, ut alatur, addixit certe sanguinem suum, vel ad servitutem, vel ad lupanar. Quæ autem possint, vel soleant accidere in utroque sexu per errorem, quis non intelligit? quis ignorat? Quod vel unius Oedipodis declarat exemplum, duplici scelere confusum. Tam igitur nefarium est exponere, quam necare. At enim parricidæ facultatum angustias conqueruntur; nec se pluribus liberis educandis sufficere posse prætendunt : quasi vero aut facultates in potestate sint possidentium, aut non quotidie Deus ex divitibus pauperes, et ex pauperibus divites faciat. Quare si quis liberos ob pauperiem non poterit educare, satius est, ut se ab uxoris congressione contineat, quam sceleratis manibus Dei opera corrumpat.

Ergo si homicidium facere nullo modo licet, nec interesse omnino conceditur, ne conscientiam perfundat ullus cruor : siquidem populo sanguis ille præstatur. In scenis quoque nescio an sit corruptela vitiosior. Nam et co-

micæ fabulæ de stupris virginum loquuntur, aut amoribus meretricum; et quo magis sunt eloquentes, qui flagitia illa finxerunt, eo magis sententiarum elegantia persuadent, et facilius inhærent audientium memoriæ versus numerosi et ornati. Item tragicæ historiæ subjiciunt oculis parricidia, et incesta regum malorum, et cothurnata scelera demonstrant. Histrionum quoque impudentissimi motus quid aliud, nisi libidines et docent, et instigant? quorum enervata corpora, et in muliebrem incessum habitumque mollita, impudicas fœminas inhonestis gestibus mentiuntur. Quid de mimis loquar corruptelarum præferentibus disciplinam? qui docent adulteria, dum fingunt, et simulatis erudiunt ad vera? Quid juvenes aut virgines faciant, cum hæc et fieri sine pudore, et spectari libenter ab omnibus cernunt? Admonentur utique quid facere possint, et inflammantur libidine, quæ aspectu maxime concitatur; ac se quisque pro sexu in illis imaginibus præfigurat, probantque illa, dum rident, et adhærentibus vitiis, corruptiores ad cubicula revertuntur; nec pueri modo, quos præmaturis vitiis imbui non oportet : sed etiam senes, quos peccare jam non decet.

Circensium quoque ludorum ratio quid aliud habet, nisi levitatem, vanitatem, insaniam? Tanto namque impetu concitantur animi in furorem, quanto illic impetu curritur; ut jam plus spectaculi exhibeant, qui spectandi gratia veniunt, cum exclamare, et efferri, et exilire cœperint. Vitanda ergo spectacula omnia, non solum ne quid vitiorum pectoribus insidat, quæ sedata et pacifica esse debent; sed ne cujus nos voluptatis consuetudo deliniat; et a Deo atque a bonis operibus avertat. Nam ludorum celebrationes, deorum festa sunt; siquidem ob natales eorum, vel templorum novorum dedicationes

sunt constituti. Et primitus quidem venationes, quæ vocantur munera, Saturno sunt attributæ; ludi autem scenici Libero; Circenses vero Neptuno. Paulatim tamen et cæteris diis idem honos tribui cœpit; singulique ludi nominibus eorum consecrati sunt, sicut Sisinius Capito in libris spectaculorum docet. Si quis igitur spectaculis interest, ad quæ Religionis gratia convenitur, discessit a Dei cultu, et ad deos se contulit, quorum natales et festa celebravit.

CAPUT XXI.

De aurium voluptatibus, et Sacris litteris.

Aurium voluptas ex vocum et cantuum suavitate percipitur; quæ scilicet tam vitiosa est, quam oblectatio illa, de qua diximus, oculorum. Quis enim non luxuriosum ac nequam putet eum, qui scenicas artes domi habeat? Atqui nihil refert, utrumne luxuriam solus domi, an cum populo exerceas in theatro. Sed jam de spectaculis dictum est. Restat unum, quod est nobis expugnandum; ne capiamur iis, quæ ad sensum intimum penetrant. Nam illa omnia, quæ verbis carent, id est aëris et nervorum suaves soni possunt facile contemni, quia non adhærent, nec scribi possunt. Carmen autem compositum, et oratio cum suavitate decipiens, capit mentes, et quo voluerit impellit. Inde homines litterati cum ad Dei Religionem accesserint, si non fuerint ab aliquo perito doctore fundati, minus credunt. Assueti enim dulcibus et politis sive orationibus, sive carminibus, divinarum litterarum simplicem communemque sermonem pro sor

dido aspernantur. Id enim quærunt, quod sensum demulceat. Persuadet autem quidquid suave est, et animo penitus, dum delectat, insidit. Num igitur Deus et mentis, et vocis, et linguæ artifex diserte loqui non potest? Imo vero summa providentia carere fuco voluit ea, quæ divina sunt, ut omnes intelligerent, quæ ipse omnibus loquebatur.

Ergo qui veritati studet, qui non vult se ipse decipere, abjiciat inimicas ac noxias voluptates, quæ animam sibi vinciant, ut corpus cibi dulces : præferantur vera falsis, æterna brevibus; utilia jucundis. Nihil aspectu gratum sit, nisi quod pie, quod juste fieri videas; nihil auditu suave, nisi quod alit animam, melioremque te reddit. Maximeque hic sensus non est ad vitium detorquendus, qui nobis ideo datus est, ut doctrinam Dei percipere possemus. Itaque si voluptas est, audire cantus et carmina, Dei laudes canere et audire, jucundum sit. Hæc est voluptas vera, quæ comes et socia virtutis est. Hæc est non caduca et brevis, ut illæ quas appetunt, qui corpori, ut pecudes, serviunt; sed perpetua, et sine ulla intermissione delectans. Cujus terminos si quis excesserit, nihilque aliud ex voluptate petierit, nisi ipsam voluptatem; hic mortem meditatur, quia sicut vita perpetua in virtute est, ita mors in voluptate. Qui enim temporalia maluerit, carebit æternis; qui terrena prætulerit, cœlestia non habebit.

CAPUT XXII.

De saporis et odoris voluptatibus.

Ad voluptates autem saporis et odoris, qui duo sensus ad solum corpus pertinent, nihil est quod a nobis disputetur; nisi forte quis exigit ut dicamus, turpe esse sapienti ac bono, si ventri et gulæ serviat; si unguentis oblitus, ac floribus coronatus incedat : quæ qui facit, utique insipiens, ineptus, et nihili est, et quem ne odor quidem virtutis attigerit. Fortasse quispiam dixerit : Cur ergo illa facta sunt, nisi ut iis fruamur? Atenim jam sæpe dictum est, virtutem nullam futuram fuisse, nisi haberet quæ opprimeret. Itaque fecit omnia Deus ad instruendum certamen rerum duarum. Ergo illecebræ istæ voluptatum arma sunt illius, cujus opus unum est, expugnare virtutem, justitiamque ab hominibus excludere. His blandimentis et suavitatibus titillat animas. Scit enim, quia mortis est fabricatrix voluptas. Nam sicut Deus hominem ad vitam, non nisi per virtutem ac laborem vocat : ita ille ad mortem per delicias ac voluptates; et sicut ad verum bonum per fallacia mala, sic ad verum malum per fallacia bona pervenitur. Cavenda sunt igitur oblectamenta ista, tanquam laquei et plagæ; ne suavitudinum mollitie capti, sub ditionem mortis cum ipso corpore redigamur, cui nos mancipavimus.

CAPUT XXIII.

De tactus voluptate et libidine, atque de matrimonio et continentia.

Venio nunc ad eam, quæ percipitur ex tactu, voluptatem : qui sensus est quidem totius corporis. Sed ego non de ornamentis, aut vestibus, sed dessola libidine dicendum mihi puto; quæ maxime coërcenda est, quia maxime nocet. Cum excogitasset Deus duorum sexuum rationem, attribuit iis, ut se invicem appeterent, et conjunctione gauderent. Itaque ardentissimam cupiditatem cunctorum animantium corporibus admiscuit, ut in hos affectus avidissime ruerent, eaque ratione propagari et multiplicari genera possent. Quæ cupiditas et appetentia in homine vehementior et acrior invenitur; vel quia hominum multitudinem voluit esse majorem, vel quoniam virtutem soli homini dedit, ut esset laus et gloria in coërcendis voluptatibus, et abstinentia sui. Scit ergo adversarius ille noster, quanta sit vis hujus cupiditatis, quam quidam necessitatem dicere maluerunt; eamque a recto, et bono, ad malum et pravum transfert. Illicita enim desideria immittit, ut aliena contaminent, quibus habere propria sine delicto licet. Objicit quippe oculis irritabiles formas, suggeritque fomenta, et vitiis pabulum subministrat : tum intimis visceribus stimulos omnes conturbat et commovet, et naturalem illum incitat atque inflammat ardorem; donec irretitum hominem implicatumque decipiat. Ac ne quis esset, qui pœnarum metu abstineret alieno, lupanaria quoque constituit; et

pudorem infelicium mulierum publicavit, ut ludibrio haberet tam eos qui faciunt, quam quas pati necesse est.

His obscœnitatibus animas, ad sanctitatem genitas, velut in cœni gurgite demersit, pudorem extinxit, pudicitiam profligavit. Idem etiam mares maribus admiscuit; et nefandos coïtus contra naturam contraque institutum Dei machinatus est : sic imbuit homines, et armavit ad nefas omne. Quid enim potest esse sanctum iis, qui ætatem imbecillam et præsidio indigentem, libidini suæ depopulandam fœdandamque substraverint? Non potest hæc res pro magnitudine sceleris enarrari. Nihil amplius istos appellare possum, quam impios et parricidas, quibus non sufficit sexus a Deo datus, nisi etiam suum profane ac petulanter illudant. Hæc tamen apud illos levia, et quasi honesta sunt. Quid dicam de iis, qui abominandam non libidinem, sed insaniam potius exercent! Piget dicere : sed quid his fore credamus, quos non piget facere? et tamen dicendum est; quia fit, De istis loquor, quorum teterrima libido et execrabilis furor ne capiti quidem parcit. Quibus hoc verbis, aut qua indignatione tantum nefas prosequar? Vincit officium linguæ sceleris magnitudo. Cum igitur libido hæc edat opera, et hæc facinora designet, armandi adversus eam virtute maxima sumus. Quisquis affectus illos frænare non potest, cohibeat eos intra præscriptum legitimi tori, ut et illud, quod avide expetit, consequatur, et tamen in peccatum non incidat. Nam quid sibi homines perditi volunt? Nempe honesta opera voluptas sequitur : si ipsam per se appetunt, justa et legitima frui licet.

Quod si aliqua necessitas prohibebit, tum vero maxima adhibenda virtus erit, ut cupiditati continentia reluctetur. Nec tantum alienis, quæ attingere non licet, verum etiam publicis vulgatisque corporibus abstinendum,

Deus præcepit; docetque nos, cum duo inter se corpora fuerint copulata, unum corpus efficere. Ita qui se cœno immerserit, cœno sit oblitus necesse est; et corpus quidem cito ablui potest : mens autem contagione impudici corporis inquinata non potest, nisi et longo tempore, et multis bonis operibus, ab ea quæ inhæserit colluvione purgari. Oportet ergo sibi quemque proponere, duorum sexuum conjunctionem generandi causa datam esse viventibus, eamque legem his affectibus positam, ut successionem parent. Sicut autem dedit nobis oculos Deus, non ut spectemus, voluptatemque capiamus, sed ut videamus, propter eos actus, qui pertinent ad vitæ necessitatem : ita genitalem corporis partem, quod nomen ipsum docet, nulla alia causa nisi efficiendæ sobolis accepimus. Huic divinæ legi summa devotione parendum est. Sint omnes, qui se discipulos Dei profitebuntur, ita morati et instituti, ut imperare sibi possint. Nam qui voluptatibus indulgent, qui libidini obsequuntur, ii animam suam corpori mancipant, ad mortemque condemnant; quia se corpori addixerunt, in quod habet mors potestatem. Unusquisque igitur, quantum potest, formet se ad verecundiam, pudorem colat, castitatem conscientia et mente tueatur; nec tantum legibus publicis pareat : sed sit supra omnes leges, qui legem Dei sequitur. Quibus bonis si assueverit, jam pudebit eum ad deteriora desciscere : modo placeant recta et honesta, quæ melioribus jucundiora sunt, quam prava et inhonesta pejoribus.

Nondum omnia castitatis officia executus sum : quam Deus non modo intra privatos parietes, sed etiam præscripto lectuli terminat; ut cum quis habeat uxorem, neque servam, neque liberam habere insuper velit, sed matrimonio fidem servet. Non enim, sicut juris publici ratio est, sola mulier adultera est, quæ habet alium;

maritus autem, etiam si plures habeat, a crimine adulterii solutus est. Sed divina lex ita duos in matrimonium, quod est in corpus unum, pari jure conjungit, ut adulter habeatur, quisquis compagem corporis in diversa distraxerit. Nec ob aliam causam Deus, cum cæteras animantes suscepto fœtu maribus repugnare voluisset, solam omnium mulierem patientem viri fecit; scilicet ne fœminis repugnantibus, libido cogeret viros aliud appetere, eoque facto, castitatis gloriam non tenerent. Sed neque mulier virtutem pudicitiæ caperet, si peccare non posset. Nam quis mutum animal pudicum esse dixerit, quod suscepto fœtu mari repugnat? Quod ideo facit, quia necesse est, in dolorem atque in periculum veniat, si admiserit. Nulla igitur laus est, non facere, quod facere non possis. Ideo autem pudicitia in homine laudatur, quia non naturalis est, sed voluntaria. Servanda igitur fides ab utroque alteri est; imo exemplo continentiæ docenda uxor, ut se caste gerat. Iniquum est enim, ut id exigas, quod præstare ipse non possis. Quæ iniquitas effecit profecto, ut essent adulteria, fœminis ægre ferentibus, præstare se fidem non exhibentibus mutuam caritatem. Denique nulla est tam perditi pudoris adultera, quæ non hanc causam vitiis suis prætendat; injuriam se peccando non facere, sed referre. Quod optime Quintilianus expressit : Homo, inquit, neque alieni matrimonii abstinens, neque sui custos, quæ inter se natura connexa sunt. Nam neque maritus circa corrumpendas aliorum conjuges occupatus potest vacare domesticæ sanctitati; et uxor, cum in tale incidit matrimonium, exemplo ipso concitata, aut imitari se putat, aut vindicari.

Cavendum igitur, ne occasionem vitiis nostra intemperantia demus : sed assuescant invicem mores duorum, et jugum paribus animis ferant. Nos ipsos in altero cogi-

temus. Nam fere in hoc justitiæ summa consistit, ut non facias alteri, quidquid ipse ab altero pati nolis. Hæc sunt, quæ ad continentiam præcipiuntur a Deo. Sed tamen ne quis divina præcepta circumscribere se putet posse, adduntur illa, ut omnis calumnia, et occasio fraudis removeatur, adulterum esse, qui a marito dimissam duxerit, et eum qui præter crimen adulterii uxorem dimiserit, ut alteram ducat; dissociari enim corpus et distrahi Deus noluit. Præterea non tantum adulterium esse vitandum, sed etiam cogitationem; ne quis aspiciat alienam, et animo concupiscat : adulteram enim fieri mentem, si vel imaginem voluptatis sibi ipsa depinxerit. Mens est enim profecto quæ peccat; quæ immoderatæ libidinis fructum cogitatione complectitur : in hac crimen est, in hac omne delictum. Nam etsi corpus nulla sit labe maculatum, non constat tamen pudicitiæ ratio, si animus incestus est; nec illibata castitas videri potest, ubi conscientiam cupiditas inquinavit. Nec vero aliquis existimet, difficile esse frænos imponere voluptati, eamque vagam et errantem castitatis pudicitiæque limitibus includere; cum propositum sit hominibus etiam vincere, ac plurimi beatam atque incorruptam corporis integritatem retinuerint; multique sint qui hoc cœlesti genere vitæ felicissime perfruantur. Quod quidem Deus non ita fieri præcepit, tanquam astringat, quia generari homines oportet : sed tanquam sinat. Scit enim quantam his affectibus imposuerit necessitatem. Si quis hoc, inquit, facere potuerit, habebit eximiam incomparabilemque mercedem. Quod continentiæ genus quasi fastigium est, omniumque consummatio virtutum. Ad quam si quis eniti atque eluctari potuerit, hunc servum dominus, hunc discipulum magister agnoscet; hic terram triumphabit : hic erit consimilis Deo, qui virtutem Dei cepit.

Hæc quidem difficilia videntur : sed de eo loquimur, cui calcatis omnibus terrenis, iter in cœlum paratur. Nam quia virtus in Dei agnitione consistit, omnia gravia sunt, dum ignores; ubi cognoveris, facilia. Per ipsas difficultates nobis exeundum est, qui ad summum bonum tendimus.

CAPUT XXIV.

De pœnitentia, de venia, ac præceptis Dei.

Nec tamen deficiat aliquis, aut de se ipse desperet, si aut cupiditate victus, aut libidine impulsus, aut errore deceptus, aut vi coactus, ad injustitiæ viam lapsus est. Potest enim reduci, ac liberari, si eum pœniteat actorum, et ad meliora conversus, satisfaciat Deo. Quod fieri posse Cicero non putavit, cujus hæc in academico tertio verba sunt : » Quod si liceret ut iis, qui in itinere deer- » ravissent, sic viam deviam secutos corrigere errorem » pœnitendo, facilior esset emendatio temeritatis. « Licet plane. Nam si liberos nostros, cum delictorum suorum cernimus pœnitere, correctos esse arbitramur, et abdicatos abjectosque rursus tamen suscipimus, fovemus, amplectimur : cur desperemus clementiam Dei patris pœnitendo posse placari? Ergo idem Dominus ac parens indulgentissimus remissurum se pœnitentibus peccata promittit, et obliteraturum omnes iniquitates ejus, qui justitiam denuo cœperit operari. Sicut enim nihil prodest male viventi ante actæ vitæ probitas, quia superveniens nequitia justitiæ opera delevit : ita nihil officiunt peccata vetera correcto, quia superveniens justitia la-

bem vitæ prioris abolevit. Is enim quem facti sui pœnitet, errorem suum pristinum intelligit; ideoque Græci melius et significantius μετάνοιαν dicunt, quam nos latine possumus resipiscentiam dicere. Resipiscit enim, ac mentem suam quasi ab insania recipit, quem errati piget; castigatque seipsum dementiæ, et confirmat animum suum ad rectius vivendum : tum illud ipsum maxime cavet, ne rursus in eosdem laqueos inducatur. Denique muta quoque animalia, cum fraude capiuntur, si aliquo se modo in fugam extricaverint, fiunt postmodum cautiora, vitantque semper ea omnia, in quibus dolos insidiasque senserunt. Sic hominem pœnitentia cautum ac diligentem facit ad evitanda peccata, in quæ semel fraude deciderit.

Nemo enim potest esse tam prudens, tam circumspectus, ut non aliquando labatur. Et idcirco Deus imbecillitatem nostram sciens, pro sua pietate aperuit homini portum salutis; ut huic necessitati, cui fragilitas nostra subjecta est, medicina pœnitentiæ subveniret. Ergo quicumque aberraverit, referat pedem, seque quamprimum recipiat ac reformet.

> Sed revocare gradum, superasque evadere ad auras,
> Hoc opus, hic labor est.

Degustatis enim mole jucundis voluptatibus, vix divelli ab his possunt : facilius recta sequerentur, si earum suavitates non attigissent. Sed si eripiant se malæ servituti, condonabitur his omnis error, si errorem suum vita meliore correxerint. Nec lucrari se quisquam putet, si delicti conscium non habebit : scit enim ille omnia, in cujus conspectu vivimus; nec si universos homines celare possumus, Deum possumus, cui nihil absconditum, nihil potest esse secretum. Exhortationes suas Seneca mirabili

sententia terminavit. » Magnum, inquit, nescio quid, » majusque quam cogitari potest, numen est, cui viven- » do operam damus. Huic nos approbemus. Nam nihil » prodest inclusam esse conscientiam : patemus Deo. » Quid verius dici potest ab eo qui Deum nosset, quam dictum est ab homine veræ Religionis ignaro? Nam et majestatem Dei expressit, majorem esse dicendo, quam ut eam cogitatio mentis humanæ capere posset; et ipsum veritatis attigit fontem, sentiendo vitam hominum supervacuam non esse, ut Epicurei volunt, sed Deo ab his operam vivendo dari, siquidem juste ac pie vixerint. Potuit esse verus Dei cultor, si quis illi monstrasset; ac contempsisset profecto Zenonem, et magistrum suum Sotionem, si veræ sapientiæ ducem nactus esset. » Huic » nos, inquit, approbemus. « Cœlestis prorsus aratio, nisi antecederet ignorantiæ confessio; » nihil prodest in- » clusam esse conscientiam : patemus Deo. « Nullus ergo mendacio, nullus dissimulationi locus est, quia parietibus oculi hominum submoventur : Dei autem divinitas nec visceribus submoveri potest, quominus totum hominem perspiciat, et norit. Idem in ejusdem operis primo : » Quid agis, inquit? quid machinaris? quid abscondis? » Custos te tuus sequitur; alium tibi peregrinatio sub- » duxit, alium mors, alium valetudo : hæret hic, quo » carere nunquam potes. Quid locum abditum legis, et » arbitros removes? Putas tibi contigisse, ut oculos o- » mnium effugias? demens! Quid tibi prodest non habere » conscium habenti conscientiam? «

Non minus mirabiliter de conscientia et Deo Tullius. « Meminerit, inquit, Deum se habere testem; id est (ut » ego arbitror) mentem suam, qua nihil homini dedit « Deus ipse divinius. » Item cum de justo ac bono viro loqueretur. « Itaque talis vir, inquit, non modo facere,

» sed ne cogitare quidem quidquam audebit, quod non » audeat prædicare. » Purgemus igitur conscientiam, quæ oculis Dei pervia est; et, ut ait idem, « semper ita » vivamus, ut rationem reddendam nobis arbitremur; » putemusque nos momentis omnibus non in aliquo (ut ille dixit) orbis terræ theatro ab hominibus, sed desuper spectari ab eo, qui et judex, et testis idem futurus est; cui rationem vitæ reposcenti, actus suos inficiari non licebit. Ergo satius est aut effugere conscientiam, aut nos ipsos ultro aperire animum, et perniciem rescissis vulneribus effundere : quibus nemo alius mederi potest, nisi solus ille, qui gressum claudis, visum cæcis reddidit, maculata membra purgavit, mortuos excitavit. Ille ardorem cupiditatis extinguet, extirpabit libidines, invidiam detrahet, iram mitigabit. Ille reddet veram et perpetuam sanitatem. Appetenda est hæc omnibus medicina, quoniam majori periculo vexatur anima, quam corpus; et quamprimum latentibus morbis adhibenda curatio est. Neque enim si utatur aliquis oculorum acie clara, membris omnibus integris, firmissima totius corporis valetudine; tamen eum dixerim sanum, si efferatur ira, superbia tumidus infletur, libidini serviat, cupiditatibus inardescat : sed eum potius, qui ad alienam felicitatem non attollat oculos, opes non admiretur, alienam mulierem sancte videat, nihil omnino appetat, non concupiscat alienum, non invideat ulli, non fastidiat quemquam; sit humilis, misericors, beneficus, mitis, humanus; pax in animo ejus perpetua versetur.

Ille homo sanus, ille justus, ille perfectus est. Quisquis igitur his omnibus præceptis cœlestibus obtemperaverit, hic cultor est verus Dei, cujus sacrificia sunt, mansuetudo animi, et vita innocens, et actus boni. Quæ omnia qui exhibet, toties sacrificat, quoties bonum ali-

quid ac pium fecerit. Deus enim non desiderat victimam, neque muti animalis, neque mortis ac sanguinis, sed hominis et vitæ. Ad quod sacrificium neque verbenis opus est, neque februis, neque cespitibus, quæ sunt utique vanissima : sed iis, quæ de intimo pectore proferuntur. Itaque in aram Dei, quæ vere maxima est, et quæ in corde hominis collocata, coinquinari non potest sanguine, justitia imponitur, patientia, fides, innocentia, castitas, abstinentia. Hic est verissimus ritus : hæc illa lex Dei (ut a Cicerone dictum est) præclara et divina, semper quæ recta et honesta jubet, vetat prava et turpia; cui parentem sanctissimæ ac certissimæ legi, juste ac legitime necesse est vivere. Cujus legis pauca equidem capita posui, quod sum pollicitus ea me tantummodo esse dicturum, quæ summum fastigium virtuti et justitiæ imponerent. Si quis volet cætera omnia comprehendere, ex fonte ipso petat, unde ad nos rivus iste manavit.

CAPUT XXV.

De sacrificio, et de dono Deo digno; atque de forma laudandi Deum.

Nunc de sacrificio ipso pauca dicemus. « Ebur, inquit » Plato, non castum donum Deo. » Quid ergo? Picta scilicet et texta pretiosa? imo vero non castum donum Deo, quidquid surripi, quidquid corrumpi potest. Sed sicut hoc vidit, non oportere viventi offerre aliquid, quod sit ex mortuo corpore; cur illud non vidit, non debere incorporali corporale munus offerri? Quanto melius Seneca, et verius? « Vultisne vos, inquit, Deum co-

» gitare magnum et placidum, et majestate leni verendum amicum, et semper in proximo? Non immolationibus et sanguine multo colendum : (quæ enim ex trucidatione immerentium voluptas est?) sed mente pura, bono honestoque proposito. Non templa illi congestis in altitudinem saxis extruenda sunt : in suo cuique consecrandus est pectore. » Vestes igitur, gemmas, et cætera, quæ habentur in pretio, si quis putet Deo cara, is plane, quid sit Deus, nescit, cui putat voluptati esse eas res, quas etiam homo si contempserit, jure laudabitur. Quid ergo castum, quid Deo dignum, nisi quod ipse in illa divina lege sua poposcit?

Duo sunt, quæ offerri debeant, donum, et sacrificium; donum in perpetuum, sacrificium ad tempus. Verum apud istos, qui nullo modo rationem divinitatis intelligunt, donum est, quidquid auro argentoque fabricatur; item quidquid purpura et serico texitur. Sacrificium est victima, et quæcumque in ara cremantur. Sed utroque non utitur Deus; quia et ipse incorruptus est, et illud totum corruptibile. Itaque Deo utrumque incorporale offerendum est, quo utitur. Donum est integritas animi; sacrificium, laus, et hymnus. Si enim Deus non videtur; ergo his rebus coli debet, quæ non videntur. Nulla igitur alia religio est vera, nisi quæ virtute ac justitia constat. Quomodo autem Deus justitia hominis utatur, intellectu facile est. Si enim justus fuerit homo, accepta immortalitate, in æternum Deo serviet. Homines autem non nisi ad justitiam nasci, cum philosophi veteres, tum etiam Cicero suspicatur. Disserens enim de legibus : « Sed omnium, inquit, quæ in hominum doctorum disputatione versantur, nihil est profecto præstabilius, quam plane intelligi nos ad justitiam esse natos. » Id ergo solum Deo exhibere atque offerre debemus, ad quod ca-

piendum nos ipse generavit. Hoc autem duplex sacrificii genus quam sit virissimum, Trismegistus Hermes idoneus testis est; qui nobiscum, id est, cum Prophetis, quos sequimur, tam verbis quam re congruit; sicque de justitia locutus est : « Hoc verbum, o fili, adora et cole.» Cultus autem Dei unus est, malum non esse. Item in illo sermone perfecto, cum exaudisset Asclepium quærentem a filio suo, utrum placeret patri ejus offerri thus, et alios odores ad sacrificium Dei, exclamavit : « Bene, bene ominare, o » Asclepi. Est enim maxima impietas, tale quid de uno » illo ac singulari bono in animum inducere. Hæc et his » similia huic non conveniunt. Omnium enim quæcum- » que sunt, plenus est, et omnium minime indigens. » Nos vero gratias agentes adoremus. Hujus enim sacrifi- » cium, sola benedictio. » Et recte.

Verbo enim sacrificari oportet Deo; siquidem Deus verbum est, ut ipse confessus est. Summus igitur colendi Dei ritus est, ex ore justi hominis ad Deum directa laudatio : quæ tamen ipsa ut Deo sit accepta, et humilitate, et timore, et devotione maxima opus est; ne quis forte integritatis et innocentiæ fiduciam gerens, tumoris et arrogantiæ crimen incurrat, eoque facto gratiam virtutis amittat. Sed ut sit Deo carus, omnique macula careat, misericordiam Dei semper imploret, nihilque aliud precetur, nisi peccatis suis veniam, licet nulla sint. Si quid aliud desideraverit, non est opus dicto scienti quid velimus. Si quid ei boni evenerit, gratias agat, si quid mali, satisfaciat, et id sibi ob peccata sua evenisse, fateatur; et nihilominus etiam in malis gratias agat, et in bonis satisfaciat : ut idem sit semper, et stabilis, et immutabilis et inconcussus. Nec tantum hoc in templo putet sibi esse faciendum, sed et domi, et in ipso etiam cubili suo. Secum denique habeat Deum sem-

per in corde suo consecratum; quoniam ipse est Dei templum. Quod si Deo, Patri ac Domino, hac assiduitate, hoc obsequio, hac devotione servierit, consummata et perfecta justitia est; quam qui tenuerit, hic (ut ante testati sumus) Deo paruit, hic Religioni atque suo officio satisfecit.

LUCII CÆCILII FIRMIANI

LACTANTII

DIVINARUM INSTITUTIONUM

LIBER SEPTIMUS.

DE VITA BEATA.

CAPUT PRIMUM.

De mundo; et qui sint credituri, qui vero non, atque ibi reprehensio perfidorum.

Bene habet [1]; jacta sunt fundamenta, ut ait eximius orator. Verum nos non fundamenta solum jecimus, quæ firma et idonea essent operi perferendo : sed magnis robustisque molibus ædificium totum pene usque ad summa perduximus. Restat, id quod est multo facilius, vel tegere, vel ornare; sine quo tamen priora opera et inutilia sunt, et ingrata. Nam quid prodest, aut falsis religionibus liberari, aut intelligere veram ? quid aut vanitatem falsæ sapientiæ pervidere, aut quæ sit vera cognoscere? Quid, inquam, prodest cœlestem illam justitiam defendere? quid cum magnis difficultatibus cultum Dei tenere, quæ est summa virtus? nisi eam divinum præmium beatitudinis perpetuæ subsequatur. De qua nobis est in hoc

[1] Vid. D. Guillon, tom. III, p. 454 et seqq.

libro disserendum; ne priora omnia irrita et infructuosa videantur, si hoc, cujus causa illa suscepta sunt, in incertum relinquamus : ne quis forte arbitretur, tantos labores incassum suscipi, dum eorum cœlesti mercede diffidit; quam Deus statuit ei, qui hæc suavia terræ bona præ sola nudaque virtute contempserit. Satis et huic parti faciamus, cum testimoniis divinarum litterarum, tum etiam probabilibus argumentis, ut æque clarum sit, et futura præsentibus, et divina terrenis, et perpetua brevibus esse anteponenda, quoniam temporalia sunt præmia vitiorum, sempiterna virtutum.

Exponam igitur rationem mundi; ut facile possit intelligi, et quando, et quare sit effectus a Deo : quod Plato, qui de mundi fabricatione disseruit, nec scire poterat, nec explicare; quippe qui cœleste mysterium, quod non nisi prophetis ac Deo docente discitur, ignorabat; ideoque in perpetuum dixit esse fabricatum. Quod longe secus est : quoniam quidquid est solido ac gravi corpore, ut initium cepit aliquando, ita finem capiat necesse est. Nam Aristoteles cum non videret quemadmodum posset tanta rerum magnitudo interire, et hanc præscriptionem vellet effugere, semper ait fuisse mundum, ac semper futurum. Prorsus nihil vidit; quia quidquid est, necesse est aliquando habuerit principinm, nec omnino quidquam potest esse, nisi cœperit. Nam cum terram, et aquam, et ignem disperire, consumi, extinguique videamus, quæ sunt utique mundi partes, intelligitur id totum esse mortale, cujus membra sunt mortalia. Ita fit, ut natum sit quidquid potest interire. Sed et omne quod sub visum oculorum venit, et corporale, ut ait Plato, et solubile fit necesse est. Unus igitur Epicurus, auctore Democrito, veridicus in hac re fuit; qui ait, et ortum aliquando, et aliquando esse periturum. Nec tamen rationem ullam

reddere potuit, aut quibus de causis tantum hoc opus, aut quo tempore solvatur. Quod quoniam nobis Deus revelavit, nec conjecturis id assequimur, sed traditione cœlesti, docebimus sedulo; ut tandem studiosis veritatis appareat, non vidisse neque comprehendisse philosophos veritatem, sed ita leviter odoratos, ut tamen unde eos odor ille sapientiæ tam suavis, tam jucundus afflaverit, nullo modo senserint.

Interim necessarium puto, admonere lecturos, quod hæc nostra quæ tradimus; pravæ vitiosæque mentes aut omnino non intelligent; (hebetatur enim acies eorum terrenis cupiditatibus, quæ sensus omnes gravant, imbecillesque reddunt :) aut etiam si intelligent, dissimulabunt tamen, et hæc vera esse nolent, quia trahuntur a vitiis, et scientes malis suis favent, quorum suavitate capiuntur, et virtutis viam deserunt, cujus acerbitate offenduntur. Nam qui avaritia, et opum inexplebili quadam siti flagrant, quia non possunt venditis, aut dilargitis quæ amant, tenui cultu vitam degere, sine dubio malunt id esse fictum, quo desideriis suis renuntiare coguntur. Item qui libidinum stimulis incitati, (ut ait poëta)

In furias ignemque ruunt,

utique incredibilia nos afferre dicunt; quia vulnerant aures eorum præcepta continentiæ, quæ illos a voluptatibus suis prohibent, quibus animam suam cum corpore adjudicaverunt. Qui vero ambitione inflati, aut amore potentiæ inflammati, omne studium suum ad honores acquirendos contulerunt, ne si solem quidem ipsum gestemus in manibus, fidem commodabunt ei doctrinæ, quæ illos jubet omni potentia et honore contempto humiles vivere, atque ita humiles, ut et accipere injuriam possint, et referre nolint, si acceperint. Ii sunt homines,

qui contra veritatem clausis oculis quoquo modo latrant. Qui autem sani sunt, vel erunt, id est, non ita vitiis immersi, ut insanabiles sint, et credent his, et libenter accedent; et quæcumque dicimus, aperta, et plana, et simplicia, et quod maxime opus est, vera et inexpugnabilia illis videbuntur.

Nemo virtuti favet, nisi qui sequi potest; sequi autem non facile est omnibus : ii possunt, quos paupertas et rerum indigentia exercuit, et capaces virtutis effecit. Nam si virtus est tolerantia malorum; non capiunt ergo virtutem, qui semper in bonis fuerunt, quia mala neque experti sunt, neque ferre possunt assuetudine ac desiderio bonorum, quæ sola noverunt. Eo fit, ut pauperes et humiles Deo credant facilius, qui sunt expediti, quam divites, qui sunt impedimentis pluribus implicati : imo vero catenati et compediti serviunt ad nutum dominæ cupiditatis, quæ illos inextricabilibus vinculis irretivit; nec possunt in cœlum aspicere, quoniam mens eorum in terram prona humique defixa est. Virtutis autem via non capit magna onera gestantes. Angustus admodum trames est, per quem justitia hominem deducit in cœlum. Hunc tenere non potest, nisi qui fuerit expeditus et nudus. Nam isti locupletes multis et ingentibus sarcinis onerati per viam mortis incedunt, quæ latissima est; quoniam late perditio dominatur. His acerba sunt, his venena, quæ Deus ad justitiam præcipit, quæque nos Dei magisterio de virtute ac veritate disserimus. Quibus si repugnare audebunt, necesse est hostes se esse virtutis justitiæque fateantur. Aggrediar nunc quod superest, ut finis operi possit imponi. Id autem superest, ut de judicio Dei disseramus : quod tum constituetur, cum dominus noster redierit in terram; ut unicuique pro merito aut præmium persolvat, aut pœnam. Itaque ut in quarto libro de primo

adventu ejus diximus: sic in hoc secundum referamus adventum, quem Judæi quoque et confitentur, et sperant : sed frustra; quoniam necesse est ad eos confundendos revertatur, ad quos convocandos prius venerat. Nam qui violaverunt impie humilem, sentient in potestate victorem; eaque omnia quæ legunt, et non intelligunt, Deo repensante patientur; quippe qui peccatis omnibus inquinati, et insuper sancto cruore perfusi, ab illo ipso, cui nefandas manus intulerunt, sint ad æterna supplicia destinati. Sed erit nobis contra Judæos separata materia, in qua illos erroris et sceleris revincemus.

CAPUT II.

De errore philosophorum, ac de divina sapientia, atque de aureo sæculo.

Nunc ignaros veritatis instruamus. Dispositione summi Dei sic ordinatum, ut injustum hoc sæculum decurso temporum spatio terminum sumat, extinctaque protinus omni malitia, et piorum animis ad beatam vitam revocatis, quietum, tranquillum, pacificum, aureum denique (ut poëtæ vocant) sæculum Deo ipso regnante florescat (45.) Imprimis causa errorum omnium philosophis hæc fuit, quod rationem mundi, quæ totam sapientiam continet, non comprehenderunt. Ea vero sensu proprio, et interna intelligentia non potest comprehendi, quod illi sine doctore per seipsos facere voluerunt. Itaque in varias sibique sæpe contrarias sententias inciderunt, ex quibus exitum non haberent; et in eodem luto (sicut comicus ait) hæsitaverunt; scilicet assumptionibus eo-

rum non respondente ratione, cum assumpsissent quidem vera, sed quæ affirmari probarique non possent sine scientia veritatis rerumque cœlestium : quæ (ut sæpe jam dixi) non potest esse in homine, nisi Deo docente percepta. Nam si potest homo intelligere divina, poterit et facere; nam intelligere, est quasi e vestigio subsequi. Non potest autem facere quæ Deus, quia mortali corpore indutus est; ergo nec intelligere quidem potest, quæ facit Deus. Quod an fieri possit, ex immensitate rerum atque operum divinorum facile est unicuique metiri. Nam si mundum cum omnibus quæ sunt in eo contemplari velis, intelliges profecto, quantum Dei opus humanis operibus antestet. Ita quantum inter opera divina et humana interest, tantum distare inter Dei hominisque sapientiam necesse est. Nam quia Deus incorruptus, atque immortalis est, et ideo perfectus, quia sempiternus est, sapientia quoque ejus, perinde ut ipse, perfecta est; nec obstare illi quidquampotest, quia nulli rei Deus ipse subjectus est.

Homo autem quia subjectus est passioni, subjecta est et sapientia ejus errori; et sicut hominis vitam multæ res impediunt, quominus possit esse perpetua : ita sapientiam quoque ejus multis rebus impediri necesse est, quominus in perspicienda penitus veritate perfecta sit. Ergo nulla est humana sapientia, si per se ad notionem veri scientiamque nitatur; quoniam mens hominis cum fragili corpore illigata, et in tenebroso domicilio inclusa, neque liberius evagari, neque clarius perscipere veritatem potest; cujus notitia divinæ conditionis est. Deo enim soli opera sua nota sunt. Homo autem non cogitando, aut disputando assequi eam potest, sed discendo, et audiendo ab eo, qui scire solus potest, et docere. Ideo Marcus Tullius sententiam Socratis de Platone transferens

dicentis, venisse tempus, ut ipse migraret e vita, illo: autem, ppud quos causam suam perorabat, agere vitam s Utrum melius sit, inquit, dii immortales sciunt; hominem arbitror scire neminem. Quare necesse est omnes philosophiæ sectas alienas esse a veritate; quia homines erant, qui eas constituerunt, nec ullum fundamentum aut firmitatem possunt habere, quæ nullis divinarum vocum fulciuntur oraculis.

CAPUT III.

De natura et de mundo; atque reprehensio Stoïcorum et et Epicureorum.

Et quoniam de philosophorum erroribus loquimur, Stoïci naturam in duas partes dividunt; unam, quæ efficiat; alteram, quæ se ad faciendum tractabilem præbeat. In illa prima esse vim sentiendi; in hac, materiam; nec alterum sine altero posse. Quomodo potest idem esse quod tractat, et quod tractatur? Si quis dicat idem esse figulum, quod lutum, aut lutum idem esse, quod figulum, nonne aperte insanire videatur? At isti uno naturæ nomine duas res diversissimas comprehendunt, Deum, et mundum, artificem, et opus; dicuntque alterum sine altero nihil posse, tanquam natura sit Deus mundo permistus. Nam interdum sic confundunt, ut sit Deus ipse mens mundi et mundus sit corpus Dei. Quasi vero simul esse cœperint mundus, et Deus; ac non ipse mundum fecerit: quod et ipsi fatentur alias, cum hominum causa prædicant esse fabricatum, et sine mundo esse, si velit, possit; siquidem Deus est divina et æterna mens a corpore soluta et libera. Cujus vim majestatemque quoniam

intelligere non poterant, miscuerunt eum mundo, id est, operi suo. Unde est illud Virgilianum :

> Totamque infusa per artus
> Mens agitat molem, et magno se corpore miscet.

Ubi est ergo illud, quod iidem ipsi aiunt, et factum esse divina providentia, et regi? Si enim fecit mundum, fuit ergo sine mundo. Si regit, non utique sicut mens corpus regit, sed tanquam dominus domum, navim gubernator, auriga currum. Nec tamen misti sunt iis rebus, quas regunt. Nam si hæc omnia, quæ videmus, Dei membra sunt, jam insensibilis ab his constituitur Deus, quoniam membra sensu carent, et mortalis, quoniam videmus membra esse mortalia.

Possum enumerare, quoties repentinis quassatæ motibus vel hiaverint terræ, vel desederint in abruptum; quoties demersæ fluctibus, et urbes, et insulæ abierint in profundum; frugiferos campos paludes inundaverint; flumina et stagna siccaverint; montes etiam vel deciderint abrupti, vel planis fuerint adæquati. Plurimas regiones, et multorum fundamenta montium latens et internus ignis absumit. Et hoc parum est, si membris suis non parcit Deus, nisi etiam homini liceat aliquid in Dei corpus : maria exstruuntur; montes exciduntur, et ad eruendas, opes interiora terræ viscera effodiuntur. Quid quod ne arari quidem sine laceratione divini corporis potest? ut jam scelerati et impii simus, qui Dei membra violemus. Patiturne ergo vexari corpus suum Deus, et debilem se vel ipse facere, vel ab homine fieri finit? nisi forte divinus ille sensus, qui mundo et omnibus mundi partibus permistus est, primam terræ faciem reliquit, ac se in ima demersit, ne quid doloris de assidua laceratione sentiret. Quod si hoc vanum et absurdum est, tam

igitur ipsi eguerunt, quam hæc indigent sensu, qui non perspexerunt divinum quidem spiritum esse ubique diffusum, eoque omnia contineri, non tamen ita, ut Deus ipse, qui est incorruptus, gravibus et corruptibilibus elementis misceatur. Illud ergo rectius, quod a Platone sumpserunt, a Deo factum esse mundum, et ejusdem providentia gubernari. Oportebat igitur et Platonem, et eos qui idem senserunt, docere atque explicare, quæ causa, quæ ratio fuerit tanti operis fabricandi; quare hoc, aut cujus gratia fecerit.

At iidem Stoïci, hominum, inquiunt, causa mundus effectus est. Audio. Sed Epicurus ignorat, ipsos homines quare, aut quis effecerit. Nam Lucretius, cum diceret mundum non esse a diis constitutum, sic ait:

> Dicere porro hominum causa voluisse parare
> Præclaram mundi naturam;

Deinde intulit:

> Desipere est. Quid enim immortalibus atque beatis
> Gratia nostra queat largirier emolumenti,
> Ut nostra quidquam causa gerere aggrediantur?

Et merito. Illi enim nullam rationem afferebant, cur humanum genus vel creatum, vel constitutum esset a Deo. Nostrum hoc officium est, sacramentum mundi et hominis exponere, cujus illi expertes, sacrarium veritatis nec attingere, nec videre potuerunt. Ergo (ut paulo ante dicebam) cum assumpsissent id quod erat verum, id est, mundum a Deo factum, et hominum causa esse factum; tamen, quoniam eos in consequentibus ratio defecit, non potuerunt defendere id quod assumpserant. Denique Plato, ne Dei opus imbecillum et ruinosum faceret, in æternum dixit esse mansurum. Si hominum

causa factus est, et ita factus est, ut esset æternus; cur ergo ipsi quorum causa factus est, non sunt sempiterni? Si mortales, propter quos factus est; ergo et ipse mortalis atque solubilis. Neque enim pluris est ipse, quam ii, quorum gratia factus est. Quod si ei ratio quadraret, intelligeret periturum esse, quia factus est; nec posse in æternum manere, nisi quod tangi non potest.

Qui autem negat hominum causa factum, hic nullam rationem tenet. Si enim dicit, ipsum fabricatorem sua causa tanta hæc opera esse molitum; cur ergo nos nati sumus? Cur mundo ipso fruimur? Quid sibi vult humani generis cæterorumque animantium fictio? Cur aliena commoda intercipimus? Cur denique augemur, minuimur, interimus? Quid habet rationis ipsa generatio? quid perpetua successio? Nimirum videri nos Deus voluit, et suis variis imaginibus tanquam sigilla confingere, quibus se oblectaret; et nihilominus tamen, si ita esset, curæ haberet animantes, præcipueque hominem, cujus imperio cuncta subjecit. Qui autem dicunt semper fuisse mundum, omitto illud, quod esse ipse sine aliquo principio non potest, unde extricare se nequeunt; sed hoc dico: si mundus semper fuit, nullam potest habere rationem. Quid enim potuit in eo ratio moliri, quod nunquam sumpsit exordium? Nam prius quam fiat aliquid, aut struatur, opus est consilio, ut disponi possit quemadmodum fiat, nec incipi quidquam potest sine provisione rationis. Itaque omne opus ratio præcedit. Non habet ergo rationem, quod factum non est. Atqui mundus rationem habet, qua et constat, et regitur; ergo et factus est: si factus est, et resolvetur. Reddant ergo isti rationem, si possunt, cur aut factus in principio sit, aut postea resolvatur.

Quod quia docere non poterat Epicurus, sive Demo-

critus, sua sponte natum esse dixit, seminibus inter se passim coeuntibus, quibus iterum resolutis, dissidium atque interitum secuturum. Corrupit ergo quod recte viderat, et totam rationem penitus ignorantia rationis evertit; redegitque mundum, et omnia quæ in eo geruntur, ad similitudinem cujusdam vanissimi somnii, siquidem rebus humanis ratio nulla subsistat. Cum vero mundum, omnesque partes ejus, ut videmus, mirabilis ratio gubernet; cum cœli temperatio, et æqualis in ipsa varietate cursus astrorum luminumque cœlestium, temporum constans ac mira descriptio, terrarum varia fœcunditas, plana camporum munimenta, et aggeres montium, viriditas ubertasque silvarum, fontium saluberrima eruptio, fluminum opportuna inundatio, maris opulenta et copiosa interfusio, ventorum diversa et utilis aspiratio, cæteraque omnia ratione summa constent: quis tam cæcus est, ut existimet sine causa esse facta, in quibus mira dispositio providentissimæ rationis elucet? Si ergo sine causa nec est, nec fit omnino quidquam: si et providentia summi Dei ex dispositione rerum, et virtus ex magnitudine, et potestas ex gubernatione manifesta est: hebetes ergo et insani, qui providentiam non esse dixerunt. Non improbarem; si deos idcirco non esse dicerent, ut unum dicerent: cum autem ideo ut nullum, qui eos delirasse non putat, ipse delirat.

CAPUT IV.

Quod omnia in aliquem usum creata sunt, etiam quæ mala videntur: quare homo in tam fragili corpore ratione fruatur.

Sed de providentia satis in primo libro diximus. Quia et si est, ut apparet ex mirabilitate operum suorum, necesse est etiam hominem, cæterasque animantes, eadem providentia creaverit. Videamus ergo, quæ ratio fuerit fingendi generis humani; quoniam constat, id quod Stoïci dicunt, hominum causa mundum esse fabricatum: quamquam in hoc ipso non mediocriter peccent, quod non hominis causa dicunt, sed hominum. Unius enim singularis appellatio totum comprehendit humanum genus. Sed hoc ideo, quia ignorant unum hominem a Deo esse formatum, putantque homines in omnibus terris et agris tanquam fungos esse generatos. At Hermes non ignoravit hominem, et a Deo, et ad Dei similitudinem fictum. Sed redeo ad propositum. Nihil est (ut opinor) quod sit propter seipsum factum: sed quidquid omnino fit, ad usum aliquem fieri necesse est. Quis est enim vel tam ineptus, vel tam otiosus, ut aggrediatur aliquid facere frustra, ex quo nullam utilitatem, nullum commodum speret? Qui domum ædificat, non idcirco ædificat, ut tantummodo domus sit: sed ut in ea possit habitari. Qui navem fabricat, non ideo insumit operam, ut tantum navis appareat: sed ut in ea navigetur. Item qui vas aliquod instituit ac format, non propterea id facit, ut tantum fecisse videatur: sed ut vas illud effec-

tum capiat aliquid necessarium. Similiter cætera, quæcumque fiunt, non utique in supervacuum, sed ad usus aliquos utiles laborantur.

Mundus igitur a Deo factus est, non utique propter ipsum mundum; neque enim aut calore solis, aut lumine, aut aspiratione ventorum, aut humore imbrium, aut alimonia frugum, cum sensu careat, indiget. Sed ne illud quidem dici potest, quod Deus propter seipsum fecerit mundum; quoniam potest esse sine mundo, sicut fuit antea, et iis omnibus quæ in eo sunt, quæque generantur, Deus ipse non utitur. Apparet ergo animantium causa mundum esse constructum; quoniam rebus iis, quibus constat, animantes fruuntur: quæ ut vivere, ut constare possint, omnia his necessaria temporibus certis subministrantur. Rursum cæteras animantes hominis causa esse fictas, ex eo clarum est, quod homini serviunt, et tutelæ ejus atque usibus data sunt; quoniam sive terrenæ sunt, sive aquatiles, non sentiunt mundi rationem, sicut homo. Respondendum est hoc loco philosophis, maximeque Ciceroni, qui ait: « Cur Deus omnia nostri causa » cum faceret, tantam vim natricum viperarumque fe- » cerit? cur tam multa pestifera terra marique disper- » serit? » Ingens ad disputandum locus: sed ut in transcursu breviter stringendus est. Quoniam homo ex rebus diversis ac repugnantibus configuratus est, anima et corpore, id est, cœlo atque terra, tenui et comprehensibili, æterno ac temporali, sensibili atque bruto, luce prædito atque tenebroso: ipsa ratio ac necessitas exigebat, et bona homini proponi et mala; bona, quibus utatur, mala, quæ vitet et caveat.

Idcirco enim data est illi sapientia, ut cognita bonorum malorumque natura, et in appetendis bonis, et malis declinandis, vim suæ rationis exerceat. Nam cæ-

teris animalibus quia sapientia non data est, et munita indumentis naturalibus, et armata sunt : homini autem pro his omnibus, quod erat præcipuum, rationem solam dedit. Itaque nudum formavit et inermem, ut eum sapientia et muniret, et tegeret. Munimenta et ornatum ejus non foris, sed intus, non in corpore, sed in corde constituit. Nisi ergo essent mala quæ caveret, quæ a bonis utilibusque distingueret, non esset ei sapientia necessaria. Sciat ergo Marcus Tullius, aut ideo homini datam esse rationem, ut et pisces caperet usus sui gratia, et natrices viperasque vitaret salutis suæ causa : aut idcirco ei bona malaque proposita, quia sapientiam acceperat, cujus vis omnis in discernendis bonis malisque versatur. Magna igitur, et recta, et admirabilis est vis, et ratio, et potestas hominis, propter quem mundum ipsum, et universa quæcumque sunt, Deus fecit ; tantumque honoris illi habuit, ut eum præficeret universis, quoniam solus poterat Dei opera mirari. Optime igitur Asclepiades noster de Providentia summi Dei disserens, in eo libro quem scripsit ad me : « Atque ideo, inquit, » merito quis arbitretur, proximum sibi locum divinam » Providentiam dedisse ei, qui poterat intelligere ordi- » nationem suam. Nam sol iste est ; quis eum videt ita, » ut intelligat quia sol est, et quantum gratiæ afferat » cæteris institutis ? hoc cœlum est ; quis id suspicit ? » terra hæc ; quis eam colit ? hoc pelagus ; quis in eo » navigat ? hic ignis est ? quis eo utitur ? » Instituit ergo summus Deus non propter se, quia nihilo indiget, sed propter hominem, qui his congruenter uteretur.

CAPUT V.

De hominis creatione, atque de dispositione mundi, et de summo bono.

Reddamus nunc rationem, quare hominem ipsum fecerit Deus. Quod si philosophi scissent, aut defendissent illa, quæ vera invenerant, aut in maximos errores non incidissent. Hæc enim summa, hic cardo rerum est. Quem qui non tenuerit, veritas illi omnis elabitur. Hoc est denique, quod efficiat illis non quadrare rationem: quæ illis si affulsisset, si sacramentum hominis omne cognovissent, nunquam disputationes eorum, et omnem philosophiam de transverso Academia jugulasset. Sicut ergo mundum non propter se Deus fecit, quia commodis ejus non indiget, sed propter hominem, qui eo utitur: ita ipsum hominem propter se. Quæ utilitas Deo in homine, inquit Epicurus, ut eum propter se faceret? Scilicet, ut esset, qui opera ejus intelligeret, qui providentiam disponendi, rationem faciendi, virtutem consummandi et sensu admirari, et voce proloqui posset. Quorum omnium summa hæc est, ut Deum colat. Is enim colit, qui hæc intelligit: is artificem rerum omnium, is verum patrem suum debita veneratione prosequitur, qui virtutem majestatis ejus de suorum operum inventione, inceptione, perfectione metitur. Quod planius argumentum proferri potest, et mundum hominis, et hominem sui causa Deum fecisse, quam quod ex omnibus animantibus solus ita formatus est, ut oculi ejus ad cœlum directi, facies ad Deum spectans, vultus cum suo parente

communis sit, ut videatur hominem Deus, quasi porrecta manu allevatum ex humo, ad contemplationem sui excitasse? « Quid ergo, inquit, Deo cultus hominis confert,
» beato, et nulla re indigenti? vel si tantum honoris
» homini habuit, ut ipsius causa mundum fabricaret,
» ut instrueret eum sapientia, ut dominum viventium
» faceret, eumque diligeret tanquam filium, cur morta-
» lem fragilemque constituit? cur omnibus malis, quem
» diligebat, objecit? cum oporteret et beatum esse ho-
» minem, tanquam conjunctum et proximum Deo, et
» perpetuum, sicut est ipse, ad quem colendum et con-
» templandum figuratus est. »

Quamquam hæc fere in prioribus libris sparsim docuimus : tamen quoniam proprie id materia nunc exigit, quia de vita beata disserere propositum est, explicanda sunt ista diligentius et plenius, ut dispositio Dei, et opus voluntasque noscatur. Cum posset semper spiritibus suis immortalibus innumerabiles animas procreare (46), sicut angelos genuit, quibus immortalitas sine ullo malorum periculo ac metu constat ; excogitavit tamen inenarrabile opus, quemadmodum infinitam multitudinem crearet animarum, quas primo fragilibus et imbecillis corporibus illigatas constitueret inter bonum malumque medias, ut constantibus ex utrisque naturis virtutem proponeret ; ne immortalitatem delicate assequerentur ac molliter : sed ad illud æternæ vitæ ineloquibile præmium summa cum difficultate ac magnis laboribus pervenirent. Ergo ut eas gravibus et vexabilibus membris indueret, quoniam consistere in medio inani non poterant, ponderibus et gravitate corporis deorsum premente, sedem illis ac domicilium primo condendum esse decrevit. Itaque ineffabili virtute ac potentia præclara mundi opera molitus est, suspensis in altitudinem levibus elementis,

et gravibus in ima depressis; et cœlestia firmavit, et terrena constituit. Non est necesse nunc exequi singula, quoniam in secundo libro universa executi sumus.

Lumina igitur posuit in cœlo, quorum moderatio, et claritas, et motus aptissime ad utilitates viventium temperatus est. Terræ autem, quam sedem voluit esse, fœcunditatem varia gignendi ac proferendi dedit; ut ubertate frugum et herbarum virentium, pro natura et usu cujusque generis, alimoniam administraret. Tum perfectis omnibus, quæ ad conditionem mundi pertinebant, hominem finxit ex ipsa terra, quam illi a principio in habitaculum præparavit; id est spiritum suum terreno corpore induit et involvit, ut et compactus ex rebus diversis ac repugnantibus, bonum ac malum caperet; et sicut terra ipsa fœcunda est ad fruges pariendas: ita corpus hominis, quod assumptum est e terra, generandi copiam, facultatemque procreandæ sobolis accepit, ut quoniam fragili materia formatus in æternum manere non poterat, peracto temporalis vitæ spatio cederet, et illud, quod fragile atque imbecillum gerebat, perpetua successione renovaret. Cur igitur eum mortalem finxit et fragilem, cum illius causa mundum ædificasset? Primum, ut infinita vis animarum gigneretur, omnemque terram multitudine oppleret: deinde, ut proponeret homini virtutem, id est, tolerantiam malorum ac laborum, per quam posset præmium immortalitatis adipisci. Nam quia homo ex duabus rebus constat, corpore atque anima, quorum alterum terrenum est, alterum cœleste, duæ vitæ homini attributæ sunt: una temporalis, quæ corpori assignatur; altera sempiterna, quæ animæ subjacet. Illam nascendo accipimus, hanc assequimur laborando, ne immortalitas homini (ut ante diximus) sine ulla difficultate constaret. Illa terrena est, sicut corpus,

et ideo finitur : hæc vero cœlestis, sicut anima, et ideo terminum non habet. Illam primam nescientes accipimus, hanc secundam scientes; virtuti enim, non naturæ datur, quia voluit nos Deus vitam nobis in vita comparare.

Idcirco hanc nobis præsentem dedit, ut illam veram et perpetuam aut vitiis amittamus, aut virtute mereamur. In hac corporali non est summum bonum ; quoniam sicut necessitate divina nobis data est, ita rursum divina necessitate solvetur. Ita quod finem habet, summum bonum non habet. In illa vero spirituali, quam per nos ipsi acquirimus, summum bonum continetur ; quia nec malum potest habere, nec finem. Cui rei argumentum natura et ratio corporis præbet. Cætera namque animalia in humum vergunt, quia terrena sunt ; nec capiunt immortalitatem, quæ de cœlo est. Homo autem rectus in cœlum spectat, quia proposita est illi immortalitas ; nec tamen venit, nisi tribuatur homini a Deo. Nam nihil interesset inter justum et injustum, siquidem omnis homo natus immortalis fieret ; ergo immortalitas non sequela naturæ, sed merces præmiumque virtutis est. Denique homo non statim quam natus est, rectus ingreditur : sed quadrupes primo, quia ratio corporis et hujus præsentis vitæ communis est nobis cum mutis animalibus (47) ; post deinde confirmatis viribus erigitur, et lingua ejus in eloquium solvitur, et mutum animal esse desinit. Quæ ratio docet, mortalem nasci hominem ; postea vero immortalem fieri, cum cœperit ex Deo vivere, id est, justitiam sequi, quæ continetur in Dei cultu, cum excitaverit hominem Deus ad aspectum cœli ac sui. Quod tum fit, cum homo cœlesti lavacro purificatus, exponit infantiam cum omni labe vitæ

prioris, et incremento divini vigoris accepto, fit homo perfectus ac plenus.

Ergo quia virtutem proposuit homini Deus, licet anima et corpus consociata sint; tamen contraria sunt, et impugnant invicem. Animi bona, mala sunt corporis; id est, opum fuga, voluptatum interdictio, doloris mortisque contemptus. Item corporis bona, mala sunt animi; hoc est, cupiditas, et libido, quibus et opes appetuntur, et suavitates variarum voluptatum, quibus enervatus animus extinguitur. Ideo necesse est, justum et sapientem in omnibus malis esse, quoniam malorum victrix est fortitudo; injustos autem in divitiis, in honore, in potestate. Hæc enim bona corporalia et terrena sunt. Illi autem terrenam vitam agunt, nec assequi immortalitatem queunt, quia se voluptatibus dediderunt, quæ sunt virtutis inimicæ. Itaque vita hæc temporalis illi æternæ debet esse subjecta, sicut corpus animæ. Quisquis ergo animæ vitam maluerit, vitam corporis contemnat necesse est; nec aliter eniti ad summum poterit, nisi quæ sunt ima despexerit. Qui autem corporis vitam fuerit amplexus, et cupiditates suas in terram dejecerit, illam superiorem vitam consequi non potest. Sed qui mavult bene vivere in æternum, male vivet ad tempus, et afficietur omnibus molestiis et laboribus, quandiu fuerit in terra, ut habeat divinum et cœleste solatium. Et qui maluerit bene vivere ad tempus, male vivet in æternum; damnabitur enim sententia Dei ad æternam pœnam, quia cœlestibus bonis terrena præposuit. Propterea igitur coli se Deus expetit, et honorari ab homine tanquam pater, ut virtutem ac sapientiam teneat, quæ sola immortalitatem parit. Nam quia nullus alius præter ipsum donare eam potest, quia solus possidet, pietatem hominis, qua Deum honoraverit, hoc affi-

ciet præmio, ut sit in æternum beatus, sitque apud Deum, et cum Deo semper.

CAPUT VI.

Quare mundus et homo creati sunt; quam sit inanis cultus deorum.

Nunc totam rationem brevi circumscriptione signemus. Idcirco mundus factus est, ut nascamur : ideo nascimur, ut agnoscamus factorem mundi ac nostri Deum : ideo agnoscimus, ut colamus : ideo colimus, ut immortalitatem pro mercede laborum capiamus, quoniam maximis laboribus cultus Dei constat : ideo præmio immortalitatis afficimur, ut similes Angelis effecti, summo patri ac Domino in perpetuum serviamus, et simus æternum Deo regnum. Hæc summa rerum est, hoc arcanum Dei, hoc mysterium mundi : a quo sunt alieni, qui sequentes præsentem voluptatem, terrestribus et fragilibus se bonis addixerunt, et animas ad cœlestia genitas suavitatibus mortiferis tanquam luto cœnove demerserunt.

Quæramus nunc vicissim, an in cultu deorum ratio ulla subsistat : qui si multi sunt, si ideo tantum ab hominibus coluntur, ut præstent illis opes, victorias, honores, et quæque alia quæ non nisi ad præsens valent; si sine causa gignimur; si in hominibus procreandis providentia nulla versatur; si casu nobismetipsis, ac voluptatis nostræ gratia nascimur; si nihil post mortem sumus : quid potest esse tam supervacaneum, tam inane, tam vanum, quam humana res, et quam mundus ipse? qui cum sit incredibili magnitudine, tam mirabili ratione

constructus, tamen rebus ineptis vacet. Cur enim ventorum spiritus citent nubes? Cur emicent fulgura? tonitrua mugiant? imbres cadant, ut fruges terra producat, ut varios fœtus alat? Cur denique omnis natura rerum laboret, ne quid desit earum rerum, quibus vita hominis sustinetur, si est inanis, si ad nihilum interimus, si nihil est in nobis majoris emolumenti Deo? Quod si est dictu nefas, nec putandum est fieri posse, ut non ob aliquam maximam rationem fuerit constitutum, quod videas maxima ratione constare; quæ potest esse ratio in his erroribus pravarum religionum, et in hac persuasione philosophorum, qua putant animas interire? Profecto nulla. Quid enim habent dicere, cur dii hominibus tam diligenter suis quæque temporibus exhibeant? An ut illis far et merum demus, et odorem thuris, et sanguinem pecudum? quæ neque immortalibus grata esse possunt, quia sunt fragilia; neque usui esse expertibus corporum, quia hæc ad usum corporalium data sunt. Et tamen si ea desiderarent, sibi ipsi possent exhibere, cum vellent. Sive igitur intereunt animæ, sive in æternum manent, quam rationem continet cultus deorum, aut a quo mundus constitutus est? cur, aut quando, aut quousque, quatenus homines, aut quamobrem procreati? cur nascuntur, intereunt, succedunt, renovantur? Quid dii ex cultibus eorum assequuntur, qui post mortem nihil futuri sunt? quid præstant? quid pollicentur? quid minantur aut hominibus, aut diis dignum? Vel si manent animæ post obitum, quid de his faciunt, facturive sunt? quid illis opus est thesauro animarum? ipsi illi ex quo fonte oriuntur? quomodo, aut quare, aut unde multi sunt? Ita fit, ut si ab illa rerum summa, quam superius comprehendimus, aberraveris, omnis ratio intereat, et ad nihilum omnia revolvantur.

CAPUT VII.

De philosophorum varietate, eorumque veritate.

Quam summam quia philosophi non comprehenderunt, nec veritatem comprehendere potuerunt, quamvis ea fere, quibus summa ipsa constat, et viderint, et explicaverint. Sed diversi, ac diverse illa omnia protulerunt, non annectentes nec causas rerum, nec consequentias, nec rationes; ut summam illam, quæ continet universa, et compingerent, et implerent. Facile est autem docere, pene universam veritatem per philosophos et sectas esse divisam. Non enim sic philosophiam nos evertimus, ut Academici solent, quibus ad omnia respondere propositum est, quod est potius calumniari et illudere : sed docemus, nullam sectam fuisse tam deviam, nec philosophorum quemquam tam inanem, qui non viderit aliquid ex vero. Sed dum contradicendi studio insaniunt, dum sua etiam falsa defendunt, aliorum etiam vera subvertunt, non tantum elapsa illis veritas est, quam se quærere simulabant : sed ipsi eam potissimum suo vitio perdiderunt. Quod si extitisset aliquis, qui veritatem sparsam per singulos, per sectasque diffusam colligeret in unum, ac redigeret in corpus, is profecto non dissentiret a nobis. Sed hoc nemo facere, nisi veri peritus ac sciens potest. Verum autem scire, non nisi ejus est, qui sit doctus a Deo. Neque enim potest aliter repudiare quæ falsa sunt, eligere ac probare quæ vera : sed si vel casu id efficeret, certissime philosopharetur; et quamvis non posset divinis testimoniis illa defendere,

tamen se ipsa veritas illustraret suo lumine. Quare incredibilis est error illorum, qui cum aliquam sectam probaverint, eique se addixerint, cæteras damnant tanquam falsas et inanes, armantque se ad præliandum, nec quid defendere debeant scientes; nec quid refutare; incursantque passim sine delectu omnia, quæ afferunt quicumque dissentiunt.

Ob has eorum pertinacissimas contentiones nulla extitit philosophia, quæ ad verum propius accederet; nam particulatim veritas ab his tota comprehensa est. Factum esse mundum a Deo, dixit Plato. Idem Prophetæ loquuntur; idemque ex Sibyllæ carminibus apparet. Errant igitur qui vel omnia sua sponte nata esse dixerunt, vel minutis seminibus conglobatis; quoniam tanta res, tam ornata, tam magna, neque fieri, neque disponi et ordinari sine aliquo prudentissimo auctore potuit; et ea ipsa ratio, qua constare ac regi omnia sentiuntur, solertissimæ mentis artificem confitetur. Hominum causa mundum, et omnia quæ in eo sunt esse facta, Stoïci loquuntur : idem nos divinæ litteræ docent. Erravit ergo Democritus, qui vermiculorum modo putavit effusos esse de terra nullo auctore, nullaque ratione. Cur enim formatus sit homo, divini sacramenti est : quod quia ille scire non poterat, humanam vitam deduxit ad nihilum. Ad virtutem capessendam nasci homines Ariston disseruit : idem nos monemur ac discimus a Prophetis. Falsus igitur Aristippus, qui hominem voluptati, hoc est malo tanquam pecudem subjugavit. Immortales esse animas Pherecydes et Plato disputaverunt : hæc vero propria est in nostra Religione doctrina. Ergo Dicæarchus cum Democrito erravit, qui perire cum corpore ac dissolvi argumentatus est. Esse inferos Zenon Stoïcus docuit, et sedes piorum ab impiis esse discretas; et illos quidem

quietas ac delectabiles incolere regiones, hos vero luere pœnas in tenebrosis locis, atque in cœni voraginibus horrendis : idem nobis Prophetæ palam faciunt. Ergo Epicurus erravit, qui poëtarum id esse figmentum putavit, et illas inferorum pœnas, quæ ferantur, in hac esse vita interpretatus est. Totam igitur veritatem, et omne divinæ Religionis arcanum philosophi attigerunt. Sed aliis refellentibus, defendere id quod invenerant, nequiverunt; quia singulis ratio non quadravit, nec ea, quæ vera senserant, in summam redigere potuerunt, sicut nos superius fecimus.

CAPUT VIII.

De immortalitate animæ.

Unum est igitur summum bonum immortalitas, ad quam capiendam, et formati a principio, et nati sumus. Ad hanc tendimus; hanc spectat humana natura; ad hanc nos provehit virtus : quod bonum quia deprehendimus, superest etiam ut de ipsa immortalitate dicamus. Platonis argumenta, quamvis ad rem multum conferant, tamen parum habent firmitatis ad probandam et implendam veritatem; quoniam nec rationem totius mysterii magni consummaverat, in unumque collegerat, nec summum bonum comprehenderat. Nam licet verum de animæ immortalitate sentiret, tamen non ita de illa tanquam de summo bono disserebat. Nos igitur certioribus signis elicere possumus veritatem, qui eam non ancipiti suspicione collegimùs, sed divina traditione cognovimus. Plato autem sic argumentatus est, immortale esse quidquid per seipsum et sentit, et semper movetur; quod

enim principium motus non habet, nec finem habiturum, quia deseri a semetipso non potest. Quod argumentum etiam mutis animalibus æternitatem daret, nisi adjectione sepientiæ discrevisset. Addidit igitur, ut effugeret hanc communitatem, fieri non posse, quin sit immortalis animus humanus, cujus miranda solertia inveniendi, et celeritas cogitandi, et facilitas percipiendi atque discendi, et memoria præteritorum, et providentia futurorum, et artium plerumque innumerabilium scientia, qua cæteræ careant animantes, divina et cœlestis appareat : quia et origo animi, qui tanta capiat, tanta contineat, nulla reperiatur in terra; siquidem ex concretione terrena nihil habeat admistum : sed necesse esse in terram resolvi, quod est in homine ponderosum et dissolubile; quod autem tenue atque subtile, id vero esse individuum, ac domicilio corporis velut carcere liberatum, ad cœlum et ad naturam suam pervolare. Hæc fere Platonis collecta breviter, quæ apud ipsum latæ copioseque explicantur.

In eadem sententia fuit etiam Pythagoras antea, ejusque præceptor Pherecydes, quem Cicero tradit primum de æternitate animarum disputavisse. Qui omnes licet eloquentia excellerent; tamen in hac duntaxat contentione non minus auctoritatis habuerunt, qui contra hanc sententiam disserebant, Dicæarchus primo, deinde Democritus, postremo Epicurus : adeo ut res ipsa, de qua inter se pugnabant, in dubium vocaretur. Denique et Tullius, expositis horum omnium de immortalitate ac morte sententiis, nescire se quid sit verum, pronuntiavit. » Harum, inquit, sententiarum quæ vera sit, Deus » aliquis viderit. « Et rursus alibi : » Quoniam utraque, » inquit earum sententiarum doctissimos habuit aucto- » res; nec quid certi sit divinari potest. « Verum nobis

divinatione opus non est, quibus veritatem divinitas ipsa patefecit.

CAPUT IX.

De æternitate animæ, atque de virtute.

His itaque argumentis, quæ nec Plato, nec ullus alius invenit, animarum æternitas probari ac perspici potest : quæ nos breviter collegimus; quoniam properat oratio ad enarrandum judicium Dei maximum, quod in terra propinquante sæculorum fine celebrabitur. Ante omnia, quoniam Deus ab homine videri non potest, ne quis tamen ex eo ipso putaret Deum non esse, quia mortalibus oculis non videretur, inter cætera institutorum miracula, fecit etiam multa, quorum vis quidem apparet, substantia tamen non videretur, sicut est vox, odor, ventus; ut harum rerum argumento et exemplo, etiam Deum, licet sub oculos non veniret, de sua tamen vi, et effectu, et operibus cerneremus. Quid voce clarius? aut vento fortius? aut odore violentius? Hæc tamen, cum per aërem feruntur, ad sensusque nostros veniunt, et eos potentia sua impellunt, non cernuntur acie luminum : sed aliis corporis partibus sentiuntur. Similiter Deus non aspectu nobis aliove fragili sensu comprehendendus est : sed mentis oculis intuendus, cum opera ejus præclara et miranda videamus. Nam illos, qui nullum omnino Deum esse dixerunt, non modo philosophos, sed ne homines quidem fuisse dixerim, qui mutis simillimi ex solo corpore constiterunt, nihil omnino cernentes animo, sed ad sensum corporis cuncta referentes, qui nihil putabant

esse, nisi quod oculis contuebantur. Et quia videbant aut bonis accidere adversa, aut malis prospera, fortuitu geri omnia crediderunt, et natura mundum, non providentia constitutum.

Hinc jam prolapsi sunt ad deliramenta, quæ talem sententiam necessario sequebantur. Quod si est Deus et incorporalis, et invisibilis, et æternus; ergo non idcirco interire animam credibile est, quia non videtur, postquam recessit a corpore, quoniam constat esse aliquid sentiens ac vigens, quod non veniat sub aspectum. Atenim difficile est animo comprehendere, quemadmodum possit anima retinere sensum sine iis partibus corporis, in quibus inest officium sentiendi. Quid de Deo? num facile est comprehendere, quemadmodum vigeat sine corpore? Quod si deos esse credunt, qui si sunt, utique sunt expertes corporum, necesse est, humanas animas eadem ratione subsistere; quoniam ex ipsa ratione ac prudentia intelligitur esse quædam in homine ac Deo similitudo. Denique illud argumentum, quod etiam Marcus Tullius vidit, satis firmum est : ex eo æternitatem animæ posse disgnosci, quia nullum sit aliud animal, quod habeat notitiam aliquam Dei; Religioque sit pene sola, quæ hominem discernat a mutis : quæ cum in hominem solum cadat, profecto testatur, id affectare nos, id desiderare, id colere, quod nobis familiare, quod proximum sit futurum.

An aliquis, cum cæterarum animantium naturam consideraverit, quas pronis corporibus abjectas in terramque prostratas summi Dei Providentia effecit, ut ex hoc intelligi possit, nihil eas rationis habere cum cœlo, potest non intelligere, solum ex omnibus cœleste ac divinum animal esse hominem, cujus corpus ab humo excitatum, vultus sublimis, status rectus originem suam quærit, et

quasi contempta humilitate terræ, ad altum nititur, quia sentit summum bonum in summo sibi esse quærendum, memorque conditionis suæ, qua Deus illum fecit eximium, ad artificem suum spectat? Quam spectationem Trismegistus θεώπιδα rectissime nominavit : quæ in mutis animalibus nulla est. Cum autem sapientia, quæ soli homini data est, nihil aliud sit quam Dei notitia, apparet animam non interire, neque dissolvi, sed manere in sempiternum, quia Deum, qui sempiternus est, et quærit, et diligit, ipsa cogente natura, sentiens vel unde orta sit, vel quo reversura. Præterea non exiguum immortalitatis argumentum est, quod homo solus cœlesti elemento utitur. Nam cum rerum natura his duobus elementis, quæ repugnantia sibi atque inimica sunt, constet igne, et aqua, quorum àlterum cœlo, alterum terræ adscribitur : cæteræ animantes, quia terrenæ mortalesque sunt, terreno et gravi utuntur elemento; homo solus ignem in usu habet, quod est elementum leve, sublime, cœleste. Ea vero quæ ponderosa sunt, ad mortem deprimunt; et quæ levia sunt, ad vitam sublevant, quia vita in summo est, mors in imo. Et ut lux esse sine igne non potest, sic vita sine luce. Ignis igitur elementum est lucis ac vitæ : unde apparet hominem, qui eo utitur, immortalem sortitum esse conditionem, quia id illi familiare est, quod facit vitam.

Virtus quoque soli homini data magno argumento, est immortales esse animas. Quæ non erit secundum naturam, si anima extinguitur; huic enim præsenti vitæ nocet. Nam vita ista terrena, quam communem cum mutis animalibus ducimus, et voluptatem expetit, cujus fructibus variis ac suavibus delectatur, et dolorem fugit, cujus asperitas naturam viventium acerbis sensibus lædit, et ad mortem perducere nititur, quæ dissolvit ani-

mantem. Si ergo virtus et prohibet iis bonis hominem, quæ naturaliter appetuntur, et ad sustinenda mala impellit, quæ naturaliter fugiuntur; ergo mala est virtus, et inimica naturæ, stultumque judicari necesse est qui eam sequitur, quoniam se ipse lædit, et fugiendo bona præsentia, et appetendo æque mala sine spe fructus amplioris. Nam cum liceat nobis jucundissimis frui voluptatibus, nonne sensu carere videamur, si malimus in humilitate, in egestate, in contemptu, in ignominia vivere, aut ne vivere quidem, sed dolore cruciari, et mori, ex quibus malis nihil amplius assequamur, quo possit voluptas omissa pensari? Si autem virtus malum non est, facitque honeste, quod voluptates vitiosas turpesque contemnit et fortiter, quod nec dolorem, nec mortem timet, ut officium servet; ergo majus aliquod bonum assequatur necesse est, quam sunt illa quæ spernit. At vero morte suscepta, quod ulterius bonum sperari potest, nisi æternitas?

CAPUT X.

De vitiis et virtutibus, atque de vita et morte.

Transeamus nunc vicissim ad ea quæ virtuti repugnant, ut etiam ex his immortalitas animæ colligatur. Vitia omnia temporalia sunt, ad præsens enim commoventur. Iræ impetus recepta ultione sedatur. Libidinis voluptas corporis finis est. Cupiditatem aut satietas earum rerum, quas expetit, aut aliorum affectuum commotiones interimunt. Ambitio, postquam honores quos voluit adepta est, consenescit. Item cætera vitia consis-

tere ac permanere non possunt : sed ipso fructu quem expetunt finiuntur. Recedunt ergo, et redeunt. Virtus autem sine ulla intermissione perpetua est, nec discedere ab ea potest, qui eam semel cepit. Nam si habeat intervallum, si aliquando ea carere possumus, redibunt protinus vitia, quæ virtutem semper impugnant. Non est igitur comprehensa, si deserit, si aliquando secedit. Cum vero sibi domicilium stabile collocavit, in omni actu versari eam necesse est; nec potest fideliter depellere vitia, et fugare, nisi pectus, quod insedit, perpetua statione munierit. Ipsa ergo virtutis perpetuitas indicat, humanum animum, si virtutem ceperit, permanere; quia et virtus perpetua est, et solus animus humanus virtutem capit. Quoniam igitur contraria sunt vitia virtuti, omnis ratio diversa et contraria sit necesse est. Quia vitia commotiones et perturbationes animi sunt, virtus e contrario lenitudo et tranquillitas animi est. Quia vitia temporalia et brevia sunt; virtus perpetua et constans, et par sibi semper. Quia vitiorum fructus, id est, voluptates, æque ut ipsa, breves temporalesque sunt; virtutis ergo fructus ac præmium sempiternum est, quia vitiorum commodum in præsenti est, virtutis igitur in futuro.

Ita fit, ut in hac vita virtutis præmium nullum sit, quia virtus adhuc ipsa est. Nam sicut vitia, cum in actu suo finiuntur, voluptas et præmia eorum sequuntur : ita virtus, cum finita est, merces ejus insequitur. Virtus autem nunquam nisi morte finitur, quoniam et in morte suscipienda summum ejus officium est. Ergo præmium virtutis post mortem est. Denique Cicero in Tusculanis, quamvis dubitanter, tamen sensit, summum homini bonum non nisi post mortem contingere. » Fidenti animo, » inquit, si ita res feret, gradietur ad mortem; in qua » aut summum bonum, aut nullum malum esse cogno-

vimus. » Mors igitur non extinguit hominem, sed ad præmium virtutis admittit. Qui autem se (ut ait idem) vitiis ac sceleribus contaminaverit, voluptatique servierit, is vero damnatus æternam luet pœnam, quam divinæ litteræ secundam mortem nominant, quæ est et perpetua, et gravissimis cruciatibus plena. Nam sicuti duæ vitæ propositæ sunt homini, quarum altera est animæ, altera corporis : ita et mortes duæ propositæ sunt, una pertinens ad corpus, qua cunctos secundum naturam fungi necesse est; altera pertinens ad animam, quæ scelere acquiritur, virtute vitatur; et ut vita hæc temporalis est, certosque terminos habet, quia corporis est : sic et mors æque temporalis est, certumque habet finem, quia corpus attingit.

CAPUT XI.

De temporibus postremis, atque de anima et corpore.

Impletis igitur temporibus, quæ Deus morti statuit, terminabitur ipsa mors. Et quia temporalem vitam temporalis mors sequitur; consequens est, ut resurgant animæ ad vitam perennem, quia finem mors temporalis accepit. Rursum, sicut vita animi sempiterna est, in qua divinos et ineloquibiles immortalitatis suæ fructus capit : ita et mors ejus perpetua sit necesse est, in qua perennes pœnas et infinita tormenta pro peccatis suis pendet. Ergo in ea conditione res posita est, ut qui beati sunt in hac vita corporali atque terrena, semper miseri sint futuri; quia jam bonis, quæ maluerunt, potiti sunt : quod iis evenit, qui deos adorant, ac Deum negligunt. Deinde

qui justitiam sequentes, in hac vita miseri fuerunt et contempti, et inopes, et ob ipsam justitiam contumeliis et injuriis sæpe vexati, quia nec aliter virtus teneri potest, semper beati sunt futuri; ut, quia mala jam pertulerunt, etiam bonis fruantur. Quod his utique contingit, qui contemptis terrestribus diis et fragilibus bonis, cœlestem Religionem Dei sequuntur; cujus bona, sicut ipse qui tribuit, sempiterna sunt. Quid opera corporis atque animi? nonne indicant esse animam mortis expertem? Nam corpus, quia ipsum fragile est atque mortale, quæcumque opera molitur, æque caduca sunt. Nihil enim Tullius ait esse, quod sit manibus humanis laboratum, quod non aliquando ad interitum redigatur, vel injuria hominum, vel ipsa confectrice rerum omnium vetustate.

At vero animi opera videmus æterna. Nam quicumque contemptui præsentium studentes, in memoriam monimenta ingeniorum factorumque magnorum reliquerunt, ii plane mentis ac virtutis suæ nomen indelebile quæsierunt. Ergo si opera corporis ideo mortalia sunt, quia ipsum mortale est, sequitur ut anima ex eo immortalis appareat, quia videmus opera ejus non esse mortalia. Eodem modo desideria quoque corporis animique declarant, alterum esse mortale, alterum sempiternum. Corpus enim nihil nisi temporale desiderat, id est, cibum, potum, indumentum, quietem, voluptatem; et tamen hæc ipsa sine nutu et adminiculo animi nec cupere, nec assequi potest. Animus autem per se multa desiderat, quæ ad officium fructumve corporis non redundent; eaque non fragilia, sed æterna sunt, ut fama virtutis, ut memoria nominis. Nam cultum Dei, qui constat abstinentia cupiditatum ac libidinum, patientia doloris, contemptu mortis, etiam contra corpus anima concupiscit. Unde credibile est, non interire animam, sed dissociari a corpore;

quia corpus sine anima nihil potest, animus vero potest multa et magna sine corpore. Quid, quod ea, quæ visibilia sunt oculis, et tangibilia manu, quia externam vim pati possunt, æterna esse non possunt. Ea vero quæ neque sub tactum, neque sub visum veniunt, sed tantummodo vis eorum et ratio, et effectus apparet, æterna sunt, quia nullam vim patiuntur extrinsecus. Corpus autem si ideo mortale est, quia visui pariter et tactui subjacet; ergo et anima idcirco immortalis est, quia nec tangi potest, nec videri.

CAPUT XII.

De anima et corpore; atque de conjunctione eorum, et discessu ac reditu.

Nunc argumenta eorum, qui contra disserunt, refellamus; quæ Lucretius tertio libro executus est. Quoniam cum corpore, inquit, anima nascitur, cum corpore intereat necesse est. At non est par utriusque ratio. Solidum enim et comprehensibile corpus est, et oculis, et manu: anima vero tenuis, et tactum visumque fugiens. Corpus e terra fictum atque solidatum est : anima in se nihil concreti, nihil terreni ponderis habet, ut Plato disserebat. Nec enim tantam posset habere solertiam, tantam vim, tantam celeritatem, nisi originem traheret e cœlo. Corpus igitur quoniam fictum ex ponderoso et corruptibili elemento, et tangibile est, et visibile, corrumpitur atque occidit; nec vim repellere potest, quia sub aspectum et sub tactum venit. Anima autem, quia tenuitate sua omnem tactum fugit, nullo ictu dissolvi potest. Er-

go quamvis inter se conjuncta et sociata nascantur, et alterum, quod est de terrena concretione formatum, quasi vasculum sit alterius, quod est a cœlesti subtilitate deductum : cum vis aliqua utrumque discreverit, quæ discretio mors vocatur; tum utrumque in naturam suam recedit : quod ex terra fuit, id in terram resolvitur, quod ex cœlesti spiritu, id constat ac viget semper, quoniam divinus spiritus sempiternus est. Denique idem Lucretius oblitus quid assereret, et quod dogma defenderet, hos versus posuit :

Cedit item retro de terra quod fuit ante
In terram; sed quod missum est ex ætheris oris,
Id rursus cœli fulgentia templa receptant.

Quod ejus non erat dicere, qui perire animas cum corporibus disserebat : sed victus est veritate, et imprudenti ratio vera surrepsit.

Præterea id ipsum, quod colligit, dissolvi animam, hoc est, simul cum corpore interire, quoniam simul nascantur, et falsum est, et in contrarium converti potest. Non enim simul interit : sed anima discedente, integrum per dies multos manet, et plerumque medicatum diutissime durat. Nam si ut simul nascuntur, simul interirent, non discederet repente anima, corpusque desereret : sed uno temporis puncto utrumque pariter dissiparetur, et tam celeriter etiam corpus, adhuc spiritu in eo manente, deliquesceret ac periret, quam celeriter anima secedit; immo vero dissoluto corpore anima vanesceret, velut humor fracto vase diffusus. Nam si terrenum et fragile corpus post secessum animæ non statim diffluit, in terramque tabescit, ex qua illi origo est; ergo animæ, quæ fragilis non est, in æternum manet, quoniam origo ejus æterna est. Quoniam crescit, inquit, sensus in pueris, et in juvenibus viget, et in senibus diminuitur, apparet esse mortalem.

Primum non est idem mens et anima; aliud est enim quo vivimus, aliud quo cogitamus. Nam dormientium mens, non anima sopitur; et in furiosis mens extinguitur (48), anima manet; et ideo non exanimes, sed dementes vocantur. Mens ergo, id est intelligentia, vel augetur, vel minuitur pro ætate. Anima in statu suo semper est, et ex quo tempore spirandi accipit facultatem, eadem usque ad ultimum durat, donec emissa corporis claustro, ad sedem suam revolet. Deinde quod anima, quamvis a Deo sit inspirata, tamen quia tenebroso domicilio terrenæ carnis inclusa est, scientiam non habet, quæ est divinitatis. Audit igitur ac discit omnia, et sapientiam discendo et audiendo capit; et senectus non minuit sapientiam, sed auget, si tamen juvenilis ætas virtute decursa est. Sed si nimia senectus fregerit membra, non est animæ vitium, si visus evanuit, si lingua torpuit, si auditus obsurduit, sed corporis. Atenim memoria deficit. Quid mirum, si labentis domicilii ruina premitur mens, et præterita obliviscitur, non aliter futura divina, quam si carcerem, quo cohibetur, effugerit?

Verum eadem, inquit, dolori et luctui obnoxia est, et ebrietate dementit, unde fragilis et mortalis apparet. Idcirco igitur virtus et sapientia necessaria est, ut et mœror, qui contrahitur indigna patiendo ac videndo, fortitudine repellatur, et voluptas non modo potandi, sed etiam rerum cæterarum abstinentia superetur. Nam si careat virtute, si voluptatibus dedita molliatur, morti fiet obnoxia, quoniam et virtus, ut docuimus, immortalitatis est fabricatrix, et voluptas mortis. Mors autem, sicut ostendi, non funditus perimit ac delet, sed æternis afficit cruciatibus. Nam interire prorsus anima non potest; quoniam ex Dei spiritu, qui æternus est, originem cepit. Anima, inquit, etiam morbum corporis sentit, et

oblivionem sui patitur, et sicut ægrescit, ita etiam sæpe sanatur. Hoc est ergo, cur maxime virtus adhibenda sit, ne ullo corporis dolore frangatur, et oblivionem sui non anima, sed mens patiatur. Quæ quoniam certa corporis regione consistit, cum eam partem vis aliqua morbi vitiaverit, movetur loco, et quasi conquassata, de sede sua emigrat, reditura scilicet, cum medela et sanitas domicilium suum reformaverit. Nam quia juncta est anima cum corpore, si virtute careat, contagio ejus ægrescit, et imbecillitas de societate fragilitatis redundat ad mentem. Cum autem dissociata fuerit a corpore, vigebit ipsa per se, nec ulla jam fragilitatis conditione tentabitur, quia indumentum fragile projecit. Sicut oculus, inquit, evulsus ac separatus a corpore nihil potest videre : ita et anima separata nihil sentire, quia et ipsa pars est corporis. Falsum hoc, et dissimile est; anima enim non pars corporis, sed in corpore est. Sicut id, quod vase continetur, vasis pars non est, nec ea quæ in domo sunt, partes domus esse dicuntur : ita nec anima pars est corporis, quia corpus vel vas animæ est, vel receptaculum.

Jam illud argumentum multo magis inane est, quo ait animam, quia non citius emittatur ex corpore, mortalem videri, sed paulatim se ex omnibus membris explicet, a summis pedibus incipiens : tanquam si esset æterna, uno temporis momento erumperet; quod fit in iis, qui ferro intereunt. Quos autem morbus interimit, spiritum diutius exhalant, ut paulatim frigescentibus membris anima effletur. Quæ cum materia sanguinis contineatur, sicut lumen oleo, ea materia febrium calore consumpta, necesse est membrorum summa quæque frigescere; quoniam venæ exiliores in extrema corporis porriguntur, et extremi ac tenuiores rivi deficiente vena fontis arescunt. Nec tamen, quia sensus corporis deficit,

animæ sensum extingui et occidere putandum est. Non enim anima corpore deficiente, sed corpus anima decedente brutescit, quia sensum omnem trahit secum. Cum autem præsens anima sensum suum tribuat corpori, et vivere id efficiat; fieri non potest, ut non ipsa per se et vivat, et sentiat, quoniam ipsa est et sensus et vita. Nam quod ait :

> Quod si immortalis nostra foret mens,
> Non tam se moriens dissolvi conquereretur :
> Sed magis ire foras, vestemque relinquere, ut anguis,
> Gauderet.

Equidem nunquam vidi, qui se quereretur in morte dissolvi. Sed ille fortasse Epicureum aliquem viderat etiam dum moritur philosophantem, ac de sua dissolutione in extremo spiritu disserentem.

Quomodo sciri potest, utrum dissolvi se sentiat, an corpore liberari cum in exitu lingua mutescat? Nam dum sentit, et loqui potest, nondum dissolutus est : ubi dissolutus est; jam nec sentire, nec loqui potest; ita queri de dissolutione aut nondum potest, aut jam non potest. Atenim prius quam dissolvatur, intelligit se dissolutum iri. Quid, quod videmus plerosque morientium non dissolvi conquerentes (ut ait), sed exire se, et proficisci, et ambulare testantes; idque aut gestu significant, aut si adhuc possunt, et voce pronuntiant? Unde apparet non dissolutionem fieri, sed separationem, quæ declarat animam permanere. Cætera Epicurei dogmatis argumenta Pythagoræ repugnant disserenti, migrare animas de corporibus vetustate ac morte confectis, et insinuare se novis ac recens natis, et easdem semper renasci modo in homine, modo in pecude, modo in bestia, modo in volucre; et hac ratione immortales esse, quod sæpe vario-

rum ac dissimilium corporum domicilia commutent. Quæ sententia deliri hominis, quoniam ridicula est, et mimo dignior quam schola fuit, ne refelli quidem serio debuit : quod qui facit, videtur vereri ne quis id credat. Prætereunda sunt igitur nobis ea, quæ pro falso contra falsum disserebantur : satis est ea refutasse, quæ contra verum disputata sunt.

CAPUT XIII.

De anima, ac testimonia de ejus æternitate.

Declaravi, ut opinor, animam non esse solubilem. Superest citare testes, quorum auctoritate argumenta firmentur. Neque nunc Prophetas in testimonium vocabo, quorum ratio et divinatio in hoc solo posita est, ut ad cultum Dei, et ad immortalitatem ab eo accipiendam creari hominem doceant : sed eos potius, quibus istos, qui respuunt veritatem, credere sit necesse. Hermes naturam hominis describens, ut doceret quemadmodum esset a Deo factus, hæc intulit : καὶ τὸ αὐτὸ ἐξ ἀμφοτέρων φυσέων τῆς τε ἀθανάτου καὶ τῆς θνητῆς μίαν ἐποίει φύσιν ἀνθρώπου, τὸν αὐτὸν πή μὲν ἀθάνατον πῆ δὲ θνητὸν ποιῆσας, καὶ τοῦτὸν φέρων ἐν μέσῳ θείας καὶ ἀθανάτου φύσεως, καὶ τῆς θνητῆς, καὶ μεταβλητοῦ κατεστήσατο, ἵνα ὁρῶν ἅπαντα, ἅπαντα καὶ θαυμάσῃ. « Et idem ex utraque natura immortali atque mortali unam faciebat naturam hominis, eumdem partim immortalem, partim mortalem faciens, et hunc ferens in medio divinæ et immortalis naturæ, et mortalis mutabilisque collocavit, ut omnia videns, omnia etiam miraretur. » Sed hunc fortasse aliquis in numero philosophorum computet,

quamvis in deos relatus Mercurii nomine ab Ægyptiis honoretur, nec plus ei auctoritatis tribuat, quam Platoni, aut Pythagoræ. Majus igitur testimonium requiramus. Polites quidam consuluit Apollinem Milesium, utrumne maneat anima post mortem, an dissolvatur; et respondit his versibus:

ψυχὴ μὲν μέχρι οὗ δεσμοῖς πρὸς σῶμα κρατεῖται,
Φθαρτὰ νοοῦσα πάθη, θνηταῖς ἀλγηδόσιν εἴκει.
Ἡνίκα δ' ἀνάλυσιν βροτέην μετὰ σῶμα μαρανθὲν
Ὠκίστην εὕρηται, ἐς αἰθέρα πᾶσα φορεῖται
Αἰὲν ἀγήραος οὖσα, μένει δ' εἰς πάμπαν ἀτειρής.
Πρωτόγονος γὰρ τοῦτο θεοῦ διέταξε πρόνοια.

Anima quidem quandiu vinculis ad corpus tenetur,
Corruptibiles passiones sentiens, mortalibus cedit dolori-
Cum vero solutionem humanam post corpus tabefactum [bus.
Velocissimam invenerit, omnis in æthera fertur.
Nunquam senescens, et manet in æternum sine pœna.
Primogenita enim hoc divina disposuit providentia.

Quid carmina Sibyllina? Nonne hoc ita esse declarant, cum fore aliquando denuntiant, ut a Deo de vivis ac mortuis judicetur? quorum exempla paulo post inferemus. Falsa est ergo Democriti, et Epicuri, et Dicæarchi de animæ dissolutione sententia: qui profecto non auderent de interitu animarum mago aliquo præsente disserere, qui sciret certis carminibus ciere ab inferis animas, et adesse, et præbere se humanis oculis videndas, et loqui, et futura prædicere; et si auderent, re ipsa et documentis præsentibus vincerentur. Sed quia non pervidebant animæ rationem, quæ tam subtilis est, ut oculos humanæ mentis effugiat, interire dixerunt. Quid Aristoxenus, qui negavit omnino ullam esse animam, etiam cum vivit in corpore? sed sicut in fidibus ex intentione

nervorum effici concordem sonum, atque cantum, quem musici harmoniam vocant: ita in corporibus ex compage viscerum ac vigore membrorum vim sentiendi existere; quo nihil dici delirius potest. Verum ille oculos quidem habuit incolumes, cor tamen cæcum, quo vivere se, et habere mentem qua id ipsum cogitaverat, non videbat. Sed plerisque hoc philosophis accidit, ut putarent omnino non esse, quidquid oculis non apparet, cum mentis acies multo clarior debeat esse, quam corporis, ad ea perspicienda, quorum vis ac ratio sentitur potius quam videtur.

CAPUT XIV.

De mundi temporibus primis ac postremis.

Quoniam de immortalitate diximus animæ, sequitur ut doceamus quatenus homini et quando tribuatur, ut in hoc quoque pravitatis ac stultitiæ suæ perspiciant errores, qui mortales quosdam decretis placitisque mortalium deos esse factos opinantur, vel quod artes invenerant, vel quod usum quarumdam frugum docuerant, vel quod utilia vitæ hominum prodiderant, vel quod immanes bestias interemerant. Quæ merita quam longe ab immortalitate semota sint, et docuimus in prioribus libris, et nunc docebimus; ut appareat solam esse justitiam, quæ vitam homini pariat æternam, et solum Deum, qui æternæ vitæ præmium largiatur. Nam illi, qui suis meritis immortales facti esse dicuntur, quia nec justitia, nec ulla in his vera virtus fuit, non immortalitatem sibi, sed mortem peccatis ac libidinibus quæsierunt; nec cœleste præmium,

sed inferna supplicia meruerunt, quæ pendent simul cum iis omnibus, qui eos coluerunt. Cujus judicii propinquare tempus ostendam, ut et justis merces digna solvatur, et pœna merita impiis irrogetur.

Plato et multi alii philosophorum, cum ignorarent originem rerum, supremumque illud tempus quo mundus esset effectus, multa millia sæculorum fluxisse dixerunt, ex quo hic pulcherrimus mundi extiterit ornatus; secuti fortasse Chaldæos, qui (ut Cicero tradidit in libro de Divinatione primo) quadringenta septuaginta millia annorum monimentis comprehensa se habere delirant : in quo quia se posse argui non putabant, liberum sibi crediderunt esse mentiri. Nos autem, quos divinæ litteræ ad scientiam veritatis erudiunt, principium mundi finemque cognovimus, de quo nunc in fine operis disseremus; quoniam de principio in secundo libro explicavimus. Sciant igitur philosophi, qui ab exordio mundi sæculorum millia enumerant, nondum sextum millesimum annum esse conclusum : quo numero expleto, consummationem fieri necesse est, et humanarum rerum statum in melius reformari; cujus rei argumentum prius enarrandum est, quo ratio eluceat. Mundum Deus, et hoc rerum naturæ admirabile opus (sicut arcanis sacræ Scripturæ continetur) sex dierum spatio consummavit; diemque septimum, quo ab operibus suis requieverat, sanxit. Hic est autem dies sabbati, qui lingua Hebræorum a numero nomen accepit, unde septenarius numerus legitimus ac plenus est. Nam et dies septem sunt, quibus per vicem revolutis orbes conficiuntur annorum; et septem stellæ, quæ non occidunt; et septem sidera, quæ vocantur errantia, quorum dispares cursus, et inæquabiles motus, rerum ac temporum varietates efficere creduntur.

Ergo quoniam sex diebus cuncta Dei opera perfecta

sunt, per sæcula sex, id est annorum sex millia, manere hoc statu mundum necesse est. Dies enim magnus Dei mille annorum circulo terminatur, sicut indicat Propheta, qui dicit : Ante oculos tuos, Domine, mille anni, tanquam dies unus. Et sicut Deus sex illos dies in tantis rebus fabricandis laboravit : ita et Religio, et veritas in his sex millibus annorum laboret necesse est, malitia prævalente ac dominante. Et rursus, quoniam perfectis operibus requievit die septimo, eumque benedixit, necesse est, ut in fine sexti millesimi anni malitia omnis aboleatur e terra, et regnet per annos mille justitia (49); sitque tranquillitas, et requies a laboribus, quos mundus jamdiu perfert. Verum quatenus id eveniat, ordine suo explicabo. Sæpe diximus, minora et exigua magnorum figuras et præmonstrationes esse; ut hunc diem nostrum, qui ortu solis occasuque finitur, diei magni speciem gerere, quem circuitus annorum mille determinat.

Eodem modo etiam figuratio terreni hominis cœlestis populi præferebat in posterum fictionem. Nam sicut perfectis omnibus, quæ in usum hominis molitus est Deus, ipsum hominem sexto die ultimum fecit, eumque induxit in hunc mundum, tanquam in domum jam diligenter instructam : ita nunc sexto die magno verus homo verbo Dei fingitur; id est, sanctus populus doctrina et præceptis Dei ad justitiam figuratur. Et sicut tunc mortalis, atque imperfectus e terra fictus est, ut mille annis in hoc mundo viveret : ita nunc ex hoc terrestri sæculo perfectus homo fingitur; ut vivificatus a Deo, in hoc eodem mundo per annos mille dominetur. Quomodo autem consummatio futura sit, et qualis exitus humanis rebus impendeat, si quis divinas litteras fuerit scrutatus, inveniet. Sed et sæcularium prophetarum congruentes cum cœlestibus voces, finem rerum et occasum post breve tempus annun-

tiant, describentes quasi fatigati et delabentis mundi ultimam senectutem. Quæ vero a prophetis et vatibus futura esse dicantur, prius quam superveniat extrema illa conclusio, collecta ex omnibus et coacervata subnectam.

CAPUT XV.

De mundi vastatione et mutatione imperiorum.

Est in arcanis sanctarum litterarum, transcendisse in Ægyptum cogente inopia rei frumentariæ principem Hebræorum cum omni domo et cognatione. Cujus posteri cum diutius in Ægypto commorantes in magnam gentem crevissent, et gravi atque intolerando servitutis jugo premerentur, percussit Ægyptum Deus insanabili plaga, et populum suum liberavit, traductum medio mari cum discissis fluctibus, et in utramque partem dimotis, ut per siccum populus graderetur. Conatusque rex Ægytiorum profugos insequi, coëunte in statum suum pelago, cum omnibus copiis interceptus est. Quod facinus tam clarum tamque mirabile, quamvis ad præsens virtutem Dei hominibus ostenderet, tamen præsignificatio et figura majoris rei fuit, quam Deus idem in extrema temporum consummatione facturus est; liberabit enim plebem suam de gravi servitute mundi. Sed quoniam tunc una plebs Dei, et apud unam gentem fuit, Ægyptus sola percussa est. Nunc autem, quia Dei populus ex omnibus linguis congregatus apud omnes gentes commoratur, et ab his dominantibus premitur; necesse est universas nationes, id est orbem totum, cœlestibus plagis verberari, ut jus-

tus et cultor Dei populus liberetur. Et sicut tunc signa facta sunt, quibus futura clades Ægyptiis ostenderetur : ita in ultimo fient prodigia miranda per omnia elementa mundi, quibus imminens exitus universis gentibus intelligatur.

Propinquante igitur hujus sæculi termino, humanarum rerum statum commutari necesse est, et in deterius nequitia invalescente prolabi; ut jam nostra hæc tempora, quibus iniquitas et malitia usque ad summum gradum crevit, in illius tamen insanabilis mali comparatione, felicia et prope aurea possint judicari. Ita etenim justitia rarescet, ita impietas, et avaritia, et cupiditas, et libido crebrescent, ut si qui tum forte fuerint boni, prædæ sint sceleratis, ac divexentur undique ab injustis; soli autem mali opulenti sint : boni vero in omnibus contumeliis atque in egestate jactentur. Confundetur omne jus, et leges interibunt. Nihil quisquam tunc habebit, nisi aut male quæsitum, aut defensum manu : audacia et vis omnia possidebunt, Non fides in hominibus, non pax, non humanitas, non pudor, non veritas erit; atque ita neque securitas, neque regimen, neque requies a malis ulla. Omnis enim terra tumultuabitur : frement ubique bella : omnes gentes in armis erunt, et se invicem oppugnabunt. Civitates inter se finitimæ præliabuntur; et prima omnium Ægyptus stultarum superstitionum luet pœnas, et sanguine velut flumine operietur. Tunc peragrabit gladius orbem, metens omnia et tanquam messem cuncta prosternens. Cujus vastitatis et confusionis hæc erit causa, quod Romanum nomen (50), quo nunc regitur orbis (horret animus dicere : sed dicam, quia futurum est) tolletur de terra, et imperium in Asiam revertetur, ac rursus Oriens dominabitur, atque Occidens serviet, Nec mirum cuiquam debet videri, si

regnum tanta mole fundatum, ac tamdiu per tot et tales viros auctum, tantis denique opibus confirmatum, aliquando tamen corruet. Nihil est enim humanis viribus laboratum, quod non humanis æque viribus destrui possit, quoniam mortalia sunt opera mortalium. Sic et alia prius regna, cum diutius floruissent, nihilominus tamen occiderunt. Nam et Ægyptios, et Persas, et Græcos, et Assyrios proditum est regimen habuisse terrarum; quibus omnibus destructis, ad Romanos quoque rerum summa pervenit. Qui quanto cæteris omnibus regnis magnitudine antestant, tanto majore decident lapsu, quia plus habent ponderis ad ruinam, quæ sunt cæteris altiora.

Non inscite Seneca romanæ urbis tempora distribuit in ætates. Primam enim dixit infantiam sub rege Romulo fuisse, a quo et genita, et quasi educata sit Roma; deinde pueritiam sub cæteris regibus, a quibus et aucta sit, et disciplinis pluribus institutisque formata : at vero Tarquinio regnante, cum jam quasi adulta esse cœpisset, servitium non tulisse, et rejecto superbæ dominationis jugo, maluisse legibus obtemperare quam regibus; cumque esset adolescentia ejus fine punici belli terminata, tum denique confirmatis viribus cœpisse juvenescere. Sublata enim Carthagine, quæ tamdiu æmula imperii fuit, manus suas in totum orbem terra marique porrexit; donec regibus cunctis et nationibus imperio subjugatis, cum jam bellorum materia deficeret, viribus suis male uteretur, quibus se ipsa confecit. Hæc fuit prima ejus senectus, cum bellis lacerata civilibus, atque intestino malo pressa, rursus ad regimen singularis imperii recidit, quasi ad alteram infantiam revoluta. Amissa enim libertate, quam Bruto duce et auctore defenderat, ita consenuit, tanquam sustentare se ipsa non valeret, nisi

adminiculo regentium niteretur. Quod si hæc ita sunt, quid restat, nisi ut sequatur interitus senectutem? Et id futurum brevi conciones prophetarum denunciant sub ambage aliorum nominum, ne facile quis intelligat. Sibyllæ tamen aperte interituram esse Romam loquuntur, et quidem judicio Dei, quod nomen ejus habuerit invisum, et inimica justitiæ, alumnum veritatis populum trucidarit. Hystaspes quoque, qui fuit Medorum rex antiquissimus; a quo amnis quoque nomen accepit qui nunc Hydaspes dicitur, admirabile somnium sub interpretatione vaticinantis pueri ad memoriam posteris tradidit, sublatum iri ex orbe imperium nomenque Romanum multo ante præfatus est, quam illa trojana gens conderetur.

CAPUT XVI.

De mundi vastatione, ejusque prodigiis.

Quomodo autem id futurum sit, ne quis incredibile arbitretur, ostendam. Inprimis multiplicabitur regnum, et summa rerum potestas per plurimos dissipata et concisa minuetur. Tunc discordiæ civiles in perpetuum serentur; nec ulla requies bellis exitialibus erit, donec reges decem pariter existant (51), qui orbem terræ, non ad regendum, sed ad consumendum partiantur. Hi exercitibus in immensum auctis, et agrorum cultibus destitutis, quod est principium eversionis et cladis, disperdent omnia, et comminuent, et vorabunt. Tum repente adversus eos hostis potentissimus ab extremis finibus plagæ septentrionalis orietur, qui tribus ex eo numero deletis,

qui tunc Asiam obtinebunt, assumetur in societatem a cæteris; ac princeps omnium constituetur. Hic insustentabili dominatione vexabit orbem : divina et humana miscebit; infanda dictu et execrabilia molietur; nova consilia in pectore suo volutabit, ut proprium sibi constituat imperium, leges commutet, et suas sanciat; comtaminabit, diripiet, spoliabit, occidet. Denique immutato nomine, atque imperii sede translata, confusio ac perturbatio humani generis consequetur. Tum vero detestabile atque abominandum tempus existet, quo nulli hominum sit vita jucunda.

Evertentur funditus civitates, atque interibunt, non modo ferro atque igni, verum etiam terræ motibus assiduis, et eluvie aquarum, et morbis frequentibus, et fame crebra. Aër enim vitiabitur, et corruptus ac pestilens fiet, modo importunis imbribus, modo inutili siccitate, nunc frigoribus, nunc æstibus nimiis; nec terra homini dabit fructum : non seges quidquam, non arbor, non vitis feret. Sed cum in flore spem maximam dederint, in fruge decipient. Fontes quoque cum fluminibus arescent, ut ne potus quidem suppetat; et aquæ in sanguinem aut amaritudinem mutabuntur. Propter hæc deficient et in terra quadrupedes, et in aëre volucres, et in mari pisces. Prodigia quoque in cœlo mirabilia mentes hominum maximo terrore confundent, et crines cometarum, et solis tenebræ, et color lunæ, et cadentium siderum lapsus. Nec tamen hæc usitato modo fient : sed existent subito et ignota et invisa oculis astra; sol in perpetuum fuscabitur, ut vix inter noctem diemque discernatur. Luna jam non tribus deficiet horis : sed perpetuo sanguine obfusa, meatus extraordinarios peraget, ut non sit homini promptum, aut siderum cursus, aut rationem temporum agnoscere; fiet enim vel æstas in hyeme, vel

hyems in æstate. Tunc annus breviabitur, et mensis minuetur, et dies in angustum coarctabitur. Stellæ vero creberrimæ cadent, ut cœlum omne cæcum sine ullis luminibus appareat. Montes quoque altissimi decident, et planis æquabuntur : mare innavigabile constituetur.

Ac ne quid malis hominum terræque desit, audietur e cœlo tuba ; quod hoc modo Sibylla denuntiat, dicens :

Σάλπιγξ οὐρανόθεν φωνὴν πολύθρηνον ἀφήσει.

Tuba e cœlo vocem multis ululatibus dabit.

Itaque trepidabunt omnes, et ad luctuosum illum sonitum contremiscent. Tum vero per iram Dei adversus homines, qui justitiam non agnoverunt, sæviet ferrum, ignis, fames, morbus, et super omnia metus semper impendens. Tunc orabunt Deum, et non exaudiet ; optabitur mors, et non veniet : ne nox quidem requiem timori dabit ; nec ad oculos somnus accedet : sed animas hominum sollicitudo ac vigilia macerabit : plorabunt, et gement, et dentibus strident ; gratulabuntur mortuis, et vivos plangent. His et aliis pluribus malis solitudo fiet in terra, et erit deformatus orbis atque desertus ; quod in carminibus sibyllinis ita dicitur :

Ἔσται κόσμος ἄκοσμος, ἀπολλυμένων ἀνθρώπων.

Erit mundus sine ornatu, pereuntibus hominibus.

Ita enim conficietur humanum genus, ut vix decima pars hominum relinquatur ; et unde mille processerant, vix prodient centum. De cultoribus etiam Dei duæ partes interibunt, et tertia quæ fuerit probata, remanebit.

CAPUT XVII.

De falso propheta et incommodis piorum, et illius internecione.

Sed planius, quomodo id eveniat, exponam. Imminente jam temporum conclusione, Propheta magnus mittetur a Deo, qui convertat homines ad Dei agnitionem, et accipiat potestatem mirabilia faciendi. Ubicumque non audierint eum homines, claudet cœlum; et abstinebit imbres, et aquam convertet in sanguinem, et cruciabit illos siti ac fame; et quicumque conabitur eum lædere, procedet ignis de ore ejus, atque amburet illum. His prodigiis atque virtutibus convertet multos ad Dei cultum; peractisque operibus ipsius, alter rex orietur ex Syria malo spiritu genitus (52), eversor ac perditor generis humani, qui reliquias illius prioris mali cum ipso simul deleat. Hic pugnabit adversus prophetam Dei; vincet, et interficiet eum, et insepultum jacere patietur. Sed post diem tertium reviviscet; atque inspectantibus et mirantibus cunctis, rapietur in cœlum. Rex vero ille teterrimus erit quidem et ipse, sed mendaciorum propheta; et seipsum constituet ac vocabit Deum, et se coli jubebit ut Dei filium : et dabitur ei potestas, ut faciat signa et prodigia, quibus visis, irretiat homines ut adorent eum. Jubebit ignem descendere de cœlo, et solem a suis cursibus stare, et imaginem loqui; et fient hæc sub verbo ejus : quibus miraculis etiam sapientium plurimi allicientur ab eo. Tunc eruere templum Dei conabitur, et justum

populum persequetur; et erit pressura et contritio, qualis nunquam fuit a principio mundi.

Quicumque crediderint atque accesserint ei, signabuntur ab eo tanquam pecudes : qui autem recusaverint notam ejus, aut in montes fugient, aut comprehensi exquisitis cruciatibus necabuntur. Idem justos homines obvolvet libris prophetarum, atque ita cremabit; et dabitur ei desolare orbem terræ mensibus quadraginta duobus. Id erit tempus, quo justitia projicietur, et innocentia odio erit; quo mali bonos hostiliter prædabuntur : non lex, aut ordo, aut militiæ disciplina servabitur; non canos quisquam reverebitur, non officium pietatis agnoscet; non sexus aut infantiæ miserebitur : confundentur omnia et miscebuntur contra fas, contra jura naturæ. Ita quasi uno communique latrocinio terra universa vastabitur. Cum hæc ita erunt, tunc justi et sectatores veritatis segregabunt se a malis, et fugient in solitudines. Quo audito, impius rex inflammatus ira veniet cum exercitu magno, et admotis omnibus copiis circumdabit montem, in quo justi morabuntur, ut eos comprehendat. Illi vero, ubi se clausos undique atque obsessos viderint, exclamabunt ad Deum voce magna, et auxilium cœleste implorabunt; et exaudiet eos Deus, et mittet regem magnum de cœlo, qui eos eripiat ac liberet, omnesque impios ferro ignique disperdat.

CAPUT XVIII.

De mundi casibus in extremo, ac de iis prædictis a vatibus.

Hæc ita futura esse, cum prophetæ omnes ex Dei spiritu, tum etiam vates ex instinctu dæmonum cecinerunt. Hystaspes enim, quem superius nominavi, descripta iniquitate sæculi hujus extremi, pios ac fideles a nocentibus segregatos, ait cum fletu et gemitu extenturos esse ad cœlum manus, et imploraturos fidem Jovis; Jovem respecturum ad terram, et auditurum voces hominum, atque impios extincturum. Quæ omnia vera sunt, præter unum, quod Jovem dixit illa facturum, quæ Deus faciet. Sed et illud non sine dæmonum fraude subtractum est, missum iri a Patre tunc Filium Dei, qui deletis omnibus malis, pios liberet. Quod Hermes tamen non dissimulavit. In eo enim libro, qui λόγος τέλειος inscribitur, post enumerationem malorum de quibus diximus, subjecit hæc : ἐπ᾽ ἂν δὴ ταῦτα ὧδε γένηται, ὦ Ἀσκληπιὲ, τότε ὁ κύριος, καὶ πατὴρ, καὶ θεὸς, καὶ τοῦ πρώτου καὶ ἑνὸς θεοῦ δημιουργὸς, ἐπιβλέψας τοῖς γενομένοις, καὶ τῇ ἑαυτοῦ βουλήσει τοῖς τοιούτοις, τὸ ἀγαθὸν ἀντερείσας τῇ ἀταξίᾳ, καὶ ἀνακαλεσάμενος τὴν πλάνην, καὶ τὴν κακίαν ἐκκαθήρας, πῆ μὲν ὕδατι πολλῷ καταλύσας, πῆ δὲ πυρὶ ὀξυτάτῳ διακαύσας, ἐνίοτε δὲ πολέμοις καὶ λοιμοῖς ἐκπιέσας, ἤγαγεν ἐπὶ τὸ ἀρχαῖον καὶ ἀποκατέστησε τὸν ἑαυτοῦ κόσμον. « Cum hæc ita facta fuerint, » o Asclepi, tunc dominus, et Pater, et Deus, et primi » et unius Dei creator, respiciens quæ facta sunt, et » suam voluntatem in hujusmodi, id est, bonum oppo- » nens temeritati, et errorem revocans, malitiam pur- » gabit, partim aqua diluens, partim igne rapido cre-

» mans, interdum bellis et pestilentiis extergens, ad » statum pristinum perduxit et restituit suum mun- » dum. » Sibyllæ quoque non aliter fore ostendunt, quam ut Dei filius a summo patre mittatur, qui et justos liberet de manibus impiorum, et injustos cum tyrannis sævientibus deleat ; e quibus una sic tradidit :

Ἥξει καὶ μακάρων ἐθέλων πόλιν ἐξαλαπάξαι ;
Καὶ κέν τις θέοθεν βασιλεὺς πεμφθεὶς ἐπ' ἰδίων,
Πάντας ὀλεῖ βασιλεῖς μεγάλοις καὶ φῶτας ἀρίστους ;
Εἰθ' οὕτως κρίσις ἔσται ὑπ' ἀφθίτου ἀνθρώποισι.

Veniet et beatorum volens urbem expugnare ;
Et quidem a Deo rex missus ad suos,
Omnes perdet reges magnos et viros optimos ;
Et sic judicium erit ab immortali hominibus.

Item alia Sibylla :

Καὶ τότ' ἀπ' ἠελίου πέμψει θεὸς βασιλῆα,
Ὃς πᾶσαν γαῖαν παύσει πολέμοιο κακοῖο.

Et tunc ex sole mittet Deus regem,
Qui omnem terram placabit a bello malo.

Et rursus alia :

ἡμετέρας δουλείας
Ζυγὸν δυσβάστακτον ἐπ' αὐχένι κείμενον ἀρεῖ,
Καὶ θεσμοὺς ἀθέους λύσει, δεσμούς τε βιαίους.

Nostræ servitutis
Jugum intolerabile in collo positum tollet,
Et leges impias solvet, vinculaque violenta.

CAPUT XIX.

De adventu Christi ad judicium, et de falso propheta devicto.

Oppresso igitur orbe terræ, cum ad destruendam immensarum virium tyrannidem humanæ opes defecerint, siquidem capto mundo cum magnis latronum exercitibus incubabit, divino auxilio tanta illa calamitas indigebit. Commotus igitur Deus et periculo ancipiti, et miseranda comploratione justorum, mittet protinus liberatorem. Tunc aperietur cœlum medium intempesta et tenebrosa nocte, ut in orbe toto lumen descendentis Dei tanquam fulgur appareat; quod Sibylla his versibus locuta est :

Ὁππότ' ἂν ἔλθῃ,
Πῦρ ἔσται, σκότος ἐν τῇ μέσσῃ νυκτὶ μελαίνῃ

Cum veniet,
Ignis erit, tenebræque in media nocte obscura.

Hæc est nox, quæ a nobis propter adventum regis ac Dei nostri pervigilio celebratur : cujus noctis duplex est ratio, quod in ea et vitam tum recepit, cum passus est, et postea regnum orbis terræ recepturus est. Hic est enim liberator, et judex, et ultor, et rex, et Deus quem nos Christum vocamus, qui prius quam descendat, hoc signum dabit. Cadet repente gladius e cœlo, ut sciant justi ducem sanctæ militiæ descensurum : et descendet comitantibus Angelis in medium terræ; et antecedet eum flamma inextinguibilis; et virtus Angelorum tradet in

manus justorum multitudinem illam, quæ montem circumsederit, et concidetur ab hora tertia usque ad vesperum, et fluet sanguis more torrentis; deletisque omnibus copiis, impius solus effugiet, et peribit ab eo virtus sua.

Hic est autem, qui appellatur Antichristus : sed seipsum Christum mentietur, et contra verum dimicabit, et victus effugiet, et bellum sæpe renovabit, et sæpæ vincetur; donec quarto prælio confectis omnibus impiis debellatus, et captus, tandem scelerum suorum luat pœnas. Sed et cæteri principes, ac tyranni, qui contriverunt orbem, simul cum eo vincti adducentur ad regem, et increpabit eos, et coarguet; et exprobrabit his facinora ipsorum, et damnabit eos, ac meritis cruciatibus tradet. Sic extincta malitia, et impietate compressa, requiescet orbis, qui per tot sæcula subjectus errori ac sceleri nefandam pertulit servitutem. Non colentur ulterius dii manu facti : sed a templis, et pulvinaribus suis deturbata simulacra igni dabuntur, et cum donis suis mirabilibus ardebunt, quod etiam Sibylla cum prophetis congruens futurum esse prædixit :

Τρίψουσιν δ' εἴδωλα βροτοὶ καὶ πλοῦτον ἅπαντα.

Conterent autem idola homines et divitias omnes.

Erythræa quoque idem spopondit :

Ἔργα δὲ χειροποιητὰ θεῶν κατακαυθήσονται.

Opera autem manufacta deorum exurentur.

CAPUT XX.

De Christi judicio; de Christianis, atque de anima.

Post hæc aperientur inferi, et resurgent mortui : de quibus judicium magnum idem ipse rex ac Deus faciet, cui summus pater, et judicandi, et regnandi dabit maximam potestatem; de quo judicio et regno apud Erythræam Sibyllam sic invenitur :

Ὁππότε καὶ τὸ λάβῃ τέλος αἴσιμον, ἠδὲ βροτοῖσι
Καὶ δὴ ἀφίξηται κρίσις ἀθανάτοιο θεοῖο,
Ἥξει ἐπ' ἀνθρώπους μεγάλη κρίσις ἠδὲ καὶ ἀρχή.

Cum autem dies iste acceperit diem fatalem, et ad mortales
Venerit judicium immortalis Dei,
Veniet super homines magnum judicium, et initium.

Deinde apud aliam :

Ταρτάρεον δὲ χάος τότε δείξει γαῖα χανοῦσα
Ἥξουσιν δ' ἐπὶ βῆμα θεοῦ βασιλῆος ἅπαντες.

Tartareum autem chaos tunc ostendet terra dehiscens :
Venient autem ad tribunal Dei Regis omnes.

Et alio loco apud eamdem :

Οὐρανὸν εἱλίξω γαίης κευθμῶνας ἀνοίξω,
Καὶ τοτ' ἀναστήσω νεκροὺς, μοῖραν ἀναλύσας
Καὶ θανάτου κέντρον, καὶ ὕστερον εἰς κρίσιν ἄξω,
Κρίνων εὐσεβέων καὶ δυσσεβέων βίον ἀνδρῶν.

Cœlum volvens terræ latebras aperiam;
Et tunc resuscitabo mortuos, fatum solvens

Et mortis stimulum, ac postea in judicium ducam.
Judicans piorum atque impiorum vitam hominum.

Nec tamen universi tunc a Deo judicabuntur : sed ii tantum qui sunt in Dei Religione versati. Nam qui Deum non agnoverunt, quoniam sententia de his in absolutionem ferri non potest, jam judicati damnatique sunt, sanctis litteris contestantibus, non resurrecturos esse impios in judicium. (53) Judicabuntur ergo qui Deum scierunt, et facinora eorum, id est mala opera cum bonis collata ponderabuntur; ut si plura et gravia fuerint bona justaque, dentur ad vitam beatam : si autem mala superaverint, condemnentur ad pœnam. Hic fortasse dixerit quispiam : Si est immortalis anima, quomodo patibilis inducitur, ac pœnam sentiens! Si enim ob merita punietur, sentiet utique dolorem, atque ita etiam mortem. Si morti non est obnoxia, nec dolori quidem, patibilis igitur non est.

Huic quæstioni, sive argumento, a Stoïcis ita occurritur : Animas quidem hominum permanere, nec interventu mortis in nihilum resolvi : sed eorum, qui justi fuerunt, puras, et impatibiles, et beatas ad sedem cœlestem, unde illis origo sit, remeare ; vel in campos quosdam fortunatos rapi, ubi fruantur miris voluptatibus : impiorum vero, quoniam se malis cupiditatibus inquinaverunt, mediam quamdam gerere inter immortalem mortalemque naturam, et habere aliquid imbecillitatis ex contagione carnis. Cujus desideriis ac libidinibus addictæ, ineluibilem quemdam fucum trahant labemque terrenam; quæ cum temporis diuturnitate penitus inhæserit, ejus naturæ reddi animas, ut si non extinguibiles in totum, quoniam ex Deo sunt, tamen cruciabiles fiant per corporis maculam, quæ peccatis inusta,

sensum doloris attribuit. Quam sententiam poëta sic explicavit :

Quin et supremo cum lumine vita reliquit ,
Non tamen omne malum miseris , nec funditus omnes
Corporeæ excedunt pestes ; penitusque necesse est ,
Multa diu concreta modis inolescere miris.
Ergo exercentur pœnis , veterumque malorum
Supplicia expendunt.

Hæc propemodum vera sunt. Anima enim , cum divortium fecit a corpore , est , ut ait idem poëta ,

Par levibus ventis , volucrique simillima somno ,

quia spiritus est , et ipsa tenuitate incomprehensibilis : sed nobis , qui sumus corporales ; Deo autem , cui subjacet posse omnia , comprehensibilis.

CAPUT XXI.

De cruciatibus et pœnis animarum.

Primum igitur dicimus , tantam esse Dei potestatem , ut etiam incorporalia comprehendat , et quemadmodum voluerit , afficiat. Nam et Angeli Deum metuunt , quia castigari ab eo possunt inenarrabili quodam modo ; et dæmones reformidant , quia torquentur ab eo ac puniuntur. Quid ergo mirum , si cum sint immortales animæ , tamen patibiles sint Deo ? Nam cum in se nihil habeant solidum et contrectabile , a solidis et corporalibus nullam vim pati possunt : sed quia in solis spiritibus vivunt , a solo Deo tractabiles sunt , cui virtus ac substantia

spiritualis est. Sed tamen docent nos sanctæ litteræ, quemadmodum pœnas impii sint daturi. Nam quia peccata in corporibus contraxerunt, (54) rursus carne induentur, ut in corporibus piaculum solvant; et tamen non erit caro illa, quam Deus homini superjecerit, huic terrenæ similis : sed insolubilis ac permanens in æternum, ut sufficere possit cruciatibus, et igni sempiterno, cujus natura diversa est ab hoc nostro, quo ad vitæ necessaria utimur, qui nisi alicujus materiæ fomite alatur, extinguitur. At ille divinus per seipsum semper vivit ac viget sine ullis alimentis, nec admistum habet fumum : sed est purus, ac liquidus, et in aquæ modum fluidus. Non enim vi aliqua sursum versus urgetur, sicut noster, quem labes terreni corporis, quo tenetur, et fumus intermistus exilire cogit, et ad cœlestem naturam cum trepidatione mobili subvolare.

Idem igitur divinus ignis una eademque vi atque potentia, et cremabit impios, et recreabit, et quantum e corporibus absumet, tantum reponet, ac sibi ipse æternum pabulum subministrabit; quod poëtæ in vulturem Tityi transtulerunt : ita sine illo revirescentium corporum detrimento aduret tantum, ac sensu doloris afficiet. Sed et justos cum judicaverit, etiam in igni eos examinabit. Tum quorum peccata vel pondere, vel numero prævaluerint, perstringentur igni atque amburentur : quos autem plena justitia et maturitas virtutis incoxerit, ignem illum non sentient; habent enim aliquid in se Dei, quod vim flammæ repellat, ac respuat. Tanta vis est innocentiæ, ut ab ea ignis ille refugiat innoxius; qui accèpit a Deo hanc potentiam, ut impios urat, justis obtemperet. Nec tamen quisquam putet, animas post mortem protinus judicari. (55) Nam omnes in una communique custodia detinentur, donec tempus adveniat,

quo maximus judex meritorum faciat examen. Tum quorum fuerit probata justitia, ii præmium immortalitatis accipient: quorum autem peccata et scelera detecta fuerint, non resurgent, sed cum impiis in easdem tenebras recondentur, ad certa supplicia destinati.

CAPUT XXII.

De errore poetarum, atque de animæ reditu ab inferis.

Figmenta hæc esse poëtarum quidem putant, ignorantes unde illa poëtæ acceperint, ac negant hæc fieri posse; nec mirum est ita illis videri. Aliter enim, quam res habet, traditur a poëtis: qui licet sint multo antiquiores, quam historici, et oratores, et cætera genera scriptorum; tamen quia mysterium divini sacramenti nesciebant, et ad eos mentio resurrectionis futuræ obscuro rumore pervenerat, eam vero temere ac leviter auditam in modum commentitiæ fabulæ prodiderunt. Et tamen iidem testati sunt, non auctorem se certum, sed opinionem sequi; ut Maro, qui ait:

> Sit mihi fas audita loqui.

Quamvis igitur veritatis arcana in parte corruperint; tamen ipsa res eo verior invenitur, quod cum Prophetis in parte consentiunt: quod nobis ad probationem rei satis est. Errori tamen eorum subest ratio nonnulla. Nam cum prophetæ assiduis concionibus prædicarent, judicaturum esse de mortuis Filium Dei, et hæc annuntiatio non lateret, quoniam rectorem cœli non alium putabant esse, quam Jovem, judicare apud inferos Jovis filium tradide-

runt : sed tamen non Apollinem, aut Liberum, aut Mercurium, qui cœlestes putantur, sed eum qui et mortalis fuerit, et justus, vel Minoëm, vel Æacum, vel Rhadamantum.

Corruperunt igitur poëtica licentia, quod acceperant; vel opinio veritatem per diversa ora sermonesque varios dissipata mutavit. Nam quod peractis apud inferos mille annis, rursus ad vitam restitui cecinerunt, Marone ita dicente :

Has omnes, ubi mille rotam volvere per annos,
Lethæum ad fluvium Deus evocat agmine magno,
Scilicet immemores supera ut convexa revisant,
Rursus et incipiant in corpora velle reverti :

hæc eos ratio fefellit, quod resurgent defuncti, non post mille annos mortis suæ : sed ut restituti rursus in vitam, mille annis cum Deo regnent. Deus enim veniet, ut orbe hoc ab omni labe purgato, redivivas justorum animas, corporibus innovatis, ad sempiternam beatitudinem suscitet. Itaque præter aquam oblivionis vera sunt cætera : quam idcirco finxerunt, ne quis illud opponeret : Cur ergo non meminerunt se aliquando vixisse, aut qui fuerint, aut quæ gesserint? Sed nihilominus tamen verisimile non putatur; et res tota velut licenter et fabulose ficta respuitur. Nobis autem de resurrectione affirmantibus, et docentibus animas ad alteram vitam non oblitas sui, sed in eodem sensu ac figura esse redituras, illud opponitur. Tot jam sæcula transierunt : quis unquam unus ab inferis resurrexit, ut exemplo ejus fieri posse credamus? Atenim resurrectio fieri non potest, dominante adhuc injustitia. Hoc enim sæculo necantur homines vi, ferro, insidiis, venenis; afficiuntur injuriis, egestate, carceribus, tormentis, proscriptionibus. Eo accedit,

quod justitia invisa est; quod omnes, qui Deum sequi volunt, non tantum odio habentur : sed vexantur omnibus contumeliis, et excruciantur multiplici genere pœnarum, et ad impios cultus manufactorum deorum non ratione, aut veritate, sed nefanda corporum laceratione coguntur.

Num igitur oportet ad hæc eadem resurgere, et reverti homines ad vitam, in qua tuti esse non possint? Cum ergo justi tam viles habeantur, tam facile tollantur; quid putemus futurum fuisse, si quis ab inferis rediens vitam postliminio recepisset? Auferretur profecto ab oculis hominum; ne viso eo, vel audito, deos universi relinquerent, et ad unius se Dei cultum Religionemque converterent. Ergo semel fieri resurrectionem necesse est, cum malum fuerit ablatum; quoniam eos, qui resurrexerint, nec mori jam ulterius, nec violari ullo modo fas est, ut beatam possint agere vitam, quorum mors resignata est. Poëtæ vero cum scirent, hoc sæculum malis omnibus redundare, oblivionis amnem induxerunt, ne laborum ac malorum memores animæ reverti ad superos recusarent; unde Virgilius :

O pater, anne aliquas ad cœlum hinc ire putandum est
Sublimes animas, iterumque ad tarda reverti
Corpora? Quæ lucis miseris tam dira cupido?

Ignorabant enim quomodo, aut quando id fieri oporteret. Itaque renasci eas putaverunt, et denuo ad uterum revolvi, atque ad infantiam regredi. Unde etiam Plato de anima disserens, ex hoc ait posse cognosci animas esse immortales atque divinas, quod in pueris mobilia sunt ingenia, et ad percipiendum facilia; quod ea, quæ discant, ita celeriter rapiant, uti non tunc primum discere illa videantur, sed recognoscere, atque reminisci : in quo vir sapiens poëtis ineptissime credidit.

CAPUT XXIII.

De resurrectione animæ, atque ejus rei testimonia.

Non igitur renascentur, quod fieri non potest : sed resurgent, et a Deo corporibus induentur; et prioris vitæ factorumque omnium memores erunt; et in bonis cœlestibus collocati, ac fruentes jucunditate innumerabilium copiarum, præsenti Deo gratias agent, quod malum omne deleverit, quod eos ad regnum vitamque perpetuam suscitarit. Qua de anastasi philosophi quoque dicere aliquid conati sunt tam corrupte, quam poëtæ. Nam Pythagoras transire animas in nova corpora disputavit : sed inepte, quod, ex hominibus in pecudes, et ex pecudibus in homines, et seipsum ex Euphorbo esse reparatum. Melius Chrysippus, quem Cicero ait fulcire porticum Stoïcorum, qui in libris, quos de providentia scripsit, cum de innovatione mundi loqueretur, hæc intulit : *τούτου δὲ οὕτως ἔχοντος, δῆλον ὡς οὐδὲν ἀδύνατον, καὶ ἡμᾶς μετὰ τὸ τελευτῆσαι, πάλιν περιόδων τινῶν εἰλημμένων χρόνου, εἰς ὃ νῦν ἐσμὲν καταστήσεσθαι σχῆμα.* « Quod cum ita sit, apparet nihil esse impossibile, et nos cum vitam finierimus, » rursus spatiis quibusdam revolutis temporis, in hunc » statum in quo nunc sumus restitui. » Sed nos ab humanis ad divina redeamus. Sibylla dicit hæc :

Δύσπιστον γὰρ ἅπαν μερόπων γένος· ἀλλ᾽ ὅταν ἤδη
Κόσμου καὶ θνητῶν ἔλθῃ κρίσις, ἣν θεὸς αὐτὸς
Ποιήσει, κρίνων ἀσεβεῖς θ᾽ ἅμα εὐσεβέας τε,
Καὶ τότε δυσσεβέας μὲν ἐπὶ ζόφον ἐν πυρὶ πέμψει.
Ὅστοι δ᾽ εὐσεβέουσι, πάλιν ζήσουσ᾽ ἐπὶ γαίης,
Πνεῦμα θεοῦ δόντος τιμὴν ἅμα καὶ βίον αὐτοῖς.

Difficile enim ad credendum omne hominum genus : sed cum jam
Mundi et mortalium venerit judicium, quod Deus ipse
Faciet judicans impios simul et pios,
Tunc demum impios quidem in tenebras in ignem mittet.
Qui autem pietatem colunt, iterum vivent in terra,
Spiritu Dei dante honorem simul et vitam ipsis.

Quod si non modo prophetæ, sed etiam vates, et poëtæ, et philosophi anastasim mortuorum futuram esse consentiunt; nemo quærat a nobis, quemadmodum fieri possit. Nec enim divinorum operum reddi potest ratio. Sed si a principio Deus hominem nescio quo inerrabili modo instituit; credamus ab eodem restitui veterem posse, qui novum fecit.

CAPUT XXIV.

De renovato mundo.

Nunc reliqua subnectam (56). Veniet igitur summi et maximi Dei Filius, ut vivos ac mortuos judicet, testante atque dicente Sibylla :

Πάσης γὰρ γαίης τότε θνητῶν σύγχυσις ἔσται,
Αὐτὸς ὁ παντοκράτωρ ὅτ᾽ ἂν ἔλθῃ βήματι κρῖναι
Ζώντων καὶ νεκύων ψυχάς, καὶ κόσμον ἅπαντα.
Totius enim terræ tunc mortalium confusio erit,
Et ipse omnipotens cum venerit in tribunali judicare
Vivorum mortuorumque animas, et mundum universum.

Verum ille, cum deleverit injustitiam, judiciumque maximum fecerit, ac justos, qui a principio fuerunt, ad

vitam restauraverit, mille annis inter homines versabitur, eosque justissimo imperio reget. Quod alibi Sibylla vaticinans furensque proclamat :

Κλῦτε δέ μου μέροπες, βασιλεὺς αἰώνιος ἄρχει.

Audite me homines, rex sempiternus dominatur.

Tum qui erunt in corporibus vivi, non morientur : sed per eosdem mille annos infinitam multitudinem generabunt ; et erit soboles eorum sancta, et Deo cara. Qui autem ab inferis suscitabuntur, ii præerunt viventibus velut judices. Gentes vero non extinguentur omnino : sed quædam relinquentur in victoriam Dei, ut triumphentur a justis, ac subjugentur perpetuæ servituti. Sub idem tempus etiam princeps dæmonum, qui est machinator omnium malorum, catenis vincietur ; et erit in custodia mille annis cœlestis imperii, quo justitia in orbe regnabit, ne quod malum adversus populum Dei moliatur. Post cujus adventum congregabuntur justi ex omni terra ; peractoque judicio, civitas sancta constituetur in medio terræ, in qua ipse conditor Deus cum justis dominantibus commoretur. Quam civitatem Sibylla designat, cum dicit :

Καὶ πόλιν, ἣν ἐποίησε θεὸς, αὐτὴν ἐποίησε
Λαμπροτέραν ἄστρων, καὶ ἡλίου, ἠδὲ σελήνης.

Et urbem quam fecit Deus, eam fecit
Splendidiorem stellis, et sole, et luna.

Tunc auferentur a mundo tenebræ illæ, quibus offunditur atque obcœcatur cœlum ; et luna claritudinem solis accipiet, nec minuetur ulterius. Sol autem septies tanto, quam nunc est, clarior fiet. Terra vero aperiet fœcunditatem suam, et uberrimas fruges sua sponte generabit ; rupes montium melle sudabunt, per rivos vina decur-

rent; et flumina lacte inundabunt. Mundus denique ipse gaudebit; et omnis rerum natura lætabitur, erepta et liberata dominio mali, et impietatis, et sceleris, et erroris. Non bestiæ per hoc tempus sanguine alentur; non aves præda : sed quieta et placida erunt omnia. Leones et vituli ad præsepe simul stabunt : lupus ovem non rapiet, canis non venabitur, accipitres et aquilæ non nocebunt : infans cum serpentibus ludet. Denique tunc fient illa, quæ poëtæ aureis temporibus facta esse jam Saturno regnante dixerunt. Quorum error hinc exortus est, quod prophetæ futurorum pleraque sic proferunt et enuntiant, quasi jam peracta. Visiones enim divino spiritu offerebantur oculis eorum, et videbant illa in conspectu suo quasi fieri, ac terminari. Quæ vaticinia eorum cum paulatim fama vulgasset, quoniam profani a sacramento ignorabant quatenus dicerentur, completa jam esse veteribus sæculis illa omnia putaverunt, quæ utique fieri complerique non poterant homine regnante. Cum vero deletis religionibus impiis, et scelere compresso, subjecta erit Deo terra :

Cedet et ipse mari vector, nec nautica pinus
Mutabit merces : omnis feret omnia tellus.
Non rastros patietur humus, non vinea falcem.
Robustus quoque jam tauris juga solvet arator
Tunc etiam molli flavescet campus arista ;
Incultisque rubens pendebit sentibus uva ;
Et duræ quercus sudabunt roscida mella,
Nec varios discet mentiri lana colores.
Ipse sed in pratis aries jam suave rubenti
Murice, jam croceo mutabit vellera luto.
Sponte sua sandyx pascentes vestiet agnos.
Ipsæ lacte domum referent distenta capellæ
Ubera, nec magnos metuent armenta leones,

Quæ poëta secundum Cumeæ Sibyllæ carmina prolocutus est. Erythræa vero sic ait :

Οἱ δὲ λύκοι σὺν ἄρνεσ' ἐν οὔρεσιν ἀμιλλοῦνται ;
Χόρτον γὰρ λύγκες τ' ἐρίφοισιν ἅμα βόσκονται.
Ἄρκτοι σὺν μόσχοισιν ὁμοῦ καὶ πᾶσι βροτοῖσι·
Σαρκοϐόρος τε λέων φάγετ' ἄχυρον παρὰ φάτναις,
Σὺν βρέφεσίν τε δράκοντες ἀμάτορσι κοιμήσονται.

Lupi vero cum agnis in montibus dimicabunt ;
Herbamque lynces cum hædis pariter pascentur.
Ursi cum vitulis simul, omnibusque pecoribus.
Carnivorus leo comedet paleas ad præsepia,
Cumque infantibus dracones matris orbis dormient.

Et alio loco de ubertate rerum :

Καὶ τότε δὴ χάρμην μεγάλην θεὸς ἀνδράσι δώσει ;
Καὶ γὰρ γῆ καὶ δένδρα, καὶ ἄσπετα θρέμματα γαίης
Δώσουσιν καρπὸν τὴν ἀληθινὸν ἀνθρώποισι
Οἴνου καὶ μέλιτος γλυκεροῦ, λευκοῦτε γάλακτος,
Καὶ σίτου, ὅπερ ἐστὶ βροτοῖς κάλλιστον ἁπάντων.

Et tunc gaudium magnum Deus hominibus dabit ;
Etenim terra et arbores, et innumerabilia pecora terræ
Dabunt fructum verum hominibus
Vini et mellis dulcissimi, candidique lactis ;
Et tritici, quod est hominibus optimum omnium.

Et alia eodem modo :

Εὐσεϐέων δὲ μόνων ἁγία χθὼν πάντα τάδ' οἴσει
Νᾶμα μέλιτος ἀπὸ πέτρης ἠδ' ἀπὸ πηγῆς,
Καὶ γάλατ' ἀμϐροσίης ῥεύσει πάντεσσι δικαίοις.

Piorum autem solorum sancta terra omnia hæc feret,
Fluentum mellis de petra et de fonte ;
Et lac immortalitatis manabit omnibus justis.

Vivent itaque homines tranquillissimam vitam et copiosissimam, et regnabunt cum Deo pariter; et reges gentium venient a finibus terræ cum donis ac muneribus, ut adorent et honorificent regem magnum, cujus nomen erit præclarum ac venerabile universis nationibus, quæ sub cœlo erunt, et regibus qui dominabuntur in terra.

CAPUT XXV.

De postremis temporibus, ac de urbe Roma.

Hæc sunt, quæ a Prophetis futura dicuntur : quorum testimonia et verba ponere opus non esse duxi; quoniam esset infinitum, nec tantam rerum multitudinem mensura libri caperet, tam multis uno spiritu similia dicentibus, simulque ne fastidium legentibus fieret, si ex omnibus collecta et translata congererem : præterea ut ea ipso quæ dicerem, non nostris, sed alienis potissimum litteris confirmarem, doceremque, non modo apud nos, verum etiam apud eos ipsos qui nos insectantur, veritatem consignatam teneri, quam recusant agnoscere. Si quis autem diligentius hæc voluerit scire, ex ipso fonte hauriat, et plura, quam nos in his libris complexi sumus, admirabilia, reperiet. Fortasse quispiam nunc requirat, quando, ista quæ diximus, sint futura. Jam superius ostendi, completis annorum sex millibus mutationem istam fieri oportere, et jam propinquare summum illum conclusionis extremæ diem. De signis quæ prædicta sunt a prophetis, licet noscere; prædixerunt enim signa, quibus consummatio temporum, et expectanda sit nobis in singulos dies, et timenda. Quando tamen compleatur hæc summa,

docent ii qui de temporibus scripserunt, colligentes ea ex litteris sanctis, et ex variis historiis, quantus sit numerus annorum ab exordio mundi : qui licet varient, et aliquantum numeri eorum summa dissentiat, omnis tamen expectatio non amplius quam ducentorum videtur annorum. Etiam res ipsa declarat, lapsum ruinamque rerum brevi fore : nisi quod incolumi urbe Roma nihil istiusmodi videtur esse metuendum. At vero cum caput illud orbis occiderit, et ῥύμη esse cœperit, quod Sibyllæ fore aiunt, quis dubitet venisse jam finem rebus humanis, orbique terrarum? Illa, illa est civitas, quæ adhuc sustentat omnia; precandusque nobis et adorandus est Deus cœli, si tamen statuta ejus et placita differri possunt, ne citius quam putemus tyrannus ille abominabilis veniat, qui tantum facinus moliatur, ac lumen illud effodiat, cujus interitu mundus ipse lapsurus est. Nunc ad cætera exsequenda redeamus, quæ deinceps secutura sunt.

CAPUT XXVI.

De dæmonis emissione, alteroque maximo judicio.

Diximus paulo ante, in principio regni sancti fore, ut a Deo princeps dæmonum vinciatur. Sed idem, cum mille anni regni, hoc est septem millia cœperint terminari, solvetur denuo, et custodia emissus exibit; atque omnes gentes, quæ tunc erunt sub ditione justorum, concitabit, ut inferant bellum sanctæ civitati; et colligetur ex omni orbe terræ innumerabilis populus nationum, et obsidebit, et circumdabit civitatem. Tunc veniet novissima ira Dei super gentes, et debellabit eas usque ad unum : ac primum concutiet terram quam validissime, et a motu ejus

scindentur montes Syriæ; et subsident colles in abruptum; et muri omnium civitatum concident, et statuet Deus solem triduo ne occidat; et inflammabit eum; et descendet æstus nimius, et adustio magna supra perduelles et impios populos, et imbres sulfuris, et grandines lapidum, et guttæ ignis; et liquescent spiritus eorum in calore, et corpora conterentur in grandine, et ipsi se invicem gladio ferient; et replebuntur montes cadaveribus, et campi operientur ossibus. Populus autem Dei tribus illis diebus sub concavis terræ occultabitur; donec ira Dei adversus gentes, et extremum judicium terminetur.

Tunc exibunt justi de latebris suis, et invenient omnia cadaveribus atque ossibus tecta. Sed et genus omne impiorum radicitus interibit; nec erit in hoc mundo ulla jam natio amplius, præter solam gentem Dei. Tum per annos septem perpetes intactæ erunt silvæ; nec excidetur de montibus lignum. Sed arma gentium comburentur; et jam non erit bellum, sed pax, et requies sempiterna. Cum vero completi fuerint mille anni, renovabitur mundus a Deo, et cœlum complicabitur, et terra mutabitur; et transformabit Deus homines in similitudinem Angelorum; et erunt candidi sicut nix; et versabuntur semper in conspectu omnipotentis, et domino suo sacrificabunt, et servient in æternum. Eodem tempore fiet secunda illa et publica omnium resurrectio, in qua excitabuntur injusti ad cruciatus sempiternos. Ii sunt qui manu facta coluerunt; qui dominum mundi ac parentem vel nescierunt, vel abnegaverunt. Sed et dominus illorum cum ministris suis comprehendetur, ad pœnamque damnabitur; cum quo pariter omnis turba impiorum pro suis facinoribus, in conspectu Angelorum atque justorum, perpetuo igni cremabitur in æternum.

Hæc est doctrina sanctorum Prophetarum, quam

Christiani sequimur : hæc nostra sapientia ; quam isti qui vel fragilia colunt, vel inanem philosophiam tuentur, tanquam stultitiam vanitatemque derident, quia nos defendere hanc publice atque asserere non solemus, Deo jubente, ut quieti ac silentes arcanum ejus in abdito atque intra nostram conscientiam teneamus ; nec adversus istos veri profanos, qui non discendi, sed arguendi atque illudendi gratia, inclementer Deum ac Religionem ejus impugnant, pertinaci contentione certemus. Abscondi enim tegique mysterium quam fidelissime oportet, maxime a nobis, qui nomen fidei gerimus. Verum illi hanc taciturnitatem nostram, veluti malam conscientiam, criminantur : unde etiam quasdam execrabiles opiniones de pudicis et innocentibus fingunt; et libenter his, quæ finxerint, credunt.

« Sed omnia jam [1], sanctissime Imperator, figmenta » sopita sunt, ex quo te Deus summus ad restituendum » justitiæ domicilium, et ad tutelam generis humani ex» citavit : quo gubernante romanæ reipublicæ statum, » jam cultores Dei pro sceleratis ac nefariis non habemur. » Jam emergente atque illustrata veritate, non arguimur » ut injusti, qui opera justitiæ facere conamur. Nemo » jam nobis Dei nomen exprobrat. Nemo irreligiosus ul» terius appellatur, qui soli omnium religiosi sumus ; » quoniam contemptis imaginibus mortuorum, vivum » colimus et verum Deum. Te providentia summæ divi» nitatis ad fastigium principale provexit ; qui posses » vera pietate aliorum male consulta rescindere, peccata » corrigere ; saluti hominum paterna clementia provi» dere, ipsos denique malos a republica summovere, » quos summa pietate dejectos in manus tuas Deus tra» didit, ut esset omnibus clarum, quæ sit vera majestas.

[1] Vid. D. Guillon, t. 3, pag. 379 et seqq.

« Illi enim, qui ut impias religiones defenderent, » cœlestis ac singularis Dei cultum tollere voluerunt, » profligati jacent. Tu autem, qui nomen ejus defendis » et diligis, virtute ac felicitate præpollens, immortalibus tuis gloriis beatissime frueris. Illi pœnas sceleris sui » et pendunt, et pependerunt. Te dextera Dei potens ab » omnibus periculis protegit : tibi quietum tranquillumque moderamen cum summa omnium gratulatione largitur. Nec immerito rerum Dominus ac rector te potissimum delegit, per quem sanctam Religionem suam » instauraret, quoniam unus ex omnibus extitisti, qui » præcipua virtutis et sanctitatis exempla præberes; » quibus antiquorum principum gloriam, quos tamen » fama inter bonos numerat, non modo æquares, sed » etiam, quod est maximum, præterires. Illi quidem natura fortasse tantum similes justis fuerunt. Qui enim » moderatorem universitatis Deum ignorat, similitudinem » justitiæ assequi potest : ipsam vero non potest. Tu vero » et morum ingenita sanctitate, et veritatis et Dei agnitione in omni actu justitiæ opera consummas. Erat igitur » congruens, ut in formando generis humani statu, te » auctore ac ministro Divinitas uteretur. Cui nos quotidianis precibus supplicamus, ut te inprimis, quem » rerum custodem voluit esse, custodiat; deinde inspiret tibi voluntatem, qua semper in amore divini nominis perseveres. Quod est omnibus salutare, et tibi ad felicitatem, et cæteris ad quietem. »

CAPUT XVII.

Adhortatio et confirmatio piorum.

Quoniam decursis propositi operis septem spatiis, ad metam provicti sumus, superest ut exhortemur omnes ad suscipiendam cum vera Religione sapientiam; cujus vis et officium in eo vertitur, ut contemptis terrestribus, et abjectis erroribus quibus antea tenebamur, fragilibus servientes, et fragilia concupiscentes, ad æterna cœlestis thesauri præmia dirigamur. Quæ ut capere possimus, quamprimum omittendæ sunt hujus præsentis vitæ illicibiles voluptates, quæ animas hominum perniciosa suavitate deliniunt. Quanta felicitas æstimanda est, subtractum his labibus terræ proficisci ad illum æquissimum judicem, parentemque indulgentissimum; qui pro laboribus requiem, pro morte vitam, pro tenebris claritatem, pro terrenis ac brevibus bonis æterna et cœlestia largiatur: cum qua mercede acerbitates ac miseriæ, quas perpitimur in hoc mundo facientes opera justitiæ, conferri et coæquari nullo modo possunt. Proinde si sapientes, si beati esse volumus, cogitanda et proponenda sunt nobis non tantum Terentiana illa, *Molendum esse usque in pistrino, vapulandum, habendæ compedes* : sed his multo atrociora; carcer, catenæ, tormenta patienda; sustinendi dolores; mors denique ipsa et suscipienda est, et ferenda : cum liqueat conscientiæ nostræ, nec fragilem istam voluptatem sine pœna, nec virtutem sine divino præmio fore.

Universos igitur oportet operam dare, ut se quampri-

mum ad rectam viam dirigant; ut susceptis operatisque virtutibus, et hujus vitæ laboribus patienter exactis, consolatorem Deum habere mereantur. Pater enim noster ac Dominus, qui condidit firmavitque cœlum, qui solem cum cæteris sideribus induxit, qui libratam magnitudine sua terram vallavit montibus, mari circumdedit, omnibusque distinxit, et quidquid est in hoc opere mundi, conflavit ac perfecit e nihilo; perspectis erroribus hominum, Ducem misit, qui nobis justitiæ viam panderet : hunc sequamur omnes; hunc audiamus; huic devotissime pareamus; quoniam solus, ut ait Lucretius,

Veridicis hominum purgavit pectora dictis,
Et finem statuit cupedinis, atque timoris;
Exposuitque bonum summum, quo tendimus omnes,
Quid foret; atque viam monstravit limite parvo,
Qua possemus ad id recto contendere cursu.

Nec monstravit tantum, sed etiam præcessit; ne quis difficultatis gratia iter virtutis horreret. Deseratur (si fieri potest) via perditionis et fraudis, in qua mors voluptatis illecebris adoperta celatur.

Et quanto quisque annis in senectutem vergentibus appropinquare cernit illum diem, quo sit ei ex hac vita demigrandum, cogitet quam purus abscedat; quam innocens ad judicem veniat : non ut faciunt, quorum cœcis mentibus lux negatur, qui jam deficientibus corporis viribus, in hoc admonentur instantis ultimæ necessitatis, ut cupidius, ut ardentius hauriendis libidinibus intendant. Qua ex voragine liberet se quisque, dum licet, dum facultas adest, seque ad Deum tota mente convertat; ut illum diem securus expectet, quo præses dominusque mundi Deus de singulorum factis cogitationibusque judicabit. Quæcumque hic expetuntur, non tantum negligat,

sed et fugiat; potioremque animam suam judicet, quam bona ista fallacia, quorum incerta et caduca possessio est; migrant enim quotidie : multo velocius exeunt, quam intraverant; et tamen, si nobis usque ad ultimum liceat istis frui, aliis certe relinquenda sunt. Nihil nobiscum ferre possumus, nisi vitam bene atque innocenter actam. Ille ad Deum copiosus, ille opulentus adveniet, cui astabunt continentia, misericordia, patientia, caritas, fides. Hæc est hæreditas nostra, quæ nec eripi cuiquam, nec transferri ad alterum potest. Et quis est, qui hæc bona parare, et adquirere sibi velit?

Veniant, qui esuriunt; ut cœlesti cibo saturati, sempiternam famem ponant : veniant, qui sitiunt; ut aquam salutarem de perenni fonte plenissimis faucibus trahant. Hoc cibatu atque potu Dei, et cæci videbunt, et surdi audient, et muti loquentur, et claudi ambulabunt, et stulti sapient, et ægroti valebunt, et mortui reviviscent. Quisquis enim corruptelas terræ virtute calcaverit, hunc arbiter ille summus, et verax, ad lucem vitamque perpetuam suscitabit. Nemo divitiis, nemo fascibus, nemo etiam regia potestate confidat : immortalem ista non faciunt. Nam quicumque rationem hominis abjecerit, ac præsentia secutus, in humum se ipse prostraverit, tanquam desertor Domini, et imperatoris, et patris sui punietur. Intendamus ergo justitiæ, quæ nos inseparabilis comes ad Deum sola perducet; et

dum spiritus hos regit artus,

infatigabilem militiam Deo militemus : stationes vigiliasque celebremus; congrediamur cum hoste, quem novimus, fortiter, ut victores, ac devicto adversario triumphantes, præmium virtutis, quod ipse promisit, a Domino consequamur.

LUCII CÆCILII FIRMIANI

LACTANTII

EPITOME

INSTITUTIONUM DIVINARUM,

AD PENTADIUM FRATREM.

PRÆFATIO.

Totius Epitomes ac Institutionum consilium et ratio.

QUANQUAM divinarum Institutionem libri[1], quos jampridem ad illustrandam veritatem religionemque conscripsimus, ita legentium mentes instruant, ita informent, ut nec prolixitas pariat fastidium, nec oneret ubertas: tamen horum tibi Epitomen fieri, PENTADI frater, desideras; credo, ut ad te aliquid scribam, tuumque nomen in nostro qualicumque opere celebretur. Faciam quod postulas; etsi difficile videtur ea, quæ septem maximis voluminibus explicata sunt, in unum conferre. Fit enim totum et minus plenum, cum tanta rerum multitudo in angustum coarctanda sit, et brevitate ipsa minus clarum, maxime cum et argumenta plurima et exempla, in quibus lumen est probationum, necesse sit præteriri; quoniam tanta eorum copia est, ut vel

[1] Vid. D. Guillon, t. III, pag. 458 et seqq.

sola librum conficere possint. Quibus sublatis, quid potest utile, quid apertum videri? Sed enitar, quantum res finit, et diffusa substringere, et prolixa breviare; sic tamen, ut neque res ad copiam, neque claritas ad intelligentiam deesse videatur in hoc opere, quo in lucem veritas protrahenda est.

CAPUT I.

De divina Providentia.

Prima incidit quæstio, sitne aliqua providentia, quæ aut fecerit, aut regat mundum[1]? Esse, nemini dubium est; siquidem omnium fere philosophorum, præter scholam Epicuri, una vox, una sententia est, nec fieri sine artifice Deo potuisse mundum, nec sine rectore constare. Itaque non solum a doctissimis viris, sed et omnium mortalium testimoniis ac sensibus coarguitur Epicurus. Quis enim de providentia dubitet, cum videat cœlos terramque sic disposita, sic temperata esse universa, ut non modo ad pulchritudinem ornatumque mirabilem, sed ad usum quoque hominum, cæterorumque viventium commoditatem aptissime convenirent? Non potest igitur, quod ratione constat, sine ratione cœpisse, quoniam certum est esse providentiam.

[1] Ad Lact. Divin. Instit. lib. 1, c. 2.

CAPUT II.

Quod Deus sit unus, nec possint esse plures.

SEQUITUR alia quæstio, utrumne Deus unus, an plures? quæ quidem multum habet ambiguitatis[1]. Dissentiunt enim non modo singuli inter se, verum etiam populi atque gentes. Sed qui rationem sequetur, intelliget nec Dominum esse posse nisi unum, nec Patrem nisi unum. Nam si Deus, qui omnia condidit, et idem Dominus, et idem Pater est, unus sit necesse est, ut idem sit caput idemque fons rerum. Nec potest aliter rerum summa consistere, nisi ad unum cuncta referantur, nisi unus teneat gubernaculum, nisi unus frena moderetur, regatque universa membra, tanquam mens una. Si multi sint in examine apum reges, peribunt aut dissipabuntur, dum

Regibus incessit magno discordia motu :

si plures in armento duces, tamdiu præliabuntur, donec unus obtineat : si multi in exercitu imperatores, nec pareri poterit a milite, cum diversa jubeantur, nec ab iis ipsis unitas obtineri, cum sibi quisque pro moribus consulat. Sic in hac mundi republica nisi unus fuisset moderator, qui et conditor, aut soluta fuisset omnis hæc moles, aut nec condi quidem omnino potuisset.

Præterea in multis non potest esse totum, cum singuli sua officia, suas obtineant potestates. Nullus igitur

[1] Divin. Instit. lib. 1, c. 3.

eorum poterit omnipotens nuncupari, quod est verum cognomentum Dei : quoniam id solum poterit, quod in ipso est; quod autem in aliis, nec audebit attingere. Non Vulcanus sibi aquam vindicabit, aut Neptunus ignem; non Ceres artium peritiam, nec Minerva frugum; non arma Mercurius, nec Mars lyram; non Jupiter medicinam, nec Asclepius fulmen : facilius illud ab alio jactum suscipiet, quam ipse torquebit. Si ergo singuli non possunt omnia, minus habent virium, minus potestatis : is autem Deus putandus est, qui potest totum, non qui de toto minimum.

CAPUT III.

De Deo uno testimonia poëtarum.

Unus igitur Deus est, perfectus, æternus, incorruptibilis, impassibilis, nulli rei potestative subjectus, ipse omnia possidens, omnia regens, quem nec æstimare sensu valeat humana mens, nec eloqui lingua mortalis [1]. Sublimior enim ac major est, quam ut possit aut cogitatione hominis, aut sermone comprehendi. Denique, ut taceam de prophetis unius Dei prædicatoribus, poëtæ quoque, et philosophi, et vates testimonium singulari Deo perhibent [2]. Orpheus principalem Deum dicit, qui cœlum solemque cum cæteris astris, qui terram, qui maria condiderit. Item noster Maro summum Deum modo spiritum, modo mentem nuncupat, eamque velut membris infusam totius mundi corpus agitare; item Deum per profunda cœli, per tractus

[1] Div. Inst. lib 1, c. 3. — [2] Div. Inst. lib. 1, c. 5.

maris terrarumque discurrere, atque ab eo universas animantes trahere vitam. Ne Ovidius quidem ignoravit a Deo instructum esse mundum, quem interdum opificem rerum, interdum mundi fabricatorem vocat.

CAPUT IV.

Quod Deus sit unus testimonia philosophorum.

Sed veniamus ad philosophos, quorum certior habetur auctoritas, quam poëtarum[1]. Plato monarchiam adserit, unum Deum dicens, a quo sit mundus instructus et mirabili ratione perfectus. Aristoteles auditor ejus unam esse mentem, quæ mundo præsideat, confitetur. Antisthenes unum esse dicit naturalem Deum, totius summæ gubernatorem. Longum est recensere, quæ de summo Deo, vel Thales, vel Pythagoras et Anaximenes antea, vel postmodum Stoïci, Cleantes et Chrysippus et Zenon, vel nostrorum Seneca Stoïcos secutus, et ipse Tullius prædicaverint, cum hi omnes, et quid sit Deus, definire tentaverint, et ab eo solo regi mundum affirmaverint, nec ulli subjectum esse naturæ, cum ab ipso sit omnis natura generata.

Hermes, qui ob virtutem multarumque artium scientiam Trismegistus meruit nominari, qui et doctrinæ vetustate philosophos antecessit, quique apud Ægyptios ut Deus colitur, majestatem Dei singularis infinitis adserens laudibus, Dominum et Patrem nuncupat; eumque esse sine nomine, quod proprio vocabulo non indigeat, quia solus sit; nec habere ullos parentes, quia ex se

[1] Ad lib. 1, Div. Instit. cap. 5.

et per se ipse sit. Hujus ad filium scribentis exordium tale est : Deum quidem intelligere difficile est, eloqui vero impossibile, etiam cui intelligere possibile est; perfectum enim ab imperfecto, invisibile a visibili non potest comprehendi.

CAPUT V.

Quod unum Deum vates, id est Sibyllæ prædicant.

Superest de vatibus dicere[1]. Varro decem Sibyllas fuisse tradit; primam de Persis, secundam Libyssam, tertiam Delphida, quartam Cimmeriam, quintam Erythræam, sextam Samiam, septimam Cumanam, octavam Hellespontiam, nonam Phrygiam, decimam Tiburtem, cui sit nomen Albunea. Ex his omnibus Cumææ solius tres esse libros, qui Romanorum fata contineant, et habeantur arcani, cæterarum autem fere omnium singulos extare haberique vulgo, sed eos Sibyllinos velut uno nomine inscribi; nisi quod Erythræa, quæ Troïci belli temporibus fuisse perhibetur, nomen suum verum posuit in libro, aliarum confusi sunt.

Hæ omnes, de quibus dixi, Sibyllæ præter Cumæam, quam legi nisi a Quindecimviris non licet, unum Deum esse testantur, principem, conditorem, parentem, non ab ullo generatum, sed a seipso factum, qui et fuerit a sæculis, et sit futurus in sæcula, et idcirco solus coli debeat, solus timeri, solus a cunctis viventibus honorari. Quarum testimonia, quia breviare non poteram,

1 Div. Inst. lib. 1, 6.

prætermisi, quæ si desideras, ad ipsos tibi libros revertendum est. Nunc reliqua persequamur.

CAPUT VI.

Deus, cum sit æternus et immortalis, sexu et successione non eget.

Hæc igitur tot ac tanta testimonia liquido perdocent, unum esse regimen in mundo, unam potestatem, cujus nec origo excogitari, nec vis enarrari potest[1]. Stulti ergo, qui de concubitu natos putant deos esse, cum ipse sexus et corporum copulatio idcirco mortalibus a Deo data sint, ut per sobolis successionem genus omne servetur. Immortalibus vero quid opus est aut sexu aut successione, quos nec voluptas nec interitus attingit? Illi ergo, qui dii putantur, quoniam et genitos esse tanquam homines, et procreasse constat, mortales utique fuerunt : sed dii crediti sunt, quod, cum essent Reges magni ac potentes, ob ea beneficia, quæ in homines contulerant, divinos post obitum honores consequi meruerunt, positisque templis atque simulacris, memoria eorum tanquam immortalium retenta est atque celebrata[2].

CAPUT VII.

De Herculis vita facinorosa et morte.

Sed cum sit omnibus fere gentibus persuasum deos esse, res tamen eorum gestæ, quas tam poëtæ quam

[1] Lib. 1, 8. Div. Instit. — [2] Ibid.

historici tradiderunt, homines fuisse declarant[1]. Hercules, per quæ tempora fuerit, quis ignorat, cum idem et inter Argonautas navigaverit, et expugnata Troja, Laomedontem Priami patrem ob perjurium interfecerit? Ab eo tempore paulo amplius quam mille et quingenti computantur anni. Hic ne natus quidem honeste traditur, sed Alcmenæ adulterio genitus, et ipse vitiis genitoris addictus. Nec fœminis unquam, nec maribus abstinuit, orbemque totum non tam gloriæ, quam libidinis causa, nec tantum ad necandas belluas, quantum ad serendos liberos peragravit. Cumque esset invictus, ab una tamen Omphale triumphatus est, cui clava et spolio leonis tradito, indutus ipse fœminea veste, atque ad pedes mulieris abjectus, pensa, quæ faceret, accepit. Idem postea instinctu furoris elatus, parvos liberos et uxorem Megaram trucidavit. Postremo sumpta Dejanyræ conjugis veste, cum difflueret ulceribus, doloris impatiens, rogum sibi in OEtæo monte construxit, eoque se vivum cremavit. Sic efficitur, ut etiamsi ob virtutem Deus credi potuisset, ob hæc tamen homo fuisse credatur.

CAPUT VIII.

De Æsculapio, Apolline, Marte, Castore et Polluce, atque de Mercurio et Baccho.

Æsculapium Tarquitius tradit ex incertis parentibus natum, et ob id expositum, atque a venatoribus collectum, caninis uberibus educatum, Chironi in disci-

[1] Div. Inst. lib. 1, c. 9.

plinam datum[1]. Hic Epidauri moratus est, Cynosuris, ut Cicero ait, sepultus, cum esset ictu fulminis interemptus. Apollo autem pater ejus non dedignatus est alienum gregem pascere, ut acciperet uxorem; et dilectum puerum cum peremisset imprudens, gemitus suos inscripsit in flore. Marti, viro fortissimo, adulterii crimen non defuit; siquidem catenis cum adultera vinctus spectaculo fuit.

Castor et Pollux alienas sponsas non impune rapuerunt, quos Homerus non poëtica, sed simplici fide mortuos sepultosque testatur. Mercurius, qui de stupro Veneris genuit Androgynum, Deus esse meruit, quia lyram reperit et palæstram. Liber pater, debellata India victor, cum Cretam forte venisset, Ariadnem conspexit in littore, quam Theseus et violaverat, et reliquerat. Tum amore inflammatus, eam sibi in conjugium sociavit, et coronam ejus, ut poëtæ ferunt, inter astra signavit. Mater ipsa post fugam et obitum viri cum in Phrygia moraretur, vidua et anus formosum adolescentem in deliciis habuit; et quia fidem non præstiterat, ademptis genitalibus, effœminavit. Ideo etiam nunc Gallis sacerdotibus gaudet.

CAPUT IX.

De deorum turpitudinibus.

Ceres unde Proserpinam, nisi de stupro genuit? unde Latona geminos, nisi ex crimine[2]? Venus deorum et hominum libidinibus exposita, cum regnaret in

[1] Div. Inst. lib. 1, c. 10. — [2] Ibid. 1, 17 et 21.

Cypro, artem meretriciam reperit, ac mulieribus imperavit, ut quæstum facerent, ne sola esset infamis. Ipsæ illæ virgines Minerva et Diana, num castæ? Unde igitur prosilivit Erichthonius? Num in terram Vulcanus semen effudit, et inde homo tanquam fungus enatus est? Aut illa cur Hippolytum, vel ad secretas sedes, vel ad mulierem relegavit, ubi solus inter ignota nemora ætatem ageret, et jam mutato nomine, Virbius vocaretur[1]? Quid hæc significant, nisi incestum, quod poëtæ non audent confiteri?

CAPUT X.

De Jove, ac ejus vita libidinosa.

Horum autem omnium rex et pater Jupiter, quem tenere in cœlo summam credunt potestatem, quid habuit potestatis, qui Saturnum patrem regno expulit, et armis fugientem persecutus est? quid continentiæ, qui omnia libidinum genera exercuit[2]? Nam idem Almenam Lædamque summis viris nuptas adulterio fecit infames; idem pulchritudine pueri captus, venantem ac virilia meditantem ad fœmineos usus violenter abripuit. Quid virginum stupra commemorem, quarum multitudo quanta fuerit, filiorum numerus ostendit? In una tamen Thetide abstinentior fuit[3]. Erat enim prædictum, quod is, quem paritura esset, major patre suo futurus esset. Pugnavit ergo cum amore, ne quis se major nasceretur. Sciebat ergo, se non esse perfectæ virtutis, magnitudinis, potestatis, qui, quod ipse Patri

[1] Div. Inst. lib. 1, c. 17 extr. — [2] Ibid. 1, 11. — [3] Ibid. 1, 11.

fecerat, timuit. Cur igitur maximus, optimus nominatur, cum se et peccatis contaminaverit, quod est injusti ac mali, et majorem timuerit, quod est imbecillis ac minoris.

CAPUT XI.

Varia emblemata, quibus Jovis turpitudines velarunt poëtæ.

Sed dicet aliquis, ficta hæc esse a poëtis. Non est hoc poëticum, sic fingere, ut totum mentiare, sed ut ea, quæ gesta sunt, figura, et quasi velamine aliquo versicolore prætexas. Hunc habet poëtica licentia modum, non ut totum fingat, quod est mendacis et inepti, sed ut aliquid cum ratione commutet. In imbrem se aureum vertisse dixerunt Jovem, ut Danaën falleret[1]. Quis est imber aureus? Utique aurei nummi, quorum magnam copiam offerens, et in sinum infundens, fragilitatem virginalis animi hac mercede corrupit. Sic et imbrem ferreum dicunt, cum volunt multitudinem significare telorum. Catamitum in aquila rapuit. Quæ est aquila? Legio scilicet, quoniam figura hujus animalis insigne legionis est[2]. Europam transvexit in tauro. Quis est taurus? Utique navis, quæ tutelam habuit, tauri specie figuratam. Sic Inachi filia, non utique bos facta transnavit : sed ejusmodi navigio iram Junonis effugit, quod habebat bovis formam. Denique cum in Ægyptum delata esset, Isis est facta, cujus

[1] Lib. i. Div. Inst. c. 11. — [2] Ibid.

navigium certo quodam die in memoriam fugæ celebratur.

CAPUT XII.

Poëtæ ea, quæ ad deos spectant, non omnia fingunt.

Vides ergo, non omnia poëtas confinxisse, et quædam præfigurasse, ut cum vera dicerent, aliquid tale numinis adderent iis, quos deos esse dicebant; sicut etiam de regnis. Cum enim dicunt Jovem Cœli regnum sorte tenuisse, aut Olympum montem significant, in quo Saturnum, et Jovem postmodum habitasse veteres historiæ produnt, aut partem Orientis, quæ sit quasi superior, quod inde lux nascitur; Occidentis autem velut inferior, et ideo Plutonem inferos esse sortitum; mare vero cessisse Neptuno, quod oram maritimam cum omnibus insulis obtinuerit. Multa sic poëtæ colorant; quod qui nesciunt, tanquam mendaces eos arguunt, verbo duntaxat. Nam re quidem credunt; quoniam deorum simulacra sic fingunt, ut cum mares ac fœminas faciant, et alios conjuges, alios parentes, alios liberos fateantur, poëtis utique assentiunt: hæc enim sine coïtu et generatione esse non possunt.

CAPUT XIII.

Narrantur facta Jovis ex Euhemero historico.

Sed omittamus sane poëtas. Ad historiam veniamus, quæ simul et rerum fide, et temporum nititur vetustate [1]. Euhemerus fuit Messenius, antiquissimus scriptor, qui de sacris inscriptionibus veterum templorum et originem Jovis, et res gestas omnemque progeniem collegit; item cæterorum deorum parentes, patrias, actus, imperia, obitus, sepulcra etiam persecutus est. Quam historiam vertit Ennius in latinam, cujus hæc verba sunt : « Hæc ut scripta sunt, Jovis » fratrumque ejus stirps atque cognatio, in hunc mo» dum nobis e sacra scriptione traditum est. » Idem igitur Euhemerus Jovem tradit, cum quinquies orbem circumivisset, et amicis suis atque cognatis distribuisset imperia, legesque hominibus, multaque alia bona fecisset, immortali gloria memoriaque affectum sempiterna in Creta vitam commutasse, atque ad deos abiisse, et sepulcrum ejus esse in Creta, in oppido Gnoso, et in eo scriptum antiquis litteris Græcis ΖΑΝ ΚΡΟΝΟΥ; quod est Jupiter Saturni. Constat ergo ex iis, quæ retuli, hominem fuisse, in terramque regnasse.

[1] Lib. 1, Div. Inst. c. 11.

CAPUT XIV.

Saturni et Urani gesta ex historicis desumpta.

Transeamus ad superiora, ut originem totius erroris deprehendamus. Saturnus Cœlo et Terra traditur natus. Hoc utique incredibile est. Sed cur ita traditur, ratio certa est, quam qui ignorat, tanquam fabulam respuit. Saturni patrem Uranum fuisse vocitatum, et Hermes auctor est, et sacra historia docet. Trismegistus paucos admodum fuisse cum diceret perfectæ doctrinæ viros, in iis cognatos suos enumeravit, Uranum, Saturnum, Mercurium. Euhemerus eumdem Uranum primum in terram regnasse commemorat his verbis : « Initio primus » in terris imperium summum Cœlus habuit : is id » regnum una cum fratribus suis sibi instituit atque » paravit. »

Hic in Cod. MS. plura deficiunt, duo certe, ut arbitror, folia. Nec vox Paravit tota extat, sed solum para sub finem paginæ. Sequitur :

hominum stultam benevolentiam et errorem divinitas attributa sit.

CAPUT XX.

De diis romanorum propriis.

Dixi de Religionibus, quæ sunt communes omnium gentium. Dicam nunc de diis, quos Romani proprios

habent[1]. Faustuli conjugem Romuli Remique nutricem, cujus honori Larentinalia sunt dicata, vulgati fuisse corporis quis ignorat? Et idcirco pupa nuncupata est, et in feræ speciem figurata. Faula quoque et Flora meretrices erant, quarum altera Herculis fuit scortum, sicut Verrius tradit, altera cum magnas opes corpore quæsivisset, populum scripsit hæredem, et ideo in honorem ejus ludi Floralia celebrantur.

Tatius muliebre simulacrum in cloaca maxima repertum consecravit, et deam Cloacinam nuncupavit. Obsessi a Gallis Romani ex mulierum capillis tormenta fecerunt, et ob id Veneri Calvæ aram templumque posuerunt; item Pistori Jovi, quod eos monuerat in quiete, ut ex omni fruge panem facerent, et supra hostes jacerent, quo facto desperantes Galli posse inopia Romanos subigi, ab obsidione discesserant. Pavorem ac Pallorem Tullus Hostilius deos fecit. Colitur et Mens, quam, credo, si habuissent, nunquam colendam putassent. Honorem atque Virtutem Marcellus invenit.

CAPUT XXI.

De sacris deorum Romanorum.

Sed et alios ejusmodi commentitios deos senatus instituit, spem, fidem, concordiam, pacem, pudicitiam, pietatem, quæ omnia, cum in animis hominum esse vera deberent, intra parietes falsa posuerunt. Hos tamen quamvis extra hominem in nulla sint omnino substantia, mallem potius coli, quam rubiginem, quam

1 Div. Inst. lib. I, c. 20.

febrem, quæ non sacranda sunt, sed execranda; quam Fornacem, cum suis Fornacalibus sacris; quam Stercutum, qui fumo pinguefacere terram primus ostendit; quam deam Mutam, quæ Lares genuit; quam Cuninam, quæ cunis infantium præest; quam Cacam, quæ ad Herculem de furto boüm detulit, ut occideret fratrem. Quam multa sunt alia portenta atque ludibria, de quibus piget dicere? Terminum tamen non libet præterire, quia ne Jovi quidem Capitolino cessisse traditur, cum lapis esset informis. Hunc finium putant habere custodiam, eique publice supplicatur, ut Capitolii immobile saxum Romani imperii fines et conservet et proroget.

CAPUT XXII.

De sacris introductis a Fauno et Numa.

Has omnes ineptias primus in Latio Faunus induxit, qui et Saturno avo cruenta sacra constituit, et Fatuam Faunam conjugem sororemque inter deos collocavit, ac Bonam deam nominavit[1]. Deinde Romæ Numa, qui agrestes illos ac rudes viros superstitionibus novis oneravit, sacerdotia instituit, et deos familiis gentibusque distribuit, ut animos ferocis populi ab armorum studiis avocaret[2]. Ideo Lucilius deridens ineptias istorum, qui vanis superstitionibus serviunt, hos versus posuit;

Terriculas Lamias Fauni, quas Pompiliique
Instituere Numæ: tremit has; hic omnia ponit.
Ut pueri infantes credunt signa omnia ahena

[1] Div. Inst. lib. I, c. 22. — [2] Ibid.

Vivere, et esse homines, sic isti omnia ficta
Vera putant, credunt signis cor inesse in ahenis,
Pergula pictorum, veri nihil, omnia picta.

Tullius quoque de natura deorum commentitios ac fictos deos queritur inductos, et hinc extitisse falsas opiniones, erroresque turbulentos, et superstitiones pene aniles. Quæ sententia eo debet gravior comparari, quod hæc disseruit et philosophus et sacerdos.

CAPUT XXIII.

De diis et sacris Barbarorum.

Diximus de diis; nunc de ritibus sacrorum culturisque dicemus. Jovi cyprio, sicut Teucrus instituerat, humana hostia mactari solebat[1]. Sic et Tauri Dianæ hospites immolabant; latiaris quoque Jupiter humano sanguine propitiatus est. Etiam ante Saturnum sexagenarii homines ex persona Apollinis de ponte in Tiberim dejiciebantur[2]. Et eidem Saturno Carthaginienses non modo infantes prosecrabant, sed et victi a Siculis, ut piaculum solverent, ducentos nobilium filios immolaverunt. Nec illa his humaniora sunt, quæ fiunt etiamnunc matri magnæ atque Bellonæ, in quibus antistites non alieno sanguine, sed suo litant, cum amputatis genitalibus a viris migrant, nec ad fœminas transeunt, aut sectis humeris detestabiles aras proprio cruore respergunt. Sed hæc crudelia.

Veniamus ad mitia. Isidis sacra nihil aliud ostendunt, nisi quemadmodum filium parvum, qui dicitur Osiris,

[1] Div. Inst. lib. I, c. 21. — [2] Ibid.

perdiderit et invenerit. Nam primo sacerdotes ac ministri, derasis omnibus membris, tunsisque pectoribus, plangunt, dolent, quærunt, affectum matris imitantes; postmodum puer per Cynocephalum invenitur. Sic luctuosa sacra lætitia terminantur. His etiam Cereris simile mysterium est, in quo, facibus accensis, per noctem Proserpina inquiritur, et ea inventa ritus omnis gratulatione ac tædarum jactatione finitur[1]. Lampsaceni asellum Priapo mactant[2]. Ea enim visa est aptior victima, quæ ipsi, cui mactatur, magnitudine virilis obscœni posset æquari.

Lindos est oppidum Rhodi, ubi Herculis sacra maledictis celebrantur. Hercules enim cum boves aratori abstulisset, atque immolasset, ille injuriam suam conviitiis ultus est, eoque ipso sacerdote postmodum constituto, sancitum est, ut iisdem maledictis, et ipse, et alii postea sacerdotes sacra celebrarent. Cretici autem Jovis mysterium est, quomodo infans aut subtractus sit patri, aut educatus. Capella præsto est, cujus uberibus puerum Amalthea nutrivit. Idem etiam matris deum sacra demonstrant. Nam quia tum corybantes galearum tinnitibus et scutorum pulsibus vagitum pueri texerant, nunc imago rei refertur in sacris : sed pro galeis cymbala, pro scutis tympana feruntur, ne puerum vagientem Saturnus exaudiat.

[1] Div. Inst. lib. 1, c. 21. — [2] Ibid.

CAPUT XXIV.

De origine sacrorum et religionum.

Hæc sunt mysteria deorum. Nunc etiam originem religionum requiramus, ut et a quibus, et per quæ tempora institutæ fuerint, eruamus. Didymus in iis libris, qui inscribuntur ἐξηγήσεως πινδαρικῆς Melissea fuisse tradit Cretensium regem, cujus filiæ fuerint Amalthea et Melissa, quæ Jovem nutrierint caprino lacte ac melle[1]. Hunc novos ritus ac pompas sacrorum introduxisse, et primum diis sacrificasse, id est Vestæ, quæ dicitur Tellus. Unde Poëta :

primamque deorum
Tellurem ;

et postmodum : *deum matri.* Euhemerus autem in sacra historia ipsum Jovem dicit, postquam imperium ceperit, sibi multis in locis fana posuisse. Nam « circuiens orbem, ut quemque in locum venerat, principes populorum amicitia sibi et hospitii jure sociabat. » Cujus rei ut posset memoria servari, fanum sibi creari » jubebai, atque ab hospitibus suis annua festa celebrari. » Sic per omnes terras cultum sui nominis seminavit. » Quando autem isti fuerint, facile colligi potest[2]. Scribit enim Thallus in historia sua, Belum regem Assyriorum, quem Babylonii colunt, quique Saturni fuerit æqualis et amicus, antiquiorem fuisse Troïco bello annis CCCXXII. et sunt ab Ilio capto anni M. CCCCLXX. Unde apparet, non amplius quam M. DCCC. esse annos, ex quo novis

[1] Div. Inst. lib. I, c. 22. — [2] Ibid. I, 23.

deorum cultibus institutis, humanum genus inciderit in errorem.

CAPUT XXV.

De aureo sæculo; de simulacris ac Prometheo, qui primus hominem effigiavit.

Merito igitur poëtæ commutatum esse aureum sæculum memorant, quod fuerit regnante Saturno. Nulli enim tunc dii colebantur : sed unum et solum Deum noverant. Postquam se terrenis ac fragilibus subjugaverunt, colentes ligna, et æra, et lapides, commutatio sæculi facta est usque ad ferrum. Amissa enim Dei notitia, et uno illo vinculo humanæ societatis abrupto, vastare se invicem, prædari, ac debellare cœperunt[1]. Quod si sursum oculos suos tollerent, ac Deum intuerentur, qui eos ad adspectum cœli suique excitavit, nunquam se curvos et humiles facerent terrena venerando, quorum stultitiam Lucretius graviter incusat, dicens :

Et faciunt animos humiles formidine divum,
Depressosque premunt ad terram,

qua reddunt. Nec intelligunt, quam vanum sit ea timere quæ feceris, aut ab his aliquod sperare præsidium, quæ muta et insensibilia, nec vident, nec audiunt supplicantem. Quid ergo majestatis aut numinis habere possunt, quæ et fuerunt in hominis potestate ne fierent, aut ut aliud fierent, et sunt etiamnunc. Nam et violare, et furto sublati possunt, nisi illa et lex sepiat et humana custo-

[1] Div. Inst. lib. II, c. 3.

dia. Num igitur mentis suæ compos videri potest, qui talibus optimas victimas cædit, dona consecrat, pretiosas vestes offert, quasi uti possunt, qui motu carent[1]? Merito ergo Dionysius Siciliæ tyrannus deos Græciæ, cum eam victor occupasset, spoliavit atque derisit, et post sacrilegia, quæ admiserat, ad Siciliam prospera navigatione remeavit, regnumque tenuit usque ad senectutem. Nec eum dii violati punire potuerunt.

Quanto satius est, spretis inanibus, ad Deum se convertere; tueri statum quem a Deo acceperis, tueri nomen. Idcirco enim ἄνθρωπος quia sursum spectat, nominatur. Sursum autem spectat, qui Deum verum et vivum, qui est in cœlo, suspicit, qui artificem, qui parentem animæ suæ non modo sensu ac mente, verum etiam vultu et oculis sublimibus quærit. Qui autem se terrenis humilibusque substernit, utique illud quod est inferius sibi præfert. Nam, cum ipse opus Dei sit, simulacrum autem opus hominis, non potest humanum opus divino anteponi; et sicut Deus hominis parens est, ita simulacri homo. Stultus igitur et amens, qui adorat quod ipse fabricavit. Cujus artificii detestabilis et inepti auctor fuit Prometheus, patruo Jovis Japeto natus[2]. Nam cum primum Jupiter, summo potitus imperio, tanquam Deum se constituere vellet, ac templa condere, et quæreret aliquem, qui humanam figuram posset exprimere, tunc Prometheus extitit, qui hominis effigiem de pingui luto figuraret, ita verisimiliter, ut novitas ac subtilitas artis miraculo esset[3]. Denique illum et sui temporis homines, et postea poëtæ, tanquam fictorem veri ac vivi hominis prodiderunt, et nos, quoties fabrefacta signa laudamus, vivere illa et spirare dicimus. Et hic quidem auctor fuit

[1] Div. Inst. lib. II, c. 4. — [2] Ibid. II, 10. — [3] Prometheus primus simulacrorum fictor.

fictilium simulacrorum. Sequentes autem posteri et de marmore sculpserunt, et ex ære fuderunt: deinde processu temporum ex auro et ebore accessit ornatus, ut non modo similitudines oculos hominum, verum etiam fulgor ipse præstringeret. Sic illecti pulchritudine, ac veræ majestatis obliti, insensibilia sentientes, irrationabilia rationabiles, exanima viventes colenda sibi ac veneranda duxerunt.

CAPUT XXVI.

De elementorum et astrorum cultu.

Nunc refellamus eos etiam, qui elementa mundi tanquam deos habent, id est, cœlum, solem atque lunam, quorum artificem non cognoscentes, ipsa opera mirantur et adorant[1]. Qui error non imperitorum modo, verum etiam philosophorum est; siquidem Stoïci universa cœlestia in deorum numero habenda censent, quia certos et rationabiles motus habent, quibus succedentium sibi temporum vicissitudines constantissime servant. Non est igitur in his voluntarius motus, quia præstitutis legibus serviunt, non proprio utique sensu, sed opificio summi conditoris, qui illa sic ordinavit, ut inenarrabiles cursus et certa spatia conficerent, quibus dierum ac noctium, æstatis et hyemis alterna variarent. Quod si effectus eorum, si meatus, si claritatem, si constantiam, si pulchritudinem admirantur, intelligere debuerunt, quanto his pulchrior, et præclarior, et potentior sit ipse conditor, atque artifex eorum Deus. Sed illi divinitatem

[1] Div. Inst. lib. II, c. 5.

humanis visibus æstimaverunt, ignorantes nec æternum esse posse, quod veniat sub aspectum, nec quod sit æternum, posse oculis mortalibus comprehendi.

CAPUT XXVII.

De Hominis creatione, peccato et pœna; ac de Angelis, tum bonis, tum malis.

Unum et ultimum restat, ut, quoniam plerumque accidit, sicuti in historiis legimus, ut majestatem suam dii ostendisse videantur per auguria, per somnia, per oracula, tum etiam pœnis eorum, qui sacrilegia commiserant, doceam quæ ratio id effecerit, ne quis etiamnunc in eosdem laqueos incidat, in quos illi veteres inciderant[1]. Cum Deus pro virtute majestatis suæ mundum de nihilo condidisset, cœlumque luminibus adornasset, terram vero et mare complesset animalibus, tum hominem de limo ad imaginem similitudinis suæ figuratum inspiravit ad vitam, posuitque eum in paradiso, quem conseverat omni genere fructiferi ligni, et præcepit ei, ne una ex arbore, in qua posuerat ei scientiam boni malique, gustaret, fore interminatus, ut vitam perderet, si fecisset; si vero mandatum servaret, immortalis permaneret. Tum serpens, qui erat unus ex Dei ministris, invidens homini quod esset immortalis effectus, illexit eum dolo, ut mandatum Dei legemque transcenderet. Et hoc modo scientiam quidem boni ac mali accepit; sed vitam, quam perpetuam Deus tribuerat, amisit.

Ejecit ergo peccatorem de sancto loco, et in hunc or-

[1] Div. Inst. lib. II, c. 13.

bem relegavit, ut victum quæreret per laborem, ut difficultates et ærumnas pro merito sustineret; ipsumque paradisum vallo igneo circumfudit; ne quis hominum ad diem usque judicii ad locum illum perpetuæ beatitudinis conaretur irrepere. Tum secuta est hominem mors ex Dei sententia; et tamen vita ejus, licet temporalis esse cœpisset, in mille annis terminum sumpsit, et id fuit humauæ vitæ spatium usque ad cataclysmi tempus. Nam post diluvium paulatim vita hominum breviata, et ad annos centum viginti redacta est. Serpens vero ille, qui de factis diabolus, id est, criminator sive delator nomen accepit, non destitit semen hominis quem a principio deceperat, persequi. Denique eum, qui primus in hoc orbe generatus est, inspirato livore, in cædem fratris armavit, ut de duobus primogenitis hominibus alterum extingueret, alterum faceret parricidam. Nec quievit deinceps, quominus per singulas generationes pectoribus hominum malitiæ virus infunderet, eos corrumperet, depravaret, tantis denique sceleribus obrueret, ut justitiæ jam rarum esset exemplum, et viverent homines ritu belluarum [1].

Quod Deus cum videret, angelos suos misit, ut vitam hominum excolerent, eosque ab omni malo tuerentur. His mandatum dedit, ut se terrenis abstinerent, ne qua labe maculati, honore angelico mulctarentur. Sed eos quoque idem ille subdolus criminator, dum inter homines commorantur, illexit ad voluptates, ut se cum mulieribus inquinarent. Tum damnati sententia Dei, et ob peccata projecti, et nomen angelorum, et substantiam perdiderunt. Ita diaboli satellites facti, ut haberent solatium perditionis suæ, ad perdendos homines se converterunt, quos ut tuerentur, advenerant.

[1] Div. Inst. lib. II, c. 15.

CAPUT XXVIII.

De dæmonibus, ac eorum operationibus malis.

Hi sunt dæmones, de quibus poëtæ sæpe in carminibus suis loquuntur, quos custodes hominum appellat Hesiodus[1]. Ita enim persuaserunt hominibus illecebris atque fallaciis suis, ut eosdem deos esse crederent. Denique Socrates habere se a prima pueritia custodem rectoremque vitæ suæ dæmonem prædicabat, sine cujus nutu et imperio nihil agere posset. Adhærent ergo singulis, et sub nomine geniorum aut penatium domos occupant. His sacraria constituuntur, his quotidie libatur ut laribus, his honos datur tanquam malorum depulsoribus. Hi a principio, ut averterent homines a Dei veri agnitione, novas religiones et cultus deorum introduxerunt : hi memorias regum mortuorum consecrari, templa constitui, sumulacra fieri docuerunt; non ut honorem Dei minuerent, aut suum augerent, quem peccando amiserunt : sed ut vitam hominibus eriperent, spem veræ lucis auferrent, ne homines, unde illi exciderunt, ad immortalitatis cœleste præmium pervenirent.

Iidem astrologiam prodiderunt, et auguratum, et aruspicium; quæ cum per se falsa sint, tamen ipsi, auctores malorum, sic ea gubernant, sic temperant, ut vera credantur. Ipsi etiam magicæ artis præstigias ad circumscribendos oculos repererunt. Illorum adspiratione sit, ut quod sit, non esse, et quod non sit, esse videatur. Ipsi necromantias, ipsi sortes et oracula invenerunt, ut men-

[1] Div. Inst. lib. II, c. 15.

tes hominum per ambiguos exitus mentita divinatione deludant. In templis vero et sacrificiis omnibus præsentes adsunt, et prodigiis quibusdam fallacibus editis ad miraculum præsentium, sic homines circumveniunt, ut inesse numen simulacris et imaginibus credant. Irrepunt etiam corporibus, ut spiritus tenues, vitiatisque membris, morbos consciunt, quos sacrificiis votisque placati postmodum relaxent : somnia immittunt, aut plane terrores, ut ipsi rogentur, aut quorum exitus respondeant veritati, ut venerationem sui augeant. Nunnunquam etiam in sacrilegos edunt aliquid ultionis, ut quisquis viderit, timidior ac religiosior fiat. Sic fraudibus suis obduxerunt humano generi tenebras, ut oppressa veritate, summi ac singularis Dei nomen in oblivionem veniret.

CAPUT XXIX.

De Dei patientia atque providentia.

Sed dicit quispiam : Cur ergo verus ille Deus patitur hæc fieri? [1] An potius malos vel summovet, vel extinguit? Cur vero ipsi dæmoni ἀρχὴν a principio fecit, ut esset, qui cuncta corrumperet, cuncta disperderet? Dicam breviter, cur hunc talem esse voluerit. Quæro utrumne virtus bonum sit, an malum? Negari non potest, quin bonum. Si bonum est virtus, malum est igitur e contrario vitium. Si vitium ex eo malum est, quia virtutem impugnat, et virtus ex eo bonum est, quia vitium affligit, ergo non potest virtus sine vitio consistere, et si vitium sustuleris, virtutis merita tollentur. Nec enim

[1] Div. Inst. lib. II, c. 18.

potest ulla fieri sine hoste victoria. Ita fit, ut bonum sine malo esse non possit.

Vidit hoc Chrysippus, vir acris ingenii, de providentia disserens, eosque stultitiæ redarguit, qui bonum quidem a Deo factum putant, malum autem negant[1]. Hujus sententiam interpretatus est A. Gellius in libris Noctium Atticarum, sic dicens : » Quibus non videtur mundus Dei » et hominum causa institutus, neque res humanæ pro- » videntia gubernari, gravi se argumento uti putant, » cum ita dicant : Si esset providentia, nulla essent ma- » la. Nihil enim minus aiunt providentiæ congruere, » quam in eo mundo, propter quem homines fecisse di- » catur Deus, tantam vim esse ærumnarum et malorum. » Ad ea Chrysippus, cum in libro περὶ προνίας quarto » dissereret : Nihil prorsus, inquit, istis insulsius, qui » opinantur bona esse potuisse, si non essent ibidem ma- » la. Nam cum bona malis contraria sint, utraque ne- » cesse est opposita esse inter se, et quasi mutuo adver- » soque fulta nisu consistere. Nullum adeo contrarium » est sine contrario altero. Quo enim pacto justitiæ sen- » sus esse posset, nisi essent injuriæ? aut quid aliud jus- » titia est, quam injustitiæ privatio? Quid item fortitu- » do sit, non intelligi potest, nisi ex ignaviæ adpositio- » ne? quid continentia, nisi ex intemperantia. Quo item » modo prudentia esset, nisi foret contraria impruden- » tia? Proinde, inquit, homines stulti cur non hoc » etiam desiderant, ut veritas sit, et non sit mendacium. » Namque itidem sunt bona et mala, felicitas et infor- » tunitas, voluptas et dolor. Alterum enim ex altero, » sicut Plato ait, verticibus inter se contrariis deligatum, » si tuleris unum, abstuleris utrumque. « Vides ergo id, quod sæpe dixi, bonum et malum ita sibi esse connexa,

[1] Div. Inst. lib. II, c. 9.

ut alterum sine altero constare non possit. Summa igitur prudentia Deus materiam virtutis in malis posuit; quæ idcirco fecit, ut nobis constitueret agonem, in quo victores immortalitatis præmio coronaret.

CAPUT XXX.

De falsa sapientia.

Docui, ut opinor, cultus deorum non modo impios, sed etiam vanos esse; vel quod homines fuerint, quorum memoria post obitum consecrata sit; vel quod simulacra ipsa insensibilia et surda sint, quia sunt ficta de terra, nec oportere hominem, qui debeat spectare cœlestia, terrenis se subjugare; vel quod spiritus, qui eas religiones sibi vindicant, incesti et impuri sint, et ideo Dei sententia condemnati ceciderint in terram, nec fas esse in eorum ditionem venire, quibus potior sis, si Deum verum sequi velis [1]. Superest ut, quoniam de falsa religione diximus, etiam de falsa sapientia disseramus; quam philosophi profitentur, homines summa quidem doctrina et eloquentia præditi, sed longe a veritate summoti, quia nec Deum, nec sapientiam Dei cognoverunt [2]. Qui licet sint arguti ac diserti, tamen quia humana est eorum sapientia, etiam cum his congredi non verebor, ut appareat a veritate mendacium, a cœlestibus terrena facile posse superari [3].

Quid sit philosophia hoc modo definiunt : philosophia est amor vel studium sapientiæ. Non est ergo ipsa sapientia; quia necesse est aliud esse, quod amat, aliud,

[2] Div. Inst. lib. I, c. 2. — [2] Ibid. III, 2. — [3] Ibid. III, 3.

quod amatur. Si studium est sapientiæ, ne sic quidem philosophia sapientia est. Sapientia enim res est ipsa, quæ quæritur, studium vero, quod quærit. Ipsa igitur definitio, vel nominis significatio, declarat philosophiam non esse ipsam sapientiam; dicam ne studium quidem esse sapientiæ, quo sapientia non comprehenditur. Quis enim studere dicatur ei rei, quam nullo modo possit attingere? Qui medicinæ, aut grammaticæ, aut oratoriæ studet, studiosus ejus artis, quam discit, dici potest: ubi didicit, jam medicus, jam grammaticus, jam orator dicitur. Sic oportuit et studiosos sapientiæ, postquam didicissent, sapientes nominari. Cum autem studiosi sapientiæ, quamdiu vivant, vocentur, apparet illud studium non esse, quod ad ipsam rem, quæ studio petitur, non potest perveniri; nisi forte qui ad finem usque vitæ, ut sapiant, student, apud inferos sapientes erunt. Omni autem studio subjacet finis. Non est igitur id studium rectum, quod non habet finem.

CAPUT XXXI.

De scientia et opinatione.

Præterea duo sunt, quæ cadere in philosophiam videntur, scientia et opinatio; quæ si auferantur, tota philosophia corruit. Atqui utrumque philosophiæ ipsi philosophorum principes ademerunt. Scientiam Socrates, opinationem sustulit Zeno. Videamus an recte sapientia est ut Cicero definivit, » divinarum et humanarum » rerum scientia[1]. « Quæ definitio si vera est, non cadit

[1] Div. Inst. lib. III, c. 3 et 4.

in hominem sapientia. Quis enim mortalium hoc sibi possit assumere, ut divina et humana scire se profiteatur? Humana omitto; quæ quanquam cum divinis connexa sunt, tamen quia sunt hominis, concedamus ut homo illa scire possit. Divina certe per se scire non potest, quia homo est : qui autem scit illa, divinus sit necesse est, ac propterea Deus. Homo autem nec divinus, nec Deus est. Non potest igitur perscire homo divina. Nemo ergo sapiens, nisi Deus, aut certe is homo, quem Deus docuit. Illi autem, quia nec dii sunt, nec a Deo docti, sapientes ergo, id est, divinarum et humanarum rerum scientes esse non possunt. Recte igitur a Socrate atque Academicis scientia sublata est. Opinatio quoque non congruit sapienti. Id enim quisque opinatur, quod ignorat. Opinari autem scire te, quod ignores, temeritas ac stultitia est. Recte igitur opinatio a Zenone sublata est. Si ergo scientia in homine nulla est, et opinatio esse non debet, philosophia radicitus amputatur.

CAPUT XXXII.

De philosophorum sectis, ac dissentione.

Huc accedit, quod non est uniformis : sed divisa in sectas, et in multas discrepantesque sententias dissipata, statum non habet[1]. Cum enim singulæ alias omnes impugnent et affligant, nec sit aliqua ex iis, quæ non judicio cæterarum stultitiæ condemnetur, utique discordantibus membris, corpus omne philosophiæ ad interitum deducitur. Hinc Academia postmodum nata est. Nam cum vi-

[1] Div. Inst. lib. III, c. 4.

derent ejus sectæ principes omnem philosophiam, philophis invicem oppugnantibus, esse subversam, susceperunt adversus omnes bellum, ut omnia omnium dissolverent, nihil ipsi asserentes, nisi unum, nihil sciri posse. Ita sublata scientia, philosophiam veterem subruerunt. Sed ne ipsi quidem philosophorum nomen retinuerunt, qui ignorantiam satebantur, quia nescire omnia non modo philosophi, sed ne hominis quidem sit. Ita philosophi, quia nihil munimenti habent, mutuis se vulneribus extinguant, et ipsa tota philosophia suis se armis consumat ac finiat. Atenim sola physica labat. Quid illa moralis [1]? Num aliqua firmitate subnixa est? Videamus an philosophi in hac saltem parte consentiant, quæ ad vitæ statum pertinet.

CAPUT XXXIII.

Quod summum bonum sit in vita quærendum.

Quod sit in vita, summum bonum quæri necesse est, ut ad illud vita omnis et actiones nostræ dirigantur. Cum de hominis summo bono quæritur, tale constitui debet, primum, ut id ad hominem solum pertineat, deinde, ut animi sit proprium, postremo, ut virtute quæratur. Videamus ergo, an summum bonum, quod philosophi determinant, tale sit, ut nec mutum animal, nec corpus attingat, nec possit sine virtute conquiri.

Aristippus, cyrenaïcæ sectæ conditor, qui summum bonum esse censuit corporis voluptatem, de numero philosophorum, deque cœtu hominum propellendus est,

[1] Div. Inst. lib. III, c. 7.

quia se pecudi comparavit. Hieronymi summum bonum est, nihil dolere; Diodori, dolore desinere[1]. Sed cæteræ animantes dolorem fugiunt, et cum non dolent, aut dolere desinunt, gaudent. Quid igitur homini dabitur eximium, si bonum ejus summum commune cum belluis judicatur? Zeno summum bonum putavit, cum natura congruenter vivere[2]. At hæc definitio generalis est. Omnes enim animantes cum natura congruenter vivunt, et est sua cuique natura.

Epicurus animi asseruit voluptatem. Quid est voluptas animi? nisi gaudium, quo plerumque luxuriat animus, ac relaxatur, vel ad lusum, vel ad risum. Sed hoc bonum etiam muta contingit, quæ cum pabulis saturata sunt, in gaudium et lasciviam resolvuntur. Dinomachus et Callipho honestam voluptatem probaverunt : sed aut idem dixerunt, quod Epicurus, ut corporis sit voluptas inhonesta; aut si corporis voluptates, alias turpes, alias honestas putaverunt, jam non est summum bonum, quod corpori adscribitur[3]. Peripatetici ex bonis animi et corporis et fortunæ summum bonum conflant. Animi bona probari possunt. Sed si auxilio indigent ad complendam beatitudinem, utique imbecilla sunt : corporis vero atque fortunæ non sunt in hominis potestate; nec jam summum bonum est, quod aut corpori, aut extra positis assignatur, quia et pecudes attingit hoc duplex bonum, quibus opus est, ut et bene valeant, et victu non indigeant. Stoïci aliquanto melius sensisse creduntur, qui summum bonum virtutem esse dixerunt[4]. Sed virtus non potest esse summum bonum : quoniam, si malorum laborumque tolerantia est, beata per se non est; sed efficere aut procreare summum bonum debet, quia perveniri ad illud, sine difficultate ac labore maxi-

[1] Div. Inst. lib. III, c. 7. — [2] Ibid. c. 5. — [3] Ibid. — [4] Ibid. c. 7.

mo, non potest. At vero Aristoteles longe a ratione aberravit, qui honestatem virtuti copulavit; quasi aliquando virtus aut ab honestate secerni, aut turpitudini posset adjungi.

Eryllus Pyrrhonius scientiam fecit summum bonum. Hæc quidem, et hominis, et animi solius est : sed potest sine virtute contingere. Nec enim beatus putandus est, qui vel auditu aliquid didicerit, vel parva lectione cognoverit; nec est summi boni definitio, quia potest esse aut rerum malarum, aut certe inutilium scientia. Et si sit bonarum et utilium, quam labore sis assecutus, summum tamen bonum non est, quia non propter se expetitur scientia, sed propter aliud. Nam idcirco artes discuntur, ut sint nobis aut victui, aut gloriæ, aut etiam voluptati; quæ utique summa bona esse non possunt[1]. Ergo ne in Ethica quidem philosophi regulam tenent, quandoquidem in ipso cardine, id est, in ea disputatione, qua vita formatur, inter se pugnant. Nec enim possunt paria esse aut similia præcepta, cum alii forment ad voluptatem, alii ad honestatem, alii vero ad naturam, alii ad scientiam, alii ad quærendas, alii ad fugiendas opes, alii ad nihil dolendum, alii ad patientiam malorum; in quibus omnibus, sicut superius ostendi, a ratione declinant, quia Deum nesciunt.

[1] Div. Inst. lib. III, c. 8.

CAPUT XXXIV.

Quod ad justitiam nati sint homines.

Videamus nunc, quid sit summum bonum, quod sit propositum sapienti summum bonum. Ad justitiam nasci homines, non modo litteræ sacræ docent, verum etiam idem ipsi philosophi nonnunquam fatentur. Cicero sic ait : » Sed omnium, quæ in doctorum hominum dispu- » tatione versantur, nihil est profecto præstabilius, quam » plane intelligi nos ad justitiam esse natos [1]. » Est hoc verissimum. Nec enim ad scelus nascimur, cum simus animal sociale atque commune. Feræ ad sævitiam gignuntur. Aliter enim nequeunt quam præda et sanguine victitare. Easdem tamen etsi ultima fames urgeat, nihilominus generis sui animalibus parcunt. Idem faciunt et aves, quas aliorum visceribus pasci necesse est. Quanto magis hominem, qui cum homine, et commercio linguæ, et communione sensus copulatus est, parcere homini oportet, eumque diligere! Hæc est enim justitia.

Sed quoniam soli homini sapientia data est, ut Deum intelligat, et hæc sola hominis mutorumque distantia est, duobus officiis obstricta est ipsa justitia. Unum Deo debet, ut patri, alterum homini, velut fratri. Ab eodem enim Deo geniti sumus. Merito ergo ac recte dictum est, sapientiam esse divinarum et humanarum rerum scientiam. Oportet enim scire nos quid Deo, quid homini debeamus; Deo scilicet Religionem, homini caritatem. Sed illud superius sapientiæ, hoc posterius virtutis est; et utrum-

[1] Div. Inst. lib. III, c. 9.

que justitia comprehendit. Si ergo constat ad justitiam nasci hominem, necesse est justum malis esse subjectum, ut virtutem, qua est præditus, in usu habeat. Virtus enim malorum substinentia est. Voluptates fugiet, ut malum; opes contemnet, quia fragiles sunt; et, si habuerit, dilargietur, ut miseros servet; honores non appetet, quia sunt breves et caduci; injuriam nulli faciet; si fuerit passus, non retribuet; et diripientem sua non persequetur. Nefas enim judicabit hominem lædere; et si quis extiterit, qui cogat desciscere a Deo, nec cruciatus, nec mortem recusabit. Ita fiet, ut eum necesse sit, et inopem, et humilem, et in contumeliis, aut etiam cruciatibus vivere.

CAPUT XXXV.

Quod immortalitas sit summum bonum.

Quis igitur erit fructus justitiæ atque virtutis, si nihil habebit in vita nisi malum? Quod si virtus, quæ bona omnia terrena contemnit, mala universa sapientissime perfert, ipsamque mortem pro officio suscipit, sine præmio esse non potest, quid superest, nisi merces ejus immortalitas sola sit? Nam, si cadit in hominem beata vita, ut philosophi volunt, in eo solo non dissidentes, cadit ergo et immortalitas. Id enim solum beatum est, quod incorruptum; id solum incorruptum, quod æternum. Immortalitas ergo est summum bonum, quia et hominis, et animi, et virtutis est. Tantum ad hanc dirigimur, ad hanc capiendam nati sumus. Idcirco nobis Deus virtutem, justitiamque proponit, ut æternum illud præmium

nostris laboribus assequamur. De ipsa vero non mortalitate suo loco disseremus. Restat λογικὴ philosophia, quæ ad beatam vitam nihil confert [1]. Sapientia enim non in sermonis ornatu, sed in corde atque sensu consistit. Quod si et physica supervacua est, et hæc logica; in ethica vero, quæ sola necessaria est, philosophi erraverunt, qui summum bonum nullo modo invenire potuerunt. Inanis igitur et inutilis omnis philosophia reperitur, quæ nec rationem hominis comprehendere, nec officium potuit minusque complere.

CAPUT XXXVI.

De philosophis, scilicet Epicuro et Pythagora.

Quoniam de philosophia dixi breviter, nunc etiam de philosophis pauca dicam. Epicuri doctrina hæc est, inprimis nullam esse providentiam [2]. Et idem deos esse non abnuit. Utrumque contra rationem. Nam si sunt dii; est igitur providentia. Aliter enim Deus intelligi non potest, cujus est proprium providere. Nihil, inquit, curat. Ergo non modo humana, sed ne cælestia quidem curat. Quomodo igitur, aut unde esse illum affirmas? Exclusa enim providentia curaque divina, consequens erat ut non esse omnino Deum diceres. Nunc eum verbo reliquisti, re sustulisti. Unde ergo rerum natura est, si Deus nihil curat. Semina, inquit, sunt minuta, quæ nec videri, nec tangi possunt, quorum coïtu fortuito et orta sunt omnia, et semper oriuntur. Si nec videntur, nec ulla

[1] Div. Inst. lib. III, c. 13. — [2] Ibid. c. 17.

corporis parte sentiuntur, unde esse illa scire potuisti? Deinde si sunt, qua mente conveniunt, ut aliquid efficiant[1]? Si sunt levia, cohærere non possunt; si hamata et angulata, ergo secabilia sunt. Hami enim, et anguli extant et possunt amputari. Sed hæc delira et inutilia. Quid quod idem animas extinguibiles facit; quem refellunt non modo philosophi omnes et publica persuasio, verum etiam responsa vatum, carmina Sibyllarum, ipsæ denique divinæ voces Prophetarum; ut mirum sit extitisse unum Epicurum, qui cum pecoribus ac belluis sortem hominis æquaret.

Quid Pythagoras? qui primus est philosophus nominatus; qui animas quidem immortales esse, in alia tamen corpora, vel pecudum, vel avium, vel bestiarum commeare statuit. Nonne satius fuerat eas cum suis corporibus extingui, quam sic ad aliena damnari; satius omnino non esse, quam post hominis formam, vel suem, vel canem vivere? Et homo ineptus, ut fidem dicto adderet, seipsum Trojano bello Euphorbum fuisse dixit, quo occiso, in alias figuras animalium transiisse, postremo Pythagoram factum[2]. O felicem, cui soli tanta memoria concessa est! vel potius infelicem, cui translato in pecudem non licuit nescire, quid fuerit! Atque utinam solus delirasset! Invenit etiam, qui crederent, et quidem indoctos homines, ad quos stultitiæ transiret hæreditas.

[1] Div. Inst. lib. III, c. 17. — [2] Ibid. III, 18.

CAPUT XXXVII.

De Socrate, ac ejus contradictione.

Post hunc Socrates philosophiæ tenuit principatum, sapientissimus etiam oraculo dictus, quia se fatebatur unum scire, quod nihil sciret [1]. Cujus oraculi auctoritate abstinere se physicos oportebat, ne aut quærerent ea, quæ scire non poterant, aut scire se putarent, quæ ignorabant. Videamus tamen an sapientissimus Socrates, sicut Pythius prædicavit. Usurpabat hoc sæpe proverbium, quod supra nos, nihil ad nos pertinere. Jam excessit sententiæ suæ terminos. Nam, qui unum se scire dicebat, aliud invenit quod tanquam sciens diceret; sed id frustra. Nam et Deus, qui utique supra nos est, quærendus est, et Religio suscipienda, quæ sola nos discernit a belluis: quam quidem Socrates non modo repudiavit, verum etiam derisit, per anserem canemque jurando; quasi vero per Æsculapium non posset, cui voverat gallum? En sapientis viri sacrificium. Et quia eum prosecrare ipse non potuit, amicos moriturus oravit, ut post se solverent votum, scilicet ne apud inferos velut debitor teneretur [2]. Hic profecto et pronuntiavit, quod nihil scierit, et probavit.

[1] Div. Inst. lib. III, c. 18. — [2] Ibid. III, 20.

CAPUT XXXVIII.

De Platone, cujus doctrina ad veritatem propius accedit.

Hujus auditor Plato, quem Deum philosophorum Tullius nominat, qui solus omnium sic philosophatus est, ut ad veritatem propius accederet; tamen quia Deum ignoravit, in multis ita lapsus est, ut nemo deterius erraverit, imprimis quod in libris civilibus omnia omnibus voluit esse communia. De patrimoniis tolerabile est, licet sit injustum. Nec enim aut obesse cuiquam debet, si sua industria plus habet, aut prodesse, si sua culpa minus[1]. Sed, ut dixi, potest aliquo modo ferri. Etiamne conjuges, etiamne liberi communes erunt? Non erit sanguinis ulla distinctio, nec genus certum, nec familiæ, nec cognationes, nec affinitates; sed sicut in gregibus pecudum confusa et indiscreta omnia, nulla erit in viris continentia, nulla in fœminis pudicitia? Quis esse in utrisque amor conjugalis potest, in quibus non est certus aut proprius affectus? Quis erit in patrem pius, ignorans unde sit natus? Quis filium diliget, quem putabit alienum? Quin etiam fœminis curiam reservavit, militiam, et magistratus, et imperia permisit. Quanta erit infelicitas urbis illius, in qua virorum officia mulieres occupabunt? Sed hæc alias latius.

Zeno Stoïcorum magister, qui virtutem laudat, misericordiam, quæ summa est virtus, tanquam morbum animi amputandam judicavit, quæ et Deo cara est, et hominibus necessaria. Quis est enim, qui aliquo in malo

[1] Div. Inst. lib. III, c. 21.

constitutus nolit esse miserabilis, ac non desideret auxilia succurentium, quæ ad opem ferendam non nisi misericordiæ affectu excitantur. Hanc ille licet humanitatem, licet pietatem vocet, non rem, sed nomen immutat. Hic est affectus, qui soli homini datus est, ut imbecillitatem nostram mutuis adjumentis levaremus; quem qui tollit, ad vitam nos redigit belluarum. Nam, quod dicit paria esse peccata, ex eadem immanitate est, qua misericordiam veluti morbum insectatur. Qui enim nullam facit differentiam delictorum, aut levia magnis suppliciis afficienda censet, quod est crudelis judicis, aut gravia parvis, quod est dissoluti, utrumque reipublicæ incommodum. Si enim summa scelera leviter puniantur, audacia malis crescet ad facinora majora; et si levibus delictis pœna gravior irrogetur, multi cives, quoniam nemo esse sine delicto potest, in periculum venient, qui correpti possent esse meliores.

CAPUT XXXIX.

De variis philosophis, ac de Antipodis.

Illa vero levia. Sed ex eadem vanitate nascuntur. Xenophanes orbem lunæ decem et octo partibus dixit esse majorem, quam hæc nostra sit terra[1]. Itaque intra sinum ejus aliam terram contineri, quæ ab hominibus et omnis generis animalibus incolatur. De Antipodis quoque sine risu nec audiri, nec dici potest[2]. Asseritur tamen quasi aliquid serium, ut credamus esse homines, qui vestigiis nostris habent adversa vestigia. Tolerabilius Anaxagoras

[1] Div. Inst. lib. III, c. 23. — [2] Ibid. III, 24.

deliravit, qui nigram nivem dixit. Quorumdam non modo dicta, sed etiam facta ridenda sunt. Democritus agrum suum a patre sibi relictum deseruit, et pascua publica fieri passus est. Diogenes cum choro canum suorum, qui virtutem illam summam et exactam rerum omnium contemptum profitetur, mendicare victum maluit, quam honesto labore conquirere, aut habere ullam rem familiarem. Certe vita sapientis exemplum esse vivendi cæteris debet. Si horum sapientiam omnes imitentur, quomodo stabunt civitates? Sed forsitan iidem Cynice exemplum verecundiæ præbere potuerunt, qui palam cum conjugibus suis cubitaverunt. Nescio quam possent virtutem defendere, qui pudorem sustulerunt.

Non melior his Aristippus, qui, credo, ut amiculæ suæ Laïdi placeret, Cyrenaïcam instituit disciplinam, qua summi boni finem in voluptate corporis collocavit, ne aut peccatis auctoritas, aut vitiis doctrina deesset. An illi fortiores magis sunt probandi, qui ut mortem contempsisse dicerentur, voluntariam necem sibi intulerunt? Zeno, Empedocles, Chrysippus, Cleanthes, Democritus, et hos imitatus Cato, nescierunt homicidii crimine teneri secundum jus legemque divinam eum, qui se interfecerit[1]. Deus enim nos in hoc domicilium carnis induxit; ille nobis temporale corporis habitaculum dedit, ut incolamus, quamdiu idem voluerit. Nefas igitur habendum est, i ne Dei jussu velle migrare. Non est ergo vis adhibenda naturæ. Scit ille quemadmodum opus suum resolvat. Cui operi si quis manus impias adhibuerit, ac divini opificii vincula diruperit, Deum conatur effugere, cujus sententiam nec vivus quisquam, nec mortuus poterit evadere. Scelerati ergo sunt et nefarii, quos superius nominavi, qui etiam docuerunt, quas causas habere debeat mors

[1] Div. Inst. lib. III, c. 18.

voluntaria; ut parum sit sceleris, quod homicidæ in semetipsos extiterunt, nisi ad hoc nefas et alios erudirent.

CAPUT XL.

De philosophorum insipientia.

Innumerabilia sunt philosophorum dicta factaque, quibus eorum insipientia redargui possit. Itaque quoniam cuncta enumerare non possumus, pauca suffecerint. Satis est intelligi, philosophos neque justitiæ, quam ignorabant, neque virtutis, quam mentiuntur, esse doctores. Quid enim doceant, qui suam sæpe ignorantiam confitentur? Mitto Socratem, cujus est nota sententia. Anaxagoras omnia circumfusa tenebris esse pronuntiat. Empedocles angustas ad inveniendam veritatem sensuum semitas esse[1]. Democritus in profundo quodam puteo demersam veritatem jacere testatur, quam quia nusquam reperiunt, idcirco adfirmant neminem adhuc extitisse sapientem[2]. Quoniam igitur nulla est (apud Platonem Socrates dicit) humana sapientia, sequamur ergo divinam, Deoque gratias agamus, qui eam nobis, et revelavit, et tradidit, ac nobis gratulemur, quod veritatem ac sapientiam cœlesti beneficio tenemus, quam tot ingeniis, tot ætatibus requisitam philosophiam nemo potuit invenire.

[1] Div. Inst. lib. III, c. 28. — [2] Ibid.

CAPUT XLI.

De vera Religione ac sapientia.

Nunc quoniam falsam religionem, quæ est in deorum cultibus, et falsam sapientiam, quæ est in philosophis, refutavimus, ad veram Religionem sapientiamque veniamus. Et quidem conjuncte, quia cohærent, de utraque dicendum est. Nam Deum verum colere, id est, nec aliud quidquam, quam sapientiam. Ille enim summus et conditor rerum Deus est, qui hominem velut simulacrum suum fecit. Idcirco utique soli ex omnibus animalibus rationem dedit, ut honorem sibi tanquam patri, et tanquam domino referret, et hac pietate atque obsequio immortalitatis præmium mereretur. Hoc est verum divinumque mysterium. Illis autem, quia vera non sunt, nulla concordia. Neque in philosophia sacra celebrantur, neque in sacris philosophia tractatur; et ideo falsa religio est, quia non habet sapientiam, ideo falsa sapientia, quia non habet religionem. Ubi autem utraque conjuncta sunt, ibi esse veritatem necesse est, ut si quæratur ipsa veritas quid sit, recte dici possit, aut sapiens religio, aut religiosa sapientia.

CAPUT XLII.

De sapientia religiosa; Christi nomen nulli notum, nisi ipsi et Patri.

Dicam nunc, quid sit vel sapiens religio, vel sapientia religiosa. Deus in principio antequam mundum institueret,

de æternitatis suæ fonte, deque divino ac perenni Spiritu suo Filium sibi ipse progenuit, incorruptum, fidelem, virtuti ac majestati patriæ respondentem[1]. Hic est virtus, hic ratio, hic sermo Dei, hic sapientia. Hoc opifice, ut Hermes ait, et consiliatore, ut Sibylla, et præclaram et mirabilem hujus mundi fabricam machinatus est[2]. Denique ex omnibus angelis, quos idem Deus de suis spiritibus figuravit, solus in consortium summæ potestatis adscitus est, solus Deus nuncupatus. Omnia enim per ipsum, et sine ipso nihil. Denique Plato de primo ac secundo Deo non plane, ut philosophus, sed ut vates locutus est, fortasse in hoc Trismegistum secutus, cujus verba de Græcis conversa subjeci : « Dominus et factor niversorum quem » Deum vocari existimavimus, secundum fecit Deum, visibilem et sensibilem. Sensibilem autem dico, non » quod ipse sensum accipiat, sed quod in sensum mittat » et visum. Cum ergo hunc fecisset primum, et solum, et » unum, optimus ei apparuit, et plenissimus omnium » bonorum. Sibylla quoque Deum dicit ducem omnium, » a Deo factum; et alia, Deum Dei filium esse noscen» dum, » sicut ea, quæ in libris posui, exempla declarant. Hunc prophetæ divino spiritu pleni prædicaverunt; quorum præcipue Salomon in libro Sapientiæ, item pater ejus cœlestium scriptor hymnorum, ambo clarissimi reges, qui Trojani belli tempora CLXXX. annis antecesserunt, hunc ex Deo natum esse testantur. Hujus nomen nulli esse notum, nisi ipsi et Patri, sicut docet Johannes in Revelatione[3]. Hermes ait non posse nomen ejus mortali ore proferri. Ab hominibus tamen duobus vocabulis nuncupatur, Jesus, quod est Salvator, et Christus, quod est rex. Salvator ideo, quia est sanatio et salus omnium, qui per eum credunt in Deum. Christus ideo, quia ipse de

[1] Div. Inst. lib. IV, c. 3. — [2] Ibid. c. 6. — [3] Apocal. c. XIX, 12.

cœlo in sæculi hujus consummatione venturus est, ut judicet mundum, et resurrectione mortuorum facta, regnum sibi constituat æternum.

CAPUT XLIII.

De Jesu Christi nomine, et duplici nativitate.

Sed ne qua forte sit apud te hæsitatio, cur eum, qui ante mundum ex Deo natus sit, Jesum Christum appellemus, qui ante annos CCC. natus ex homine est, rationem tibi breviter exponam. Idem est Dei et hominis Filius. Bis enim natus est. Primum de Deo in spiritu ante ortum mundi, postmodum in carne ex homine, Augusto imperante; cujus rei præclarum et mysterium est, in quo et salus hominum, et Religio summi Dei, et omnis veritas continetur[1]. Nam cum primum scelerati atque impii deorum cultus per insidias dæmonum irrepserunt, tum penes solos Hebræos Religio Dei mansit, qui tamen non lege aliqua, sed traditum sibi per successionem cultum patrio more tenuerunt usque ad id tempus, quo de Ægypto exierunt, Moyse duce, primo omnium Prophetarum, per quem illis lex est a Deo imposita, qui Judæi sunt postmodum nominati. Servierunt igitur Deo vinculis legis obstricti[2]. Sed iidem paulatim ad profanos ritus aberrantes, alienos deos susceperunt, et derelicto patrio cultu, insensibilibus simulacris immolaverunt. Propterea Deus Prophetas ad eos misit divino Spiritu adimpletos, qui illis peccata exprobrarent, et pœnitentiam indicerent, qui secuturam ultionem minarentur, ac denuntiarent

[1] Div. Inst. lib. I, c. 8. — [2] Ibid. IV, 10.

futurum, si in iisdem delictis perseverassent, ut alium mitteret novæ legis latorem, et ingrato populo ab hæreditate summoto, aliam sibi plebem fideliorem de exteris gentibus congregaret. Illi autem non modo perseverarunt, verum etiam eos ipsos, qui mittebantur, interfecerunt. Itaque damnavit eos ob hæc facinora, nec adjecit ulterius Prophetas mittere ad populum contumacem; sed Filium suum misit, ut gentes universas ad gratiam Dei convocaret[1]. Nec illos tamen, licet impios et ingratos, ab spe salutis exclusit: sed ad ipsos potissimum misit, ut si forte paruissent, non amitterent quod acceperant; si autem Deum suum non suscepissent, tum hæredibus abdicatis, gentes in adoptionem venirent. Jussit igitur eum summus Pater descendere in terram, et humanum corpus induere, ut subjectus passionibus carnis, virtutem ac patientiam non solum verbis, sed etiam factis doceret. Renatus est ergo ex Virgine sine Patre, tanquam homo; ut quemadmodum in prima nativitate spirituali creatus, et ex solo Deo sanctus Spiritus factus est, sic in secunda carnali ex sola matre genitus, caro sancta fieret, ut per eum caro, quæ subjecta peccato fuerat, ab interitu liberaretur.

CAPUT XLIV.

Duplex Christi nativitas ex Prophetis probatur.

Hæc sic futura, ut exposui, Prophetæ ante prædixerant. Apud Salomonem ita scriptum est: « Infirmatus est » uterus virginis, et accepit fœtum, et gravata est, et » facta est in multa miseratione mater virgo. » Apud

[1] Div. Inst. lib. IV, c. 11.

Esaiam sic : « Ecce virgo accipiet in uterum, et pariet » filium, et vocabitis nomen ejus Emmanuel, » quod significat nobiscum Deus[1]. Fuit enim nobiscum in terra, cum induit carnem; et nihilominus Deus fuit in homine, et homo in Deo. Utrumque autem fuisse a Prophetis ante prædictum est. Quod Deus fuerit, Esaias ita dicit : « Adorabunt te, et in te precabuntur, quoniam in te Deus » est, et nos nesciebamus, Deus Israël. Confundentur et » reverebuntur omnes, qui adversantur tibi, et cadent » in confusionem. » Item. Jeremias : « Hic Deus noster » est, et non deputabitur alius absque illo, qui invenit » omnem viam prudentiæ, et dedit eam Jacob puero suo, » et Israël delicto sibi : Posthæc in terris visus est, et cum » hominibus conversatus est. » Item, quod homo fuerit, idem Jeremias dicit : « Et homo est, et quis cognovit eum ? » Esaïas quoque sic tradit : « Et mittet eis Domi» nus hominem, qui salvabit eos, et judicans sanabit » eos. » Item Moyses ipse in Numeris : « Orietur stella » ex Jacob, et exurget homo ex Israël. » Idcirco igitur cum Deus esset, suscepit carnem, ut inter Deum et hominem medius factus, hominem ad Deum magisterio suo superata morte perduceret.

CAPUT XLV.

Christi virtus et opera probantur ex Scripturis.

Diximus de nativitate; nunc de virtute operibusque dicamus : quæ cum magna inter homines ac mirabilia faceret, videntes illa Judæi, magica potentia fieri puta-

[1] Div. Inst. lib. IV, c. 12 et 13.

bant, ignorantes ea omnia, quæ fiebant ab eo, prædicta esse a Prophetis. Ægros et vario morborum genere languentes non medela aliqua, sed vi ac potestate verbi sui protinus roborabat, debiles resanabat, claudos ad gressum erigebat, cæcis visum restituebat, mutis eloquium dabat, surdos inauribat, pollutos maculatosque purgabat, furiatis dæmonum incursu mentem propriam reponebat, mortuos aut jam sepultos ad vitam lucemque revocabat. Idem quinque millia hominum quinque panibus et duobus piscibus saturavit. Idem supra mare ambulavit. Idem in tempestate præcepit vento, ut conquiesceret, statimque tranquillitas facta est : quæ omnia, et in Prophetarum libris, et in carminibus Sibyllinis prædicta invenimus.

Ob hæc miracula cum ad eum magna concurreret multitudo, et, ut erat, Dei Filium, et a Deo missum crederet, repleti invidia Sacerdotes ac principes Judæorum, simul ira concitati, quod eorum peccata et injustitiam coarguebat, coïerunt ut eum occiderent. Quod futurum ante annos mille paulo amplius Salomon in Sapientia pronuntiaverat his verbis[1] : « Circumveniamus justum, » quoniam insuavis est nobis, et exprobrat nobis peccata legis. Promittit scientiam Dei se habere, et filium » Dei se nominat. Factus est nobis in traductionem cogitationum nostrarum; gravis est nobis etiam ad videndum, quoniam dissimilis est aliis vita illius, et » mutatæ sunt. Tanquam nugaces æstimati sumus ab illo. » Continet se a viis nostris, quasi ab immunditiis, et » præfert novissima justorum, et gloriatur patrem Dominum. Videamus ergo si sermones illius veri sunt, et » tentemus, quæ eventura sunt illi. Contumeliis et tormentis interrogemus eum, ut sciamus reverentiam il-

[1] Sap. 2.

» lius, et probemus patientiam illius. Morte turpissima
» condemnemus eum. Hæc cogitaverunt, et erraverunt.
» Excæcavit enim illos stultitia eorum, et nescierunt
» sacramenta Dei. »

Harum igitur litterarum immemores, quas legebant, incitaverunt populum tanquam adversus impium, ut eum comprehensum ad judicium ducerent, mortemque ejus impiis vocibus flagitarent. Intentabant autem pro crimine id ipsum, quod se Dei filium diceret, et quod legem solveret, curando homines in Sabbato, quam ille se non solvere, sed implere dicebat. Cumque Pontius Pilatus, qui tum legatus in Syria judicabat, perspiceret causam illam ad officium Romani Judicis non pertinere, misit eum ad Herodem Tetrarcham, permisitque Judæis, ut ipsi legis suæ disceptatores essent : qui accepta sceleris potestate, addixerunt eum cruci, sed prius flagellis et palmis verberaverunt, spinis coronarunt, faciem conspuerunt, in cibum et potum dederunt ei fel et acetum; et inter hæc nulla vox ejus audita est. Tunc carnifices sortiti de tunica ejus et pallio, suspenderunt eum patibulo atque adfixerunt, cum postridie Pascha, id est, festum diem suum celebraturi essent. Quod facinus prodigia secuta sunt, ut intelligerent nefas quod admiserant. Eodem namque momento, quo spiritum posuit, et terræ motus magnus, et deliquium solis fuit, ut in noctem dies verteretur.

CAPUT XLVI.

Probatur ex Prophetis, passionem ac mortem Christi prœnuntiatam fuisse.

Quæ omnia Prophetæ sic futura esse prædixerant[1]. Esaïas ita dicit : « Non sum contumax, neque contradi- » co : dorsum meum posui ad flagella, et maxillas meas » ad palmas; faciem autem meam non averti a fœditate » sputorum[2]. » Idem de silentio : « Sicut ovis ad immo- » landum adductus sum, et sicut agnus coram tondenti- » bus sine voce, sic non aperuit os suum. » Item David in Psalmo xxxiv. « Congregata sunt in me flagella, et » ignoraverunt : dissoluti sunt, nec compuncti sunt; » tentaverunt me, et striderunt super me dentibus » suis. » Idem de cibo potu, Psalmo lxviii. « Et dede- » runt in escam meam fel, et in siti mea potum mihi de- » derunt acetum. » Item de cruce Christi : « Et fode- » runt manus meas et pedes meos, dinumeraverunt o- » mnia ossa mea : ipsi autem contemplati sunt, et vide- » runt me; diviserunt vestimenta mea sibi, et super » vestem meam sortem miserunt. » Moyses in Deutero- nomio : « Et erit pendens vita tua ante oculos tuos, et » timebis die et nocte, et non credes vitæ tuæ. » Item in Numeris : « Non quasi homo Dominus suspenditur, » neque quasi filius hominis minas patitur. » Item Za- » charias : « Et intuebuntur in me, quem transfixe- » runt. »

De solis obscuratione Amos ita dicit : « In illo die, di- » cit Dominus, occidet sol meridie, et obtenebrabitur

[1] Lib. iv, Div. Inst. c. 18. — [2] Isai. 50.

» dies lucis; et convertam dies festos vestros in luctum, » et cantica vestra in lamentationem. » Item Jeremias de civitate Hierosolyma, in qua passus est : « Et subivit sol » ei, cum adhuc medius dies esset, confusa est et male- » dicta, reliquos eorum in gladium dabo. » Nec frustra hæc dicta sunt. Siquidem post breve tempus Imperator Vespasianus Judæos debellavit, et terras eorum ferro ignique depopulatus est, obsessos fame subegit, Hierosolymam evertit, captivos triumphavit, cæteris, qui reliqui fuerunt, terris suis interdixit, ne quando iis ad solum patrium reverti liceret. Quæ a Deo, propter illam Christi crucem facta sunt; ut hoc in Scripturis eorum Salomon ante testatus sit, dicens : « Et erit Israël in per- » ditionem, et in improperium populo, et domus hæc » erit deserta, et omnis qui transiet per illam, admira- » bitur, et dicet : Propter quam rem Deus fecit terræ » huic et huic domui hæc mala? et dicent, quia dereli- » querunt Dominum Deum suum, et persecuti sunt » Regem suum dilectissimum Deo, et cruciaverunt illum » in humilitate magna; pro hoc importavit illis Deus » mala hæc. » Quid enim non mererentur, qui Dominum, qui ad salutem ipsorum venerat, peremerunt?

CAPUT XLVII.

De Jesu Christi resurrectione, Apostolorum missione, Servatorisque in cœlum Ascensione.

Post hæc detractum patibulo corpus monumento condiderunt. Verum tertio die ante lucem, terræ motu

facto, ac revoluto lapide, quo sepulcrum clauserant, resurrexit[1]. In sepulcro autem nihil, nisi exuviæ corporis sunt repertæ. Ipsum vero resurrecturum die tertio jam olim Prophetæ fuerant prælocuti. David in Psalmo xv. « Non derelinques animam meam ad inferos, nec dabis » sanctum tuum videre corruptionem. » Item Osee : « Hic » est filius meus sapiens : propter quod nunc non resistet » in contribulatione filiorum suorum, et de manu infe» rorum eruam eum. Ubi est judicium tuum, mors, ubi » est aculeus tuus? » Idem rursus : « Vivificabit nos » post biduum die tertio. »

Profectus igitur in Galilæam post resurrectionem, discipulos suos rursus, quos metus in fugam verterat, congregavit : datisque mandatis quæ observari vellet, et ordinata Evangelii prædicatione per totum orbem, inspiravit in eos Spiritum sanctum, ac dedit eis potestatem mirabilia faciendi, ut in salutem hominum, tam factis, quam verbis operarentur; ac tum demum quadragesimo die remeavit ad Patrem, sublatus in nubem[2]. Hoc Daniel Propheta jampridem ostenderat, dicens : « Videbam in » visu noctis : et ecce in nubibus cœli ut filius hominis » veniens usque ad antiquum dierum pervenit; et qui » assistebant, obtulerunt eum; et datum est ei regnum, » et honor, et imperium; et omnes populi, tribus et » linguæ servient ei; et potestas eius æterna, quæ nun» quam transibit, et regnum ejus non corrumpetur. » Item David in Psalmo cix. « Dixit Dominus Domino » meo : sede ad dexteram meam, donec ponam inimicos » tuos subpedaneum pedum tuorum.

[1] Div. Inst. lib. iv, c. 19. [2] — Ibid. c. 21.

CAPUT XLVIII.

De Judæorum exhæredatione, et Gentilium adoptione.

Cum igitur ad dexteram Dei sedeat, calcaturus inimicos suos, qui eum cruciaverunt, quando ad judicandum orbem venerit, apparet nullam spem reliquam esse Judæis, nisi conversi ad pœnitentiam, et a sanguine, quo se polluerunt, abluti, sperare in eum cœperint, quem negaverunt. Ideo sic dicit Hesdra : « Hoc Pascha Salvator » noster est, et refugium nostrum. Cogitate, et ascendat » in cor vestrum, quoniam habemus humiliare eum in » signo, et post hæc speravimus in eum. »

Exhœredatos autem esse Judæos, quia Christum reprobaverunt, et nos, qui sumus ex Gentibus, in eorum locum adoptatos, Scripturis approbatur. Jeremias ita dicit[1] : « Dereliqui domum meam : dimisi hæreditatem » meam in manus inimicorum ejus. Facta est hæreditas » mea mihi, sicut leo in sylva : dedit ipsa super me » vocem suam; idcirco odivi eam. » Item Malachias : « Non est mihi voluntas circa vos, dicit Dominus, et sa- » crificium acceptum non habebo ex manibus vestris, » quia a solis ortu usque ad occasum clarificabitur » nomen meum apud Gentes. » Esaïas quoque sic : « Venio colligere omnes gentes et linguas; et venient, et » videbunt claritatem meam. » Idem alio loco ex persona Patris ad Filium : « Ego Dominus Deus vocavi te in » justitiam, et tenebo manum tuam, et confirmabo te » in testamentum generis mei, in lucem gentium, ape-

[1] Lib. IV, Div. Instit. c. 20.

» rire oculos cæcorum, producere ex vinculis alligatos,
» et de domo carceris sedentes in tenebris. »

CAPUT XLIX.

Quod Deus non est, nisi unus.

Si ergo Judæi a Deo rejecti sunt, sicut sacrarum Scripturarum fides indicat, Gentes autem, sicut videmus, adscitæ, ac de tenebris hujus vitæ secularis deque vinculis dæmonum liberatæ; nulla igitur alia spes homini proposita est, nisi veram Religionem veramque sapientiam, quæ in Christo est, fuerit secutus : quem qui ignorat, a veritate ac Deo semper alienus est. Nec sibi de summo Deo, vel Judæi, vel philosophi blandiantur. Qui Filium non agnovit, nec Patrem potuit agnoscere. Hæc est sapientia, et hoc mysterium summi Dei. Per illum se Deus, et agnosci, et coli voluit. Ideo Prophetas ante præmisit, qui de adventu ejus prædicarent, ut cum facta essent in eo quæcumque prædicata sunt, tunc ab hominibus, et Dei Filius, et Deus crederetur.

Nec tamen sic habendum est, tanquam duo sint Dii. Pater enim ac Filius unum sunt. Cum enim Pater Filium diligat, omniaque ei tribuat, et Filius Patri fideliter obsequatur, nec velit quidquam, nisi quod Pater, non potest utique necessitudo tanta divelli, ut duo esse dicantur, in quibus, et substantia, et voluntas, et fides una est. Ergo et Filius per Patrem, et Pater per Filium. Unus est honos utrique tribuendus, tanquam uni Deo, et ita dividendus est per duos cultus, ut divisio ipsa com-

page inseparabili vinciatur. Neutrum sibi relinquet, qui aut Patrem a Filio, aut Filium a Patre secernit.

CAPUT L.

Cur Deus humanum corpus assumpsit, ac mortem passus fuit.

Superest respondere etiam iis, qui putant inconveniens fuisse, nec habere rationem, ut Deus mortali corpore indueretur, ut hominibus subjectus esset, ut contumelias sustineret, cruciatus etiam mortemque pateretur [1]. Dicam quod sentio, et rem immensam paucis, ut potero, substringam. Qui aliquid docet, debet, ut opinor, facere ipse quæ docet, ut cogat homines obtemperare. Nam si non fecerit, præceptis suis fidem derogabit. Exemplis igitur opus est, ut ea, quæ præcipiuntur, habeant firmitatem, et si quis contumax extiterit, ac dixerit non posse fieri, præceptor illum præsenti opere convincat. Non potest ergo perfecta esse doctrina, cum verbis tantum traditur : sed tum perfecta est, cum factis adimpletur.

Christus itaque cum doctor virtutis ad homines mitteretur, utique ut doctrina ejus perfecta esset, ut docere, et facere debuerat. Sed, si corpus hominis non induisset, non potuisset facere, quæ docebat; id est, non irasci, non cupere divitias, non libidine inflammari, dolorem non timere, mortem contemnere. Hæc sunt utique virtutes : sed fieri sine carne non possunt. Ergo ideo corporatus est; ut cum vincenda esse carnis desideria doceret,

[1] Div. Inst. lib. IV, c. 25.

ipse faceret prior, ne quis excusationem de carnis fragilitate prætenderet.

CAPUT LI.

De Christi morte in cruce.

Dicam nunc de sacramento crucis, ne quis forte dicat: si suscipienda illi mors fuerat, non utique infamis ac turpis, sed quæ haberet aliquid honestatis[1]. Scio equidem multos, dum abhorrent nomen crucis, refugere a veritate; cum in ea, et ratio magna sit et potestas. Nam cum ad hoc missus esset, ut humillimis quibusque viam panderet ad salutem, se ipse humilem fecit, ut eos liberaret. Suscepit ergo id genus mortis, quod solet humilibus irrogari, ut omnibus facultas daretur imitandi. Præterea cum esset resurrecturus, amputari partem corporis ejus fas non erat, nec os infringi, quod accidit iis qui capite plectuntur. Crux ergo potior fuit, quæ resurrectioni corpus integris ossibus reservavit.

His etiam illud accedit, quod passione ac morte suscepta, sublimem fieri oportebat. Adeo illum crux, et re et significatione exaltavit, ut omnibus majestas ejus ac virtus cum ipsa passione notuerit[2]. Nam quod extendit in patibulo manus, utique alas suas in Orientem Occidentemque porrexit, sub quas universæ nationes ab utraque mundi parte ad requiem convenirent. Quantum autem valeat hoc signum, et quid habeat potestatis, in promptu est, cum omnis dæmonum cohors hoc signo expellitur ac fugatur. Et sicut ipse ante passionem dæmonas verbo et

[1] Div. Inst. lib. IV, c. 26. — [2] Ibid.

imperio proturbabat, sic nunc nomine ac signo passionis ejusdem spiritus immundi, quando in corpora hominum irrepserunt, exiguntur, cum extorti et excruciati, ac se dæmonas confitentes, verberanti se Deo cedunt. Quid ergo speraverint de suis religionibus cumque sua sapientia Græci, cum videant, deos suos, quos eosdem dæmonas esse non negant, per crucem ab hominibus triumphari.

CAPUT LII.

Spes salutis hominum in veri Dei agnitione, et de odio Ethnicorum in Christianos.

Una igitur spes hominibus vita est, unus portus salutis, unum refugium libertatis, si abjectis, quibus tenebantur, erroribus, aperiant oculos mentis suæ, Deumque cognoscant, in quo solo domicilium veritatis est, terrena et de terra ficta contemnant, Phisosophiam, quæ apud Deum stultitia est, pro nihilo computent, et vera sapientia, id est, Religione suscepta, fiant immortalitatis hæredes.

Etenim repugnant, non tam veritati, quam propriæ saluti; cumque hæc audiunt, velut aliquod inexpiabile nefas detestantur. Sed ne audire quidem patiuntur; violari aures suas sacrilegio putant. Si audierint, nec jam maledictis abstinent, sed quantis possunt, verborum contumeliis insectantur: iidemque si potestatem nacti fuerint, velut hostes publicos persequuntur, imo etiam plus quam hostes, quorum, cum bello victi fuerint, aut mors, aut servitus pœna est; nec ullus post arma deposita cruciatus, quamvis omnia pati meruerint, qui

facere voluerunt, ut inter mucrones locum pietas haberet.

Inaudita est crudelitas cum innocentia, nec victorum hostium conditionem meretur. Quæ tanta hujus furoris est causa? Scilicet, quia ratione congredi non queunt, violentia premunt, et incognita causa tanquam nocentissimos damnant, qui constare de ipsa innocentia noluerunt. Nec satis putant, si celeri ac simplici morte moriantur, quos irrationabiliter oderunt: sed eos exquisitis cruciatibus lacerant, ut expleant odium, quod non peccatum aliquod, sed veritas parit, quæ idcirco male viventibus odiosa est, quia ægre ferunt esse aliquos, quibus facta eorum placere non possunt[1]. Hos omni modo cupiunt extinguere, ut possint libere sine teste peccare.

CAPUT LIII.

Rationes odii in Christianos expenduntur, et refelluntur.

Sed hæc facere se dicunt, ut deos suos defendant. Primum si dii sunt, et habent aliquid potestatis ac numinis, defensione hominis patrocinioque non indigent, sed seipsos utique defendunt[2]. Aut quomodo ab iis homo sperare auxilium potest, si ne suas quidem injurias possunt vindicare? Stultum igitur et vanum, deorum esse vindices velle; nisi quod ex eo magis apparet diffidentia. Qui enim patrocinium Dei quem colit, suscipit, illum esse nihil confitetur: si autem ideo colit, quia potentem arbitratur, non debet eum velle defen-

[1] Lib. v, c. 9. — [2] Div. Inst. lib. v, c. 21.

dere, a quo ipse est defendendus. Nos igitur recte. Nam cum isti defensores falsorum deorum adversus verum Deum rebelles, nomen ejus in nobis persequuntur, nec re, nec verbo repugnamus; sed mites, et taciti, et patientes perferimus omnia quæcumque adversus nos potest crudelitas machinari. Habemus enim fiduciam in Deo, a quo expectamus secuturam protinus ultionem. Nec est inanis ista fiducia : siquidem eorum omnium, qui hoc facinus ausi sunt, miserabiles exitus partim cognovimus, partim videmus. Nec ullus habuit impune, quod Deum læsit; et qui sit verus Deus, qui verbo discere noluit, supplicio suo didicit.

Vellem scire, cum invitos adigunt ad sacrificium, quid secum habeant rationis, aut cui præstent, quod faciunt. Si diis, non est ille cultus, nec acceptabile sacrificium, quod fit ingratis, quod extorquetur per injuriam, quod eruitur per dolorem. Si autem ipsis, quos cogunt, non est utique beneficium, quod quis ne accipiat, etiam mori mavult. Si bonum non est, ad quod me vocas? cur malo invitas? cur non verbis, sed verberibus; cur non ratione, sed cruciatibus corporis? Unde apparet malum esse illud, ad quod non illicis volentem, sed trahis recusantem. Quæ stultitia est, consulere velle nolenti? An si aliquis, prementibus malis, ad mortem confugere conatur, num potes, si aut gladium extorseris, aut laqueum ruperis, aut præcipitio retraxeris, aut venenum effuderis, conservatorem te hominis gloriari, cum ille, quem servasse te putas, nec gratias agat, et te male secum arbitretur egisse, quod mortem sibi prohibueris optatam, quod ad finem, quod ad requiem malorum pervenire non sinueris? Beneficium enim non ex qualitate rei debet, sed ex animo ejus, qui accipit, ponderari. Cur pro beneficio im-

putes, quod mihi maleficium est? Vis me deos tuos colere, quod ego mihi mortiferum duco. Si bonum est, non invideo. Fruere solus bono tuo. Non est quod velis errori meo succurrere, quem judicio ac voluntate suscepi. Si malum, quid me ad consortium mali rapis? Utere sorte tua. Ego malo in bono mori, quam in malo vivere.

CAPUT LIV.

De Religionis libertate in adorando Deo.

Hæc quidem juste dici possunt. Sed quis audiet, cum homines furiosi et impotentes minui dominationem suam putent, si fit aliquid in rebus humanis liberum? Atqui Religio sola est, in qua libertas domicilium collocavit. Res est enim præter cæteras voluntaria, nec imponi cuiquam necessitas potest, ut colat, quod non vult. Potest aliquis forsitan simulare; non potest velle. Denique cum metu tormentorum aliqui, aut cruciatibus victi ad exe-cranda sacrificia consenserint, nunquam ultro faciunt, quod necessitate fecerunt : sed data rursus facultate, ac reddita libertate, referunt se ad Deum, eumque precibus et lacrymis placant, agentes non voluntatis, quam non habuerunt, sed necessitatis, quam pertulerunt, pœnitentiam; et venia satisfacientibus non negatur. Quid ergo promovet, qui corpus inquinat, quando immutare non potest voluntatem?

Etenim homines inanis cerebri, si quem fortem adegerint libare diis suis, incredibili alacritate insolenter exultant, et quasi hostem sub jugum miserint, gaudent.

Si vero aliquis, nec minis, nec tormentis territus, fidem vitæ anteferre maluerit, in hunc ingenium suum crudelitas exerit, infanda et intolerabila molitur; et quia sciunt, gloriosam esse pro Deo mortem, et hanc nobis esse victoriam, si superatis tortoribus animam pro fide ac Religione ponamus, et ipsi enituntur, ut vincant. Non afficiunt morte : sed excogitant novos inauditosque cruciatus, ut fragilitas viscerum doloribus cedat; et si non cesserit, differunt, adhibentque vulneribus curam diligentem, ut crudis adhuc cicatricibus, repetita tormenta plus doloris immittant : et hanc adversus innocentes carnificinam exercentes, pios utique se, et justos, et religiosos putant, (talibus enim sacris deorum delectantur) illos vero impios et desperatos nuncupant. Quæ ista est perversitas, ut qui torquetur innocens, desperatus atque impius nominetur, carnifex autem justus piusque dicatur?

CAPUT LV.

Ethnici justitiam in sequendo Deo crimine impietatis infamant.

Sed recte ac merito puniri eos, aiunt qui publicas Religiones a majoribus traditas execrantur. Quid si majores illi stulti fuerunt in suscipiendis Religionibus vanis, sicut jam supra ostendimus, præscribetur nobis quominus vera et meliora sectemur? Cur nobis auferimus libertatem, sed quasi addicti alienis servimus erroribus? Liceat sapere, liceat inquirere veritatem. Sed tamen, si libet majorum defendere [stultitiam] cur impune habent Ægyp-

tii, qui pecudes, et omnis generis bestias pro diis colunt? Cur de diis ipsis aguntur, et qui eos facetius deriserit, honoratur? Cur audiuntur philosophi, qui aut nullos deos esse aiunt, aut si sunt, nihil curare, nec humana respicere, aut nullam esse omnino, quæ regat mundum, providentiam disserunt?

Sed soli ex omnibus impii judicantur, qui Deum, qui veritatem sequuntur. Quæ cum sit eadem justitia, eadem sapientia, hanc isti vel impietatis, vel stultitiæ crimine infamant; nec perspiciunt, quid sit, quod eos fallat, cum et malo vocabulum boni, et bono mali nomen imponunt. Primuli quidem philosophorum, sed maxime Plato et Aristoteles, de justitia multa dixerunt, asserentes et extollentes eam summa laude virtutem, quod suum cuique tribuat, quod æquitatem in omnibus servet; et cum cæteræ virtutes quasi tacitæ sint, et intus inclusæ, solam esse justitiam, quæ nec sibi tantum conciliata sit, nec occulta, sed foras tota promineat, et ad bene faciendum prona sit, ut quamplurimis prosit: quasi vero in judicibus solis, atque in potestate aliqua constitutis justitia esse debeat, et non in omnibus.

Atqui nullus est hominum, ne infirmorum quidem ac mendicorum, in quem justitia cadere non possit. Sed quia ignorabant, quid esset, unde proflueret, quid operis haberet, summam illam virtutem, id est, commune omnium bonum paucis tribuerunt, eamque nullas utilitates proprias aucupari, sed alienis tantum commodis studere dixerunt. Nec immerito extitit Carneades, homo summo ingenio et acumine, qui refelleret istorum orationem, et justitiam, quæ fundamentum stabile non habebat, everteret; non quia vituperandam esse justitiam sentiebat, sed ut illos defensores ejus ostenderet nihil certi, nihil firmi de justitia disputare.

CAPUT LVI.*

De Justitia, quæ est veri Dei Cultus.

Nam si justitia est veri Dei cultus, (quid enim tam justum ad æquitatem, tam pium ad honorem, tam necessarium ad salutem, quam Deum agnoscere ut parentem, venerari ut dominum, ejusque legi et præceptis obtemperare?) nescierunt ergo justitiam philosophi, quia nec ipsum Deum agnoverunt, nec cultum ejus legemque tenuerunt[1]; et ideo refelli potuerunt a Carneade, cujus hæc fuit disputatio, nullum esse jus naturale, itaque omnes animantes, ipsa ducente natura, commoda sua defendere, et ideo justitiam, si alienis utilitatibus consulit, suas negligit, stultitiam esse dicendam[2]. Quod si omnes populi, penes quos sit imperium, ipsique Romani, qui orbem totum possederint, justitiam sequi velint, ac suum cuique restituere, quod vi et armis occupaverunt, ad casas et egestatem revertentur[3]. Quod si fecerint, justos quidem, sed tamen stultos judicari necesse est, qui ut aliis prosint, sibi nocere contendant. Deinde, si reperiat aliquis hominem, qui aut aurum pro aurichalco, aut argentum pro plumbo vendat per errorem, atque id emere necessitas cogat, utrum dissimulabit, et emet parvo, an potius indicabit? Si indicabit, justus utique dicetur, quia non fefellit; sed idem stultus, qui alteri fecerit lucrum, sibi damnum. Sed facile de damno est. Quid, si vita ejus in periculum veniet, ut eum necesse sit, aut occidere,

* Olim erat 1. cap. libri acephali Epitomes.

[1] Div. Inst. lib. v, c. 16. — [2] Ibid. c. 17. — [3] Ibid. c. 16.

aut mori, quid faciet? Potest hoc evenire, ut naufragio facto, inveniat aliquem imbecillem tabulæ inhærentem; aut victo exercitu fugiens, reperiat aliquem vulneratum equo insidentem: utrumne aut illum tabula, aut hunc equo deturbabit, ut ipse possit evadere? Si volet justus esse, non faciet: Sed idem stultus judicabitur, qui dum alterius vitæ parcit, suam prodit. Si faciet, sapiens quidem videbitur, quia sibi consulet; sed idem malus, quia nocebit.

CAPUT LVII.

De Sapientia et Stultitia.

Acuta ista sane: sed respondere ad ea facillime possumus[1]. Imitatio enim nominum facit, ut sic esse videatur[2]. Nam et justitia imaginem habet stultitiæ, non tamen est stultitia; et malitia imaginem sapientiæ, non tamen sapientia est. Sed sicut malitia ista in conservandis utilitatibus suis intelligens et arguta, non sapientia, sed calliditas et astutia est; ita et justitia non debet stultitia, sed innocentia nominari: quia necesse est, et justum esse sapientem, et eum qui sit stultus, injustum. Nam neque ratio, neque natura ipsa permittit, ut is qui justus est, sapiens non sit; quoniam justus nihil utique facit, nisi quod rectum et bonum est, pravum et malum semper fugit. Quis autem discernere bonum et malum, pravum et recum potest, nisi qui sapiens fuerit? Stultus autem male facit, quia bonum et malum quid sit, ignorat. Ideo peccat, quia non potest prava et recta discernere. Non po-

[1] Div. Inst. lib. v, c. 17. — [2] Ibid. c. 15 et 18.

test ergo, neque stulto justitia, neque injusto sapientia convenire. Stultus igitur non est, qui nec tabula naufragum, nec equo socium dejecerit, quia se abstinuit a nocendo, quod est peccatum; peccatum autem vitare sapientis est [1].

Sed ut stultus prima facie videatur, illa res efficit, quod extingui animam cum corpore existimant : idcirco omne commodum ad hanc vitam referunt. Si enim post mortem nihil est, utique stulte facit, qui alterius animæ parcit cum dispendio suæ, aut qui alterius lucro magis quam suo consulit. Si mors animam delet, danda est opera, quo diutius commodiusque vivamus : si autem vita post mortem superest æterna et beata, hanc utique corporalem cum omnibus terræ bonis justus et sapiens contemnet, quia sciet, quale a Deo sit præmium recepturus. Teneamus igitur innocentiam, teneamus justitiam; subeamus imaginem stultitiæ, ut veram sapientiam tenere possimus. Et si hominibus ineptum videtur ac stultum, torqueri et mori malle, quam libare diis, et abire sine noxa, nos tamen omni virtute omnique patientia fidem Deo exhibere nitamur [2]. Non mors terreat, non dolor fringat, quominus vigor animi, et constantia inconcussa servetur. Stultos vocent, dummodo ipsi sint stultissimi, et cæci, et hebetes, et pecudibus æquales, qui non intelligunt esse mortiferum, relicto Deo vivo, prosternere se atque adorare terrena; qui nesciunt, et illos æternam pœnam manere, qui figmenta insensibilia fuerint venerati, et eos, qui nec tormenta, nec mortem pro cultu et honore veri Dei recusaverint, vitam perpetuam consecuturos. Hæc est fides summa, hæc vera sapientia, hæc perfecta justitia. Nihil ad nos attinet, quid judicent stulti, quid homunculi sentiant. Nos judicium Dei expectare debe-

[1] Div. Inst. lib. III, c. 17 et 18. — [2] Ibid. lib. V, c. 19.

mus, ut eos postmodum, qui de nobis judicaverint, judicemus.

CAPUT LVIII. *

De vero cultu Dei et sacrificio.

Dixi de justitia, quid esset [1]. Sequitur ut ostendam, quod sit verum sacrificium Dei, qui sit justissimus ritus colendi, ne quis arbitretur, aut victimas, aut odores, aut dona pretiosa desiderari a Deo, a quo si fames, si sitis, si algor, si rerum omnium terrenarum cupiditas abest, non ergo utitur his omnibus, quæ templis diisque fictilibus inferuntur : sed sicut corporalibus corporalia, sic utique incorporali incorporale sacrificium necessarium est. Illis autem, quæ in usum tribuit homini Deus, ipse non indiget, cum omnis terra in ipsius sit potestate : non indiget templo, cujus domicilium mundus est; non indiget simulacro, qui est et oculis, et mente incomprehensibilis; non indiget terrenis luminibus, qui solem cum cæteris astris in usum hominis potuit accendere. Quid igitur ab homine desiderat Deus, nisi cultum mentis, qui est purus et sanctus? Nam illa, quæ aut digitis fiunt, aut extra hominem sunt, inepta, fragilia, ingrata sunt. Hoc est sacrificium verum, non quod ex arca, sed quod ex corde profertur, non quod manu, sed quod mente libatur. Hæc acceptabilis victima est, quam de seipso animus immolat. Nam quid hostiæ? quid thura? quid vestes? quid argentum? quid aurum? quid pretiosi lapides conferunt, si colentis

* Alias 2.

[1] Div. Inst. lib. VI, c. 1 et 2.

pura mens non est? Sola ergo justitia est, quam Deus expetit. In hac sacrificium, in hac Dei cultus est, de quo nunc mihi disserendum est, docendumque, in quibus operibus justitiam necesse sit contineri.

CAPUT LIX. *

De viis vitæ, et primis mundi temporibus.

DUAS esse humanæ vitæ vias, nec philosophis ignotum fuit, nec poëtis : sed eas utrique diverso modo induxerunt[1]. Philosophi alteram industriæ, alteram inertiæ esse voluerunt : sed hoc minus recte, quod eas ad sola vitæ hujus commoda retulerunt. Melius poëtæ, qui alteram justorum, alteram impiorum esse dixerunt. Sed in eo peccant, quod eas non in hac vita, sed apud inferos esse aiunt. Nos utique rectius, qui alteram vitæ, alteram mortis, et hic tamen esse has vias dicimus. Sed illa dexterior, qua justi gradiuntur, non in Elysium fert, sed in cœlum[2]. Immortales enim fiunt. Sinisterior ad tartarum; æternis enim cruciatibus addicuntur injusti. Tenenda est igitur nobis justitiæ via, quæ ducit ad vitam. Primum autem justitiæ officium est, Deum agnoscere ut parentem, eumque metuere ut dominum, diligere ut patrem[3]. Idem enim nos genuit, qui vitali spiritu animavit, qui alit, qui salvos facit[4]. Habet in nos non modo ut pater, verum etiam ut dominus licentiam verberandi, et vitæ ac necis potestatem; unde illi ab homine duplex honos, id est, amor cum timore debetur[5]. Secundum jus-

* Alias 3.

[1] Div. Inst. lib. VI c. 3. — [2] Ibid. c. 4. — [3] Lib. V. Inst. c. 19. et in fine c. 9, lib. VI. — [4] Exod. 20. — [5] Deuter. 5.

titiæ officium est, hominem agnoscere velut fratrem[1]. Si enim nos idem Deus fecit, et universos ad justitiam vitamque æternam pari conditione generavit, fraterna utique necessitudine cohæremus, quam qui non agnoscit, injustus est[2]. Sed origo hujus mali, quo societas inter se hominum, quo necessitudinis vinculum dissolutum est, ab ignoratione veri Dei nascitur. Qui enim fontem illum benignitatis ignorat, bonus esse nullo pacto potest. Inde est, quod ex eo tempore, quo dii multi consecrari ab hominibus colique cœperunt, fugata est, sicut poëtæ ferunt, justitia. Sic diremptum est omne fœdus, dirempta societas juris humani[3]. Tum sibi quisque consulere, jus in viribus computare, nocere invicem, fraudibus aggredi, dolis circumscribere, commoda sua aliorum incommodis adaugere; non cognatis, non liberis, non parentibus parcere; ad necem hominum pocula temperare, obsidere cum ferro vias, maria infestare; libidini autem, quo furor duxerit, fræna laxare; nihil denique sancti habere, quod non cupiditas infanda violaret. Cum hæc fierent, tum leges sibi homines condiderunt pro utilitate communi, ut se interim tutos ab injuriis facerent. Sed metus legum non scelera comprimebat, sed licentiam submovebat. Poterant enim leges delicta punire, conscientiam munire non poterant. Ita quæ ante palam fiebant, clam fieri cœperunt. Circumscribi etiam jura, siquidem ipsi præsides legum præmiis muneribusque corrupti, vel in remissionem malorum, vel in perniciem bonorum sententias venditabant. His accedebant dissentiones, et bella, et mutuæ deprædationes, et oppressis legibus sæviendi potestas licenter assumpta.

[1] Psal. 80. — [2] Lib. VI, Inst. c. 10. — [3] Ibid. V, c. 5 et seqq.

CAPUT LX.

De Justitiæ officiis.

In hoc statu cum essent humanæ res, misertus est nostri Deus, revelavit se nobis et ostendit, ut in ipso religionem, fidem, castitatem, misericordiam disceremus; ut errore vitæ prioris abjecto, simul cum ipso Deo nosmetipsos, quos impietas dissociaverat, nosceremus, legemque divinam, quæ humana cum cœlestibus copulat, tradente ipso Domino, sumeremus: qua lege universi, quibus irretiti fuimus, errores cum vanis et impiis superstitionibus tollerentur. Quid igitur homini debeamus, eadem illa lex divina præscribit, quæ docet quidquid homini præstiteris, Deo præstari [1]. Sed radix justitiæ, et omne fundamentum æquitatis est illud, ut ne facias ulli quod pati nolis; sed alterius animum de tuo metiaris [2]. Si acerbum est injuriam ferre, et qui eam fecerit, videtur injustus, transfer in alterius personam, quod de te sentis, et in tuam, quod de altero judicas; et intelliges tam te injuste facere, si alteri noceas, quam alterum, si tibi. Hæc si mente volvamus, innocentiam tenebimus, in qua justitia velut primo gradu insistit. Primum est enim non nocere; proximum, prodesse. Et sicut in rudibus agris priusquam serere incipias, evulsis sentibus, et omnibus stirpium radicibus amputatis, arva purganda sunt: sic de nostris animis prius vitia detrahenda, et tunc demum virtutes inserendæ, de quibus seminatæ per verbum Dei fruges immortalitatis oriantur [3].

[1] Matth. xxv. — [2] Job. iv, Luc. vi. — [3] Div. Inst. lib. vi, c. 3 ad finem.

CAPUT LXI. *

De affectibus.

Tres affectus, vel (ut ita dicam) tres furiæ sunt, quæ in animis hominum tantas perturbationes cient, et interdum cogunt ita delinquere, ut nec famæ, nec periculi sui respectum habere permittant : ira, quæ vindictam cupit; avaritia, quæ desiderat opes; libido, quæ appetit voluptates[1]. His vitiis ante omnia resistendum est; hæ stirpes eruendæ, ut virtutes inseri possint. Hos affectus Stoïci amputandos, Peripatetici temperandos putant[2]. Neutri eorum recte : quia neque in totum detrahi possunt, siquidem natura insiti certam habent magnamque rationem; neque diminui, quoniam si mala sunt, carendum est etiam temperatis et mediocribus, si bona, integris abutendum est. Nos vero, neque detrahendos, neque minuendos esse dicimus. Non enim per se mala sunt, quæ Deus homini rationabiliter insevit : sed cum sint utique natura bona, quoniam ad tuendam vitam sunt attributa, male utendo fiunt mala; et sicut fortitudo, si pro patria dimices, bonum est, si contra patriam, malum : sic et affectus, si ad usus bonos habeas, virtutes erunt, si ad malos, vitia dicentur. Ira igitur ad coercitionem peccatorum, id est, ad regendam subjectorum disciplinam data est a Deo, ut metus licentiam comprimat, et compescat audaciam. Sed qui terminos ejus ignorant, irascuntur paribus, aut etiam potioribus. Inde ad immania facinora prosilitur : inde ad cædes, inde ad

* Alias 4.

1 Div. Instit. lib. VI, c. 19. — 2 Ibid. VI, 14, 15, 16, 19.

bella consurgitur. Cupiditas quoque ad desideranda et conquirenda vitæ necessaria tributa est. Sed qui nesciunt fines ejus, insatiabiliter opes congerere nituntur. Hinc venena, hinc circumscriptiones, hinc falsa testamenta, hinc omnia fraudum genera eruperunt. Libidinis autem affectus ad procreandos liberos insitus et innatus est : sed qui limites ejus in animo non tenent, utuntur eo ad solam voluptatem. Inde illiciti amores, inde adulteria et stupra, inde omnes corruptelæ oriuntur. Redigendi sunt ergo isti affectus intra fines suos, et in viam rectam dirigendi, in qua etiamsi sint vehementes, culpam tamen habere non possunt.

CAPUT LXII. *

De voluptatibus sensuum coercendis.

Cohibenda et ira, cum patimur injuriam, ut et malum comprimatur, quod ex certamine impendet, et ut duas maximas virtutes : innocentiam patientiamque teneamus [1]. Avaritia frangatur, cum habemus, quod satis est [2]. Quis enim furor est, in his coacervandis laborare, quæ aut latrocinio, aut proscriptione, aut morte ad alios necesse sit pervenire? Libido extra legitimum torum non evagetur, sed creandis liberis serviat [3]. Appetentia enim nimia voluptatis, et periculum parit, et infamiam generat, et (quod est maxime cavendum) mortem adquirit æternam. Nihil est tam invisum Deo, quam mens incesta, et animus impurus. Nec hac sola

* Alias 5.

[1] Lib. VI, Inst. c. 18. — [2] Ibid. VI, c. 12 ad fin. — [3] Lib. VI, c. 23.

voluptate abstinendum sibi quis putet, quæ capitur ex fœminei corporis copulatione, sed et cæteris voluptatibus sensuum reliquorum; quia et ipsæ sunt vitiosæ, et ejusdem virtutis est eas contemnere[1]. Oculorum voluptas percipitur ex rerum pulchritudine, aurium de vocibus canoris et suavibus, narium de odore jucundo, saporis de cibis dulcibus : quibus omnibus virtus repugnare fortiter debet, ne his illecebris irretitus animus, a cœlestibus ad terrena, ab æternis ad temporalia, a vita immortali ad pœnam perpetuam deprimatur. In saporis et odoris voluptatibus hoc periculum est, quod trahere ad luxuriam possunt. Qui enim fuerit his deditus, aut non habebit ullam rem familiarem, aut, si habuerit, absumet, et aget postmodum vitam detestabilem. Qui autem rapitur auditu (ut taceam de cantibus, qui sensus intimos ita sæpe deliniunt, ut etiam statum mentis furore perturbent, compositis certis orationibus numerosisque carminibus, aut argutis disputationibus) ad impios cultus facile traducitur[2]. Inde est, quod scriptis cœlestibus, quia videntur incompta, non facile credunt, qui aut ipsi sunt diserti, aut diserta legere malunt : non quærunt vera, sed dulcia; imo illis hæc videntur esse verissima, quæ auribus blandiuntur. Ita respuunt veritatem, dum sermonis suavitate capiuntur. Voluptas vero, quæ spectat ad visum, multiformis est. Nam quæ percipitur ex rerum pretiosarum pulchritudine, avaritiam concitat, quæ aliena esse debet a sapiente atque justo : quæ autem capitur de specie mulierum, in alteram rapit voluptatem, de qua jam superius locuti sumus.

[1] Div. Inst. lib. VI, c. 20 et seqq. — [2] Ibid. VI, 21.

CAPUT LXIII. *

Spectacula esse potentissima ad corrumpendos animos.

Superest de spectaculis dicere ; quæ quoniam potentiora sunt ad corrumpendos animos, vitanda sapientibus, et cavenda sunt totaliter, quod ad celebrandos deorum honores inventa memorantur[1]. Nam munerum editiones Saturni festa sunt. Scena Liberi patris est. Ludi vero Circenses Neptuno dicati putantur, ut jam qui spectaculis interest, relicto Dei cultu, ad profanos ritus transiisse videatur. Sed ego de re malo dicere, quam de origine. Quid tam horribile, tam tetrum, quam hominis trucidatio ? Ideo severissimis legibus vita nostra munitur ; ideo bella execrabilia sunt. Invenit tamen consuetudo, quatenus homicidium sine bello ac sine legibus faciat, et hoc sibi voluptas, quod scelus vindicavit. Quod si interesse homicidio, sceleris conscientia est, et eidem facinori spectator obstrictus est, cui et admissor ; ergo et in his gladiatorum cædibus non minus cruore profunditur, qui spectat, quam ille qui facit : nec potest esse immunis a sanguine, qui voluit effundi, aut videri non interfecisse, qui interfectori et favit, et præmium postulavit[2]. Quid scena? num sanctior? in qua comœdia de stupris et amoribus, tragœdia de incestis et parricidiis fabulatur. Histrionum etiam impudici gestus, quibus infames fœminas imitantur, libidines, quas saltando exprimunt, docent[3]. Nam mimus corruptelarum disciplina

[1] Olim. 6. — [2] Div. Inst. lib. VI, c. 20. — [3] Lib. VI, Div. Inst. c. 18, — [4] Ibid. VI, 20,

est, in quo fiunt per imaginem, quæ pudenda sunt, ut fiant sine pudore, quæ vera sunt. Spectant hæc adolescentes, quorum lubrica ætas, quæ frænari ac regi debet, ad vitia et peccata his imaginibus eruditur. Circus vero innocentior existimatur : sed major hic furor est; siquidem mentes spectantium tanta efferuntur insania, ut non modo in convitia, sed etiam in rixas, et prælia, et contentiones sæpe consurgant. Fugienda igitur omnia spectacula, ut tranquillum mentis statum tenere possimus. Renuntiandum noxiis voluptatibus, ne deliniti suavitate pestifera, in mortis laqueos incidamus.

CAPUT LXIV.

Affectus sunt domandi, et a vetitis abstinendum.

Placeat sola virtus, cujus merces immortalis est, cum vicerit voluptatem. Superatis autem affectibus, et perdomitis voluptatibus, facilis in comprimendis cæteris labor est ei, qui sit Dei veritatisque sectator : non maledicet unquam, qui speravit a Deo benedictionem [1]. Non pejerabit, sed ne jurabit quidem, ne quando vel necessitate, vel consuetudine in perjurium cadat[2]. Nihil subdole, nihil dissimulanter loquetur; neque abnegabit, quod spoponderit, neque promittet, quod facere non possit : non invidebit cuiquam, qui se suoque contentus sit; nec detrahet, aut male alteri volet, in quem forsitan beneficia Dei proniora sunt[3]. Non furabitur, nec omnino quidquam concupiscet alienum : non dabit in

[1] Lib. vi, Instit. c. 18. — [2] Luc. vi, Jac. iii. — [3] Rom. xii, 1 Cor. vi; Rom. xiii, Gal. v, Jac. iv.

usuram pecuniam (hoc est enim de alienis malis lucra captare), nec tamen negabit, si quem necessitas cogit mutuari [1]. Non sit asper in filium, neque in servum : meminerit, quod et ipse patrem habeat et dominum. Ita cum his agêt, quemadmodum secum agi volet [2]. Munera superabundantia non accipiet a tenuioribus; nec enim justum est augeri patrimonia locupletum per damna miserorum [3].

Vetus præceptum est, non occidere, quod non sic accipi debet, tamquam jubeamur ab homicidio tantum, quod etiam legibus publicis vindicatur, manus abstinere [4]. Sed hac jussione interposita, nec verbo licebit periculum inferre, nec infantem necare aut exponere, nec seipsum voluntaria morte damnare. Item non adulterare : sed hoc præcepto, non solum corrumpere alienum matrimonium prohibemur, quod etiam communi gentium jure damnatur, verum etiam prostitutis corporibus abstinere [5]. Supra leges enim Dei lex est; ea quoque, quæ pro licitis habentur, vetat, ut justitiam consummet [6]. Ejusdem legis est, falsum testimonium non dicere, quod et ipsum latius patet [7]. Nam si falsum testimonium mendacio nocet ei, contra quem dicitur, et fallit eum apud quem dicitur, nunquam igitur mentiendum est, quia mendacium semper aut fallit, aut nocet [8]. Non est ergo vir justus, qui etiam sine noxa in otioso sermone mentitur. Huic vero nec adulari licet, perniciosa est enim ac deceptrix adulatio : sed ubique custodiet veritatem. Quæ licet sit ad præsens insuavis, tamen, cum fructus ejus atque utilitas àpparuerit, non odium pariet, (ut ait poëta,) sed gratiam [9].

[1] Exod. xx, Matth. v, Ephes. iv. — [2] Ephes. vi, Coloss. iii. — [3] Tob. iv, Luc. vi. — [4] Job. xv, Ps. xxv, Prov. xv. — [5] Exod. xx, Matth. v, Jac. ii. Rom. xiii; 1 Cor. vi. — [6] Ibid. — [7] Lib. vi, Inst. c. 18, Matth. v. — [8] Ezech. xiii. — [9] Terent. Andr. act. 1 scen. 1.

CAPUT LXV.*

Præcepta eorum quæ jubentur et de misericordia.

Dixi de iis, quæ vetantur : dicam nunc breviter, quæ jubentur. Innocentiæ proxima est misericordia [1]. Illa enim malum non facit, hæc bonum operatur ; illa inchoat justitiam, hæc complet. Nam, cum imbecillior sit hominum natura quam cæterarum animantium, quas Deus et instructas ad inferendam, et munitas ad vim repellendam figuravit, affectum nobis misericordiæ dedit, ut omne præsidium vitæ nostræ in mutuis auxiliis poneremus [2]. Si enim ficti ab uno Deo, et orti ab uno homine, consanguinitatis jure sociamur, omnem igitur hominem diligere debemus. Itaque non tantum inferre injuriam non oportet, sed ne illatam quidem vindicare, ut sit in nobis perfecta innocentia [3]. Et ideo jubet nos Deus etiam pro inimicis precem facere semper. Ergo animal commune atque consors esse debemus, ut nos invicem præstandis et accipiendis auxiliis muniamus [4]. Multis enim casibus et incommodis fragilitas nostra subjecta est.[5] Spera et tibi accidere posse, quod alteri videas accidisse.

Ita demum excitaberis ad opem ferendam, si sumpseris ejus animum, qui opem tuam in malis constitutus implorat [6]. Si quis victu indiget, impertiamur ; et si quis nudus occurrerit, vestiamus; si quis a potentiore injuriam sustinet, eruamus [7]. Pateat domicilium nostrum peregri-

* Alias. 7.

[1] Lib. VI, Instit. c. 10 et seqq. — [2] Ose. VI ; Matth. XII ; Luc. VI ; Coloss. III. — [3] 1 Cor. X ; 2 Cor. VI ; Coloss. III. — [4] Deut. XXXII ; Rom. XII ; 1 Thess. V ; 1 Petr. III. — [5] Matth. V. — [6] Ezech. XVIII ; Isai. XXVIII ; Matth. XXV. — [7] Isai. et Matth. XXV.

nis vel indigentibus tecto. Pupillis* defensio, viduis tutela nostra non desit[1]. Redimere ab hoste captivos magnum misericordiæ opus est, ægros pauperes visere atque refovere[2]. Inopes aut advenas, si obierint, non patiamur insepultos jacere[1]. Hæc sunt opera, hæc officia misericordiæ, quæ si quis obierit, verum et acceptum sacrificium Deo immolabit[3]. Hæc litabilior victima est apud Deum, qui non pecudis sanguine, sed hominis pietate placatur: quem Deus, quia justus est, sua et ipsum lege, sua et conditione prosequitur; miseretur ejus, quem viderit misericordem, inexorabilis est ei, quem precantibus cernit immitem[4]. Ergo, ut hæc omnia, quæ Deo placent, facere possimus, contemnenda est pecunia, et ad cœlestes transferenda thesauros, ubi nec fur effodiat, nec rubigo consumat, nec tyrannus eripiat; sed nobis ad æternam opulentiam, Deo custode, servetur[5].

CAPUT LXVI.*

De fide in Religione, et de fortitudine.

Fides quoque magna justitiæ pars est; quæ maxime a nobis, qui nomen fidei gerimus, conservanda est, præcipue in religione, quia Deus prior est et potior, quam homo. Et si est gloriosum pro amicis, pro parentibus, pro liberis, id est, pro homine suscipere mortem, et qui hoc fecerit, diuturnam memoriam laudemque consequitur; quanto magis pro Deo, qui potest æternam vitam pro temporali morte præstare? Itaque cum inciderit

* Alias. 8.

[1] Matth. xxv. — [2] Lib. vi, Inst. c. 12. — [3] Osc. vi, Matth. ix et xii. — [4] Tim. iv, Matth. v. — [5] Matth. xviii, Jac. i.

ejusmodi necessitas, ut desciscere a Deo, atque ad ritus gentium transire cogamur, nullus nos metus, nullus terror inflectat, quominus traditam nobis fidem custodiamus. Deus sit ante oculos, sit in corde, cujus interno auxilio dolorem viscerum, et adhibita corpori tormenta superemus. Nihil tunc aliud, quam vitæ immortalis præmia cogitemus. Ita facile, etsi dissipandi aut urendi artus fuerint, tolerabimus universa, quæ in nos tyrannicæ crudelitatis amentia molietur. Postremo ipsam mortem non inviti, aut timidi, sed libentes et interriti subire nitamur, cum sciamus quali apud Deum gloria simus functuri, triumphato sæculo ad promissa venientes; quibus bonis, quanta beatitudine brevia hæc pœnarum mala, et hujus vitæ damna pensemus. Quod si facultas hujus gloriæ deerit, habebit fides etiam in pace mercedem.

Teneatur ergo in omnibus vitæ officiis, teneatur in matrimonio. Non enim satis est, si aut alieno toro, aut lupanari abstineas[1]. Qui habet conjugem, nihil quærat extrinsecus : sed contentus ea sola, casti et inviolati cubilis sacramenta custodiat[2]. Adulter enim Deo est perinde atque incestus, qui abjecto jugo, vel in liberam, vel in servam peregrina voluptate luxuriat[3]. Sed sicut fœmina castitatis vinculis obligata est, ne alium concupiscat : ita vir eadem lege teneatur, quoniam Deus virum et uxorem unius corporis compage solidavit[4]. Ideo præcepit, non dimitti uxorem, nisi crimine adulterii revictam, ut nunquam conjugalis fœderis vinculum, nisi quod perfidia ruperit, resolvatur[5]. Illud quoque ad consummandam pudicitiam jungitur, ut nonmodo peccatum absit, verum etiam cogitatio. Pollui enim mentem quamvis inani cupiditate manifestum est; itaque justum hominem, quod

[1] Lib. VI, Instit. c. 23. — [2] 1 Cor. VI. — [3] 1 Cor. VII. — [4] Matth. 5 et 19. — Marc. 10.

it secus, nec facere oportere, nec velle[1]. Purganda est igitur conscientia, quam Deus pervidet, qui falli non potest. Emaculetur omni labe pectus, ut templum Dei esse possit, quod non auri, nec eboris nitor, sed fidei et castitatis fulgor illustrat.

CAPUT LXVII.

De pœnitentia, animæ immortalitate, et de providentia.

Sed hæc enim omnia difficilia sunt homini, nec patitur conditio fragilitatis naturæ, esse quemquam sine macula[2]. Ultimum ergo remedium illud est, ut confugiamus ad pœnitentiam, quæ non minimum locum inter virtutes habet, quia sui correctio est; ut cum forte aut re, aut verbo lapsi fuerimus, statim resipiscamus, ac nos deliquisse fateamur, oremusque a Deo veniam, quam pro sua misericordia non negabit, nisi perseverantibus in errore[3]. Magnum est pœnitentiæ auxilium, magnum solatium. Illa est vulnerum peccatorumque sanatio; illa spes, illa portus salutis : quam qui tollit, viam vitæ sibi amputat, quia nemo esse tam justus potest, ut nunquam sit ei pœnitentia necessaria. Nos vero, etiamsi nullum sit peccatum, confiteri tamen debemus Deo, et pro delictis nostris identidem deprecari, gratias agere etiam in malis. Hoc semper obsequium Domino deferamus. Humilitas enim cara et amabilis Deo est : qui cum magis suscipiat peccatorem confitentem, quam justum superbum, quanto magis justum suscipiet confitentem, eumque in regnis cœlestibus faciet pro humilitate sublimem[4].

[1] Matth. v. — [2] Lib. vi, Instit. c. 24. — [3] Ezech. xviii. — [4] Luc. xiv et xviii; Jac. iv; i Petr. v.

Hæc sunt quæ debeat cultor Dei exhibere; hæ sunt victimæ, hoc sacrificium placabile : hic verus est cultus, cum homo mentis suæ pignora in aram Dei confert[1]. Summa illa majestas hoc cultore lætatur : hunc ut filium suscipit, eique donum immortalitatis impartitur; de qua nunc mihi disserendum est, et arguenda persuasio eorum, qui extingui animas cum corporibus arbitrantur. Qui quia nec Deum sciebant, nec arcanum mundi prospicere poterant, ne hominis quidem animæque rationem comprehenderunt. Quomodo enim possent sequentia pervidere, qui summam non habebant[2]? Negantes igitur esse ullam providentiam, utique Deum, qui fons et caput rerum est, negaverunt[3]. Sequebatur ut ea quæ sunt, aut semper fuisse dicerent, aut sua sponte esse nata, aut minutorum seminum conglobatione concreta.

Semper fuisse dici non potest, quod et est, et visui subjacet; ipsum enim esse sine aliquo initio non potest. Sua sponte autem nihil nasci potest, quia nulla est sine generante natura. Semina vero principalia quomodo esse potuerunt, cum et semina ex rebus oriantur, et vicissim res ex seminibus? Nullum igitur semen est, quod originem non habet. Sic factum est, ut cum putarent mundum nulla providentia factum, ne hominem quidem putarint aliqua ratione generatum. Quod si nulla esset in fingendo homine ratio versata, immortalem igitur animam esse non posse. Alii vero ex adverso, et Deum esse unum, et ab eo mundum factum, et hominum causa esse factum, et animas esse immortales existimaverunt. Sed cum ea senserint, hujus tamen divini operis atque consilii nec causas, nec rationes, nec exitus perspexerunt, ut omne veritatis arcanum consummarent, atque aliquo

[1] Lib. vi, Instit. c. 25. — [2] Alias. c. 9. — [3] Lib. vii, Div. Instit. c. 2 et 3.

veluti fine concluderent. Sed quod illi facere non potuerunt, quia veritatem perpetuo non tenebant, nobis faciendum est, qui eam cognovimus, Deo annuntiante.

CAPUT LXVIII.

De mundo, homine et Dei providentia.

Consideremus igitur, quæ ratio fuerit hujus tanti tamque immensi operis fabricandi. Fecit Deus mundum, sicut Plato existimavit : sed cur fecerit, non ostendit. Quia bonus, inquit, et invidens nulli, fecit quæ bona sunt. Atqui videmus in rerum natura, et bona esse, et mala[1]. Potest ergo existere perversus aliquis, qualis fuerit ἄθεος ille Theodorus, et Platoni respondere : Imo quia malus est, fecit quæ mala sunt. Quomodo illum redarguet? Si quæ bona sunt, Deus fecit, unde igitur tanta mala eruperunt, quæ plerumque etiam prævalent bonis? In materia, inquit, continebantur. Bona igitur et mala, aut nihil, fecit Deus. Si bona tantum fecit, æterniora sunt mala, quæ facta non sunt, quam bona, quæ habuerunt exordium. Finem igitur habebunt, quæ aliquando cœperunt, et permanebunt, quæ semper fuerunt. Mala ergo potiora sunt. Si autem potiora esse non possunt, ne æterniora quidem possunt. Ergo aut utraque semper fuerunt, et Deus otiosus, aut utraque ex uno fonte fluxeruut. Est enim convenientius, ut Deus omnia fecerit potius quam nihil.

Ergo secundum sententiam Platonis, idem Deus et bo-

[1] Lib. VI, Div. Instit. c. 4.

nus est, quia bona fecit, et malus, quia mala. Quod si fieri non potest, apparet non ideo factum esse a Deo mundum, quia bonum est mundus. Omnia enim complexus est bona et mala, nec fecit propter se quidquam, sed propter aliud. Domus enim ædificatur, non ad hoc solum ut sit domus, sed ut suscipiat et tueatur habitantem. Item navis fabricatur, non ad hoc ut navis videatur tantum, sed ut in ea possint homines navigare. Vasa item fiunt, non ut vasa sint solum, sed ut capiant, quæ sunt usui necessaria. Sic et mundum Deus ad usum aliquem fecerit necesse est. Stoïci aiunt causa hominum factum esse, et recte. Homines enim fruuntur his omnibus bonis, quæ mundus in se continet. Sed ipsi homines cur facti sint, aut quid in illis utilitatis habeat illa rerum fabricatrix providentia, non explicant.

Immortales esse animas idem Plato affirmat: sed cur, aut quomodo, aut quando, aut per quem immortalitatem assequantur, aut quodnam sit omnino tantum illud mysterium; cur ii, qui sunt immortales futuri, prius mortales nascantur, deinde decurso temporalis vitæ spatio, atque abjectis fragilium corporum exuviis, ad æternam illam beatitudinem transferantur, non comprehendit[1]. Denique nec judicium Dei, nec discrimen justi et injusti explicavit: sed animas, quæ se sceleribus immerserint, hactenus condemnari putavit, ut in pecudibus renascantur, et ita peccatorum suorum luere pœnas, donec rursus ad figuras hominum revertantur; et hoc fieri semper, nec esse finem transmeandi. Ludum mihi nescio quem inducit, somnio similem, cui nec ratio ulla, nec Dei gubernatio, nec consilium aliquod inesse videatur.

[1] Plato in Phæd. Phædon. G , de Leg.

CAPUT LXIX.*

Mundum propter hominem, et hominem propter Deum esse factum.

Dicam nunc quæ sit illa summa, quam ne ii quidem, qui vera dixerunt, collatis in unum causis atque rationibus connectere potuerunt[1]. Factus a Deo mundus, ut homines nascerentur : nascuntur autem homines, ut Deum Patrem agnoscant, in quo est sapientia; agnoscunt, ut colant, in quo est justitia; colunt, ut mercedem immortalitatis accipiant; accipiunt immortalitatem, ut in æternum Deo serviant. Videsne, quemadmodum sibi connexa sint et prima cum mediis, et media cum extremis? Inspiciamus singula, et videamus utrumne illis ratio quoque subsistat. Fecit ergo Deus mundum propter hominem. Hoc qui non videt, non multum distat a pecude. Quis cœlum suspicit, nisi homo? quis solem, quis astra, quis omnia Dei opera miratur, nisi homo? Quis colit terram? quis ex ea fructum capit? Quis navigat mare? Quis pisces, quis volatilia, quis quadrupedes habet in potestate, nisi homo? Cuncta igitur propter hominem Deus fecit, quia usui hominis cuncta cessere.

Viderunt hoc philosophi : sed illud quod sequitur, non viderunt, quod ipsum hominem propter se fecerit. Erat enim consequens, et pium, et necessarium, ut cum hominis causa tanta opera molitus sit, cum tantum illi honoris, tantum dederit potestatis, ut dominetur in mun-

* Alias. 10.

1 Lib. VII, Inst. c. 5 et 6.

do, et homo agnosceret Deum tantorum beneficiorum auctorem, qui et ipsum fecit mundum propter ipsum eique cultum et honorem debitum redderet. Hic Plato aberravit; hic perdidit quam primum arripuerat, veritatem, cum de cultu ejus Dei, quem conditorem rerum ac parentem fatebatur, obticuit, nec intellexit hominem Deo pietatis vinculis esse religatum, unde ipsa Religio nominatur, et hoc esse solum, propter quod animæ immortales fiant. Sensit tamen æternas esse : sed non per gradus ad eam sententiam descendit[1]. Amputatis enim mediis, incidit potius in veritatem, quasi per abruptum aliquod præcipitium; nec ulterius progressus est, quoniam casu, non ratione, verum invenerat. Colendus est igitur Deus, ut per religionem, quæ eadem justitia est, accipiat homo a Deo immortalitatem, nec est ullum aliud præmium piæ mentis : quæ si est invisibilis, non potest ab invisibili Deo, nisi invisibili mercede donari.

CAPUT LXX.

Animæ immortalitas confirmatur.

Plurimis vero argumentis colligi potest, æternas esse animas[2]. Plato ait, quod per seipsum semper movetur, neque principium motus habet, etiam finem non habere : animum autem hominis per se semper moveri, qui quia sit ad cogitandum mobilis, ad inveniendum solers, ad percipiendum facilis, ad discendum capax, et quia præterita teneat, præsentia comprehendat, futura prospi-

[1] Lib. vii, Instit. c. 8 et seqq. — [2] Ibid. c. 12, 13, 20, 21.

ciat, multarumque rerum et artium scientiam complectatur, immortalem esse; siquidem nihil habeat in se terreni ponderis labe concretum. Præterea ex virtute ac voluptate intelligitur æternitas animæ. Voluptas omnibus est communis animalibus; virtus solius est hominis : illa vitiosa est, hæc honesta; illa secundum naturam, hæc adversa naturæ, nisi anima immortalis est. Virtus enim pro fide et pro justitia nec egestatem timet, nec exilium metuit, nec carcerem perhorrescit, nec dolorem reformidat, nec mortem recusat : quæ quia naturæ contraria sunt, aut stultitia est virtus, si et commoda impedit, et vitæ nocet; aut si stultitia non est, ergo anima immortalis est, et ideo præsentia bona contemnit, quia sunt alia potiora, quæ post dissolutionem corporis sui assequatur. Illud etiam maximum argumentum immortalitatis, quod Deum solus homo agnoscit. In mutis nulla suspicio religionis est, quia terrena sunt, in terramque prostrata. Homo ideo rectus aspicit cœlum, ut Deum quærat. Non potest igitur non esse immortalis, qui immortalem desiderat. Non potest esse solubilis, qui cum Deo et vultu, et mente communis est. Denique cœlesti elemento, quod est ignis, homo solus utitur. Si enim lux per ignem, vita per lucem, apparet eum, qui usum ignis habet, non esse mortalem, quoniam id illi proximum, id familiare est, sine quo non potest, nec lux, nec vita constare.

Sed quid argumentis colligimus æternas esse animas, cum habeamus testimonia divina? Id enim sacræ litteræ ac voces Prophetarum docent. Quod si cui parum videtur, legat carmina Sibyllarum, Apollinis quoque Milesii responsa consideret; ut intelligat delirasse Democritum, et Epicurum, et Dicæarchum, qui soli omnium morta-

lium, quod est evidens, negaverunt[1]. Confirmata immortalitate, superest docere, a quo, et quibus, et quomodo, et quando tribuatur? Cum certa et constituta divinitus tempora compleri cœperint, interitum et consummationem rerum fieri necesse est, ut innovetur a Deo mundus. Id vero tempus in proximo est, quantum de numero annorum, deque signis, quæ prædicta sunt a prophetis, colligi potest. Sed cum sint innumerabilia, quæ de fine sæculi, et conclusione temporum dicta sunt, ea ipsa quæ dicuntur. nuda ponenda sunt, quoniam ut testimoniis utamur immensum est. Si quis illa desiderat, aut nobis minus credit, adeat ad ipsum sacrarium cœlestium litterarum, quarum fide instructior errasse philosophos sentiat, qui aut æternum esse hunc mundum, aut infinita esse annorum millia putaverunt, ex quo fuerit instructus. Nondum enim sex millia completa sunt, quo numero consummato, tunc demum malum omne tolletur, ut regnet sola justitia. Quod quatenus eventurum sit, paucis explicabo.

CAPUT LXXI.*

De postremis Temporibus.

Hæc a Prophetis, sed ut vatibus, futura dicuntur [2]. Quum cœperit mundo finis ultimus propinquare, malitia invalescet, omnia vitiorum et fraudum genera crebrescent, justitia interibit; fides, pax, misericordia, pudor, veritas non erit; vis et audacia prævalebit; nemo quidquam habebit, nisi male partum, manuque defensum[2]. Si

* Alias. 11.

1 Lib. VII, Div. Inst. c. 14. — 2 Ibid. c. 15. — 3 Matth. XXIV.

qui erunt boni, prædæ ac ludibrio habebuntur. Nemo pietatem parentibus exhibebit, nemo infantis aut senis miserebitur: avaritia et libido universa corrumpet. Erunt cædes et sanguinis effusiones. Erunt bella, non modo externa et sinitima, verum etiam intestina [1]. Civitates inter se belligerabunt : omnis sexus et omnis ætas arma tractabunt [2]. Non imperii dignitas conservabitur, non militiæ disciplina : sed more latrocinii deprædatio et vastitas fiet *. Regnum multiplicabitur, et decem viri occupabunt orbem, et patientur, et vorabunt; et existet alius longe potentior ac nequior, qui tribus ex eo numero deletis, asiam possidebit, et cæteris in potestatem suam redactis et adscitis, vexabit omnem terram [4]. Novas leges statuet, veteres abrogabit; rempublicam suam faciet, nomen imperii sedemque mutabit.

Tunc erit tempus infandum et execrabile, quo nemini libeat vivere. Denique in eum statum res cadet, ut vivos lamentatio, mortuos gratulatio sequatur. Civitates et oppida interibunt, modo ferro, modo igni, modo terræ motibus crebris, modo aquarum inundatione, modo pertilentia et fame. Terra nihil feret, aut frigoribus nimiis, aut caloribus sterilis [5]. Aqua omnis partim mutabitur in cruorem, partim amaritudine vitiabitur; ut nihil sit nec ad cibos utile, nec ad potum salubre. His malis accedent etiam prodigia de cœlo, ne quid desit hominibus ad timorem. Cometæ crebro apparebunt [6]. Sol perpetuo squalore fuscabitur. Luna sanguine inficietur, nec amissæ lucis damna reparabit. Stellæ omnes decident; nec temporibus sua ratio constabit, hyeme atque æstate confusis. Tunc et annus, et mensis, et dies breviabitur. Et

[1] Matth. xxiv. — [2] Marc. xiii. — [3] Luc. xxi. — [4] Lib. vii, Inst. c. 16. — [5] Matth. Marc. Luc. ubi supra. — [6] Matth. et Luc. Ibid. — [7] Trismeg. in Asclep. c. 9.

hanc esse mundi senectutem ac defectionem Trismegistus elocutus est [7]. Quæ cum venerit, adesse tempus sciendum est, quo Deus ad commutandum seculum revertatur.

Inter hæc autem mala surget rex impius, non modo generi hominum, sed etiam Deo inimicus [7]. Hic reliquias illius prioris tyranni conteret, cruciabit, vexabit, interimet. Et tunc erunt lachrymæ juges, luctus et gemitus perpetes, et ad Deum cassæ preces : nulla requies a formidine, nec somnus ad quietem. Dies cladem, nox metum semper augebit. Sic orbis terrarum pene ad solitudinem, certe ad raritatem hominum redigetur. Tunc et impius justos homines ac dicatos Deo persequetur, et se coli jubebit ut Deum. Se enim dicet esse Christum, cujus erit adversarius [6]. Ut credi ea possint, accipiet potestatem mirabilia faciendi : ut ignis descendat a cœlo; ut sol desistat a cursu suo; ut imago, quam posuerit, loquatur [5]. Quibus prodigiis illiciet multos, ut adorent eum, signumque ejus in manu aut fronte suscipiant [6]. Et qui non adoraverit, signumque susceperit, exquisitis cruciatibus morietur [6]. Ita fere duas partes exterminabit, tertia in desertas solitudines fugiet [6]. Sed ille vecors, ira implacabili furens, adducet exercitum, et obsidebit montem, quo justi confugerint [6]. Qui cum se viderint circumsessos, implorabunt auxilium Dei voce magna, et exaudiet eos, et mittet eis liberatorem.

[1] Lib. VII, Instit. c. 17. — [2] Apoc. 11 et 13. — [3] 2 Thess. 2. — [4] Apoc. 13. — [5] Lib. VII, Instit. c. 19.

CAPUT LXXII.

De Christo e cœlo descendente ad universale judicium, et de regno millenario.

Tunc cœlum in tempestate patefiet, et descendet Christus in virtute magna [1]; et anteibit eum claritas ignea, et vis inæstimabilis Angelorum [2]; et extinguetur omnis illa multitudo impiorum, et torrentes sanguinis current [3]; et ipse ductor effugiet, atque exercitu sæpe reparato, quartum prælium faciet, quo captus cum cæteris omnibus tyrannis, tradetur exustioni. Sed et ipse dæmonum princeps, auctor et machinator malorum, catenis igneis alligatus, custodiæ dabitur, ut pacem mundus accipiat, et ux vexata tot sæculis terra requiescat [6]. Pace igitur parta, compressoque omni malo, rex ille justus et victor judicium magnum de vivis et mortuis faciet super terram [1]: et viventibus quidem justis tradet in servitium gentes universas; mortuos autem ad æternam vitam suscitabit, et in terra cum iis ipse regnabit, et condet sanctam civitatem [3], et erit hoc regnum justorum mille annis [6]. Per idem tempus, et stellæ candidiores erunt, et claritas solis augebitur, et luna non patietur diminutionem [4]. Tunc descendet a Deo pluvia benedictionis matutina et vespertina, et omnem frugem terra sine labore hominum procreabit. Stillabunt mella de rupidus : lactis et vini fontes exuberabunt. Bestiæ deposita feritate mansuescent, lupus inter pecudes errabit innoxius, vitulus cum leone pascetur, columba cum accipitre congregabi-

[1] Psal. LXIX, Isai. ult. — [2] Matth. XXV. — [3] Apoc. c. 20. — [4] Lib. VII, Inst. c. 20. — [5] Ibid. c. 24. Apoc. 11 — [6] Isai. XXX. — [7] Isai. XI et LXV.

tur, serpens virus non habebit, nullum animal vivet ex sanguine [3]. Omnibus enim Deus copiosum atque innocentem victum ministrabit.

Peractis vero mille annis, ac resoluto dæmonum principe, rebellabunt gentes adversus justos, et veniet innumerabilis multitudo ad expugnandam sanctorum civitatem [2]. Tunc fiet ultimum judicium Dei adversus gentes [1]. Concutiet enim a fundamentis suis terram, et corruent civitates, et pluet super impios ignem cum sulphure et grandine, et ardebunt, et se invicem trucidabunt. Justi vero sub terra paulisper latebunt, donec perditio gentium fiat, et exibunt post diem tertium, et videbunt campos cadaveribus opertos [3]. Tunc fiet terræ motus, et scindentur montes, et subsident valles in altitudinem profundam [1], et congerentur in eam corpora mortuorum, et vocabitur nomen ejus πολυάνδριον [2]. Post hæc renovabit Deus mundum, et transformabit justos in figuras Angelorum, ut immortalitatis veste donati, serviant Deo in sempiternum [3]. Tunc etiam impii resurgent, non ad vitam, sed ad pœnam. Eos quoque, secunda resurrectione facta, Deus excitabit, ut ad perpetua tormenta damnati, et æternis ignibus traditi, merita pro sceleribus suis supplicia persolvant.

[1] Lib. VII, Inst. c. 26. — [2] Apoc. II. — [3] Ezech. XXXIX. — [4] Apoc. XIX. — [5] Ezech. d. c. apud LXX. — [6] Isai. LXV et LXVI; Apoc. XXI.

CAPUT LXXIII seu EPILOGUS.*

Spes salutis in Dei religione et cultu.

Quare cum hæc omnia vera et certa sint, Prophetarum omnium consona adnuntiatione prædicta, cum eadem Trismegistus, eadem Hystaspes, eadem sibyllæ cecinerint, dubitari non potest, quin spes omnis vitæ ac salutis in sola Dei religione sit posita [1]. Itaque nisi homo Christum susceperit, quem Deus ad liberationem misit atque missurus est, nisi summum Deum per eum cognoverit, nisi mandata ejus legemque servaverit, in eas incidet pœnas, de quibus locuti sumns. Proinde fragilia contemnenda sunt, ut solida consequamur; spernenda terrena, ut cœlestibus honoremur; temporalia fugienda, ut ad æterna veniamus. Erudiat se quisque ad justitiam, formet ad continentiam, præparet ad agonem, instruat ad virtutem; ut si forte adversarius indixerit bellum, nulla vi, nullo terrore, nullis cruciatibus a recto et bono divellatur : non se substernat insensibilibus figmentis; sed verum et solum Deum rectus agnoscat : abjiciat voluptates, quarum illecebris anima sublimis deprimitur ad terram : teneat innocentiam, prosit quamplurimis, incorruptibiles sibi thesauros bonis operibus acquirat, ut possit, Deo judice, pro virtutis suæ meritis, vel coronam fidei, vel præmium immortalitatis adipisci.

* Alias. 12.

[1] Lib. vii, Inst. c. ult.

JULIUS FIRMICUS
MATERNUS.

(CIRCA AN. 340.)

LATINUS.

Julius Firmicus Maternus, ex Pagano Christianus, ideoque Gentiles ad fidem convertendi desiderio flagrans, non innotescit nisi scripto *de Errore profanarum religionum* libro, quem ad Constantium et Constantem Augustos dedicavit. *Clarissimus* in titulo operis nuncupatur, propter senatoriam dignitatem, qua decoratus fuisse creditur. Eumdem hunc facit Baronius cum Julio Mediolanensi Episcopo, quem Maternum Onephrius nominat, quique concilio Romano sub Julio I. intererat. Sed hæc minus certa, ideoque ab ipso Baronio inter opiniones relicta, imo et a D. Ceillier penitus repudiata.

Deest operis principium ubi de creatione et casu hominis agebatur; reliqua capitibus distincta inferius excudentur, utpote quæ ad astruendam Christianam fidem valde idonea videantur, licet non desint hinc et inde caute legenda, quin et prorsus abjicienda.

Prodiit Argentinæ, 1562, in-8°; Heidelberg. 1599, in-8°.

Parisiis, 1575, 1589, 1610. Lugd. Batav. 1652, in-4°, Minucio Felici adjunctus; 1662. Paris. 1666 ad Calcem Cypriani, editore Le Prieur: extat quoque in Bibliothecis Patrum. Versio ejusdem memoratur in Belgicum sermonem facta auctore Kemfer, anno 1717.

Vide insuper Biblioth. gallicam D. Guillon, tom. IV, pag. 303 et seqq. Paris. 1824, in-8°.

JULII FIRMICI

MATERNI,

DE ERRORE PROFANARUM RELIGIONUM.

CAPUT I.

Elementa non esse Deos, sed Dei opera.

Quatuor Elementa esse principia creaturarum nemo est qui dubitet (id est, ignem, aquam aërem et terram.) Sed hæc Elementa diversa sunt, vel in potestate contraria. In errore sunt itaque gentes, quæ cum elementis tribuant principatum, adhuc deputant ignem quasi summum Deum, quasi cætera ex ipso habeant substantiam calore : nescientes, quod omnia Elementa ex ipsa sint sua contrarietate conjuncta, et quod et ipsa habeant fabricatorem Deum, qui singula suis locis ordinibusque constituens creavit, quod aut mente, aut cogitatione colligimus, aut certe quod oculis cernimus divina verbi sui societate compositum, æquata corporum moderatione in hoc toto.

CAPUT II.

Contra Ægyptiorum sacri Isiaci non physicam rationem quidem, sed mala et idololatrica exempla.

Ægypti incolæ aquarum beneficia percipientes, aquam colunt, aquis supplicant, aquas superstitiosa votorum continuatione venerantur. Sed in sacris suis (quæ mysteria vocant) addunt tragica funera et funesta calamitatis metuendæ certamina. Incestum cum sorore adulteriumque aiunt commissum, et hoc facinus severis mariti animadversionibus vindicatum. « Isis soror est, Osiris frater, » Typhon maritus : is cum comperisset Isidem uxorem » incestis fratris cupiditatibus esse corruptam, » occidit Osirim, attuatimque laceravit, et per omnes Nili fluminis ripas miseri corporis palpitantia membra projecit. Isis repudiato Typhone, ut et fratrem sepeliret et conjugem, adhibuit sibi Nephthen sororem sociam, et Anubim venatorem. Cui ideo caninum caput impositum est, quia lacerati corporis partes artificio canis vestigantis invenit. Sic inventum Osirim Isis tradidit sepulturæ. Fuerant sane hi apud Ægyptum reges pariter ac tyranni, sed Osiris justus, præter illud, quod cum sorore commisit. Typhon furiosus, impotens ac superbus. Ideo ille colitur, iste vitatur. Hæc est Isiaci sacri summa. In adytis habent idolum Osiridis sepultum : hoc annuis luctibus plangunt, radunt capita, ut miserandum casum regis sui turpitudine dehonestati defleant capitis, tundunt pectus, lacerant lacertos, veterum vulnerum resecant cicatrices, ut annuis luctibus in animis eorum funestæ ac miserandæ ne-

cis exitium renascatur. Et cum hæc certis diebus fecerint, tunc fingunt se lacerati corporis reliquias reperire, et cum invenerint, quasi sopitis luctibus, gaudent. O misera et caduca mortalitas! ut regibus tuis per annos singulos funestas mittas inferias, neglecto Deo summo, qui omnia divini artificii moderatione composuit, et spem tuam perdis et vitam. Nec ostensi tibi luminis splendore corrigeris, nec recuperatæ libertatis quæris insignia, nec spem redditæ tibi salutis agnoscis; nec ex pœnitentia præteritorum criminum indulgentiam postulas. Frustra tibi hanc aquam, quam colis, putas aliquando prodesse. Alia est aqua, qua renovati homines renascuntur. Hanc aquam, quam colis per annos singulos, vis alia decoctis venarum meatibus siccat, aut certe funestus regis tui sanguis commaculat. Illa, quam despicis, ignita venerandi spiritus majestate decoratur : ut ex ipsa per veteres conscientiæ cicatrices credentibus hominibus salutaris sanitas irrigetur. Sed in his funeribus et luctibus, quæ vere sunt funera, quæ facta sunt quoque reliquiæ (nam sepulcrum Osiridis hodie in Ægypto est, et cremati corporis reliquiæ cernuntur) defensores eorum volunt addere physicam rationem. « Frugum semina Osirim dicentes esse, Isim terram,) Typhonem calorem : Et quia maturatæ fruges calore, ad vitam hominis colliguntur, et a terræ consortio separantur, et rursus appropinquante hyeme seminantur, hanc volunt esse mortem Osiridis cum fruges redduntur; inventionem vero cum fruges genitali terræ fomento conceptæ, nova rursus cœperint procreatione generari. Pone hanc veram esse sacrorum istorum rationem, pone propter fruges vota reddi numinibus : quid addis incestum, quid adulterium, quid miserandæ animadversionis exitium ? Quid errantibus hominibus et simpliciter peccare cupientibus de sacris tuis malum

monstras exemplum? physica ratio, quam dicis, alio genere celetur. Quid autem celari oportuit, quod omnibus notum est? Cur plangitis fruges terræ, et crescentia lugetis semina? Ad sustentationem generis humani hæc omnia divina summi Dei liberalitate donata sunt. Agendæ sunt summo Deo gratiæ propter hoc, nec est summi Dei lugenda largitio. Deflete potius quod erratis, et quod errorem vestrum restauratis semper luctibus plangite. Nolite annuis sacris quærere funus alienum; vestris potius funeribus parate solatia per annos singulos. O miser homo, invenisse te nescio quid gaudes, cum animam tuam ex istis sacris per annos singulos perdas. Nihil illic invenis nisi simulachrum, quod ipse posuisti, nisi quod iterum aut quæras aut lugeas. Quære potius spem salutis, quære exordium lucis, quære quod te summo Deo aut commenmendet aut reddat. Et cum veram viam salutis inveneris, gaude et tunc erecta sermonis libertate proclama, εὑρήκαμεν, συγχαίρομεν, cum ab his calamitatibus post pœnitentiam tuam summi Dei fueris indulgentia liberatus.

CAPUT III.

Contra Cybeles sacerdotum Gallorum non tam physica quam cum turpitudine et impietate omni conjuncta mysteria.

Phryges, qui Pessinuntem incolunt, circa Galli fluminis ripas terræ cæterorum elementorum tribuunt principatum, et hanc volunt omnium esse matrem. Deinde ut et ipsi annuum sibi sacrorum ordinem facerent, mulieris divitis ac reginæ suæ amorem, quæ fastus amati adoles-

centis tyrannice voluit ulcisci, cum luctibus annuis consecrarunt. Et ut satis iratæ mulieri facerent, aut ut pœnitenti solatium quærerent, quem paulo ante sepelierant, revixisse jactarunt, et cum mulieris animus ex impatientia nimii amoris arderet, mortuo adolescenti templa fecerunt. Tunc quod irata mulier pro injuria spretæ fecerat formæ, hoc ordinantes a se pati voluere sacerdotes. Sic annuis sacris cum honore terræ istius funeris pompa componitur, et cum persuadetur hominibus quod colant terram, miseri funeris venerantur exitium. Hic quoque, sacratissimi Imperatores, ut error iste celetur, etiam hæc sacra physica volunt esse ratione composita. Amare terram volunt fruges, amatum vero hoc ipsum volunt esse, quod ex frugibus nascitur : pœnam autem, quam sustinuit, hoc volunt esse quod falce messor maturis frugibus facit. Mortem ipsius dicunt, quod semina collecta conduntur. Vitam rursus, quod jacta semina annuis vicibus reconduntur. Velim nunc mihi inquirenti respondeant, cur hanc simplicitatem seminum ac frugum cum facinore, cum morte, cum fastu, cum pœna, cum amore junxerint? Itane non erat aliud, quod diceretur? Itane non erat, quod in agendis Deo summo pro frugibus gratiis faceret misera mortalitas? Ut gratia? pro renatis frugibus agas, ululas? ut gaudeas, plangis? Nec te cum veram rationem videris, hoc aliquando fecisse pœnituit, sed hoc agis, ut annuis luctibus occupatus vitam semper fugias, mortem requiras. Dicant mihi, quid hoc frugibus profuit, ut fletus suos annuis ululatibus seminent in tristitia, interfecti funeris calamitatibus ingemiscant, quod dicant physica ratione compositum? lugetis et plangitis, et luctus vestros alia ratione celatis. Novit agricola, quando terram aratro dimoveat, quando sulcis frumenta committat. Novit quando maturatas solis ardoribus col-

ligat segetes. Novit, quando tostas terat fruges. Hæc est physica ratio, hæc sunt vera sacrificia, quæ ab sanæ mentis hominibus annuo labore complentur. Hanc simplicitatem Divinitas quærit, ut homines in colligendis fructibus ordinatis temporum legibus serviant. Cur huic ordini miseræ mortis figmenta quæsita sunt? Cur celatur lacrymis, quod celari non debuit? unde confiteantur necesse est, hæc sacra non in honorem frugum, sed in honorem esse composita mortis alienæ. Nam quod terram matrem esse omnium Deorum dicunt qui huic elemento tribuunt primas partes, vere Deorum suorum mater est, nec abnuimus aut recusamus. Quia ab hac collectos suos Deos, aut lapideos faciunt semper aut ligneos. Terram omnem circumfluunt maria, et rursus inclusa Oceani ambientis circulo stringitur. Cœli etiam rotunda sublimitate operitur, perflatur ventis, aspergitur pluviis, et timorem suum assidui motus tremoribus confitetur. Quid vos maneat, qui hæc colitis considerate, cum dii vestri infirmitatem suam vobis quotidianis professionibus prodant.

CAPUT IV.

Contra Assyriorum et Afrorum effeminata Veneris mysteria.

Assyrii et pars Afrorum aërem ducatum habere elementorum volunt, et hunc imaginata figuratione venerantur. Nam hunc eumdem, nomine Junonis vel Veneris Virginis, si tamen Veneri placuit aliquando virginitas, consecrarunt. Junonem sane, ne et huic deesset incestus,

Jovis volunt ex sorore conjugem factam. Effœminarunt sane hoc elementum, nescio qua veneratione commoti. Num quia aër interjectus inter mare et cœlum, effœminatis eum Sacerdotum vocibus prosequuntur? Dic mihi hoccine est, quod in viro fœminam quærunt, cui aliter servire Sacerdotum suorum chorus non potest, nisi effœminent vultum, cutem poliant, et virilem sexum ornatu muliebri dedecorent. Videre est in ipsis templis cum publico gemitu miseranda ludibria, viros muliebria pati, et hanc impuri et impudici corporis labem, gloriosa ostentatione detegere.

Publicant facinora sua et contaminati corporis vitium cum maxima delectationis macula confitentur. Exornant muliebriter nutritos crines, et delicatis amicti vestibus vix caput lassa cervice sustentant. Deinde, cum sic se alienos a viris fecerint, adimpleti tibiarum cantu, vocant Deam suam, ut nefario repleti spiritu, vanis hominibus quasi futura prædicant. Quod hoc monstrum est, quoque prodigium? Negant se viros esse, et sunt; mulieres se volunt credi, sed aliud qualiscumque qualitas corporis confitetur. Considerandum est etiam, quale sit numen, quod sic impuri corporis delectatur hospitio, quod impudicis adhæret membris, quod polluta corporis contaminatione placatur. Erubescite, o miseri, supinitatem! alter vos Deus fecit. Cum cohors vestra ad tribunal judicantis Dei accesserit, nihil vobiscum afferetis, quod Deus, qui vos fecit, agnoscat. Abjicite hunc tantæ calamitatis errorem, et studia profanæ mentis aliquando deserite. Nolite corpus, quod Deus fecit, scelerata diaboli lege damnare, calamitatibus vestris dum adhuc tempus patitur, subvenite. Misericordia Dei dives est, libenter ignoscit. Relictis nonaginta novem ovibus amissam quæ-

rit unam [1]. Et reverso pater prodigo filio vestem reddit, et parat cœnam [2]. Nulla vos desperare faciat criminum multitudo : Deus summus per Filium suum Jesum Christum Dominum nostrum volentes liberat, et pœnitentibus libenter ignoscit, nec multa exigit ut ignoscat. Fide tantum et pœnitentia potestis redimere, quidquid sceleratis diaboli persuasionibus perdidistis.

CAPUT V.

Contra Persarum Magorum ignem perpetuum et Mythræ sacra.

Persæ et Magi omnes, qui Persiæ regionis incolunt fines, ignem præferunt, et omnibus elementis putant debere præponi. Hi itaque Jovem in duas dividunt potestates, naturam ejus ad utrumque sexum transferentes, et viri et fœminæ simulachro ignis substantiam deputantes, et mulierem quidem triformi vultu constituunt, monstrosis eam serpentibus illigantes. Quod ideo faciunt ne ab auctore suo diabolo aliqua ratione dissentiant : sed ut Dea sua serpentibus polluta, maculosis diaboli insignibus adornetur. Virum vero abactorem bonum colentes, sacra ejus ad ignis transferunt potestatem. Sicut propheta ejus nobis tradidit, dicens : Μικτάβω μυσάκυ ὁ κλοπίης σύνδετε πατρὸ ἀγάυου Hunc Mithram dicunt. Sacra vero ejus in speluncis abditis tradunt, ut semper obscuro tenebrarum squalore demersi, gratiam splendidi ac sereni luminis non videant. O cœca numinis consecratio! O nefariæ legis fugienda commenta! Deum esse credis, cujus de sceleribus

[1] Matth. xviii, 13; Luc. xv, 7 et seqq. — [2] Luc xv, 11 et seqq.

confiteris. Vos itaque, qui dicitis in his templis rite sacrificari non Magorum ritu Persico, cur hæc Persarum sacra laudatis? Scio hoc Romano nomine dignum putatis, ac Persarum sacris. *Multa hic desunt.*

Quid ergo perficit ista divisio, diligenter aspicite, ut cernatis, quam facile commentum ratio veritatis impugnet. Si dividitur anima, et substantia ejus diverso efficaciæ genere separatur, dissoluto ordine suo, incipit esse quod fuerat. Aliud enim mens est, aliud ira, aliud libido. Animam ergo separatio ista dissolvit, et patitur maximam ex ista partitione jacturam, nec integram sui speciem res ista custodit, quæ per tres contrarias separatim dividitur, et (ut verum dicam) fit ex ipsa divisione mortalis. Etenim quod potest dividi corpus est, quod autem corpus est, necesse est esse mortale. Ergo si anima dividitur, corpus est. Si corpus est, necesse est sit res mortalis. Egregia erroris istius, ac præclara comitantia. Maximum nobis beneficium ex ista consequentia confertur. Commentis istarum absurditatum animas volunt esse mortales.

CAPUT VI.

De Bacchanalium mysteriis, causis et ritibus.

Sic sunt, sacratissimi Imperatores, elementa a perditis hominibus consecrata. Sed adhuc supersunt aliæ superstitiones, quarum secreta pandenda sunt Liberi et Liberæ, quæ omnia sacris sensibus vestris specialiter intimanda sunt, ut et in istis profanis religionibus sciatis mortes esse hominum consecratas. Liber itaque Jovis fuit

filius, regis scilicet Cretici. Hic cum fuisset adultera matre progenitus, nutriebatur apud patrem studiosius, quam decebat. Uxor Jovis, cui Junoni fuit nomen, novercalis animi furore commota, ad necem infantis omnifariam parabat insidias. Proficiscens peregre pater, quia indignationes tacitas sciebat uxoris, nequid ab irata muliere dolo fieret, idoneis (sicut sibi videbatur) custodibus tutelam credit filii. Tunc Juno opportunum insidiarum nacta tempus, et ex hoc fortius inflammata, quia proficiscens pater et solium regni puero tradiderat et sceptrum, custodes primum regalibus præmiis, muneribusque corrupit, deinde satellites suos, qui Tytanes vocabantur, in interioribus regiæ locat partibus, et crepundiis ac speculo affabre facto animos ita pueriles illexit, ut desertis regiis sedibus ad insidiarum locum puerilis animi desiderio duceretur. Illic interceptus trucidatur. Et ut nullum posset necis inveniri vestigium, particulatim membra conscissa, satellitum sibi dividit turba. Tunc, ut huic facinori aliud facinus adderetur, quia vehementer tyranni crudelitas timebatur, decocta variis generibus pueri membra consumunt: ut humani cadaveris inauditis usque in illum diem epulis vescerentur. Cor visum sibi soror servat, cui Minerva fuit nomen, quia et ipsa sceleris fuit particeps, et ut manifestum esset delationis indicium, et ut haberet unde furentis patris impetum mitigaret. Reverso Jovi filia ordinem facinoris exponit. Tunc pater funesta calamitate cladis, et acerba luctus atrocitate commotus, Tytanes quidem vario genere suppliciorum excruciatos necat. Nec prætermissum est in ultione filii, aut tormentum aliquod aut pæna, sed per omnia pœnarum genera bacchatus, necem qualitercumque filii vindicavit, affectu quidem patris, sed tyrannica potestate. Tunc quia

diutius pater ferre lugentis animi tormenta non poterat, et quia dolor ex orbitate veniens nullis solatiis mitigabatur, imaginem ejus ex gypso, plastico opere perfecit, et cor, ex quo facinus fuerat, sorore deferente, detectum, in ea parte plastæ collocant, qua pectoris fuerant lineamenta formata. Post hæc pro tumulo extruit templum, et pædagogum pueri constituit sacerdotem. Huic Silenus fuit nomen. Cretenses ut furentes tyranni sævitiam mitigarent, festos funeris dies statuunt et annuum sacrum trieterica consecratione componunt, omnia per ordinem facientes, quæ puer moriens aut fecit, aut passus est. Vivum laniant dentibus taurum, crudeles epulas annuis commemorationibus excitantes, et per secreta sylvarum clamoribus dissonis ejulantes fingunt animi furentis insaniam, ut illud facinus non per fraudem factum, sed per insaniam crederetur : præfertur cista, in qua cor soror latenter absconderat, tibiarum cantu, et cymbalorum tinnitu, crepundia, quibus puer deceptus fuerat mentiuntur. Sic in honorem tyranni a serviente plebe Deus factus est, qui habere non potuit sepulturam. Fuit etiam alius Liber apud Thebas tyrannus, magicæ artis potestate conspicuus. Hic cum muliebres animos venenis quibusdam, et carminibus occupasset, pro arbitrio suo crudelia facinora furentibus imperabat, ut mente captas nobiles fœminas, et libidinum ministras haberet et scelerum. Qui qualia fecerit scelera, vel quantum matri contra filium, vel sororibus contra fratrem imperaverit facinus, in scenis quotidie a tragici carminis auctoribus traditur, ut scelerati tyranni facinorosa crudelitas in animis audientium funestis semper relationibus renascatur. Hunc Lycurgus, sobria virorum conjuratione protectus, regno exuit, pellit patria. Neque enim effœminatus ille consensum virorum potuit diutius sus-

tinere. Effœminatum enim fuisse, et amatorum servisse libidinibus, Græcorum gymnasiis decantatur. Nec fuga ejus Lycurgus tantum est exilioque contentus, sed timens ne fugiens et ab aliis receptus, ludibriosa scelerum suorum etiam in alia regione conderet semina, succinctus ferro, patriæ dedecus minaci persequitur edicto. Tunc Liber projectis infulis, quas pampineis coronarum circulis illigabat, cum semiviro comitatu fugiens (soli eum enim secuti sunt stuprorum et flagitiorum et libidinum socii) per omnes oras vicini maris cum summa trepidatione desperationis erravit. Illic inter ebrias puellas, et vinolentos senes, cum adhuc eum scelerum pompa præcederet, et alter nigro amictu teter, alter ostenso angue terribilis, alter cruentus ore, dum viva pecoris membra discerpit, a Lycurgo comprehensus per proximam rupem, quæ immensum præcipitium saxis inviis fecerat, in mare præcipitatur, ut lacerum corpus marinis diu jactatum fluctibus, errantium populorum animos ad sanitatis ac sobrietatis ordinem severa animadversione revocaret. Hunc finem Liberi Homerus, ut fugam et trepidationem detegeret, et ut ostenderet mortem, ait :

Διώνυσος δὲ φοβηθεὶς.
Δύσεθ' ἁλὸς κατά τε κῦμα· θέτις δ' ὑπεδέξατο κόλπῳ
Δειδιότα· κρατερὸς γὰρ ἔχε τρόμος ἀνδρὸς ὁμοκλῇ [1].

Imitatur te Lycurge, et sobrium tuum institutum sequitur, nec a salutaribus tuis legibus exorbitat etiam consul noster Posthumius. Nam sicut in libris Annalibus invenimus, Bacchanaliorum scelera Ebutio quodam adolescente deferente, detecta sunt. Erant adhuc in urbe Roma integri mores, nec quispiam peregrinas superstitiones dissolutis moribus appetebat : tunc nec Senatus Consuli, nec leges

[1] Hom. Iliad. XIV.

Reipubl. nec Consul legibus defuit : sed investigatis omnibus, qui hujus sacris scelerata commenta tradebant, contra omnes servos, imo Romanos quæstionis examine capitalis pœna de Senatus sententia decreta est. Nec tamdiu vindices gladii Consulis conquieverunt, quamdiu hoc malum fuisset radicitus amputatum. O digna Romano nomine animadversio! O priscæ virtutis laudanda constantia! Nec civibus suis Consul parcere voluit, cum ob purgandam patriam peregrina vitia corriguntur.

CAPUT VII.

De Proserpinæ raptu a Syracusanis consecrato, et Cerere ab Atheniensibus ob frumentum deificata. Persephone, quæ et Proserpina.

Sequitur hanc sacri contagionem, et imitatur ordinem funeris, a Cerere Hennensi muliere, mors filiæ consecrata. Nam quidquid in Creta pater ob filium fecerat, hoc totum Ceres apud Hennam amissa filia, impatientia materni doloris instituit, quod quatenus factum sit, brevi sermone perstringam. Unicam Cereris filiam, quam Græci περσεφώνην nostri immutato sermone Proserpinam dicunt, ad conjugale consortium plures petebant. Mater sollicite de singulorum meritis indicabat. Et cum adhuc omnibus matris sententia videretur incerta, dives rusticus, cui propter divitias πλούτων fuit nomen, temerario cupiditatis ardore, cum moram dilationis ferre non posset, et cum de præposteri amoris conquereretur incendiis, prope Percum inventam virginem rapit. Percus autem lacus, in Hennæ civitatis finibus satis amœnus, et gratus, cujus amœnitas ex florum varietatibus nascitur.

Nam per omnem annum vicissim sibi succedentibus floribus coronatur. Illic invenies quidquid hyacinthi turget in caulem, illic comam narcissi, vel quod auream rosam desuper pingit : illic albæ hederæ per terram molliter serpunt, et cum purpureis violis suaviter rubens amaracus invenitur : nec coronam istam alba deserunt lilia. Prorsus aptus locus, qui gratia sua, puellares animos et invitaret pariter, et teneret. In hoc loco, cum a Plutone virgo prope vesperam fuisset inventa, vi rapitur, et superimposita vehiculo, scissis vestibus, laceratis crinibus ducitur. Nec reservati ungues contra amatorem rusticum aliquid profuerunt, nec clamor atque ululatus adjuvit, nec cæterarum strepitus puellarum. Tunc una celeri cursu, cum de civitate nemo succurreret, facta ex ipso timore velocior, matri raptum virginis nuntiat. Contra raptorem indignata mater, armatam manum ducit. Nec Plutonem mulieris fefellit adventus, sed ut retorsit ad civitatem oculos, et infinitos cuneos respexit venire cum matre, funestum cœpit ex desperatione consilium. Quadrigam, quæ vehiculum trahebat, per medium lacum dirigit. Is erat profundis voraginibus immersus, illic cum amata submersus virgine, miserandæ matri de morte filiæ funestum spectaculum præbuit. Hennenses, ut possent maternis luctibus ex aliqua parte invenire solatium, inferorum regem virginem rapuisse finxerunt. Et ut fides figmentum sequeretur, prope Syracusas eum per alium locum cum virgine emersisse jactarunt. Templum sane et raptori, et virgini accurate collatis sumptibus faciunt, et annua in templo vota decernunt. Sed nullo genere matris dolor vincitur, nec muliebris impatientiæ tormenta curantur. Sed credens vere filiam prope Syracusas esse visam, Triptolemo villico suo duce, nocturnis itineribus ad Syracusanæ civitatis littus cum lugubri veste ac sor-

dido squallore pervenit, nec illi defuit, qui credulam de calamitatibus suis falleret matrem. Tunc ait se Pandarus, nescio quis, vidisse non longe a Pachyno navem raptorem ascendisse cum virgine. Persuasum est mulieri, quæ quolibet genere vivere filiam cupiebat audire, infinitis dotibus remunerat civitatem. Syracusani liberalitate mulieris provocati, raptum virginis consecrant : et mitigantes dolorem matris pompam miseri funeris excolunt honore templorum. Sed ne hoc sufficit matri, sed ascensa nave per peregrina littora filiam quærit. Sic fluctibus tempestatibusque jactata ad Atticæ urbis locum pervenit. Illic hospitio recepta, incolis incognitum adhuc triticum dividit. Locus ex patria et ex adventu mulieris nomen accepit. Nam Eleusis dictus est, quod illic Ceres, relicta Henna, venerat. Sicque tum ipsa dispensatio quod attulerat frumenta, tum quod colligendarum frugum tradiderat disciplinam, post mortem ob beneficium, quod ex frugum copia nascebatur, et sepulta in eo loco est, pariter et consecrata et divino cum filia appellata nomine. Amat enim Græcorum levitas eos, qui sibi aliquid contulerint, vel qui consilio, aut virtute se juverint, divinis appellare nominibus. Et sic ab ipsis beneficiorum gratia repensatur, ut deos dicant, et deos esse credant, qui sibi aliquando profuerint. Sic de Libero Nisa non dubitat, nec de novis ambigit Sparta syderibus, cremat et consecrat Herculem tristis Oëtas, et a vanis Cretensibus adhuc mortui Jovis tumulus adoratur. Additur tamen, sacratissimi Imperatores, ad hujus profani erroris augmentum, quod hos homines, (id est, Liberum et Proserpinam,) majore quasi auctoritate defendant. Nam Liberum ad Solem volunt referre commenta Græcorum, Proserpinam vero Liberam dicentes Lunam esse confingunt. Quod quam absurdum et quam miserum sit, ex ipsa veritatis possu-

mus ratione colligere. Quis vidit puerum Solem? quis fefellit? quis occidit? quis laceravit? quis divisit? quis membris ejus epulatus est? Quis lunam rapuit? quis abscondit? quis Plutonis conjugem fecit? Sed et errorem justum Physica rursum volunt protegere ratione, indivisam mentem, et divisam, id est, τὸν ἀμέριστον, καὶ τὸν μεμέρισμενον νοῦν, hac se putant posse ratione venerari. Dicite mihi, o vos mortales, quid naturalibus rebus additis funera? quid Dei dispositionem crudelium mortium atrocitate polluitis? quid opus erat tam duro crudelique tormento? quid sibi vult ista persuasio, ut divinis rebus funestæ calamitatis ordo societur? ut naturæ syderum, quam Deus summus certis legibus fecit, mortalis calamitas luctibus jungeretur? Cui rei prodest quod facitis? miscetis terrena cœlestibus, caduca superis, tenebrosa lucentibus, dolores ac luctus hominum divinis honoribus consecrantes.

CAPUT VIII.

Prosepopæiacus sermo Solis ad idololatras, qui multis modis in eum contumeliosi sunt.

Si convocato omni genere humano Sol habita concione loqueretur, desperationem vestram hac forsan oratione percuteret: Quis vos caduci homines et per dies singulos summo Deo variis generibus rebellantes ad hoc tantum facinus impegit, ut profano nefariæ cupiditatis errore et mori me dicatis vestro arbitrio, et vivere? Atque utinam usitato more vel uno genere vesanæ cogitationis vestræ figmenta procederunt. Utinam sine contumelia

mei sceleratæ cigitationes vestræ grassareretur improbitas. Nunc vosmet per præcipitia jactantes, mihi quoque non parcitis, nec aliquam habet vester sermo reverentiam, sed cum dedecore meo in exitium vestrum, mortemque properatis. Alii me apud Ægyptum undis Nili et rapidis vorticibus obstinato mentis furore submergunt. Alii amputatis virilibus plangunt : Alii creduli morte cæsum, aut in olla decocunt, aut septem verubus corporis mei membra lacerata subfigunt. Qui paululum mihi placida fuerit oratione blanditus, quadrijugi currus aurigam me esse confingit. Projicite aliquando tanti furoris exitium, et salutari persuasione convicti, veram salutis viam quærite. Inimicus Dei est, qui hæc aut cogitavit, aut finxit, nec facinus ejus simplex aut usitata pœna comitatur, qui sacra profanis persuasionibus polluit, qui de præclaro opere Dei tanta confingit. Lugete mortuos vestros, et ipsi simili morte morituri. Mittite regibus vestris, ut vultis inferias, et orbitates eorum alio remediorum genere mitigate. Lugete Liberum, lugete Proserpinam, lugete Attin, lugete Osyrin, sed sine nostræ contumelia dignitatis. Nolo per me tumulos eorum favillasque ducatis, nolo ut errori vestro nomen meum fomenta suppeditet. Ad lucem diei a Deo factus sum, hoc mihi sufficit solum. Quid me honesti muneris dignitate privatis? Aliud me Deus fecit, aliud esse jussit, et vos me pro libidine vestra dividitis, pro arbitrii vestri cupiditate laceratis? Quidquid sum, simpliciter Deo pareo, nec aliud volo de me intelligatis nisi quod videtis. Hoc Deo gratum est, hoc Deus libenter amplectitur, hoc homines ad salutis viam ducit, si projectis erroribus Dei gratiam simpliciter ac fideliter audiatis. Hæc quidem sacratissimi Imperatores, prosopopœiico me sermone dixisse sufficiat. At ego nunc sacrarum lectionum institutione for-

matus, perditos homines religioso sermone convenio : Si dii sunt quos colitis, cur eos lugetis? cur eos annuis luctibus plangitis? si lacrymis, et luctu digni sunt, cur eos divino honore cumulatis? Unum itaque e duobus facite, aut nolite eos lugere, si dii sunt : aut, si luctu eos dignos putatis ac lachrmis, deos eos appellare nolite, ne luctibus ac lacrymis vestris, majestas divini nominis polluatur. Sed quia mens perdita, et sceleratæ cupiditatis laqueis implicata, nulla potest ratione revocari, persequar cætera, ut publicatis omnibus atque detectis quæ profana consecravit improbitas, misericordia Dei in nomine Domini nostri Jesus-Christi lapsos erigat, fugientes ad se revocet, dubitantes confirmet, errantes corrigat, et quod est potissimum, vitam morientibus donet.

CAPUT IX.

De fabula et sacris Adonidis.

In plurimis Orientis civitatibus, licet hoc malum etiam ad nos transitum fecerit. Adonis quasi maritus plangitur Veneris, et percussor ejus circumstantibus, vulnusque monstratur. Mars enim in porci sylvestris speciem formamque mutatus, ut sibi primas partes in amore Veneris vindicaret, incaute contra se ruentem percutit juvenem. Si Deus erat Adonis, cur rivalis insidias nesciebat? Si homo, cur cum superiore certabat? Sed et alium audio cum Venere conjugale habuissse consortium. Vulcanus, ni fallor, ab his Deorum cultoribus maritus Veneris esse perhibetur. O vanorum hominum ridenda persuasio! inter duos maritos adulter positus ab uno capitur, alterum vincit. Sed vide, ut adulterum Deus maritum vinceret,

quod sibi corpus elegit, porcus esse maluit : qui, si habebat corporis mutandi potestatem, leonis debuit potius speciem formamque suscipere. Sed leonem dicunt, qui naturas animalium norunt, in illa agrestis animi feritate pudicitiæ servare virtutem. Merito igitur ab adultero leonis spernitur forma, et illa libidinosi animalis eligitur. Hic jam Evangelicæ traditionis secreta tractemus. Ejecto dæmonio Dominus porcorum gregem donat. Nec immerito, ut cum libidinosis animalibus per dura præcipitia fluctusque jactatus, per mortes porcorum varias, digna nece immundus spiritus carperetur.

CAPUT X.

De Veneris Cypriæ mysteriis venereis.

Audio Cyniram Cyprium templum amicæ meretrici donasse, ei erat Venus nomen. Initiasse etiam Cypriæ Veneri plurimos, et vanis consecrationibus deputasse. Statuisse etiam ut quicumque initiari vellet, secreto Veneris sibi tradito, assem in manum mercedis nomine Deæ daret. Quod secretem quale sit omnes taciti intelligere debemus, quia hoc ipsum propter turpitudinem manifestius explicare non possumus. Bene amator Cyniras meretriciis legibus servit, consecratæ Veneri a Sacerdotibus suis stipem dari jussit, ut scorto.

CAPUT XI.

De his qui Sebazio Jovi initiantur.

Sebazium colentes Jovem, anguem cum initiantur per sinum ducunt. Adhuc primi erroris vitia grassantur, et quidquid hominum perdidit, colitur, et funesti anguis callida et malitiosa crudelitas adoratur.

CAPUT XII.

De sacris Corybantum.

In sacris Corybantum parricidium colitur. Nam unus frater a duobus interemptus est, et ne quod indicium necem fraternæ mortis aperiret, sub radicibus Olympi mortis a parricidis fratribus consecratus. Hunc eumdem Macedonum colit stulta persuasio. Hic est Cabirus, cui Thessalonicenses quondam cruento, cruentis manibus supplicabant. Considerandum itaque est, quale sit numen, quod parricidalis amentia, ut parricidium coleret, invenit.

CAPUT XIII.

Idolotatrarum generalis scopus in omnibus suis omnium deorum sacrificiis.

Quapropter quicumque hæc sacra devota mente veneratur, cuicumque placet superstionis istius metuenda contagio, aut malis suis solatium quærit, aut facinora eorum tacita collaudat cogitatione, hoc optans, hoc quærens, hoc utique magnopere desiderans, ut et sibi liceat, quod diis suis licuit, ut et se ad consortium talis vitæ morum similitudo perducat. Adulterio delectatur aliquis, Jovem respicit, et inde cupiditatis suæ fomenta conquirit, probat, imitatur, et laudat, quod Deus suus in cygno fallit, in tauro rapit, ludit in satyro, et ut liberalis in flagitiis esse consuescat, quod inclusam regiam virginem auro largiter fluente corruperit. Puerorum aliquis delectatur amplexibus, Ganimedem in sinu Jovis quærat, Herculem videat Hylam impatienti amore quærentem, Hyacinthi desiderio captum Apollinem discat. Chrysippum alius, alius Pelopem videat, ut per Deos suos sibi licere dicat, quicquid hodie severissime Romanis legibus vincatur. Adulteria omnia eorum enumerare difficile est. Quis Amymonem? quis Alopen? quis Menalippen? quis Chionem, Hippothoënque corrupit? Nempe Deus vester hæc fecisse memoratur. Ille, quem volunt severis oraculis errantium hominum peccata corrigere, Steropen amat, Æthusam rapit, Zeuzippem stuprat, quærit Prothoën, et Arsinoæ adultera cupiditate blanditur. Sed ex isto corruptarum mulierum grege una puella amatorem

Deum et vitavit et vicit. Daphnem enim divinans Deus et futura prædicens, nec invenire potuit, nec stuprare. Muliebria patitur aliquis, et effœminato corpori solatium quærit? Videat Liberum amatori suo post mortem etiam promissæ libidinis præmia imitatione flagitiosi coïtus repræsentantem. Si quis monstruoso cupiditatis ardore in paternæ necis armatur exitium, a Jove sumat exemplum. Qui fraternum desiderat sanguinem, Corybantum sequatur institutum, et incestum desiderantibus a Jove sumantur exempla, cum matre concubuit, sororem duxit uxorem: et ut integrum facinus impleret incesti, filiam quoque animo corruptoris aggressus est. Inferiores aliquis æmulo stridore persequitur, et adversarium cupit crudeli feritate torquere, ab Apolline ex Marsiæ casibus crudelium tormentorum casu discat. Alienum aliquis desiderat et hoc cum morte Domini conatur implere, videat ut Hercules occiso Gerione Iberas abegerit boves. Si quis promiscua hominum cæde gaudet, præposteras Martis cupiditates diligenter inspiciat. Semina pene omnium scelerum a diis suis peccantium turba collegit: Et ut perditus animus impune facinus posset admittere, ex præcedentibus facinorum exemplis majori se auctoritate defendit. Si stupri præmia corruptor inquirit, si viam optat sollicitationis addiscere, in sinu corruptæ mulieris aurum videat Jovis. Si publicus parricida, commissam sibi regni custodiam nefaria prodere cupiditate desiderat, respiciat ad eos, qui Saturnum filio prodiderunt. Quatenus jus lædatur hospitii, vel quatenus amicitiæ jura turbentur, vel quatenus mensæ conciliatio sancta violetur. Si quis ad injuriam pronus quærit esse, ordinem scelerum de Tantali casibus discat. O facinorosæ cupiditatis triste solatium! O hominum deflenda persuasio! O infelicis imitationis cruenta meditatio! Scenam de cœlo fecistis, et

errantes animos per abrupta præcipitia crudeli calamitate duxistis, cum hominibus peccare cupientibus facinorum via de Deorum monstratur exemplis. Sed in ista criminum lege, in ista confessione scelerum gratias agamus illis, qui etiam exitia et mortes Deorum istorum nobis nescientibus prodiderunt: ut disceremus omnia per tot obstantes. Fuit enim et apud veteres, licet nondum terram illuminasset Domini nostri Jesu Christi veneranda dignatio, in spernendis superstitionibus religiosa constantia, Diomedes pudicus ac sobrius Venerem vulnerat, Martem vincit et percutit. Oti et Ephialtæ edicto Mars bellipotens temporali exilio damnatus, ferrea catenarum vincula sustinuit. Sarpedonem filium mortuum in Troja Jupiter plangit. Et mercedem fabricatorum murorum Neptunus a superbo rege non recepit. Alterius regis Apollo greges pascit. Et soli omnia videnti, alius occisarum bovum nuntiat mortes. Castores sepelit Sparta, ardet apud Oëtam Hercules, et Æsculapius alibi fulminatur. Vulcanus a patre præcipitatus pedem frangit. Lycurgum fugiens Liber moritur. Venus in adulterio deprehensa detegitur, et post Dei nuptias Anchisæ hominis cubile sectatur. Saturnus regno timens devorat filios. Hic ex Creta fugiens in Italia a Spartanis absconditur. Ob amorem Catamiti Juno spernitur, et ad Endemionem Luna descendit, et contra voluntatem uxoris et filiæ Trojanis auxilium ferens deceptus Jupiter dormit. O flagitiosa confessio! o miserabiles, deflendique cultus! o duræ servitutis miseranda conditio! Ad istorum cultum Deorum sanctos homines, et Deum devota mente colentes sacrilegum tyrannorum traxit imperium, et ut huic facinori aliud facinus adderetur, mors est decreta nolentibus. Ad theatrum potius templa transferte, ut in scenis religionum istarum secreta tradantur, et ut nihil prætermittat improbitas, histriones facite Sa-

cerdotes. Alter dignior locus religionibus istis inveniri non poterit; illic amores Deorum vilis turba decantet, illic cœlestos casus mortesque infestus saltatoresexhibeant; illic Deorum in templis ab impiis et facinorosis magistris melius mens perdita et muliebris docetur facinus.

CAPUT XIV.

De Serapide.

Discite etiam, sacrosancti Imperatores, venerandum Alexandriæ numen unde sumpserit exordium, ac a communi nostra fragilitate detecta, ad veritatis exordium mortalitatis nostræ sermo revocetur. Cum ingrueret arescentibus frugibus malitiosa fames, Jacobi religiosi patriarchæ semine procreatus juvenis Joseph, interpretatusque somnium regis, totum, quidquid innuebat, ostendit.[1] Joseph (est Jocobi filius) qui ob pudicitiam in carcerem missus, ereptus post interpretationem somnii, fuit particeps regni. Nam septem annorum collectis, et servatis frugibus alterius septennii egestatem divinæ manus providentia mitigavit. Huic post mortem Ægyptii patrio gentis suæ instituto templa fecerunt : et, ut justam dispensationis gratiam posteritas disceret, quo modio esurientibus et ementibus frumenta diviserat capitiis superpositus est. Nomen etiam, ut sanctius coleretur, ex primo auctore generis accepit. Nam quia Saræ pronepos fuerat, ex qua nonagenaria Abraham indulgentia Dei susceperat filium[1], Serapis dictus est Græco sermone, hoc est, Σαρᾶς ἄπο. Sed hoc invito Joseph accidit, imo mortuo. Neque

[1] Gen, IV, XXIX. — [2] Ibid. XXI.

enim ad hoc facinus religiosus animus, et Deo summo dicatus adduci potuisset, ut erroris illecebras ex nomine suo superstitiosis hominibus ipse præberet, præsertim cum sciret hæc esse in Dei sacrosanctis legibus, ne quis hominum tale aliquid aut veneraretur aut coleret. Hic in Ægypto colitur, hic adoratur, hujus simulachrum Neocororum turba custodit, et ad memoriam vetustatis errans populos ordinem sacrorum in honorem integerrimi, ac prudentissimi hominis constitutum, contentiosa hodie animositate custodit. Sed et in ipso simulachro, sicut in cæteris, ex assiduis sacrificiis immundi dæmonum spiritus colliguntur. Nihil enim operantur animæ, et cruor ex assidua pecudum cæde profusus, nisi ut dæmonum substantia, qui diaboli procreatione generantur, ex isto sanguine nutriantur (51). Nam ita esse Porphyrius defensor Stoïcorum, hostis Dei et veritatis in multis sceleratarum impietatum scriptis, manifestis nobis probationibus prodidit. In libris enim quos appellat περὶ των εὐλογίων φιλοσοφίας, majestatem ejus prædicans, de infirmitate confessus est. Imprimis enim librorum partibus (id est in ipsis auspiciis positus) dixit : *Serapis vocatus, et intra corpus hominis collocatus talia respondit*. Dicant nunc mihi perditi homines, quis potior est, qui vocat et imperat et includit, an qui vocatur et paret? Et cum venerit, in suscipientis hominis corpore, potestate jubentis includitur. Gratias agimus, Porphiri, quod libris tuis Deorum tuorum nobis substantiam prodidisti. Didicimus per te, quatenus dii tui hominibus viventibus serviant. Serapis tuus ab homine vocatur, et venit, et cum venerit statim jussus includitur, et loquendi necessitas nolenti forsitan imperatur. Sic apud nos Deos vestros, cum hominibus nocere cœperint, religiosi sermonis flagella castigant. Sic in corpore hominum constituti dii vestri verbo Dei spiritualium

flammarum igne torquentur, et qui apud vos, quasi dii coluntur, apud nos Religiosæ fidei medela Christi gratia humano subjacentes imperio, et tormenta repugnantes sustinent, et victi pœnis ultricibus subjugantur.

CAPUT XV.

Pagani consecraverunt epulas nomine Deorum Penatium.

Penates etiam qui sint, explicare contendam, ne quid a me sit prætermissum. Qui nihil aliud putant esse vitam, nisi vescendi et potandi licentiam, hos sibi Deos ex cupiditatis suæ humilitate finxerunt, nutrimenta corporis, quæ ex quotidianis epulis comparantur, hoc nomine pro salute hominum consecrantes. Quia per epulas corporis reficitur infirmitas, alimenta solum esse Deum sanxerunt, nescientes divini oraculi veritatem. Cum enim Dominus noster Jesus Christus cum diabolo pro nostra salute sollicitus, divina majestatis suæ colluctatione certataret, et ut de faucibus ejus, quem gerebat hominem liberaret, hac cum responsione quassavit. Nam cum diceret ei diabolus : *Si filius Dei es, fac ut isti lapides panes fiant*[1]. Respondens ei Dominus dixit : *Non in pane tantum vivit homo, sed in omni verbo Dei :* Nescientes itaque substantiam generis homini, quotidianas epulas hoc nomine consecrarunt. Nam omne quo vescuntur homines penus vocatur, hinc et cella penaria : hinc et pii penates, ab abjectis et prostratis hominibus misera sunt cogitatione composita. Vesta autem quid sit nescite, ne putetis antiquum aliquid, aut cum summo terrore inventum.

[1] Matth, IV, 3, 4; Luc, IV, 3, 4.

Ignis est domesticus, qui in focis quotidianis usibus servit. Quapropter coquos habeat, non miseras Virgines Sacerdotes, quæ contemnentes ignis ipsius favillas, aut prostituto corpore peccare coguntur, aut in virginitate perseverantes perdunt honestam gloriosi nominis dignitatem.

CAPUT XVI.

De Palladio Abaris.

Palladii etiam quod sit numen audite. Simulachrum est ex ossibus Pelopis factum. Hoc avarus Scyta fecisse perhibetur : jam quale sit, considerate, quod Scyta barbarus consecravit. Estne aliud apud Scytas humana ratione compositum, et illa effera gens (hominum) et crudeli atque inhumana semper atrocitate grassata, in constituendis religionibus rectum aliquid potuit invenire? Simulacrum hoc Trojanus avarus vendidit, stultis hominibus vana promittens. Vendebatur Deus, ut prodesset emptori, et emptor suppliciter adorabat, quicquid paulo ante viderat subhastatum. Substantia autem simulachri ipsius ex ossibus Pelopis est. Si humana vis miserorum hominum ossa venerari, purioris saltem et castioris hominis reliquias collige. Accedat idolo quod facis, ex hominis virtutibus meritum. Pelops in deliciis amatoris fuit, et diu prostituti pudoris damna sustinuit. Sed nec ad ulto ei scelus defuit. Is enim cujus filiam petebat, eum fraude proditoris occidit. Proditorem etiam ipsum perjuriis agressus est, et ne promissa redderet præmia, hunc eumdem per abrupta præcipitia jactavit. En cujus electa sunt ossa, ut Deus fieret, qui

urbes et regna servaret. Sed nec servavit aliquando, nec profuit, et quid se maneat, ex urbium, in quibus fuit, casibus vidit. Incensa est Troja a Græcis, a Gallis Roma, et ex utroque incendio Palladium reservatum est. Sed reservatum non propriis virtutibus, sed humano præsidio : ab utroque enim loco homines liberant, et translatum est, ne humano flagraret incendio. Tanto numini humana fuerunt præsidia necessaria, et ne arderet, humanum quæsivit auxilium. Dilatum est Palladium ab incendio, non liberatum. Stat sententia, manet pœna, ignis imminet, ignis urget, quem vitare non poterit. Jam parturit flamma cœlestis, jam divinæ animadversionis monstratur adventus, jam futuræ cladis nuntiatur exitium, in hoc incendio Palladium latebras invenire non poterit, ignis iste scrutatur abdita, quærit absconsa : et quidquid errantes homines vanis persuasionibus perdidit, rapida flammarum populatione complectitur : (*Venit enim* (inquit) *dies Domini ut ardens clibanus.* Audisti quid veniat. Nihil est, quod ex te collectum in apothecis Dominicis reponi possit, ardebis ut stipula, cujus inanis vilitas in cineres favillasque servatur, quam rapax ignis violentia congeniti spiritus pascitur. Hic est exitus finisque vester : hæc est pœna, quam pro deceptis hominibus Deus statuit, ut perpetuis ardeat flammis, qui contra voluntatem Dei miserum hominem aut decepit aut perdidit. Volo sane diligenter inquirere, cujus Minervæ hoc volunt esse signum. Plures enim Minervas fuisse constat, nec aliquis in ista parte dissentit. Singularum itaque genus, institutum, artem propositumque discamus, ut ex his omnibus inveniri possit, Palladium cujus Minervæ sit nomine consecratum.

CAPUT XVII.

De pluribus Minervis. Minerva Ægyptia.

Quinque Minervas fuisse legentibus nobis tradit antiquitas. Una est Vulcani filia, quæ Athenas condidit, quam ex agrestibus locis ad urbanæ conversationis ordinem rustica turba comitata est. Fuit alia in Ægypto, Nili regis filia, textrinæ artis magistra. Tertia vero patre Saturno genita est. Sed hanc viraginem fuisse commemorant: nam nunquam se intra fœminei sexus verecundiam tenuit, sed arma semper strepitumque pugnarum, et cruenta secuta est studia bellorum. Quarta Jovis Cretici regis fuit filia, quæ occisum patri detulit Liberum. Quinta Pallante patre, et Tritonide matre orta est, quæ patris appellata nomine, Pallas est ab hominibus nuncupata. Hæc parricidialis amentia furoris et vesanæ temeritatis instinctu, patrem Pallantem crudeli morte jugulavit. Nec simplici patris morte contenta, ut diutius malis suis frueretur, et ut de morte patris crudelius triumpharet, exuviis corporis ejus ornata est, ut parricidii facinus ex crudeli ostentatione publicaret. Hujus est Palladium, pro nefas! nomine consecratum. Hæc est Pallas quæ colitur, hæc est quæ pontificali lege servatur, et cujus facinus severius damnari debuerat, ejus imago suppliciter adoratur. Apponite ignem, augete flammas, ut quotidianis sacrificiis vestris dicatur ardere. Quid enim meretur aliud parricida, nisi ut perpetua mutatione flammarum ante sententiam Dei quotidie flammis ultricibus concremetur. Busta sunt, sacratissimi Imperatores, appellanda non templa,

Rogi sunt potius dicendi miserorum. Nam in honorem hominum perditorum ædes pro sepulchris miseranda hominum servitus facit. Hic crematorum corporum favillæ servantur, hic cineres mortuorum irreligiosa lege conduntur, ut acerbarum mortium casus quotidiano victimarum sanguine recrudescat, ut tristis lamentationis exitus renovatus annuis luctibus renascatur, ut sopitos fletus retentior ululatus exagitet, ut parricidia, vel incesta vel mortes ex sacrorum ritu misera mens hominum et colere discat et facere. Amputanda sunt hæc, sacratissimi Imperatores, penitus atque delenda, et severissimis edictorum vestrorum legibus corrigenda, ne diutius Romanum orbem præsumptionis istius error funestus commaculet, ne pestiferæ consuetudinis convalescat improbitas. Quicquid hominem Dei conatur perdere, ne diutius in terra dominetur. Nolunt quidam et repugnant, et exitium suum prona cupiditate desiderant : sed subvenite miseris, liberate pereuntes, ad hoc vobis Deus summus commisit imperium, ut per vos vulneris istius plaga curetur : Facinoris eorum periculum scimus, erroris notæ sunt pœnæ, sed melius est, ut liberetis invitos, quam ut volentibus concedatis exitium. Ægrotantes contraria delectant, et cum corpus hominis adversa valetudo possederit, contra salutem suam a laborantibus perversa poscuntur. Capta mens languoris vitio, morborum semper augmenta desiderat, et medelas artificum aspernatur ac contemnit, respuit remedium medicinæ, et in exitium suum prona animositate festinat. Tunc si malum morbi fortius creverit, majora remedia quæruntur, et pro salute hominis sollicita fortius se medicina opponit. Asperi cibi, amari potus nolentibus ingeruntur : et si convaluerit malum, et ignis adhibetur et ferrum. Sic homo recepta sanitate et salute sibi reddita, quidquid ægro-

tantis corporis vitio invitus passus est, hoc totum pro utilitate sua factum esse, stantis animi judicio confitetur.

CAPUT XVIII.

De aliquot ratione composita Deorum nominibus, et eorum interpretatione.

Accipite etiam, sacrosancti Principes, nomina eorum quæ sunt ratione composita, lumen hoc, quod hominibus jussu Dei, fugatis tenebris diem reddit, quod per duodecim horarum spatia cursus sui ordinem dirigit, solem dici voluerunt, non quia solus est, ut quidam volunt, quia ibi et cœlum est et luna, et alia plurima sydera quæ videmus, ex quibus quædam una serie, et cohærentia perpetua simulque copulata lucent, alia tota sparsa cœlo vagos cursus suis metiuntur erroribus. Sed ideo Sol appellatur, quia cum ortus fuerit, obscuratis cæteris syderibus luceat solus. Luna etiam hæc eadem Lucina a nocturno lumine nomen accepit. Hanc etiam quidam dici voluerunt Dianam, quod per noctem lucem, hominibus alterum pene diem faciat. A natando Neptunum dici voluerunt, ex hoc quod libenter faciebant substantiam nominis figurantes. Terrenam vim omnem atque naturam, Ditem patrem dicunt, quia hæc est natura terræ, ut recidant in eam omnia, et rursus ex ea orta procedant, quæ res opulentiam terræ divitiasque monstravit. Frugum substantiam volunt Proserpinam dicere, quia fruges hominibus, cum seri cœperint, prosunt. Terram ipsam Cererem nominant, nomen hoc a serendis fructibus mutuatum. Ex bellorum casibus Mavors nomen

accepit, quasi magna vertat. Minerva similiter bellicum nomen est, quasi aut minuat aut minetur. Venustas hominum Venus dicta est. Apollinis nomen ex humanis finxerunt casibus, sermone Græco, quasi omnia commissa sibi, aut amittat aut perdat. Solem etiam quidam Apollinem dicunt, quia quotidie in occasu constitutus splendorem luminis perdat. Perdere autem Græci ἀπόλλειν dicunt. Videtis ut vestros ementitos et fictitios Deos turbulentus error excogitaverit, ut superstitionibus anilibus et formæ vobis traditæ sunt et nomina. Sed hæc omnia veritas detexit, et ratio sanæ mentis invenit, ut investigatis omnibus atque detectis, quæ sacrilegus error absconderat, veritatis semita luceret. Hæc enim omnia cum essent male composita, terrori primum fuere mortalibus : dehinc consumpta novitate, quasi ex longa ægritudine convalescentibus hominibus, natus est quidam ex admiratione contemptus. Sic paulatim, quod stupebat animus, ausus est diligenter inquirere, et statim in arcana fictarum ac vanarum superstitionum sagax misit ingenium. Tunc ex assiduis tractatibus latentium ratione collecta pervenit ad causas, ut profanarum religionum miseranda commenta humanum genus primum disceret et deinde contemneret, tertio recusaret.

CAPUT XIX.

De secretis Græcorum in quibusdam mysteriis. Mysteria templi cujusdam.

Libet nunc explanare quibus se signis vel quibus symbolis in ipsis superstitionibus miseranda hominum turba

cognoscat. Habent enim propria signa, propria responsa, quæ illis in istis sacrilegiorum cœtibus diaboli tradidit disciplina. In quodam templo, ut in interiores partes homo moriturus possit admitti, dicit : de tympano manducavi, de cymbalo bibi, et religionis secreta perdidici. Quod Græco sermone dicitur ἐκ τύμπανου βέβρωκα, ἐκ κυμβάλου πέπωκα, γέγονα μυστικός. Male miser homo de admisso facinore confiteris, pestiferum veneni virus hausisti, et nefario furoris instinctu lethale poculum lambis, cibum istum mors sequitur semper, et pœna æterna. Hoc, quod bibisse te prædicas, vitalem venam stringit in mortem, et sedes animæ contaminata malorum te continuatione conturbat. Alius est cibus, qui salutem largitur et vitam, alius est cibus, qui hominem summe Deo et commendat et reddit, alius est cibus, qui languentes relevat, errantes revocat, lapsos erigit, qui morientibus æternæ immortalitatis largitur insignia. Christi panem, Christi poculum quære, ut terrena fragilitate contempta, substantia hominis immortali pabulo saginetur. Quis est autem hic panis, vel quod poculum? de quo in libris Salomonis Sapientia magna voce præclamat, ait enim : « Venite, et manducate de meis pani- » bus, et bibite vinum, quod miscui[1], » Melchisedech Rex Salem, et Sacerdos summi Dei, revertenti Abrahæ cum pane et vino benedictionis obtulit gratiam[2]. Isaac etiam cum Jacob benedixisset, cum hoc idem Esaü a patre suppliciter exigeret, respondit ei pater : « Domi- » num tuum feci illum, et omnes fratres ejus feci ser- » vos, tritico et vino confirmavi illum[3]. » Tunc Esaü casus suos misera lamentatione deflevit, quia tritici et vini, id est, futuræ felicitatis perdidit gratiam. Quod autem consecratis hominibus a Deo panis divinus iste

[1] Prov. IX, 5. — [2] Gen. XIV, 18. — [3] Ibid. XXVII, 37.

præstetur, per Esaïam dicit Spiritus sanctus : « Sic dicit » Dominus, ecce qui serviunt mihi manducabunt, vos » autem esurietis. Ecce qui serviunt mihi, jucunda» buntur, vos confundemini, vos interficiet Dominus[1]. » Non solum panis iste a Deo summo sacrilegis et impiis denegatur, sed et pœna promittitur, et acerbæ mortis decernuntur exitia, ut esurientibus faucibus divinæ animadversionis exitus ingeratur. Sequuntur etiam hæc eadem XXXIII. Psal. veneranda responsa, ait enim per David Spiritus sanctus : « Gustate et videte quoniam » dulcis est Dominus, dulce est cœleste pabulum, dulcis » Dei cibus, nec habet in se miseræ famis triste tor» mentum, et de medullis hominum, præcedentis ve» neni virus excludit[2]. » Hæc ita esse sequentia oraculi responsa declarant, ait enim : « Timete Dominum omnes » sancti ejus, quia non est inopia eis, qui metuunt eum. » Divites eguerunt, et esurierunt, qui autem inquirunt » Dominum, non indigebunt omni bono[3]. » Qui sic in templo prætextatus incedis, qui fulges purpura, cujus caput aut auro, aut lauro premitur, errorem tuum turpis egestas insequitur, et servicibus tuis onerosum paupertatis imminet pondus. Illum quem despicis pauperem, largus et dives est, spatium illi Abraham in sinu suo præparat. Tunc tu per interjecta flammarum spatia ad mitigandæ conscientiæ tuæ vulnera, tenuem ab eo stillantis aquæ guttulam postulabis, nec tibi volens Lazarus lenimentum doloris tui aut dare poterit aut impetrare. Singulorum enim pari gratia merita pensantur, illi vita confertur, propter hujus sæculi mala, tibi propter hujus sæculi bona perpetua tormentorum pœna decernitur. Ut autem manifestius diceretur, quinam ille esset panis, per quem miseræ mortis vincuntur exitia,

[1] Isai. LXV, 13. — [2] Psal. XXXIII, 3, 10. — [3] Ibid.

ipse Dominus sancto ac venerando ore signavit, ne per diversos tractatus spes hominum pravis interpretationibus falleretur. Dicit enim in Evangelio Joannis : « Ego » sum panis vitæ; qui venerit ad me, non esuriet, et » qui in me crediderit, non sitiet unquam[1]. » Item in sequentibus hoc idem simili modo significat, ait enim : « Si quis sitit veniat et bibat, qui credit in me. » Et rursus ipse, ut majestatis suæ substantiam credentibus traderet, ait : « Nisi ederitis carnem filii hominis, et » biberitis sanguinem ejus, non habebitis vitam in » vobis[2]. » Quare nihil vobis sit cum tympanis, cibo odii miseri mortales, salutaris cibi gratiam quærite, et immortale poculum bibite. Christus vos epulis suis revocat ad lucem, et gravi veneno putres artus, et torpescentia membra vivificat. Cœlesti cibo renovate hominem perditum, ut quidquid in vobis mortuum est, divinis beneficiis renascatur. Didicistis quid vos facere conveniat, eligite quod vultis, inde mors nascitur, hinc immortalis vita donatur.

CAPUT XX.

De altera quadam Paganorum qua in diversis casibus utebantur mystica oratione.

Dicis etiam : χαῖρε νύμφιε χαῖρε νέον φῶς. Quid sic miserum hominem per abrupta præcipitas, calamitosa persuasio? Quid illi falsæ spei polliceris insignia? Nullum apud te lumen est, nec est aliquis sponsus qui hoc mereatur audire. Unum lumen est, unus est sponsus ho-

[1] Joan. vi, 35 et seqq. — [2] Ibid.

minum quorum gratiam Christus accepit. Non poteris ad te alienæ felicitatis transferre gloriam, nec poteris cœlestis numinis splendore decorari. In tenebras squaloresque projectus es : illic sordes, squallor, caligo, tenebræ, et perpetuæ noctis dominatur horror. Si vis ut tenuis saltem tibi splendor luminis luceat, erige vultus, et demersos erige oculos, et desertis his ad eum te confer qui dixit : « Ego sum lux mundi [1], » cujus divinis præceptis continetur, ut in hac terrena conversatione opus nostrum per dies singulos luceat. Lucere autem non potest nisi immaculata nos conscientiæ ornamenta protexerint, nisi integra nos et incorrupta vita commendet, tunc orietur nobis veri luminis gratia : tunc se nobis lucis auctor insinuet : tunc verum lumen et accipere possumus et videre. Sed ut sacrilegæ vocis comprimatur improbitas, quis sit vere sponsus sacrarum Lectionum oraculis comprobabo, ut probetur sponsum esse Christum, sponsam Ecclesiam : ex quo venerando patri spirituales filii per dies singulos procreantur. In hac probatione arcana Prophetarum veneranda pandantur. Assistat nobis sanctorum oraculorum fides. Joël divino spiritu monente sic dicit : « Canite tuba in Sion, sanctificate » jejunium, et indicite curationem, aggregate populum, » sanctificate Ecclesiam, excipite majores natu, colligite » parvulos lactentes, procedat sponsus de cubiculo suo, » et sponsa de thalamo suo [2]. » Hoc idem Jeremias simili ratione significat; ait enim cum Jerosolymæ truci minatur oraculo : « Et auferam de civitatibus Judæ, et » de urbibus Jerusalem vocem lætantium, vocem sponsi » et vocem sponsæ [2]. » Processum sponsi etiam per Psalmos prædicat Spiritus sanctus. In XVIII. Psalmo hoc invenitur oraculum, ait enim : « Et ipse velut sponsus

[1] Joan. 8. — [2] Joel. II, 1 et seqq. — [3] Jerem. XVI, 9.

» egrediens de thalamo suo, exultavit ut Gigas viam » currere. A summo cœli profectio ejus, et decursio ejus » usque ad summum ejus, et non est qui lateat a calore » ejus [1]. » Secretiora pandantur arcana, in Apocalypsi, quis sit sponsus inveniemus, ita enim scriptum est : « Veni ostendam tibi novam nuptam uxorem agni. Et » duxit me in spiritu in montem magnum, et ostendit » mihi civitatem sanctam Jerusalem descendentem de » cœlo [2]. » Investigandum est, quid etiam nobis de hac ipsa re tradat Evangelica disciplina, inveniemus enim in Evangelio Joannis ita esse signatum : « Vos mihi testes » estis, quoniam dixi eis, qui missi sunt ab Jerosolymis » ad me, quia non sum Christus, sed quoniam missus » sum ante ipsum. Qui enim habet sponsam sponsus est, » amicus autem sponsi est, qui stat et audit eum, et » gaudio gaudet propter vocem sponsi [3]. » Hujus rei mysterium ostensum est, hujus sponsi adventum sapientium Virginum chorus expectat, huic præfert lumina pervigili cura sancta virginitas, expectantibus sponsum servis fœlicium præmiorum promittitur munus [4]. Invenimus enim in Evangelio Lucæ : « Sint lumbi vestri » præcincti, et lucernæ ardentes in manibus vestris, et » vos similes hominibus expectantibus Dominum suum, » quando veniat a nuptiis. Ut cum venerit, et pulsa- » verit aperiant illi. Felices servi illi, quos adveniens » Dominus invenerit vigilantes [5]. » Ecce venerandorum responsorum oraculis sponsus ostensus est. Quibus tu tibi in acerbis casibus constitutus beatum nomen imponis? Si vis liberatus lumen sequi sponsi, projice errores, et pervigili cura sollicitus, præcedentia vitæ facinora religiosa devotione castiga. Tunc te in nomine suo cum vi-

[1] Psal. XVIII, 6. — [2] Apoc. XXI, 9, 10. — [3] Joan. III, 28 et seqq. — [4] Matth, XXV. — [5] Luc. XII, 35, 36, 37.

gilantem invenerit sponsus, cum fidei tuæ merita cognoverit, dabit maximum præmium, dabit integrum munus, intrabis cum eo cœli thalamum, videbis regna mundi, et ut eorum particeps esse possis, a piissimo et justissimo Domino immortalitatis tibi gratia conferetur.

CAPUT XXI.

De tertio quodam Gentilium idololatrarum mysterio.

Alterius profani Sacramenti signum est : Θεὸς ἐκ πέτρας. Cur hoc sanctum venerandumque secretum ad profanos actus adulterata professione transfertis? Alius est lapis, quem Deus in confirmandis fundamentis promissæ Jerusalem, missurum se esse promisit. Christus nobis venerandi lapidis significatione monstratur. Quid tu ad commaculatas superstitiones furtiva fraude venerandi transfers nominis dignitatem? Lapidem tuum ruina sequitur, et cadentium culminum funesta collapsio. Noster lapis Dei fundatus manu extruit, confirmat, erigit, munit, et restaurati corporis gratiam, perpetuæ immortalitatis splendore condecorat : ait enim de hoc Esaïas, innuente Spiritu sancto : « Sic dicit Dominus, » ecce ego immitto in fundamenta Sion lapidem pretio» sum, electum, summum, angularem, honoratum, et » qui crediderit in eum, non confundetur [1]. » In Psalmis etiam simile responsum est : ait enim Spiritus sactus in CXVII. Psal. « Lapis quem reprobaverunt ædificantes, » hic factus est in caput anguli [2]. » An non factus est iste, et est mirabilis in oculis nostris? Per multos pro-

[1] Isai. XXVIII, 16. — [2] Psal. CXVII, 22.

phetas Spiritus sanctus nominis istius ordinem monstrat, ait enim Zacharias Propheta : « Ecce ego adduco puerum » meum, ortus ei nomen est, quoniam lapis, quem dedi » coram Jesu, super lapidem ipsum unum, septem oculi » sunt[1]. » Sed ut manifestius constet, antiquiora venerandarum lectionum secreta pandamus. In Deuteronomino ita comprehensum est : « Et scribes super lapidem » omnem legem hanc[2]. » Jesus etiam Nave jussu divinitatis hoc specialiter comprehendit, ait enim : « Et accepit lapidem magnum, et statuit eum contra Dominum. » Et ait Jesus ad populum : Ecce lapis iste erit mihi in » testimonium, quia iste audivit omnia quæ dicta sunt » a Domino quando locutus est ad vos. Et erit iste » nobis in testimonium in novissimo dierum, quando » recesseritis a Domino vestro[3]. » Quod autem per hunc lapidem, id est, per Dominum nostrum Jesum Christum, et dii isti casuri sint, et multitudo templorum, aperte Daniel venerandis oraculis explicavit; ait enim, cum interpretaretur somnium regis : « Et ecce imago, imago » nimis magna, et contemplatio ipsius imaginis me- » tuenda, elata stabat contra te, cujus caput fuit ex » auro bono, pectus et brachia ejus argentea, venter et » femora ærea, pedes autem ex parte quidem ferrei, ex » parte autem fictiles, quoadusque abscissus est lapis de » monte, sine manibus concidentium, et percussit ima- » ginem super pedes ferreos et fictiles, et comminuit eos » minutatim, et factum est simul ferrum et testa, et » æramentum et argentum, et aurum facta sunt minuta » quasi palea, et ut pulvis in arida æstate, et ventilavit » illa ventus, ita ut nihil remanserit in illis. Et lapis qui » percussit imaginem factus est mons magnus, et imple-

[1] Zach. III, 8, 9. — [2] Deut. XXVII, 8. — [3] Jos. XXIV, 26 et seqq.

» vit totam terram[1]. » Quis locus in terra est, quem non Christi possederit nomen? qua Sol oritur, qua occidit, qua erigitur septentrio, qua vergit auster, totum venerandi numinis majestas implevit. Et licet adhuc in quibusdam regionibus idololatriæ morientia palpitent membra, tamen in eo res est, ut e Christianis omnibus terris pestiferum hoc malum funditus amputetur. De idololatrarum lapide, de quo dicunt : Θεὸς ἐκ πέτρας quid Prophetarum respondet oraculum? quis autem restitit, vel cui parcit iste lapis? Lapis autem hic sanctus, id est, Christus aut fidei fundamenta sustentat, aut in angulo positus, duorum parietum membra æquata moderatione conjungit, id est, veteris et novi Testamenti in unum colligit gentes; aut certe corporis et animi diversitatem, inviolata homini immortalitate consociat; aut legem promulgat, aut contra peccantes testimonium perhibet : aut (quod est potius) imaginem diaboli percutit, ut superato eo atque prostrato, et in cinerem favillasque converso, erecto sublimitatis suæ vertice, purum dominationis imperium habeat. Vos nunc Constanti et Constans, sacratissimi Imperatores, et venerandæ fidei vestræ imploranda virtus est, quæ supra homines erigitur, et a terrena fragilitate separatur, cœlestiumque se rerum societate conjungit, quæ in omnibus actibus suis, prout potest, Dei summi sequitur voluntatem. Modicum tantum superest, ut legibus vestris funditus prostratus diabolus jaceat, ut extinctæ idololatriæ pereat funesta contagio. Veneni hujus virus evanuit, et per dies singulos substantia profanæ cupiditatis expirat. Erigite vexillum fidei, vobis hoc divinitas reservavit, cujus favore eminentes prostratores estis omnium hostium vestrorum; quorum opera Romanum infirmabatur imperium. Sig-

[1] Dan. II, 31 et seqq.

num venerandæ legis erigite, sancite, promulgate quod prosit; sit faustum fœlixque Reip. quod tot acervis cæsorum hostium prostravistis exercitum. Felices vos quoque gloriæ ac voluntatis suæ Deus fecit esse participes, idololatriæ excidium, et profanarum ædium ruinas propitius Christus populo vestris manibus reservavit. Ille spiritualibus armis malos spiritus, vos mala terrena vicistis. Erigite trophæa victoriæ, et proferatur ingens titulus triumphorum : profanarum rerum strage gaudentes, exultate fortius, exultate fidenter. Fœlicitas vestra cum Dei virtute conjungitur, pro salute hominum Christo pugnante vicistis.

CAPUT XXII.

De quarto quodam religionis profanæ symbolo.

Omnia symbola profanæ religionis per ordinem suggerantur, ut probemus nequissimum hostem generis humani de sanctis hæc venerandisque Prophetarum oraculis ad contaminata furoris sui scelera transtulisse. Invenimus enim et ita dici : ἑλιλικέρες διμόρφει Deus iste vester non biformis est, sed multiformis. In multas enim species veteratoris forma mutatur. Ipse est basiliscus et scorpio, qui fidelium securis vestigiis premitur : ipse malitiosus anguis, cujus caput quærit decepta mortalitas : ipse tortuosus draco, qui hamo ducitur, qui captivus includitur [1] : iste Deus vester Lernei anguis crinibus adornatur, videns ut percusso Domino morientium anguium turba succedat. Quid sic renascentibus hydris pul-

[1] Job. XL, 20.

lulas? quid te fœcunda scelerum sobole componis? mortis tuæ viam didicimus, scimus quibus remediis artis tuæ venena vincantur. Christi immortalem sanguinem bibimus, nostro sanguini Christi sanguis adjunctus est. Hoc est salutare remedium scelerum tuorum, quod a Dei plebe mortiferum virus excludit. Quis Deum istum, quem plangunt, cum cornibus vidit? quæ sunt ista cornua, quæ habere se jactat? Alia sunt cornua, quæ Propheta sancto Spiritu annuente commemorat, quæ tu, diabole, ad maculatam faciem tuam putas te posse transferre. Unde tibi ornamenta quæris et gloriam? Cornua nihil aliud nisi venerandum signum crucis monstrant. Hujus signi uno extenso ac directo cornu mundus sustentatur, terra constringitur. Et e duorum quæ per latus vadunt compagine oriens tangitur, occidens sublevatur, ut sit totus orbis tripartita stabilitate firmatus confixi operis, immortalitatis radicis fundamenta teneantur : hoc secretum nobis venerandum Prophetæ oraculum tradidit. Inveniemus enim in Abacuc ita esse perscriptum : » Texit cœ-
» los virtus ejus et laude ejus plena est terra. Et splendor
» ejus ut lux erit, cornua in manibus ejus erunt. Et illic
» constabilita est virtus gloriæ ejus, et constituit dilec-
» tionem suam. Ibit verbum, et præcedet secundum
» gressus suos[1]. » En veneranda crucis cornua, en sanctæ virtutis immortale fastigium, en gloriosi operis divina compago. Tu, Christe, mundum ac terram extensis manibus, tu cœleste sustentas imperium; tuis immortalibus adhæret humeris salus nostra, tu Domine æternæ vitæ bajulas signum, tu venerando instinctu hoc nobis denuntias per Prophetas. Ait enim Esaïas : » Ecce natus est
» nobis, imperium super humeros ejus, et vocatum est
» nomen ejus magnæ cogitationis nuntius[2]. « Hæc sunt

[1] Habac. III, 3 et seqq. — [2] Isai. IX, 6.

crucis cornua, quibus omnia et sublevantur pariter et continentur. His cornibus bene hominum nititur vita. Ut Amalech vinceretur extensis manibus Moyses hæc imitatus est cornua [1], ut facilius impetraret, quod magnopere postulabat crucem sibi fecit ex virga. Ad hæc cornua humili veneratione confugite. His vos affigant cornibus justitia, æquitas, pudicitia, misericordia, patientia, fides : ut veneranda præferentes insignia, consecrati fontis majestate gaudentes, et sepulturæ Christi participes sitis et vitæ.

CAPUT XXIII.

De mystica unctione et oratione quadam idololatrarum.

Aliud etiam symbolum proponamus, ut conanime cogitationis scelera revelentur, cujus totus ordo dicendus est, ut apud omnes constet, divinæ dispositionis legem perversa diaboli esse imitatione corruptam. Nocte quadam simulachrum in lectica supinum ponitur, et per numeros digestis fletibus plangitur. Deinde cum se ficta lamentatione satiaverunt, lumen infertur. Tunc a Sacerdote omnium qui flebant, fauces unguntur, quibus perfunctis, Sacerdos hoc lento murmure susurrat :

Θαῤῥεῖτε μύσται τοῦ θεοῦ σεσωσμένου,
Ἐσται γὰρ ὑμῖν ἐκ πόνων σωτηρία.

Quid miseros hortatis ut gaudeant? quid deceptos homines lætari compellis? quam illis spem, quam salutem funesta persuasione promittis? quid illos falsa pollicita-

[1] Exod. XVII, 11.

tione sollicitas? Dei tui mors nota est, vita non comparet, nec de resurrectione ejus divinum aliquando respondit oraculum, nec hominibus se post mortem, ut sibi crederetur, ostendit, nulla hujus operis documenta promisit, nec se hoc facturum esse præcedentibus monstravit exemplis. Idolum sepelis, idolum plangis, idolum de sepultura profers, et miser, cum hæc feceris, gaudes. Tu Deum tuum liberas, tu jacentia lapidis membra componis, tu insensibile corrigis saxum. Tibi habeat gratias Deus tuus, te paribus remuneret donis, et sui velit esse participem, sic moriaris ut moritur, sic vivas ut vivit. Nam quod unguento perunguntur fauces, quis non facinus istud despecta vanitate contemnat? Habet ergo diabolus Christos suos, et quia ipse Antichristus est, ad infamiam nominis sui miseros homines scelerata societate perducit. Unguentum hoc reserva mortuis, reserva morituris, ut quos laqueis tuis cœperis, eos venenato unguento oblitos lugubri ac funesto semper mergas exitio.

CAPUT XXIV.

De cœlesti et vera Christi unctione.

Aliud est unguentum, quod Deus Pater unico tradidit Filio, quod Filius credentibus divina nominis sui majestate largitur. Christi unguentum immortali compositione conficitur, et spiritualibus pigmentorum odoribus temperatur. Hoc unguentum a mortalibus laqueis putres hominum artus exuit, ut sepulto primo homine, ex eodem statim homine homo alius felicius nascatur. Et ut hoc manifestius explicetur, sacrarum lectionum arcana pan-

denda sunt. Ait enim David, ut hujus unguenti gratiam traderet, » Speciosus forma præ filiis hominum, diffusa » est gratia in labiis tuis, propterea benedixit tibi in » æternum. Accingere gladium tuum circa femur tuum » potentissime. Specie tua et pulchritudine tua intende, » prospere procede, et regna. Propter veritatem et mansuetudinem et justitiam, et deducet te mirabiliter dextera tua. Sagittæ acutæ potentissimæ, populi intra te » decident in corde inimicorum Regis. Sedes tua Deus » in sæculum sæculi, virga recta, est virga regni tui. Dilexisti justitiam, odisti iniquitatem, propterea unxit » te Deus tuus oleo lætitiæ præ consortibus tuis. Myrrha » et gutta, et casia a vestimentis tuis de ædificiis eburneis, ex quibus te jucunditate affecerunt[1].» Immortalis unguenti secreta pervidimus, et divinæ nobis dispositionis ordo monstratus est. Regnum perpetuum, et cœli diadema Domino nostro cum unguenti majestate collatum est. Quis autem hic sit qui regendi orbis accepit potestatem, qui venerandi nominis majestate decoratur, aliud nobis monstrat oraculum : ait enim is idem David : » Ut quid fremuerunt gentes, et populi meditati sunt » inania. Astiterunt reges terræ, et principes convenerunt in unum adversus Dominum, et adversus Christum ejus[1].« Quid te sic extollis sacrilega persuasio? quid miseros homines affrænata temeritate circumvenis? unguentum Christi cœli donat imperium, unguentum vestrum gehennæ suscitat flammas.

[1] Psal. XLIV, 3 21 et seqq. — [2] Psal II, 1, 2.

CAPUT XXV.

De idololatrarum mysteriis S. parte altera, qua dæmon resurrectionis Christi memoriam imitatur.

Sed quod impuro ore Sacerdos iste, et polluta verborum contaminatione componit, libet diligenti inquisitione discutere. Liberato Deo suo, bonum animum gerere socios, fiduciam bonæ spei habere persuadet. O quam miseris, quam luctuosis se laqueis involuit caduca calliditas! Quis Deum tuum liberat? cui hoc præstitit, quod laborat? Disce, disce quod nescis, disce quod non vides. Christus Filius Dei, ut humanum genus a mortis laqueis liberaret, omnia ista sustinuit, ut captivitatis duræ iugum tolleret, ut hominem Patri redderet, ut mitigata offensa hominem cum Deo prospera conciliatione componeret, ut promissæ resurrectionis fructum proprio monstraret exemplo, fecit Filius Dei quod ante promiserat, clausit januas sedis infernæ, et duræ legis necessitatem calcata morte prostravit. Per triduum recens ita ab eo justorum turba collecta est, ne diutius contra eos mortis dominaretur improbitas, ne justorum meritum ex longa desperatione concideret, fregit claustra perpetua, et ferreæ fores Christo jubente collapsæ sunt : ecce terra contremuit, et fundamentorum suorum stabilitate concussa, præsentis Christi numen agnovit. Ante præfinitum tempus præcipitat diem mundi rotata vertigo; et Sol non completo diurnarum horarum spatio properato cursu vergit in noctem. Ecce veli fastigia summa finduntur, et obscurioribus tenebris orbem terrarum caligo noctis abscondit. Omnia elementa Christo pugnante turbata sunt, tunc scilicet cum primum con-

tra mortis tyrannidem humanum corpus armavit. Per triduum ista conflictatione pugnatum est, quamdiu mors superatis malitiæ suæ viribus frangeretur. Quid solita impatientia homo religiose, homo Christi desperas et deficis? Tridui moram non fers, sollicitudinem ac desperationem tuam novis precibus confiteris? Hoc te facturum esse illo die Spiritus sanctus veneranda voce significat, cum per David dicit : « Æstimati sumus sicut oves occi» sionis. Exurge quare obdormis Domine, exurge et ne » disperdas usque in finem. Quare faciem tuam avertis? » oblivisceris inopiam nostram, et tribulationem : quo» niam humiliata est in pulvere anima nostra, hæsit in » terra venter noster. Exurge Domine opem fer nobis, et » libera nos propter nomen tuum [1]. « Ecce post triduum lucidior solito dies oritur, et reddita soli præteriti luminis gratia, omnipotens Deus Christus splendidioribus solis radiis adoratur. Exultat salutare numen, et triumphales currus ejus justorum ac sanctorum turba comitatur. Tunc elato gaudio clamat elata mortalitas : « Ubi est » mors aculeus tuus [2]? « Tunc præcurrens salutare numen aperiri sibi cœlestes januas præcipit. Aperite, aperite, et immortalia claustra convellite. Christus Deus calcata morte ad cœlum hominem quem susceperat revocat. Hoc a venerando Propheta sancta voce præcanitur, et ex ore prophetico vox jubentis auditur; ait enim Spiritus sanctus, ut nobis potentiam Christi jubentis ostenderet : » Tollite portas Principes vestras, et extollite » portæ æternales, et introïbit rex gloriæ. « Hoc Angelis nescientibus [1] imperatur, neque enim scire potuerunt, quando Verbum Dei descendit ad terram, ideo et ipsi sollicita interrogatione respondent : » Quis est iste rex » gloriæ? « Quibus quærentibus perspicua Christus nu-

[1] Psal. XLIII, 22 et seqq. — [2] 1 Cor. XV, 55.

minis sui majestate respondit : « Dominus fortis et potens, » Dominus potens in prælio. » Cognoscitur statim a custodibus cœli Filius Dei, et quidquid illos ante fefellit, agnoscunt. Vident prostrati hostis exuvias, et recordati primæ dispositionis ordinem, etiam ipsi cum ascendentibus iterata pariter voce conclamant : « Tollite portas » qui præestis illis, et extollite vos portæ æternæ et in» troïbit rex gloriæ[1] » Reverso Filio promissa Pater regni sceptra restituit, et sellam regni æqua potestate concedit, ut imperet, ut regnet, ut sceptrum teneat, ut perpetua numinis sui majestate dominetur. Audi quid de illo Daniëlem Spiritus sanctus jusserit dicere : « Vide» bam in visu nocte, et ecce in nubibus cœli quasi filius » hominis veniens, venit usque ad veterem dierum, et » stetit in conspectu ejus, et qui assistebant obtulerunt » eum. Et data est ei potestas regia, et omnes reges terræ » et regnum et omnis claritas servivit ei. Et potestas ejus » æterna, quæ non aufertur, et regnum ejus non com» rumpetur [4]. » Hæc eadem nobis sancta revelatione monstrantur : invenimus enim in Apocalypsi ita esse perscriptum : « Et conversus respexi, ut viderem vo» cem, quæ mecum loquebatur, et vidi septem cande» labra aurea, et in medio candelabrorum similem filio » hominis vestitum podere, et erat præcinctus supra » mammas Zona aurea. Caput autem ejus et capilli erant » albi, velut lana alba, ut nix; oculi ejus ut flamma » ignis, et pedes ejus similes aurichalco, sicut de forna» ce ignea, et vox ejus, ut sonus aquarum multarum, » et habebat in dextera sua septem stellas, et ex ore ejus » gladius, ex utroque acutus, et facies ejus splendebat, » ut sol in virtute sua. Et cum vidissem, cecidi ad pedes » ejus tanquam mortuus. Et imposuit dexteram suam

[1] Psal. XXIII, 7 et seqq. — [2] Dan. VII, 13 et seqq.

» super me dicens : Nolite timere, ego sum primus, et » novissimus, et vivus, qui fueram mortuus, et ecce » sum vivens in sæcula sæculorum, et habeo claves mor- » tis, et inferorum [1]. » Post resurrectionem etiam, cum Discipulis suis daret certa mandata, immortalium mandatorum ordinem ista lege conclusit : « Data est mihi » omnis potestas in cœlo et in terra. Ite ergo et docete » omnes gentes, baptizantes eos in nomine Patris, et » Filii, et Spiritus sancti, docentes eos observare omnia, » quæcumque præcepi vobis [2]. » Quod autem Deus Pater, participem eum regni faciens, regalis sellæ ei concesserit sedes, hoc docetur oraculo : « Dixit Dominus » Domino meo, sede a dextris meis, quoadusque ponam » inimicos tuos subpedaneum pedum tuorum. Virgam » virtutis tuæ emittet Dominus ex Sion, dominaberis » in medio inimicorum tuorum. Tecum principium in » die virtutis tuæ, in claritate sanctorum, et ex utero » ante luficerum genui te. Juravit Dominus, nec pœni- » tebit eum[3]. » Hi sunt inimici Dei, sacratissimi Imperatores, qui veritatis ordinem contraria lege conturbant, qui perversæ cupiditatis instinctu sacrilega vota concipiunt, qui profanæ mentis furore aut lignum semper venerantur aut lapidem. In isto loco positi ordinem debemus sanctæ dispositionis aperire : ut quidquid nobis investigantibus sanctum Dei Verbum, prophetica tradidit disciplina, ad refutandas profani erroris maculas specialiter explicetur, ne sicut illi, quos diximus, mentiti simus, qui sacrilegia errantibus tradiderunt. Sic a nobis ordo veritatis curiosius requiratur. Suspensis itaque paululum cæteris ad hæc explicanda, quæ vera sunt, transferatur oratio.

[1] Apoc. I, 12 et seqq. — [2] Matth. XXVIII, 18 et seqq. — [3] Psal. CIX, 1 et seqq.

CAPUT XXVI.

De Christo cur homo factus sit.

Vos, Domini Imperatores, sanctarum aurium vestrarum mihi commodate patientiam, ut totum clementiæ vestræ, quod promittimus, explicemus. Cur Deus, id est, filius Dei, homo passus et fieri, brevi ac vera pietati vestræ ratione monstrabitur. Cum hominem primum, id est, Adam, ad imaginem suam Deus faceret [1], certam illi mandatorum dedit legem. Is per fœminam, id est, Evam deceptus, diaboli persuasionibus, promissæ sibi gloriæ perdidit dignitatem. Lignum erat in paradiso, quo promissorum a Deo præmiorum perdidit gratiam [2]. De virginis terræ limo homo factus est : nondum enim, ut ait Scriptura, supra terram pluerat. Hic contemptis mandatis Dei, humanum genus mortalitatis laqueis afflixit. Oportebat hoc totum et reformari et corrigi, et reformatio originis debuit reformare primordia. Ex virginis terræ limo factus Adam prævaricatione propria promissam perdidit vitam. Per Virginem Mariam ac Spiritum sanctum Christus natus, et immortalitate accepit et regnum. Arbor ligni pestiferum deceptis pabulum præbuit : lignum crucis vitam immortali compage restituit. Contempsit Adam, obedivit Deo Christus. Sic divina dispositione quidquid Adam perdidit, Christus invenit. Nam post multa tempora novissimis temporum spatiis (id est, novissima pene sæculorum hebdomade) Verbum Dei humano se miscuit corpori, ut hominem liberaret, ut mor-

1 Genes. xxiii, 1, 27. — 2 Ibid. ii, 1 et seqq.

tem vinceret, ut fragilitatem humani corporis cum divina immortalitate conjungeret. Quid enim faceret tanta turba sanctorum? quæ illis spes salutis? quod meritorum præmium? si sub una, eademque conditione sortis ineluctabilibus mortalitatis laqueis etiam ipsa obligata teneretur? Nihil Abel, nihil Enoch, nihil Noë, nihil Sem, nihil Abraham, nihil Isaac, nihil Jacob de Dei sibi misericordia ac majestate promitterent : irent etiam ipsi post tantum fidei meritum cum cæteris omnibus pariter addictis, et omnes Dei sanctos unum mortis exitium exciperet, nec haberet apud Deum præmium pietas, si una eademque omnes conditio mortis hauriret. Sed Deus Abrahæ clarius a cœli syderibus promiserat regnum : ideo ex genere Abrahæ descendens Maria Virgo Deum concipit, ut supradictorum hominum soboles immortalis societatis vinculo jungeretur, et sic humanum genus per hominem pariter et Deum æquata societatis comparatione conjunctum, ad immortalitatis imperium obedientiæ merito perveniret. Quia itaque, sacratissimi imperatores, curiosis auribus satisfecimus, reliqua prosequamur, ut vel sic pollutarum aurium sordes purificans possit sermo purgare.

CAPUT XXVII.

De Paganorum symbolo, quo dæmon vere se draconem profitetur.

Sequitur adhuc aliud symbolum, quod pro magno miserorum hominum credulis auribus traditur : Ταῦρος δράκοντος καὶ δράκον ταύρου πατήρ. Aliquando nobis signa,

diabolc, maculati nominis prodidisti, aliquando infame nomen propria voce confessus es. Scio qui fueris, quid ausus sis, scio quid fecerit scelerum tuorum malitiosa persuasio. Hoc erat, quod Evæ, cum eam perderes, magnopere pollicebaris, cum ei diceres : « Eritis quasi » Dii[1]. » Tunc parabas tibi ac tuis templa, et delubra faciebas, et venenati oris illuviem nefariis cæremoniis consecrabas. Serpis in templis, et occisarum hostiarum misero pasceris sanguine. Nec venenis tuis cruor defuit, nec semiustæ crematorum corporum partes, humanarum te etiam victimarum frequenter sanguine cruentasti. Et satiaris templi cruore, vel ara Carthaginis rabies tua, et siccarum faucium venena nutrita sunt. Tu hæc faciens hominibus te miseris prodesse jactas, ut crudelitate tua perimas, persuasione decipias, pollicitatione prosternas. Sic tuis prospicis parricida? Fugite o miseri homines, fugite, et contagionem istam quantacumque potestis celeritate deserite. Draco est, qui colitur. Latere non potest, proprietatem nominis sui ipse confessus est. Confessum reum pœna consequitur. Audite quid sanctus Propheta divina instigatione denuntiet. Oraculum hoc Esaïæ nobis fides tradidit, ait enim : « In illa die supe- » rinducet Deus gladium sanctum et magnum, et fortem » super draconem, serpentem magnum, et tortuosum, » et interficiet draconem[1]. » Voluntas Dei perfectio operis substantia est. Bene draconis lata sententia est : quidquid Deus dixit factum est, morituri draconis hoc solatium est, ut exitium suum frequens perditorum turba comitetur. Si mortis ejus dies quæritur, tunc percussus est, cum hominem Deum vidit, cumque nobis Christi numen apparuit. Post illum diem, qui serpentis hujus secutus fuerit institutum, necesse est ut cum serpente

[1] Isai. XXVII, 1.

moriatur. Deos istos, quos colitis ipse finxit, ipse composuit. Si pertinaces animi vestri in isto errore permanserint, ardebitis etiam vos pariter cum Diis vestris, ut quidquid auctores vestri divina animadversione meruerunt, etiam ad vestrum exitium hoc societatis consortio transferatur. Mihi credite, nihil prætermisit diabolus, quod hominem miserum aut debilitaret aut perderet : ideo sese in omnes formas multiplici diversitate convertit, ideo se diversi generis calliditate composuit, ut variis ac multiplicibus fraudibus homines irretitos interimeret.

CAPUT XXVIII.

Christi crucifixi imitationes in sacris idololatrarum.

Sacra sua perditus carnifex, proh nefas? per lignum semper renovari disposuit, ut quia sciebat ita fore, ut ligno crucis affixa vita hominis perpetuæ immortalitatis compagine stringeretur, ideo perituros homines ex ligni imitatione deciperet. In sacris Phrygiis, quæ matris Deum dicunt, per annos singulos arbor pinea cæditur, et in media arbore simulachrum juvenis subligatur. In Isiacis sacris de pinea arbore cæditur truncus, hujus trunci media pars subtiliter excavatur : illis de segminibus factum idolum Osiridis sepelitur. In Proserpinæ sacris cæsa arbor in effigiem virginis formamque componitur, et cum intra civitatem fuerit illata, quadraginta noctibus plangitur, quadragesima vero nocte comburitur. Sed et illa alia ligna, quæ dixi, similis flamma consumit, nam etiam post annum ipsorum li-

gnorum rogum flamma depascitur. Errasti miser, et vehementer errasti, nihil tibi poterit ignis iste prodesse, frustra tibi ex ista flamma blandiris, hunc ignem commentis tuis semper renovans. Ignis qui de facinoribus tuis exigit pœnas, perpetua tormentorum continuatione grassatur. Divinis ac liberantis ligni ordinem disce, ut scias nulla tibi posse ratione succurri. De cataclysmo humanum genus arca lignea liberavit[1]. Deinde Abraham ligna unici filii humeris imponit[2]. De Ægypto recedentem populum Dei plebem lignea virga protexit[3]. Lignum dulcem saporem amaræ myrrhæ fontibus reddidit[4]. Lignea virga ex spirituali petra salutaris unda profertur[5]. Et, ut Amalech vinceretur, circa virgam Moyses expansis manibus extenditur[6]. Scalæ ligneæ Patriarcha incumbentem Angelum somniat, et per eamdem alios ascendere, alios cernit descendere[7]. Et lex Dei arcæ ligneæ creditur[8], ut his omnibus, quasi per gradus quosdam, ad lignum crucis salus hominum perveniret. Quapropter lignum crucis cœli sustinet machinam, terræ fundamenta corroborat, affixos sibi homines ducit ad vitam. Lignum diaboli ardet semper et moritur, et ad ima Tartari credentes homines cum favillis suis ducit. Illud etiam quale sit ratione tractetur. Arborem suam diabolus consecrans, intempesta nocte arietem in cæsæ arboris facit radicibus immolari. Quis tibi hoc scelerate persuasit? unde hoc pestifera cupiditate didicisti? Semperne te contra Dominum summum nefaria cupiditate componis? ideo de te cœlo severum divinitatis judicium caduca humilitate præcipitat, ideo tibi Dei sententia perpetua pœna decernitur, quod facinoribus tuis per dies singulos novum semper additur facinus,

[1] Gen. 7 — [2] Gen. 22. — [3] Exod. 14. — [4] Ibid. 15. — [5] Ibid. 17. — [6] Ibid. — [7] Gen. 2. — [8] Exod. 40.

quod hominem Dei fraudulenta conaris persuasione decipere. Vide quid sibi ludibriosus honestis invenerit. Abrahæ immolaturo filium jussu Dei aries supponitur, et in vicinæ arboris radicibus alligatur. Liberaturu, Deus summus ex Ægyptiorum tyrannide plebem suam, arietem nocte jussit occidi, et sanguine ejus postes liniri præcepit. Ipsum a certo numero hominum per nocturnas epulas confici jubet, et sacrificio ipsi Paschæ nomen imponit. Sed hoc ad imaginem futurorum providentia divinæ majestatis invenit, ut per signum, verum Pascha nobis ostenderet. Ideo cum de passione Domini nostri divino Spiritu jubente Propheta præcaneret, ait : « Sicut ovis ad victimam ductus est, et sicut agnus » coram tondente se, sic non aperuit os suum. In humi- » litate indicium ei sublatum est. Nativitatem ejus quis » enarravit? quoniam auferetur a terra vita ejus[1]. » Alius etiam Propheta hæc eadem simili respondit oraculo : « Domine significa mihi et cognoscam, tunc vidi » meditationes eorum. Ego sicut agnus sine malitia » perductus sum ad victimam. In me cogitaverunt co- » gitatum dicentes : Venite mittamus lignum in panem » ejus, et eradamus a terra vitam ejus[2]. » Agnum autem appellari Dominum nostrum sancta nobis revelatione monstratur. In Apocalypsi enim ita invenimus esse perscriptum : « Et vidi in medio throni et quatuor ani- » malium, et in medio seniorum agnum stantem, quasi » occisum habentem cornua septem, et oculos septem, » qui sunt septem spiritus Dei missi per orbem terræ. » Et venit et accepit librum de dextera sedentis in » throno. Et cum accepisset librum, quatuor animalia » et viginti quatuor seniores prostraverunt se ante » agnum, habentes singuli aureas citheras plenas odo-

[1] Isai. XIII, 7. — [2] Jer. XI, 18 et seqq.

» ramentis supplicationum, quæ erant orationes sanc-
» torum, et cantaverunt novum canticum dicentes :
» Dignus es accipere librum, et aperire signa ejus,
» quoniam occisus es, et redemisti nos, Deo sanguine
» tuo ex omni tribu, et lingua, et populo, et natione,
» et nos regnum Deo nostro sacerdotesque fecisti, et
» regnabimus super terram[1]. » Joannes quoque Filium Dei agni nomine appellat, ut et ipse propheticæ pollicitationi respondeat, ait enim in Evangelio : « Altero
» die vidit Joannes Jesum venientem ad se et ait :
» Ecce Agnus Dei, ecce qui aufert peccata mundi[2]. » Pro salute hominum agni istius venerandus sanguis effunditur, ut sanctos suos Filius Dei profusione pretiosi sanguinis redimat : ut qui Christi sanguine liberantur, majestate prius immortali sanguinis consecrentur. Neminem apud idola profusus sanguis juverit. Et ne cruor pecudum miseros homines aut decipiat aut perdat, polluit sanguis iste, non redimit, et per varios casus homines premit in mortem. Miseri sunt, qui profusione sacrilegi sanguinis cruentantur. Tauribolium vel Criobolium scelerata te sanguinis labe perfundit. Laventur itaque sordes istæ, quas colligis. Quære fontes ingenuos, quære puros liquores, ut illic te post multas maculas cum Spiritu S. Christi sanguis incandidet.

[1] Apoc. v, 16 et seqq. — [2] Joan. I, 29.

CAPUT XXIX.

Contra idola.

Ut autem miseros homines ad sanam mentem revocet plena persuasio, majore auctoritate opus est, ut curatis ac sanatis mentibus, nullum præcedentis pestilentiæ vestigium relinquatur. Quid itaque sunt idola, vel quam habeant substantiam, Prophetarum oraculis, ac divina voce monstratum est, quæ omnia specialiter discenda sunt, ut hoc non nostra temeritate prolatum, sed divino magisterio nobis traditum, et cœlesti agnoscatur voce signatum. Quæ sit substantia ejus sapientiæ, veneranda voce monstratur; ait enim in libris Salomonis : « Omnia idola nationum æstimaverunt Deos, quibus » neque oculorum visus est ad videndum, neque nares » ad percipiendum spiritum, neque aures ad audiendum, neque digiti manuum ad tractandum. Sed et » pedes eorum pigri ad ambulandum. Homo enim fecit » illos, et qui spiritum mutuatus est, finxit illos. Nemo » autem sibi hominum poterit Deum formare : cum » sit enim mortalis, mortuum fingit manibus iniquis. » Melior est autem his quos colit, quoniam quidem » ipse vixit, illi nunquam[1]. » Quid amplius quærimus? Sapientia nos divina voce convenit, et quidquid in arcanis Dei viderat, docuit, et quod erat salubre, monstravit, ne fragilis et caduca mortalitas in exitium suum mortemque properaret. Hoc idem in Psalmis præmonet Spiritus sanctus. Invenimus enim in Psalm. CXIII.

[1] Sap. xv, 15 et seqq.

ita esse perscriptum : « Idola gentium, argentum et » aurum, opus manuum hominum. Os habent et non » loquuntur, oculos habent et non vident, aures ha- » bent et non audiunt. Neque enim est spiritus in ore » ipsorum, similes sunt illis qui faciunt ea[1]. » Si artifex, qui ad ostentationem ingenii simulachrum aut sculpsit aut fudit, divina maledicti animadversione percutitur, quid sperare debeat considerandum est, qui quod alter vendidit, Deum dicit : Jeremias etiam cum præcepta Deo jubente plebi daret, hac populum oratione convenit : « Dicite autem in corde vestro, te oportet ado- » rare, Domine. Angelus autem meus vobiscum est, legem » autem exquiram ab animabus vestris. Lingua eorum » polita fabro, ipsa etiam inaurata, et inargentata » falsa sunt, et non possunt loqui : Et sicut virgini » hortatu amantis, accepto auro fabricati sunt coronas » supra capita Deorum suorum. Est autem quando sub- » trahent sacerdotes a Diis suis aurum et argentum, » et erogabunt illud in semetipsos. Dabunt etiam ex » ipso et prostitutis, ornabuntque illos ut homines ves- » timentis, Deos argenteos, et aureos, et ligneos. » Addit etiam in sequentibus, ut omnem dubitationem trepidationis excutiat : « Supra corpus ejus et caput voli- » tant noctua et hirundines et aves similiter. Unde » scietis quia non sunt Dii. Non ergo timueritis eos. » Aurum est, quod circa se habent ad speciem, nisi » aliquis exterserit æruginem, non fulgebit. Neque enim » cum conflabuntur sentient, pretio empti sunt in » quibus spiritus non est, sine pedibus in humeris por- » tantur. » Addit etiam ut confirmata mens fortius roboretur : « Scientes itaque ex his quia non sunt dii, » ne timueritis eos. » Et ut sacerdotum eorum miserum

[1] Psal. CXIII, 12.

dedecus monstret, addit : « In domibus eorum sacer-
» dotes sedent habentes tunicas scissas, et capita et
» barbas rasas, quorum capita nuda sunt. Rugiunt au-
» tem clamantes contra Deos suos, sicut in gehenna
» mortui. » Quod autem et reges et gentes hæc de ipsis pronunciaturi sunt, is idem Propheta præsaga voce significat; ait enim : « Scietur postea, quia falsa sunt
» gentibus universis, et regibus : quia manifestum est,
» quod non sunt dii, et nullum Dei opus sit in ipsis.
» Regem regioni non suscitabunt, neque pluviam ho-
» minibus dabunt. Judicium quoque non discernent,
» neque regionem liberabunt ab injuria, quia nihil pos-
» sunt. Et cum inciderit in domo Deorum ligneorum
» et inauratorum, et in argentatorum ignis, sacerdotes
» illorum liberabuntur : ipsi autem sicut trabes in me-
» dio comburentur. Regi autem et bello non resistent,
» quomodo existimandum est, vel recipiendum, quia
» sunt Dii? Neque a furibus, neque a latronibus se
» liberabunt Dii lignei, et aurati, et inargentati, quibus
» hi, qui fortes sunt, aurum et argentum, quo operti
» sunt, auferent [1]. » Tollite, tollite securi sacratissimi Imperatores, ornamenta templorum. Deos istos aut monetæ ignis, aut metallorum coquat flamma. Donaria universa ad utilitatem vestram dominiumque transferte. Post excidia templorum in majus Dei estis virtute provecti; Vicistis hostes, propagastis imperium : et, ut virtutibus vestris gloria major accederet, mutato ac contempto temporum ordine. Hyeme (quod nec factum est aliquando, nec fiet) tumentes, ac sævientes undas calcastis Oceani sub remis vestris. Incogniti jam nobis pene maris unda contremuit, et insperatam imperatoris faciem Britannus expavit. Quid amplius vultis? Vir-

[1] Baruch. vi, 5 et seqq.

tutibus vestris victa elementa cesserunt. Quod autem Deus jubeat idola non fieri, sacrosanctæ legis scripta declarant. In Exodo enim sic invenimus esse perscriptum : « Non facietis vobis Deos argenteos, neque Deos » aureos. Et rursus in eodem libro, vocem Dei jubentis invenio : « Non facies tibi idolum, nec cujusquam si- » militudinem[1]. » Pudorem miseris indicit Spiritus sanctus, quia cupit errantes revocare, non perdere. Et ait per Esaïam : « Confundemini confusione, qui fiditis super » sculptilia, qui dicitis fusilibus : vos estis Dii nostri[2]. » Dat etiam legem, quam consecratus populus devota perpetuitate custodiat, et ita mandat : « Dominum Deum » tuum adorabis, et ipsi soli servies[3]. » Et in Deuteronomio similia Dei mandata noscuntur; ait enim : « Non erunt tibi Dii alii absque me[4]. » Addit etiam, ut animis eorum majestatis suæ pondus insinuet : « Vi- » dete, videte quia ego sum, et non est Deus præter » me. Ego interimam, et vivere faciam, percutiam et » ego sanabo, et non est qui eripiat de manibus meis[5]. » In Apocalypsi etiam hoc idem sancta revelatione monstratur; ita enim scriptum est : « Et vidi alium Angelum » volantem medio cœlo, habentem Evangelium æternum » ut annuntiaret super terram per omnes nationes et » tribus, et linguas, et populos, dicentem voce magna : » Metuite potius Dominum, et date illi claritatem. Quo- » niam venit hora judicii ejus, et adorate eum qui » fecit cœlum et terram, mare, et omnia quæ in eis » sunt[6]. » Dominus quoque noster Jesus Christus paterna legis instituta custodiens, hoc idem veneranda constitutione promulgat; ait enim : « Audi Israël, Do- » minus Deus tuus Deus unus est, et diliges Dominum

[1] Exod. xx, 3 et seqq. — [2] Isai. xi, 11, 17. — [3] Deut. vi, 13. — [4] Ibid. v, 7. — [5] Ibid. xxxii, 39. — [6] Apoc. xiv, 6 et seqq.

» Deum tuum de toto corde tuo, et de tota anima tua, » et de tota virtute tua : hoc primum est, et secundum » simile huic : Diliges proximum tibi tanquam te. In » his duobus præceptis tota lex pendet, et Prophetæ[1]. » Sequitur autem hoc divinum venerandumque præceptum immortalis Domini ac sancta conclusio, addit enim, ut manifestius viam salutis ostendat, et ita loquitur : « Hæc est autem vita æterna, ut agnoscant te solum » verum Deum, et quem misisti JESUM CHRISTUM. » Sacrorum mandatorum ordinem scitis, quid sequi, quid fugere debeatis, veneranda atque immortali voce didicistis. Audite rursus, quod maneat contemnentes exitium, quibus illos calamitatibus necessitas veneranda legis astrinxerit : clausula enim venerandorum mandatorum in hæc verba colligit : « Sacrificans Diis eradi» cabitur, præter Domino soli[2]. » Si solum sacrilegum hominem metuenda pœna percuteret : si peccanti soli minaretur severitas legis, bene se ad sacrilegium obstinati furoris temeritate firmaret : nunc etiam stirpi minatur et soboli, et hoc agit ne qua pars nequissimi seminis relinquatur, ne quod profani generis vestigium maneat. « Sacrificans, inquit, Diis eradicabitur. » Considera quid agas misera ac luctuosa persuasio. Facinus tuum plurimos perdit, et per omnem substantiam generis tui fœcunda pœna dividitur. Cur autem contra sacrificantes sic sæviat, ordinatæ legis auctoritas in Deuteronomio manifesta significatione monstratur : ita enim invenimus esse perscriptum : « Sacrificaverunt » dæmoniis, et non Deo[3]. » Ad contaminatos ac pollutos te spiritus ne transferas, ab inferioribus ne speres auxilium; ne his supplices, quibus Dei gratia, jam imperare debes. Ecce dæmon est quem colis, cum Dei

1 Matth. XXII, 37 et seqq. — 2 Exod. XXII, 20. — 3 Deut. XXXII, 17.

et Christi ejus nomen audierit, contremiscit, et ut interrogantibus nobis respondeat trepidantia verba, vix se colligit : adhærens homini laceratur, uritur, vapulat, et statim de commissis sceleribus confitetur. Ne hunc colas, ne huic supplices, ne prostratus huic flectas genua, interdicto venerandæ legis juberis. Hinc severitatis pœna, hinc animadversionis metu metuenda sententia. Quid Dei indulgentia libertate concessa jugum potius eligis servitutis...... Non desinit Deus summus crimen hoc salutari voce pulsare, sed misericordia ejus errantes homines corrigere frequenti comminatione festinat. Audi per Esaïam Prophetam vox divina quid dicat : « Adoraverunt Deos, quos fecerunt digiti eorum, » et curvatus est homo, et humiliatus est vir, et non » laxabo illis[1]. » Etiam vos, o profani homines, iratum numen alloquitur, et adhuc errores vestros sacra convenit voce, ait enim in sequentibus per eumdem Prophetam : « Illis fudistis libamina, et illis imposuistis sacri» ficia. Super hæc non indignabor, dicit Dominus[2]? » Adhuc indignationem suam salutaris Deus dilatat, severitatem suspendit, si vos forsitan peccare pœniteat, ut sacrilegæ voluntatis exitium aliquo genere relinquatis. Ecce in ipso indignationis impetu moderata rursus voce persuadet, et irarum suarum comprimit stimulos, ait enim per Jeremiam Prophetam : « Nolite ambulare post » Deos alienos, ut serviatis eis, et ne adoraveritis, ne » incitetis me in operibus manuum vestrarum, ad dis» perdendos vos[2]. » Quid hic ad sacrilegium pronus aures tuas obstruis? quid hic obstinati furoris ardore in exitium mortemque festinas? Liberum te Deus fecit, in tua manu est, ut aut vivas aut pereas. Quid te per abrupta præcipitas? in lubrico itinere constitutus, et

1 Isai. II, 8. — 2 Ibid. LVII, 6. — Jerem. XXV, 6.

in ipso lapsu positus, titubantia aliquando suspende vestigia. Ecce sententia depromitur, ecce pœna decernitur, diu criminibus tuis pepercit divina moderatio, diu facinus tuum cum dissimulatione respexit, pervenis ad illud anceps, ubi spes, ubi vota deficiunt. Et ut manifestius instruaris, animadversionis exitium disce. Super hac re in Apocalypsi totus ordo responsi est, ita enim scriptum est : « Si quis adorat bestiam et ima- » ginem ejus, et accipit vota in fronte sua, et in manu » bibet et ipse de vino iræ Dei, mixto in poculo iræ » ejus. Et puniet igne et sulphure sub oculis agni, et » fumus de tormentis eorum in sæcula sæculorum as- » cendet. Nec habebunt requiem die ac nocte, qui- » cumque adorant bestiam, et imaginem ejus [1]. »

CAPUT XXX.

Exhortatio ad Imperatores, ut deleant idololatras.

Sed et vobis, sacratissimi Imperatores, ad vindicandum et puniendum hoc malum necessitas imperatur, et hoc vobis Dei summi lege præcipitur, ut severitas vestra idololatriæ facinus omnifariam persequatur. Audite et commendate sanctis sensibus vestris quid de isto facinore Deus jubeat. In Deuteronomio lex ista præscripta est, ait enim : « Quod si negaverit te frater » tuus, aut filius tuus, aut uxor tua, quæ est in sinu » tuo, aut amicus tuus, qui est æqualis animæ tuæ, » latenter dicens : Eamus et serviamus aliis diis gen- » tium, non consenties ei, et non exaudies eum, et

[1] Apoc. XIV, 10 et seqq.

» non parcat oculus tuus super eum, et non celabis, » annuntians annuntiabis de illo. Manus tua erit super » eum imprimis interficere eum, et manus omnis populi » deinceps. Lapidabunt eum et morietur, quoniam » quæsivit avertere te a Domino tuo[1]. » Nec filio jubet parci, nec fratri, et per amatam conjugem gladium vindicem ducit. Amicum quoque sublimi severitate persequitur, et ad discerpenda sacrilegorum corpora omnis populus armatur. Integris etiam civitatibus, si in isto fuerint facinore deprehensæ, decernuntur excidia : et ut hoc providentia vestra manifestius discat, constitutæ legis sententiam proferam. In eodem libro in integris civitatibus pœnam Dominus hac voce constituit; ait enim : « Aut si audieris in una ex civitatibus, quas » Dominus Deus tuus dat tibi, inhabitare illic, dicen- » tes : Eamus et serviamus diis aliis, quos non nostis : » interficiens necabis omnes, qui sunt in civitate, cæde » gladii, et incendens civitatem igni, et erit sine ha- » bitatore. Non ædificabitur in æternum. Et avertetur » Dominus ab indignatione iræ suæ, et dabit tibi mise- » ricordiam, et miserebitur tui, et multiplicabit te, » si exaudieris vocem Domini Dei tui, et observaveris » præcepta ejus[2]. » Misericordiæ suæ vobis, sacratissimi Imperatores, Deus summus præmia pollicetur, et amplificationis maximæ augmenta decernit. Facite itaque quod jubet, complete quod præcipit. Auspicia vestra majoribus cumulata sunt donis, initio fidei positæ divini favoris incrementa sensistis. Nunquam vos manus Dei veneranda deseruit, nunquam vobis laborantibus denegavit auxilium. Strati sunt adversantium cunei, et rebellantia ante conspectum vestrum semper arma ceciderunt. Missi sunt superbi sub jugum populi, et Persica

[1] Deut. XIII, 6 et seqq. — [2] Ibid. XIII, 12 et seqq.

vota collapsa sunt. Nec stare diu contra vos poterit malis suis armata crudelitas. Dei virtutem utrique diverso sensistis eventu. Vobis cœlestis victoriæ corona collata, et felicitate vestra nostra relevantur incommoda. Hæc vobis Deus summus, sacratissimi Imperatores, pro fide vestra reddidit præmia. His vos interim remuneratos insignibus ad arcana venerandæ legis invitat. Pura mente, devota conscientia, incorrupto animo clementia vestra cœlum semper aspiciat, a Deo semper expectet auxilium, Christi venerandum nomen imploret, et pro salute orbis terrarum ac vestra, salutari Deo spirituales offerat victimas. Sic vobis feliciter cuncta provenient, victoriæ, opulentia, pax, copia, sanitas et triumphi, ut divina majestate protecti, orbem terræ felici gubernetis imperio.

FINIS TOMI DECIMI SEPTIMI.

ANNOTATIONES.

ANNOTATIO (1) pag. 22.

Falsa est hæc propositio; personarum enim divinarum pluralitas a Deo solitudinem excludit, non associatio Angelorum, qui sunt extraneæ naturæ. Dicitur enim aliquis solus in horto, quamvis sint ibi multæ plantæ et animalia. Vid. S. Thom. p. p. quæst. 31 art. 3. Verum hic loci Gentilium captui paulo magis quam par est sese accommodat Lactantius; atque ut aliquid proferret quod rudibus ingeniis arrideret, factum ait Angelorum consortio ne Deus esset solitarius : cum interim solitudo non tollatur per societatem alicujus quod sit extraneæ naturæ.

ANNOTATIO (2) pag. 53.

Respexit orator Christianus ad illud Juvenalis Sat. VI.

Quis tamen affirmat, nil actum in montibus, aut in Speluncis, adeo senuerunt Jupiter et Mars.

Fibulam imponere, hic metaphorice est, ob ætatem ingravescentem nuptias vetare ; quemadmodum Tertulliano, *supremam carni fibulam imponere*, libidinem compescere. Lex Papia Poppea sexagenarios infibulabat, id est vetabat uxorem ducere, tanquam effœta jam virtute essent ad generandum.

ANNOTATIO (3) pag. 53.

Erant privilegia, et immunitates, quæ favore propagationis dabantur parentibus tres filios habentibus, de quibus in *L. prima Cod. qui num. lib. se excus. L.* 1 *Cod. de jure liber. et* § *sed hæ juris instit. ad S. C. Tertullian.* Plutarch. de Amor. prol. Sed interdum ex principis indulgentia iis quoque qui pauciores, ac etiam nullos habebant filios, hæc privilegia

dabantur : id jus qui assecuti fuissent, præter alias ea quoque utilitate fruebantur, quod cum populo aliquid viritim dividebatur, ii pro tribus liberis accipiebant. Vide Duaren, lib. I. Disp. c. XL. Alexand. ab Alex. Genial. dier. lib. IV. cap. VIII. Beroald. et Sabellic. ad Suet. in Galba cap. XIV.

ANNOTATIO (4) pag. 85.

Non est putandum hic loci a Lactantio interdictum esse omnibus, ne quem locum cultui divino consecrarent fideles, siquidem *templorum* nomine ædes tantum significet diis Gentilium sacras; cum Christiani adeo illud verbum horrerent, ut locum in quo ad res sacras peragendas convenirent, *Ecclesiæ* solum, aut *Conventiculi* nomine signarent.

Ecclesias jam a primis sæculis pro Christianis extructas, constat ex Lampridio, Flavio Vopisco, Tertulliano lib. de Idololatria, item ad uxorem lib. II, cap. IX. lib. de velandis virginibus c. XIII, et alibi sæpe. Sed et Cyprianus, qui florebat anno 250 Ecclesiæ, sub nomine *Dominici*, mentionem egit libro de Operibus et Eleemosynis; denique ex edicto Diocletiani de diruendis Ecclesiis, et comburendis Christianorum libris, apud Eusebium lib. VIII. Histor. cap. II, et III, qui eam cladem deplorat, sicut et Arnobius in fine libri IV, et ipse Lactantius infra lib. V. Videsis illum lib. VI, in fine, libro de Ira Dei cap. VIII.

Quid aræ volunt? Nempe in quibus Gentiles sacrificia diis facere consueverant. Alias enim Christianis sua fuisse *altaria* satis constat ex sacris Litteris. Eodem sensu accipienda sunt quæ dicuntur lib. I, c. XX, lib. VI, c. I, XX et XXV, lib. VII, c. VI. Epitom. c. II, de Ira Dei c. XXI et alibi.

ANNOTATIO (5) pag. 91.

Hæc opinio a Pythagora in sua Metempsycosi manasse creditur : quam et Plato habuit, et de qua Plutarchus scribit V. Placitor. c. XX. Subit mirari Basilium in Homil. de Paradiso dicentem, bruta omnia fuisse inter se ante Adami lapsum concorditer viventia, quæque audirent inter se, et mutuo loquerentur sensate. Sed contra disserit S. August.

lib. XI de Genesi ad litteram c. XXIX. Denique soli homini rationem tributam esse docet Spiritus sanctus Psalm. XXXI. *Sicut equus et mulus quibus non est intellectus;* et Psalm. XLIV. *Comparatus est jumentis insipientibus.* Quod et ipse Lactantius asseruit libro de Ira Dei cap. VII, et XIII, et de Opificio Dei cap. II, et III. Eam hæresim de brutis ratione participibus Philastrius tribuit Gnosticis et Manichæis.

ANNOTATIO (6) pag. 111.

A S. Hieronymo Epist. ad Pammach. erroris redarguitur Lactantius, quod Dei Filium Dei *spiritum* appellaverit locutione cæteris usitata Patribus, Tertulliano Apologet. cap. XXI, de Orat. c. I, adv. Marcion. lib. I, cap. XIX, lib. III, cap. VI, et XVI, lib. IV, cap. XXI, adv. Prax. cap. XXVI, Cypriano de vanit. Idolor. num. LXXI, juxta Pamelium, etc. Vide S. Thom. I, part. quæst. XXXVI, art. I. At male Lactantius dixit, Patrem *produxisse* Filium; Filius enim non fuit productus, sed genitus.

ANNOTATIO (7) pag. 111.

Cave putes Lactantium arbitrari, Angelos Dei filios natura esse, et ita vel ad Dei naturam illos extollere, vel filium Dei ad naturam Angelorum dejicere. Lactantius unum Dei Filium Jesum, et cognovit, et docuit, ut infra hoc libro cap. XVII, et lib. IV, cap. VIII, ipsumque Deum de Deo confitetur eodem cap. VIII, et cap. XVIII, ejusdem libri IV. *Quid* (inquit) *de hujus crucis indignitate dicemus, in qua Deus a cultoribus Dei suspensus est atque suffixus?* Idem habet eodem lib. IV, cap. X, XIII, XIV, et XXIX, item de lumine lumen eodem cap. XXIX. Patri consubstantialem cap. eodem : *Utrique* (inquit) *una substantia est;* ejusdemque cum eo potestatis hoc eodem lib. cap. XVII. *Solus* (inquit) *habet rerum omnium cum Filio potestatem;* et unum cum Patre toto capite eodem, et cap. VIII, ejusdem libri IV, citat illud Joannis, et confitetur : *In principio erat Verbum et Verbum erat apud Deum, et Deus erat Verbum;* in quo divinitas et coæternitas Filii luculenter asseritur.

Omnia denique per ipsum facta fuisse confirmat hoc loco, et lib. IV, cap. VI et cap. VIII, in fine. Potius igitur ex Lactantio confoditur Arius, quam ut ei vel minumum assentiatur. Cum igitur Lactantius hic et lib. IV, cap. VI. Angelos censere Dei filiorum nomine videatur, respectu quidem Verbi, id est unigeniti Filii Dei non univoce, sed æquivoce illo uti nomine putandus est.

ANNOTATIO (8) pag. 121.

Hic et infra minus catholice loquitur Lactantius, quasi mala mens summum habeat imperium in Occidens. Eadem deliratur, c. XV et XVIII, nec non et lib. IV, c. III et VI.

ANNOTATIO (9) pag. 131.

Spiravit, pro *inspiravit*, quod est in MS. 1. Clarom. Verbum simplex pro composito familiare Lactantio. Supra Auctor noster dixit, animam esse igneum quiddam ac calorem, et hoc cap. *quod si anima ignis est, ut ostendimus.* Hic scribit esse ex Deo, ac si animæ essent particulæ divinæ essentiæ; nam præterquam quod hic dicat Deum *spirasse animam de vitali fonte,* infra hoc explicans, dicit illam, *ex Deo oriri*, imo *ex Deo constare. Est ex cælo et Deo,* addit paulo post; quæ verba ejus mentem satis exponunt. Hanc opinionem refellit Augustinus in epist. ad Hieron. XXVIII : item Thomas Aquinas, contra Gentes lib. II, cap. LXXXV. Sic Leo I, de hac opinione : *Nimium igitur superbi, nimiumque sunt cæci, qui, cum dicant, animam humanam divinæ esse substantiæ, non intelligunt, nihil aliud se dicere, quam Deum esse mutabilem, et ipsum perpeti, quidquid potest natura ejus inferri.* Hujus erroris occasionem sumpserunt ex loco Gen. II, v. 7, male intellecto, ubi hæc leguntur verba : *Et inspiravit in faciem ejus spiraculum vitæ.* Quæ nullo modo dicunt, inspirasse flatum vitæ ex sua substantia : sed hoc tantum innuunt, Deum infudisse animam, qua corpus e terra factum viveret, non quod ex ipsa Dei essentia sit inspirata. Hoc tantum Spiritui sancto peculiare, qui Patris et Filii est essentiale spira-

culum ; et si hoc de homine ita intelligendum esset, Deus factus fuisset.

ANNOTATIO (10) pag. 132.

Ne credas in hoc Lactantium Marcionis errorem fuisse secutum, quasi existimaverit a diabolo fuisse formatum hominis corpus, quod superius cap. XII et XIII a Deo effictum esse dixit; sed in eo quod juxta Joan. II. 3, et Paulum 2. Cor. IV. 4, permissam fuisse diabolo terræ potestatem, et corpus nostrum esse diaboli, quia Deus reliquit ei facultatem homines ad peccatum alliciendi et impellendi, eisque nocendi. Hoc itaque physice non intelligendum, sed moraliter : scilicet corpus peccati, ut loquitur Paulus, a diabolo est, non a Deo.

ANNOTATIO (11) pag. 134.

Cum Tertulliano Apol. c. XLVI, errat Lactantius, dicendo justos in Paradisum terrestrem, post ultimum judicium, introducendos. Hanc opinionem hauserant quidam ex antiquis a Papia Hierapolitano, qui ex capite XX. Apocalypseos male intellecto somniaverunt regnum mille annorum, antequam Beati in cœlestem patriam introducerentur. Qua de re vide Eusebium Histor. Ecclesiast. libro VIII, c. XXXIX. Si cœleste regnum intellexisset, verum dixisset; Christus enim diserte testatur, illos ingressuros regnum cœlorum. Matth. XXV, v. 34 et B. Paulus 2. Cor. V. 1. *Scimus quoniam si terrestris domus nostra hujus habitationis dissolvatur, quod ædificationem ex Deo habemus, domum non manufactam æternam in cœlis.*

ANNOTATIO (12) pag. 135.

Dissentiunt ab hac Lactantii opinione, quæ etiam fuit Josephi, S. Hieronymus in Traditionibus Hebraïcis, in Genes. VI, S. Chrysostomus Homil. XX, in Genes., et plerique ferme omnes. Vide Sixtum lib. V. Bibliothec. Annot. LXXV, et recentiores Interpretes in VI. Genes.

At quamplurimos centum et viginti annos excessisse no-

vimus, non solum ex sacris Litteris, sed etiam ex profanis auctoribus. Itaque quæ hic refert Lactantius ex Moyse cap. VI. Genes. non ad vivendum, sed ad pœnitendum intelligenda esse videntur Isæo. Quasi diceret Deus : Eum hic puniam, et aquis obruam; quin etiam antequam puniam, dabo ei tempus pœnitudinis, eruntque dies illius ad pœnitendum centum et viginti annorum. Ergo verba Domini non severitatis sunt, sed clementiæ atque miserationis; et ita interpretantur ea Chrysostomus Homil XXII, super Genesim, S. Hieron. in Quæst. Hebraïc. S. Aug. lib. XV, de Civ. Dei cap. XXIV, Hug. a S. Vict. in Gen. etc.

ANNOTATIO (13) pag. 137.

Circumspecte legendum est hoc caput XV; nam nonnullos errores Lactantius implicat. Primus est, Deum ab initio tribuisse diabolo terræ potestatem. Secundus, Angelos non missos ad hominum tutelam, nisi postquam genus humanum cœpisset increscere. Tertius, præcepisse Deum bonis Angelis, ne terræ contagione macularentur, ne substantiæ cœlestis amitterent dignitatem. Quartus, diabolum paulatim pellexisse bonos Angelos ad vitia, et eos mulierum congressibus inquinasse. Quintus, hoc esse peccatum ob quod Angeli e cœlo ceciderunt. Sextus e congressu illo Angelorum cum fœminis natum esse tertium genus eorum, qui neque Angeli cœlestes, neque homines, neque dæmones inferni fuere; sed sobolem quamdam terrestrium dæmonum, qui sunt hominum tentatores, deceptores, magicarum artium et humanarum calamitatum ac malorum auctores. Sunt omnia ista dogmata absurda, erronea, et a sincera Theologorum doctrina prorsus aliena. Consule Sixtum lib. V Biblioth. Annotat. LXXVII. et alios Interpretes c. VI Geneseos.

ANNOTATIO (14) pag. 145.

Ira, ut et aliæ passiones, Deo conveniunt non *affective*, sed *effective*, ut habet regula; hoc est, ira non turbat, non afficit Deum dolore, ut homines : sed Deus cum irasci di-

citur, facit hoc quod irati solent, nempe punit, affligit; ira itaque in Deo non est affectus, sed voluntas puniendi.

ANNOTATIO (15) pag. 172.

Universis animalibus data est ratio, imperfecta scilicet, quæ *instinctus* vocatur.

ANNOTATIO (16) pag. 213.

Lactantius quidem multa hoc capite asserit paradoxa, quo nomine a nonnullis exsibilatur. Ego licet illum a vero deflexisse fatear, cum tamen gravissimos homines ac sapientissimos habuerit, ut nunc ostendam, suarum opinionum vel auctores, vel sectatores, næ illos magis exsibilandos putem, qui virum insignem tam temere exsibilandum putarint. Principio nullos esse censet Antipodas, id quod asseruere etiam Erathostenes, Polyb. Strabo, Tzetzes in Chiliad. Lucret. libro primo ad fin. Asseritur et hæc positio apud Plutarch. in Dial. de fac. in or. Lun. Ex nostratibus idem putaverunt S. Augustinus lib. XVI, de Civit. Dei cap. IX, sed aliis adductus rationibus; verebatur enim si antipodas dari concederet, ne alius nobis esset humani generis auctor præter Adamum. Negat etiam Antipodas Nicolaüs de Lira super Genes. in principio; et deinde quicumque sphæricam terram esse pernegarunt. Veram tamen sententiam de Antipodibus huic adversam probat Macrob. lib. I, in somn. Scip. ubi Lactantii rationes evertit cap. V. Plin. II. Hist. cap. LXV; Cleomed. in I Meteor. cap. II : S. Aug. sibi contrarius II, in Genes. ad litt. cap. IX, etc. Nec amplius ulla hisce quidem temporibus ea de re haberi dubitatio potest, quibus præclarissimi illius Heroïs Liguris Christophori Columbi ingenio ac virtute alterius hemisphærii quondam incognitæ gentes compertæ jam sunt, ac penitus exploratæ.

ANNOTATIO (17) pag. 226.

In eadem sententia fuere nonnulli antiquiores Patres, nixi videlicet his testimoniis Matthæi cap. VIII, v. 29 et 31, ac epist. II, Petr. cap. II, v. 4. S. Justinus Apolog. I, pro Chris-

tianis, S. Irenæus lib. v. advers. Hæres. Tertullianus in Apolog. cap. XXVII, Origenes in cap. XXII. Numer. Homil. XIII. S. Augustinus lib. II, de Genesi contra Manichæos cap. XVII. citat illud Christi Matth. cap. XXV : *Discedite a me, maledicti, in ignem æternum, qui paratus est dîabolo et angelis ejus.* Clarius adhuc testimonium vide in II. Petri Epistol. cap. II, v. 4; hoc tamen erroneum esse constat et ideo rejiciendum.

ANNOTATIO (18) pag. 232.

Ne scire possent, intellige *ne scirent;* non impossibilitatem absolutam admittere Lactantins credendus est. Dura præterea hæc sententia et bonitate divina parum consentanea.

ANNOTATIO (19) pag. 240.

Quod hic dicit Lactantius, *Sanctum et in corruptibilem spiritum genuit, quem filium nuncuparet,* cave ne intelligas Spiritum sanctum esse Filium, sed sicut dicitur quod *Deus spiritus est.*

ANNOTATIO (20) pag. 240.

Imo hoc a natura habet, non ex eo quod dignatus sit illum divini nominis appellatione.

ANNOTATIO (21) pag. 244.

Non extat hic locus apud Jeremiam, imo ne quidem in totis Bibliis. Unde autem hunc locum deprompserit auctor, mihi non constat. [Fortasse alicunde ex Versione LXX, seu quavis alia.] Nonnunquam SS. Patres loca tanquam e Scripturis petita allegant, quæ tamen frustra in illis quæras, et sunt forsan deperdita. Fuit hoc, ut non satis divinæ majestati conveniens, in Nicæna Synodo explosum, et anathemate interdictum. Vide ea de re Eusebii verba, quæ extant apud Theodoretum libro Ecclesiasticæ historiæ primo, cap. XII : Καὶ τὸν ἀναθεματισμὸν καὶ τὸν μετὰ τὴν πίστιν πρὸς αὐτὸν τεθέντα, δεκτὸν ἐ͂ιναι ἡγησάμεθα, etc. Hunc locum paulo altius repetimus, quod supra libro II, cap. IX, duo superiora dicta, nempe *de nihilo*, item illud, *Fuit aliquando cum non esset*, a Lactantio citata fuerunt.

ANNOTATIO (22) pag. 245.

Vox *procreavit* male sonat; Filius a Patre natus est, non autem fuit procreatus.

ANNOTATIO (23) pag. 245.

Definitio est minime sufficiens ad confirmandam Sermonis deitatem. Sermo humanus proferentis substantiam in se non continet; Sermonem autem qui Filius Dei est, qui caro factus est, ejusdem cum Patre essentiæ esse, et Catholica docet fides, et Tertullianus tam adversus Praxeam, quam alibi indicat. Quod valde fidei repugnat Christum Dei Filium, inter Angelos deputare etiam præstantissimos. Totum hoc caput caute legendum est.

ANNOTATIO (24) pag. 245.

Hic per spiritum putarim statum intelligi; nam de sermone et locutione dicere pergit : de animis quidem nostris illud asserere non est censendus, qui ubique doceat illos esse immortales.

ANNOTATIO (25) pag. 247.

Familiaris Patribus locutio, ut dicant Verbum divinum assumpsisse, vel induisse hominem. Sic Cyprianus in fine libri de Idolorum vanitate, Augustinus in lib. de Fide contra Manich. initio cap. XXVI. Hilar. x, de Trinitate circa med. Quod ita intelligendum est, ut dicamus hominem assumptum, quia ejus natura est assumpta, et quia assumptio terminata est ad hoc, ut Filius Dei sit homo. Vide S. Thomam in III p. quæst. IV, artic. III.

ANNOTATIO (26) pag. 249.

Nascuntur hic duæ novæ quæstiones, nempe quo anno Christus sit passus, et quo die. Utrinque allegatur Lactantii auctoritas. Paulus de Middelburgo in altera suæ Paulinæ parte, quæ est de passione Dominica, cap. x, ejus namque Paulina quæ prodiit anno 1513, forte nixa erat quadam minus

sincera Lactantii editione; ibi Paulus iste docet, Lactantium in hoc Tertulliani secutum esse auctoritatem, Juliique Africani, Ecclesiæ doctoris celeberrimi; et cum his consentire Orosium historicum. Eusebius, Beda et quidam alii passionem Domini in decimum octavum Tiberii annum rejiciunt : sed illi auctoritate Lucæ nixi, veriora tradere videntur. Nam cap. III, apud Lucam legimus temporum rationem diligentissime observatam. « Anno (scribit) decimo- » quinto imperii Tiberii Cæsaris, Pontio Pilato præside Ju- » dææ, Tetrarcha vero Galilææ Herode, Philippo autem fra- » tre ejus Tetrarcha Itureæ et Trachonitidis regionis, et Ly- » sania Abylenes Tetrarcha, sub Pontificibus Anna et Caï- » pha, factum est verbum Domini super Joannem Zachariæ » filium, etc. » Constat autem, tribus annis et aliquot mensibus amplius Christum post baptismum esse passum. In VIII Calendarum Aprilium passionis diem retulerunt Tertullianus, Chrysostomus, Hieronymus, Cyrillus, Augustinus, et Beda.

ANNOTATIO (27) pag. 251.

Dura sunt hæc verba, ut supra notavimus, et Dei misericordiæ repugnantia; Deus non vult homines in errorem inducere, sed permittit ut in errorem inducantur.

ANNOTATIO (28) pag. 253.

Hæc verba Salomoni tribula, et matris Virginis quodammodo honori detrahentia apud Salomonem nullibi leguntur.

ANNOTATIO (29) pag. 257.

Permixtum, non confusione naturarum, sed ita ut constitueretur una persona, servatis proprietatibus cujusque naturæ, id est ut esset unum suppositum. Alioqui notum est Arii, Apollinaris, Nestorii et Eutychetis hæreses, quæ Christi personam et naturam impugnarunt, a quatuor prioribus Conciliis Œcumenicis fuisse damnatas; quibus hic et alibi eodem libro c. XXV minime assentit, cum dicat

Christum mediam Deum inter et hominem substantiam gessisse, sive medium inter Deum et hominem esse.

ANNOTATIO (30) pag. 260.

Fallitur Auctor noster; neque enim Salomon urbem hanc condidit, nec de suo nomine nuncupavit. Conditor ejus fuit Melchisedec, Ps. LXXVI, v. 3, ut colligitur ex Gen. XIV, v. 18, ubi vocatur Rex Salem, hoc est, conditor Salem; conditores enim urbium olim Reges urbium dicti. Quidam putant Jerusalem vel Hierosolymam nomen esse Græcum, cum plane sit Hebræum. Eusebius putat esse vocem compositam ex verbo Græco ἱερὸν. Quo etiam propendere videtur Lactantius, qui simul ac locutus fuit de templi ædificatione, statim subjungit et civitatem etc. Alii componunt ex Jebus et Salem; cum enim prius diceretur *Salem*, deinde *Jebus*, atque hinc natum nomen Jerusalem.

ANNOTATIO (31) pag. 263.

Frustra Lactantium falsi insimulat Gallæus, eo quod x Joannis legitur, *Ego et Pater unum sumus*. Ea quippe est Lactantii mens, nusquam illud a Christo dictum fuisse, se divinitatem habuisse a Patris natura distinctam : quod sequentia satis probant; fuisset enim *hoc non ejus qui miserat, sed suum proprium negotium gerere, ac se ab eo, quem illustraturus venerat, separare.*

ANNOTATIO (32) pag. 264.

Latius hanc vocem extendit Lactantius; erat enim ὡσεὶ ἐτῶν τριάκοντα. Luc. c. III, v. XXIII. Eodemque sensu Lucretius accepit lib. III, v. 450, et Virgil lib. XII. Æneïd. v. 438, pro *crescentibus annis maturioribus.*

ANNOTATIO (33) pag. 273.

Christus dicit : *non veni legem solvere, sed adimplere.*

ANNOTATIO (34) pag. 276.

Lucas, *Tradidit eum voluntati eorum*, scilicet Judæorum, *ut crucifigeretur*, sua quidem auctoritate, non tamen sen-

tentia, quasi cruce dignus. Non enim probari potest, Pilatum in eum tulisse sententiam velut reum mortis : unde illa videtur ficta, quæ legitur apud Adrichomium. Ergo *pro tribunali sedit* quidem : sed *adjudicavit* tantum *fieri petitionem eorum*, ut loquitur Lucas, ut scilicet ab ipsis damnatus traderetur eis crucifigendus, sicut petebant. Attamen vide Lucæ caput XXIII, v. 24, et Joannis cap. XIX, v. 16.

ANNOTATIO (35) pag. 283.

Verba hæc Lactantius sunt mollienda, ut ad normam catholicam possint accommodari.

ANNOTATIO (36) pag. 298.

Non est hæc ratio; Deus enim qui creavit corpus, mutilum supplere valebat. Quod etiam eveniet in resurrectione, cum mutila corpora, sana et integra resurgent.

ANNOTATIO (37) pag. 305.

Filius una substantia cum Patre; id contra Arium. Quamvis Lactantius videatur Catholicus circa verbi divinitatem, nimis tamen balbutit, quia summum istud mysterium comparationibus naturalibus explicare conatur.

ANNOTATIO (38) pag. 379.

Lactantius Ethnicis exprobrare potuit, quod de die in templis deorum suorum, velut in tenebris agentium, lumina accenderent sine ulla necessitate, *siquidem in aperto sacrificabant*, ut ipse ait Div. Institut. lib. II, cap. II. Neque ex supradictis Auctoris nostri verbis concludere debuit Gallæus, Lactantii ævo in Christianorum conventiculis non obtinuisse morem illum candelas accendendi; siquidem priscis Christianis necesse erat uti lucernis et lampadibus, cum persecutionis metu ante lucem conventus agerent, et in cryptis sacrificarent. Itaque lumina ibi erant omnino necessaria.

Huic usui assueta Ecclesia illum eo libentius retinuit, quod lumen necessarium esset in sacris ædibus, quæ sedatis persecutionibus fuerunt constructæ valde obscuræ, quod

olim fuit absolutæ necessitatis, hodieque est in nonnullis Ecclesiis, fit in aliis majestatis causa, ad gaudii significationem, et ad lætitiam testandam, ut demonstrat Hieronymus adversus Vigilantium. Vide Athanasium in Epist. ad Orthodoxos; Euseb. lib. VI. Histor. cap. XXXIII, S. Epiphan. ad Joan. Hierosolym. Episc. S Paulin. carm. in Natali III, et VI, S. Felicis; S. Augustinum in Serm. de Tempore CCXV. Theoderet. in Historia sanctorum Patrum cap. XXI, in Jacobo; Bellarminum lib. II, de Reliquiis Sanctorum c. III et IV. ac Baronium tom. I. Annal. ad annum Domini 58. Ex S. Justino Dialog. cum Tryphone Judæo, lucernæ in liturgia apud Christianos accensæ fuisse videntur.

ANNOTATIO (39) pag. 418.

Puta, qui post susceptum baptismum, maligna et nocenti improbitate, seu mala mente admittit peccata, veluti calumniæ, meditatæ cædes, ille veniam a Deo difficulter admodum obtinet. *Nam* (inquit Basilius M. Serm. ad adolescentes, Quomodo ex Græcis Auctoribus utilitas capienda sit), *Involuntarie quidem ab officio conveniente delinquenti venia aliqua a Deo contigerit : de industria vero deteriora eligenti nulla excusatio contingere potest, ut non multiplex supplicium subeat.* Valde enim difficile est, ut per pœnitentiam restituantur, qui post baptismum talia perpetraverunt scelera (quæ nec ignorantiæ, nec humanæ sunt infirmitatis) tum quia difficile est, ut veram ac sinceram agant pœnitentiam, dignos faciant (juxta Evangelium) pœnitentiæ et satisfactionis fructus, tum quia duram ac difficilem pœnitentiæ actionem a talibus exigit Christianæ severitas disciplinæ. Et quidem Ambrosius lib. II, de Pœnitentia cap. X, n. XCVI, ait se *facilius invenisse qui innocentiam servaverint, quam qui congrue egerint pœnitentiam.* Ad eam tamen peccatores ille hortatur duobus libris, et præcipue lib. I, cap. XVI, n. XC. *Si quis* (inquit) *occulta crimina habens, propter Christum tamen studiose pœnitentiam egerit... volo veniam reus speret : petat eam lacrymis, petat gemitibus, petat populi totius fletibus; ut gnoscatur obsecret, etc.*

ANNOTATIO (40) pag. 418.

Non ille satis justus est, si ab operibus malis abstinens, male tamen aut loquatur, aut cogitet; id quod vel ipse Lactantius et confitetur, et docet infra cap. XXIII, et lib. VII, cap. XXVII, ubi ait Deum judicaturum esse etiam pravas cogitationes.

ANNOTATIO (41) pag. 424.

Loquitur juxta opinionem Gentilium Philosophorum, contra quos erat disputatio, ut eos suis ipsis positionibus arguat, quod hisce in libris professus est se esse facturum lib. V, cap. IV, non autem juxta dogmata Christianæ sapientiæ, qua docemur, vel ipsis hostibus bona omnia cupienda : de quo et ipse præclare disserit infra cap. XVIII.

ANNOTATIO (42) pag. 439.

Anabaptisticum dogma sequitur Lactantius tantum pro tempore illo primitivæ et adolescentis Ecclesiæ, quæ nec gladium habebat, nec decebat illam armis uti, sed duntaxat per passiones et miracula augeri. Cæterum et hominem justum militare posse, et militiam aliquando justam esse, ex SS. Ambrosio, Augustino, Gregorio, cæterisque Patribus prodit Gratianus in Decret. tota causa XXIII, quæst. I, II, III, et Sixt. Senens. lib. VI. Bibliothec. annot. CLVI. Hæc de injustis tantum bellis et cædibus sunt intelligenda, quod et capite XIX, vocat bella contra justitiam. Vide S. Thomam II, II, quæst. XL, l. I et Bellarmin. lib. III de Laïcis cap. XIV.

ANNOTATIO (43) pag. 439.

Non est hoc simpliciter verum. Possunt enim justæ accusandi causæ subesse, vel cum accusator vocatur in judicium, vel cum intellexerit scelus in Reipublicæ perniciem cessurum. S. Gregor. apud Gratian. in can. *Si quis super his;* in can. *Metropolitanum;* et Gelas. in can. *Qua propter secunda,* quæst. VII. S. Thom. II, II. quæst. LXVIII, art. I. Quod Christiano non licet, ut totus feratur in pri-

vatam vindictam. Vide Bellarminum lib. III, de Laïcis cap. XII et XIII.

ANNOTATIO (44) pag. 440.

Errat Lactantius cum dicit præceptum Domini : *Non occides*, simpliciter et sine ulla exceptione ita intelligendum esse ut nullo modo liceat hominem occidere : contrarium enim Ecclesia docet, cum de justa causa agitur.

ANNOTATIO (45) pag. 463.

Docet Lactantius hic et sæpius duas resurrectiones.

ANNOTATIO (46) pag. 474.

Videtur Lactantius in ea fuisse sententia, quæ animas habet quasi tot particulas *de Deo* decerptas, quod infra non obscure innuit, cum dicat, Deum *Spiritum suum terreno corpore induisse.* Porro *infinitam animarum multitudinem*, quam hic a Deo *creari* asserit, illic *gigni* ait; quæ duo secum non cohærent. In qua opinione quanquam Betuleius nihil videat, quod a fide Catholica sit alienum; notius tamen est, quam ut referri debeat, nonnullos e Philosophis Christianos factos Platonicornm dogmata, non sine Ecclesiæ malo, fidei Christianæ admiscuisse : qualia erant animarum præexistentia, et a divina essentia delibatio quædam, quas tamen non *de Deo*, sed *a Deo* esse saniores omnes consentiunt.

ANNOTATIO (47) pag. 476.

Quasi vero infantes statim a nativitate non essent baptismi capaces, cum primitiva Ecclesia ante Lactantii tempora longe aliter senserit. Cyprianus enim in epistola ad Fidum, pag. 159, edit. Oxon. cum Fidus ei quæstionem moveret de infantibus intra triduum ad lavacrum admittendis, sic epistolam claudit : *Et idcirco, frater carissime, hæc fuit in Concilio nostra sententia, a baptismo atque a gratia Dei, qui omnibus misericors, et benignus, et pius est, neminem per nos debere prohiberi. Quod cum circa universos observandum sit atque retinendum. magis circa infantes ipsos et recens natos ob-*

servandum putamus, etc. Lege ad hæc Irenæum lib. II, cap. X.

ANNOTATIO (48) pag. 493.

Mentem extingui falsum, etsi usus rationis amittatur propter organorum defectum.

ANNOTATIO (49) pag. 500.

Futuram autem vitam esse aliam, et eam æternam, hactenus contra eos docuit, qui inter Gentiles animæ immortalitatem negaverunt. Docebit deinceps, ubi præmium illud sit expectandum; in qua tamen re Chiliastarum erroribus se parum cautus involvit, non pertinaci et factioso spiritu : sed quia temporum occasione morbum hunc quasi hæreditario cum hausisset, solido cœlestis sapientiæ judicio carens, a vero aliquantulum aberravit. Sibyllinis et aliorum oraculis, ut quidam volunt, deceptus, ipse facilius erroris veniam merebitur.

ANNOTATIO (50) pag. 502.

Hoc Sibyllinum est, ἔσται Ῥώμη ῥύμη Lactantius infra cap. XXV. *At vero cum capud illud orbis occiderit*, etc. Fuit vetus traditio illorum temporum, cum primum Romanum imperium defecisset, venturum Antichristum, et paulo post mundum interiturum. Ita enim scribit et Tertullianus libro ad Scapul. et Apologetic. c. XXXII, et Optat. Milevitan. contra Donatist. lib. II, atque orta ejusmodi traditio videtur ex prophetia Danielis cap. II, et ex verbis Apost. in epist II, ad Thessalonic. cap. II, secundum Augustinum lib. XX. Civit. Dei, cap. XIX. Sed id intelligit S. Thomas super cap. II, epist. Pauli lectione I, de discessione a Romano imperio non solum temporali, sed etiam a spirituali, scilicet a fide Catholica Romanæ Ecclesiæ.

ANNOTATIO (51) pag. 504.

Per decem cornua suffigurati, per quos alii ἐπάρχας intelligunt; Ireneus et Hieronymus cum Lactantio decem reges;

alii certum plenitudinis numerum pro incerto statuunt; hi tamen non inepte quadrare concedunt maximarum provinciarum enumerationem.

ANNOTATIO (52) pag. 507.

Si Lactantius intelligat Antichristum ex malo Spîritu tanquam ex patre oriturum, errat graviter.

ANNOTATIO (53) pag. 504.

Non resurgent quidem impii, ut gloriæ sint cum justis participes, sed æterna morte, æternisque pœnis mulctentur, juxta illud : *Ite, maledicti, in ignem æternum.* Vide înfra Lact. c. XXII, in fine, et in c. XXVI.

ANNOTATIO (54) pag. 516.

Cum Justino, Irenæo et paucis ex priscis Patribus putavit (perperam) Lactantius, omne animarum judicium differri post corporum resurrectionem; idcirco, licet Deus virtute sua possit igne agere in animas etiam corpore exutas, tamen congruentius vult eas pati cum corpore, *quia in corpore peccaverunt, et ideo rursus carne induentur, etc.*

ANNOTATIO (55) pag. 516.

Pœnas animarum et præmia differri in diem judicii universalis post corporum resurrectionem, atque eas interim in una communi custodia detineri Lactantius est opinatus, ut supra diximus hoc eodem capite. Idem senserunt et quidam antiquorum Patrum; fictitius Clemens Romanus I. Recognit. ad fin. Justin. Mart. colloq. cum Tryphon. et quæst. LXXVI. Irenæus lib. V, adv. hæres. Tertullian. IV adv. Marcion. et lib. de Anim. cap. antepenult. Oigen. Homil. VII, in Levitic. et II et IV. Principior. Victorin. super Apocalyps. ad ea, *Vidi sub altare.* Aliter tamen sentit Ecclesia, tenetque pro certo, animas statim ab egressu corporum privatum subire judicium, aut ad pœnam, aut ad vitam beatam in cœlo. Idque firmatur exemplo mendici Lazari in sinu Abrahæ. et divitis epulonis in inferno, etc, Luc,

cap. XVI. Vide Sixtum lib. VI. Biblioth. annotatione 345. Bellarminum lib. I, de Sanctorum beatitudine, cap. I, II, III, IV, V, VI. Coccium tom I. Thesauri Catholici lib. V, art. I.

ANNOTATIO (56) pag. 521.

Hic et alibi in Millenariorum errores impingit Lactantius qué ideo caute legendus est.

ANNOTATIO (57) pag. 651.

Errat Firmicus docendo dæmones esse corporeos et ex corporum materia generari, cum illos Spiritus esse fide certum sit.

ANNOTATIO (58) pag. 660.

Locus hic caute legendus est, cum innuere videatur illos qui nunc sunt in inferno petere aquam ab his qui sunt in cœlo. vid Maldon. in XVI, Lucæ vers. 23.

ANNOTATIO (59) pag. 672.

Caute lege; nam dissonans hæc a placitis veræ Theologiæ: patres enim in limbo erant confirmati in gratia, nec desperabant, nec merita in hac vita comparata dimittere poterant.

ANNOTATIO (60) pag. 673.

Sciverunt quidem Angeli adventum Verbi in terras, sed circumstantias quasdam atque rationes tanti mysterii non noverunt, nisi forsan aliquas edocente Christo. Vide S. Thom. I. p. qu. LVII, art. V et ejus interpretes. Sixtum quoque lib. VI. Bibl. annot. CLXV et seqq.

INDEX

LIBRORUM DIVINARUM INSTITUTIONUM

LIBRI PRIMI,

DE FALSA RELIGIONE DEORUM.

LIBRI SECUNDI,

DE ORIGINE ERRORIS.

LIBRI TERTII,

DE FALSA SAPIENTIA PHILOSOPHORUM.

LIBRI QUARTI,

DE VERA SAPIENTIA ET RELIGIONE.

LIBRI QUINTI,

DE JUSTITIA.

LIBRI SEXTI,

DE VERO CULTU.

LIBRI SEPTIMI,

DE VITA BEATA.

EPITOME

AD PENTADIUM FRATREM.

JULII FIRMICI

MATERNI,

DE ERRORE PROFANARUM RELIGIONUM.

FINIS INDICIS.